

СЕКЦИЯ 8. ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Подсекция 8.1.

Актуальные проблемы исторической науки: новые подходы и перспективы

UDC 93/94

PRESIDENTIAL ADDRESSES AS A HISTORICAL SOURCE IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Suleimenov Azizbek Askhatuly

Aziz_s_98@mail.ru

Second year master student at Eurasian National University named after L.N. Gumilev
Academic Advisor — Doctor of Historical Sciences, Mussabalina G. T.

The historical process is complex and diverse. For its correct and competent research, the historian must know and be able to use many sources and methods of studying these sources. Over the centuries of its existence, historical science has accumulated many sources and methods, but time does not stand still. With new trends, with new challenges, history researchers must expand existing ones, and look for new perspectives in the study. In this regard, my master's thesis focuses on the annual President's Address as a promising component of the study of the historical heritage.

The practice of the annual address is not new - it was inspired by the famous Throne Speech, delivered for a long time by the monarch of the United Kingdom. Closer to the modern understanding of the Address was George Washington's State of the Union Address to Congress in 1790. During such an appeal, the President of the United States of America expresses an assessment of the situation in the country, as well as describes the upcoming changes. A similar practice has found its place in Russia - there the first President's Address to the Federal Assembly was delivered on February 24, 1994, by Boris Yeltsin. Such an appeal is mainly aimed at the prospects for the development of the country as a whole and at specific political, social and ideological corrections [1].

The most important part of any scientific piece is historiography. However, before we turn to it, we should determine the legal nature of the Addresses of the President of the Republic of Kazakhstan, that is, decide to what type of the documents they belong: to normative legal acts, or to admit that this type of official appeals to the people does not contain at all legal regulations.

There is an active discussion on this issue in Kazakhstan's historiography. For instance, G.S. Sapargaliev defines Addresses only as scientific and ideological documents [2]. At this point we agree with O. T. Serikov's view. He defines the legal essence of the Addresses following way: "The Addresses of the President do not have all the signs of legal norms, but at the same time it cannot be argued that they are outside the legal field» [3].

According to the classification of O. M. Medushevskaya, such materials can be classified as program documents. The researcher forms the necessity of their study as follows: "they reflect in a concentrated form the most important directions and trends of human thought, directed to the future» [4].

One of the most interesting methods of studying this kind of documents is content analysis. As a way of studying political documents, this method has proven itself for a long time [5]. The effectiveness of content analysis as a research method has been confirmed by publications of works devoted to the Kazakhstan's Addresses. Throughout the entire period of the existence of the practice of presidential Addresses, the method of content analysis has been applied to them few times.

Within the framework of our study, content-analysis defined as a research tool used to determine the presence of certain words, themes, or concepts within some given qualitative data (i.e. text). Using content analysis, we can quantify and analyze the presence, meanings and relationships of such certain words, themes, or concepts [6].

Presidential Addresses are also characterized as one of the genres of political communication. It is in this sense that Russian scientists are now actively studying the Addresses to the Federal Assembly.

The article by Russian researcher, doctor of Philology T. I. Steksova seems to be very interesting in this discourse. In her research, the author conducts a comparative analysis of the Addresses from the Presidents of the two states - N.A. Nazarbayev's from 2011, and D.A. Medvedev's from 2012. Author's ultimate goal is the study of political linguistics, the researcher analyzes the linguistic material, examines the correlation of various speech components, analyzes the characteristic modalities of the Addresses - the modality of necessity is laid down in the Kazakh language, and the modality of obligation in the Russian. T.I. Steksova comes to the conclusion about different structure of two texts, different linguistic forms, and, accordingly, the different influence that these documents have: «And if the message of N. Nazarbayev reaches its communicative goal, it serves the idea of uniting society, the message of D. Medvedev is not so unanimously perceived by the Russians and causes, at least some of them, a critical attitude» [7].

At the same time, as noted by the Russian researcher, V. Y. Nesterenko, the final addressee may differ: «In Russian Federation, the direct addressee of such a political speech is the Federal Assembly, in the United States - the Congress, and in Great Britain, the parliament». It is worth noting that in Kazakhstan, the people were such an addressee from the very beginning. The author emphasizes specific difference between the Addresses in different countries when it comes to the established norms and principles of the functioning of this genre. If in the USA or Great Britain it has existed for several centuries, in the Russian Federation it is at the stage of formation. The same can be said about the Address of the President of Kazakhstan: the first one dates back to 1996 [8].

Speaking on the topic of the historiography of the President's Addresses to the Federal Assembly, it is worth noting that it is more developed in comparison with the level of study of the Presidential Addresses in the Republic of Kazakhstan. For instance, V.I. Kuznetsov gives an overview of the existing scientific literature on the named topic. Dividing the works into three groups, the author refers to the first one as studies written mainly by lawyers and examining the presidential Addresses in their connection with the institution of the presidency, through the prism of constitutional obligations of the head of state and branches of government. The second group is made up of works devoted to the textual analysis of the President's Addresses. Such studies are carried out mainly using linguistic methods and tools. The third group consists of political science works devoted to the process of implementing a political course, issues of political speechwriting and communication [9].

Although the historiography of the Russian Federations' Address is characterized by V.I. Kuznetsov as "not disclosed at the proper level", we should note its subject diversity in comparison with the historiography of the Addresses in our state. If Russian researchers are actively studying the Address from the legal, juridical, linguistic, communicative and other aspects, Kazakhstani researchers leave the Address without proper attention.

As a source of information, the Presidential Addresses is often used within the term "political history". The master's thesis "History politics in Kazakhstan" is devoted to the study of this term, and with the process of using historical narratives in politics. The author of this work is Thea Hilding, a graduate of the University of Oslo. Her research interests include problems of nation-building in the countries of the former Soviet Union. Throughout her studies, work and travels around the region, Thea Hilding has developed her own perspective on many of the key issues [10].

Mentioned above work explores how history becomes the subject of political goals of national elites who use certain interpretations of history as a means of advancing their political agenda. In a broad sense, this affects the entire political field of Kazakhstan, narrowing at one point - the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate. Based on observations, interviews, documents' analysis and media reviews, the work shows what influences the political history of modern Kazakhstan.

Part of the work devoted to the analysis of the Presidential Addresses to the people of Kazakhstan, some of which were read by the author in Russian, raises a great interest. The relevance

is justified by the fact that President forms the direction of state policy and presents new state programs in these documents. As the author notes, most of the Addresses have a similar structure: they are mainly devoted to listing what progress has been made since independence, especially in developing the economy and achieving international recognition, as well as setting out plans for the coming years.

Although main parts of the Addresses are usually devoted to the present and future of Kazakhstan, it is worth noting that each of it contains a part that scrutinize the historical past. Author expresses conducted analysis of ideas and images of history and the national identity associated with it in the formulation of two questions:

- Is the national history of Kazakhstan multiethnic?
- What is the basis of the state of Kazakhstan, history, or modernity?

Following the terminology of Marlene Laruelle, the author connects raised questions with two discourses of national identity - "Kazakhs" and "Kazakhstanis" [11]. And if M. Laruelle believes that these discourses do not intersect, existing in public life in parallel, then Thea Hilding suggests following: "I find, however, that they are present in the same texts, even in the same paragraphs, without contradicting or overpowering each other " [10]. And in this sense, we agree with this statement. The 1999 Address can serve as a confirmation, in which the discourse of the "Kazakhs" is found in one part of the text: "The emergence of the first Kazakh khanates in the fifteenth century is the point in the people's awareness of their special place in history and space." and "Kazakhstanis" in other: "... the stability and security of all Kazakhstanis will be ensured" [12].

As we can see, in a broad sense, the political history in Kazakhstan is formed, among other things, by presidential speeches, with use of a different historical discourses, most often associated with the heroic past of the Kazakh people, and the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate is a vivid example of this.

At the present, Kazakhstan is being closely studied by scientists from different countries. The results of this studies are expressed in collective works, articles, and monographs. An example of such work is the report "Kazakhstan: Tested by Transition" published by Chatham House – Royal Institute of International Affairs. Its main message is that Kazakhstan is at a turning point since 2019, when N. Nazarbayev resigned from his presidency. The report has incorporated a variety of aspects of Kazakhstan's activities - from public relations to regional ties.

Detailed coverage of problematic issues is accompanied by recommendations for improving the current situation. A top priority, recognized by the authors is the need to create a more open political environment that would enhance the authority of government agencies. An important point is the problem of dialogue between the state and the people. The authors recognize that a more meaningful filling of the Presidential Addresses could be one of the most likely ways to resolve accumulated conflicts. The collective work ends with the following thought: "Kazakhstan has an opportunity to become a model for other states undergoing or set to undergo complex transitions in the post-Soviet region" [13].

Another work of this type is the report of the Organization of Economic Co-operation and Development - "Reforming Kazakhstan: Progress, Challenges and Opportunities". Analyzing the situation with public governance, the authors say that Kazakhstan has taken important steps towards legislative and institutional reforms to solve problems in this area, meaning the state programs first seen in the Presidential Addresses. It is worth noting that full transparency in this regard has not yet been achieved. At the same time, it is the Addresses that can serve as an effective tool for conveying government plans to the people. If the state can achieve this, then Kazakhstan can improve the efficiency of public administration and the quality of political processes [14].

A well-known foreign researcher of Kazakhstan, Bhavna Dave, a specialist in issues of interethnic relations, identity and political transformations in Central Asia, has devoted her work to the problems of ethnicity, language and power. In her opinion, the evolution and historical experience of Soviet and post-Soviet Kazakhstan is unique: the republic has consistently gone through a series of historical experiments on its identity, while maintaining its ethnicity, mainly through the system of power. And the Presidential Addresses are one of the instruments for conducting state policy. The

1997 Address, in which the “Kazakhstan-2030” program was presented, stands out especially. A distinctive feature of the presidential addresses, the author emphasizes, is becoming an orientation towards the future, through plans for "prosperity, security and improvement of the welfare of the citizens of Kazakhstan" [15].

In conclusion, we should state the extremely low degree of study of the presidential Addresses in foreign historiography. The studies available at the moment, with all the advantages, affect only a certain part, without taking into account its connection with the rest. We can characterize existing works by their narrow-branch orientation, without a systematic consideration of the Addresses. It should also be noted that there are no works of a historical nature. In our opinion, with due attention and level of research, Addresses in their logical connection with other state programs and historical sources can provide complete and fundamental knowledge on the history of independent Kazakhstan.

The list of references and sources

1. Sulejmenov A. A. Poslanija Prezidenta kak novaja perspektiva v izuchenii istoricheskogo nasledija: sravnitel'naja istoriografija // «Nasledie al'-Farabi i Akzhan al'-Mashani: problemy issledovanija i izuchenija» - Nur-Sultan: Materialy konferencii, 2020.

2. Sapargaliev G. S. Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: Akademicheskij kurs. - Almaty, 2005. - 544 s

3. Serikov O. T. Rol' Konstitucii Respubliki Kazahstan i ezhegodnyh Poslanij glavy gosudarstva narodu strany v pravovom regulirovanii jekologicheskikh otnoshenij. // Vestnik Astrahanskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta. – 2010. [Rezhim dostupa]: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-konstitutsii-respubliki-kazahstan-i-ezhegodnyhposlanij-glavy-gosudarstva-narodu-strany-v-pravovom-regulirovanii-ekologicheski>

4. Istochnikovedenie: Teorija. Istorija. Metod. Istochniki rossijskoj istorii: Ucheb. Posobie / I. N. Danilevskij, V. V. Kabanov, O. M. Medushevskaja, M. F. Rumjanceva. M.: Rossijsk. Gos. Gumanit. Un-t., 1998. 702 s.

5. Berelson B. Content Analysis in Communication Research. New York: Free Press, 1952.

6. Hsieh H. F., Shannon S. E. Three Approaches to Qualitative Content Analysis. Qualitative Health Research. Jelektronnyj resurs. [Rezhim dostupa]: https://www.researchgate.net/publication/7561647_Three_Approaches_to_Qualitative_Content_Analysis

7. Steksova T. I. «Poslanie prezidenta» kak zhanr političeskoj kommunikacii. // Politicheskaja lingvistika. – 2012. – s. 58-63.

8. Nesterenko V. Ju. Statusnye obrashhenija v ezhegodnom poslanii parlamentu v amerikanskom, ruskom i britanskom diskurse // Politicheskaja lingvistika, №4. - 2019.

9. Kuznecov V. I. Poslanija Prezidenta RF Federal'nomu Sobraniju: politiko-pravovaja sushhnost' i rol' v opredelenii kursa razvitija strany. Dis. ... kand. polit. n.: 23.00.02 / Moskovskij Gosudarstvennyj oblastnoj universitet. – M., 2014. – 199 s.

10. Hilding T. History politics in Kazakhstan: The 550th Anniversary of the Kazakh Khanate: Geopolitics or nation building? Master thesis., Representralen, Universitetet i Oslo, 2018.

11. Laruelle M., Peyrouse S. Les Russes du Kazakhstan. Identités nationales et nouveaux États dans l'espace post-soviétique. Institut français d'études sur l'Asie centrale – Paris, Maisonneuve & Larose, 2004. – 354 p.

12. Nazarbaev N. A. Poslanie Prezidenta RK narodu Kazahstana ot 1999 goda // Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan. [Rezhim dostupa]: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respublikikazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1999-g_1342416713

13. Kazakhstan: Tested by Transition // Chatham House Report, The Royal Institute of International Affairs, 2019.

14. Reforming Kazakhstan: Progress, Challenges and Opportunities // Organisation of Economic Co-operation and Development (OECD), 2017.

15. Dave B. Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power (SOAS). – London, New York: Routledge, 2008.

ӘОЖ 93/94

ҰЛТ БАСЫНА ТӨНГЕН «ҰЛЫ НӘУБЕТ»

Абатова А.А

Aitolkyn01@inbox.ru

М. Қозыбаев атындағы СҚУ Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының 3 курс студенті, Петропавл, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - Бимақанова З.Ш.

Тәуелсіздігімізді алып, егеменді ел болып жатқан кезде ұзақ жылдар бойы отаршылдықтың тұтқынына түскен санамыз қайта жанданып, даму үрдісін бастан өткізуде. Кеңес үкіметі кезіндегі айтылмаған, айтылуға тыйым салынған көптеген тарихы құнды деректерімізді зерттеуге бет бұрып жатырмыз. Egemen Qazaqstan газетінде Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы жарияланды [1]. Мемлекет басшысы ашаршылық құрбандары санына қатысты нақты ақпараттың жоғын алға тартып, зерттеу жұмысы жүргізілуі керек екенін айтады. Бұл нәубет туралы қазір не білеміз?

XX ғ. 20-30 жылдардағы Қазақстан сталиндік күштеу мен қайта құрудың ауыр да азапты зардаптары жаңа көзқараспен объективті зерттеулерді қажет етеді. Италияндық Никколо Пианчола – елімізде осы зобалаң жылдар тарихын зерттеуді бастаған алғашқы шетелдік тарихшылардың бірі. Оның ойынша, қазақтардың аштықтан жаппай қырылуына ең алдымен сталиндік басшылықтың жоғарғы жағы, ең соңында Филипп Голощекин тұлғасындағы Қазақстан республикасының басшылығы жауапты- дейді ғалым.

1932-1933 жылдардағы аштық туралы кітаптар мен мақалалар, деректер көп. Бұл ретте тарихшыларды бірінші аштықтың әлеуметтік, саяси, экономикалық себептері және оның демографиялық салдары қызықтырады. Олар аштықта адамдарға не болып жатқандығы, өздерін қорқытқан өлімнің алдында қалай ұстағандығы, аштық болғанда қалай қарсы тұрғандары, жалпы «Аштық деген не?» деген секілді сұрақтарды елемей кетеді.

Аштық- большевиктердің Орта Азиядағы жасаған ең ауқымды қоғамдық-саяси эксперименті болды. Оның бірден-бір мақсаты қазақ көшпенділерін отырықшыландыруға бағытталған еді. 1930 жылдың басында Кеңес үкіметінің аумағында, атап айтқанда Украина, Солтүстік Кавказ, Еділ бойы және Қазақстанды аштық жайлай бастады. 1930 жылдың ортасына дейін олар Қазақстандағы «Кеңестік жүйені жаңғырту жобасының басты үлгісін» билікке ұсына отырып, «артта қалған» көшпенділерден «қазіргі заманғы (тәртіпті)» көшпелілерді жасау керек болды [2, 22 б]. Аштық пен «отырықшылық» бір медальдің екі жағындай және бір-бірін өзара байланыстырды: азық-түлік дағдарысы апатты аштыққа айналды, ал ашаршылық салдарынан қазақтардың көпшілігі отырықшы болды.

1930-34 жылдары Қазақстан халқының төрттен бірі аштыққа ұшырап, 1,5 млн. астам адам аштықтан немесе аурудан қайтыс болды. Ауылдардан азық-түлік қоры тартып алынып, көшпелілердің малдары іріктеліп алынған кезден бастап, өлім-жітім көбейді. Барлық жерде кедейшіліктің көрінісі орнады: теміржол станцияларындағы аштықтан арықтаған балалар, жол бойындағы көмілмеген мәйіттер, нан үзіндісі үшін қанды төбелес және канныализм.

Қазақстанның барлық аудандарында аштық кенеттен және бір мезгілде басталған жоқ. 1929-1930 жж. қысында жергілікті органдар халықтың әлсіреуі және тамақтың жоқтығы едәуір өскенін байқады. Сол уақыттан бастап аштықтан өліп жатқандар туралы алғашқы деректер тіркелді. Алғашқы аштық белгілері екі өңірде байқалды: бірінші болып жаппай ұжымдастыруға ұшыраған Қазақстанның аграрлық солтүстік аудандары, екінші нан сататын республиканың батысы. 1929 жылдары батыста нан жетіспеушілігі байқала бастады [2, 25 б] 1930 жылдың басында Солтүстік Қазақстаннан суыт хабарлар келді. Нақтырақ айтқанда,

Павлодар округіндегі жағдай бірнеше апта ішінде күрт нашарлады. Ақпан айында жергілікті әкімшілік дабыл қаға бастады. Олар ешқандай үрейге берілмейміз дегенмен, округтік бюро аймақтағы барлық партияларға қауіп төніп тұрғанын ескерту міндетіміз деп санады. Бір ауылда тек әйелдер қалған жағдайларда болған, себебі барлық ер адамдар жұмыс, тамақ іздеуге аттанған және жұмыстың жоқтығы соншалық аграрлы аудан нанды Сібірден сатып алуға мәжбүр болғаны айтылады [3, 71 б]. Осыған ұқсас жайттар басқа жерлерде де болып жатты. 1930 жылдың маусым айында биліктің статистикалық мәліметі бойынша Солтүстік Қазақстанда 100 мыңнан аса адам, Ақтөбе облысында 40 мыңға жуық адам аштыққа ұшыраған. Бұл көрсеткіште тек қазақтар емес сонымен қатар, орыс, неміс шаруалары да болды.

1930 жылғы жиналған өнімнің кішкене бөлігі «дала тұрғындарын» асырауға жетті. Бірақ 1931 жылғы қуаңшылықтың кесірі ең алдымен отырықшы шаруаларға тиді. Егін еккен жерлері оларға ешқандай пайда әкелмеді. Олар жер жыртудағы айла-тәсілдерді білмеді [4,3 б]. Ал көшпенділер қолда қалған малын азық етті. 1932 жылы қазақ даласы түбегейлі күйреді. Соңғы қорлары таусылды, ал еккен егіндері алдыңғы жылдан төмен өнім алды, кей жерлерде егін мүлдем шықпады, бірақ большевиктер сонда да аудандардан жеуге жарамды деген азық-түлік пен малдарды айдап әкетіп жатты. Жұт Қазақстанның барлық өңірлерін шарпыды. Қазақ даласы толығымен бос қалды деуге болады, себебі аштыққа шыдамаған халық шет елдерге ауып кетті. 1932 жылдың желтоқсанында Жаңаарқа ауданында тұрғындардың жартысынан көбі қашып кетсе, Торғай ауданында 5 мыңға жетер жетпес шаңырақ қалған [5, 52 б].

Жергілікті органдар есеп берерде қайтыс болғандар мен шет ел асып кеткендердің санын нақты келтіре алмады. Бірақ мемлекеттің саяси басқармасының дерегі бойынша, Қазақстанда 1931 жылдың желтоқсаны мен 1932 жылдың қазан айлары аралығында жалпы 14 459 адам аштық пен сырқаттан көз жұмды делінген [6,8 б]. Әрине, біз бұл қате цифрлар екенін білеміз, себебі олар көмілмей қалған адамдар саны мен қашып, қайта оралмағандарды есептемегені айдан анық.

Республика аумағындағы және Солтүстіктегі көршілеріне ауа көшкен босқын қазақтардың аянышты халін Батыс Қазақстан облысының Шыңғырлау ауданының Луганский поселкасынан Сталиннің секретариатына 1932 жылы 27 шілдеде жолданған домалақ хат шынайы да әділ суреттеп берді. Осы ауданда ұжымдастыруды жүзеге асыру барысында жол берілген әр түрлі асыра сілтеулерді тәптіштеп суреттеген хат иесі Орталық Комитетке Қазақстанның жергілікті халқы қазақтарға істеліп жатқан зорлық-зомбылықтар туралы арнайы әңгімеледі.

Сталиннің секретариатына жолданған бұл хатты едәуір сауаты бар қарапайым еңбек адамы жазған деп жорамал жасауға болады. Өйткені мәселе қарапайым шаруа тілімен баяндалған. Онда мынадай мәселелер айтылады: Сібірге қашқан қазақтарды Голощекин жіберген уәкілдер жергілікті ОГПУ органдарының көмегімен іздеп тауып, қорқыту, күштеу және зорлық-зомбылық көрсет жолымен Қазақстанға алып қайтқан. «Сауын сиыр береміз, нанға тойғызамыз», - дегенге сеніп келген халық туған өлкеде тағы да аштыққа ұрынды. Осылайша біресе Қазақстанға, біресе солтүстіктегі көршілерге қайта оралып, ерсілі-қарсылы жосылып, екі ортаны жол қылып, аштықтан әбден қалжыраған, екі ел арасына жұқпалы ауруларды да таратқан, сөйтіп өздері орта жолда көмусіз қалғанын [7,346 б] жазған Талас Омарбековтың кітабын тағы бір дәлел ретінде келтіруге болады.

Ашыққан халық шөп жей бастады. Кейде ауыл ішінен ұстап алған ит, мысық, құс, тышқандарды, көмілген өлексені қайта қазып алып азық еткен. Бірақ мұндай тамақ орнын алмастырушылар көпке дейін бармады. Кейін оларға туған жерін тастап кетуден басқа амал қалмады.

1928 жылы туған қазақ ақыны Ғафу Қайырбеков өзінің балалық шағындағы сол бір көріністердің әлі күнге дейін көз алдынан кетпейтінін айтады: «Сол жылдары біз Торғай ауданында тұрдық. Аудан биік жерде орналасқандықтан аудан сыртында өзен ағып жататын. Біз, балалар, сол өзенге жалаң аяқ жүгіретінбіз. Көшеде ересек адамдар көп, бірақ

олар жүре алмайды, әрең-әрең төрт аяқтап жорғалайды, кейбірі тіпті қозғалмайды жол бойында ағаш секілді жататын. Біз олардан аттап өтіп кете беретінбіз. Өзенге жақындағанда бір-екі мәйіттен аттауға тура келеді. Өзенде өзі арық бір малды ұрып өлтіреді, ал бұл «соғысқа» ашыққан адамдар еңбектеп кірісіп жатады. Кім өзенге жетеді сол малдың қанын ішеді.»-деп сол кездегі аудан жағдайын сипаттап жазған [8, 220 б]. Ал кейбір аудандарда балаларын тастап, немесе біреудің қолына ұстатып кететін жағдайлар кездесіп жатты. Тастанды балалар мен жетімдер саны да тым көбейіп, олардың 80%-ы ішек, асқазан ауруларымен аурып, өлім аузында жатты. 1932 жылдың наурыз айында Семей қаласының өзінде 12 балалар үйі ашылған. Балалар үйіне бөлінген 60 мың рубльдің 4 мың рубльін пайдаланып, қалғанын қалталарына басқан жағдайларда кездескен. Бұл туралы Қазақ АКСР-да Мемлекеттік жоспарлау бөлімінің орынбасары ретінде жасап жүрген Хасен Нұрмұхамедов: «Біз барлығымыз мал санын ғана айтып жатырмыз. Бірақ ең басты элемент- адамдар туралы ұмытпайық. Кейбір аудандардың жағдайы тым ауыр. Бұндай жағдай партия кеңесінде айтылу керек. Шындығын айту керек, бір Қазақстанның өзінде 80 мыңнан астам жетім бала бар»- деген сөзін Орал обком хатшысы Г.И.Пинхасик бөліп: «Әрине мұндай жағдайларды, Қазақстандағы жетім балалар санын, ауру әрі түрлері өте қорқынышты адамдар туралы көзқарасыңызды медицина пленумында айтарсыз. Ал біз саясатқа араласапаймыз!»- деп сөзін орта жолдан тоқтаттырып тастады [9, 108 б].

Кей аудандарды бұзақылар мен қарақшылар тонады. Олар ашыққандары соншалық адамдарға шабуыл жасап, оларды өлтіріп, етін жеді. Бұндай жағдайлардан жергілікті басшылар басқа аудандарға іс-сапарға шығуға қорқа бастады. Бұндай жағдаймен 1932 жылдың маусым айында Қарағанды маңындағы колхоз жағдайын білуге барған Мансұр Ғатауллин бетпе-бет кездескен. Ол: «Машинадан шығып, жан-жағыма қарадым, тірі-жан көрінбейді, тек малға арналған ұзын жемшөп қорасы ғана тұр. Есікті ашсам іші толған өлген адам денелері. Бір уақытта әйел адамның шыңғырған даусы естілді, сыртқа шықсам, қолында пышағы бар әйел жүргізушіні өлтірмекші болып бас алып жатыр екен. Дереву қаруымды алып, ауаға атқан бойда, әйел қашып кетті. Жақынырақ қарай келе, қайнап жатқан қазанды көрдім. Ішінде бірдеңе пісіп жатты. Қақпағын ашып қарасам- қайнап жатқан судан біресе аяқ, біресе қол, біресе табан көрінеді...» - деп болған жағдайды баяндаған [10, 80 б].

Ал қалалық жердегі базарларда сатылып тұрған ет бір қарағанда қарапайым қой еті сияқты көрінгенімен, ол адам еті болып шығатын. Сол кезде көбінесе қауіп жас балаларға төніп тұрды. Себебі, балаларды ұстау оңай әрі еті ересек адамның етіне қарағанда жұмсақ болып келеді. Мұндай жағдай тек бір рет қана болған жоқ. Көбінесе балалар басқа адамдарға емес, өзінің таныстары мен туғандарының жемтігіне айналып жатты. Кейде ата-аналары өздерінің туған балаларының өлі денесін жеген деген деректерде бар.

Большевиктер өзінің жасап жатырған істерінің нәтижесін көріп отырды. Олар ашыққан адамдарды суретке түсіріп алудан да тайынбады. Бірақ сол жылдары түсірген суреттерді олар ешкімге көрсетпей тығып ұстады [11, 357 б]. Билік әрдайым қалалар мен станциялар өліктерден «тазалауға» тырысты. Бірақ бұндай тазалау үлкен нәтижеге әкелмеді. Қалалық жерлерде босқындар мен бұзақылар тонауды жалғастырса, қала сыртындағы егістіктерді бір түнде 30-40 шақты бұзақылар таптап кетті. Милицияның бұларға шамасы келмеді [12, 6 б].

1933 жылдың қараша айында Атбасар райкомының хатшысы Қазақстан партия басшысы Л.И.Мирзоянға ауданда бір үзім нан қалмағанын жеткізен. Ол Мирзояннан: «Тағы қанша адам нансыз қалу керек?» деп сұрағанда, Мирзоян: «Барлық қазақ» деп жауап берген. [13, 21 б]

Жасанды дағдарысқа қарсы күресте халық қандай бейімделу стратегияларын жасады? Аштық жағдайында қазақтар қалай ұйымдастырылғанын және бұл төтенше жағдайдың аяқталғаны қоғам үшін нені білдіргенін ешкім зерттеген жоқ. Аштық жылдары қалыптасқан өмір сүру салты апаттан кейін де ұзақ уақыт сақталып қалды, тек ішінара әлеуметтік құрылымдарда бұрын басым болған жүйелердің тек кішкене бөлігі сақталды. Кейін олардың орнына колхоз, бригада және басқа да ұжымдар келді және күнделікті өмірге қажетті

ресурстармен қамтамасыз етті. Енді адамдар Кеңес үкіметінің институттарына тәуелді болды. Кеңестендіру ашаршылықтың көмегімен орнатылды.

Отызыншы жылдардағы қолдан жасалған аштықтың кесіренен қазақтардың тек қана үштен бірі жандарын сақтап қалды. Егерде сол зұлмат кезең болмағанда, ата мен бала арасындағы байланыс үзілмегенде қазақтардың саны қанша болатынын есептей беріңіз...

Жоғарыда айтып кеткендей бұндай ашаршылық тек қазақ даласында емес, Украинада болғанын білеміз. Украин халқы жыл сайын осы бір ауыр кезеңді еске алып, аза тұтады. Ал біз ше деген сұраққа жауап бере аламыз ба? Жыл сайын 31 мамырда ғана репрессия мен ашаршылық құрбандарына арналған мемориалға тағзым етеміз. Ал одан басқа ешқандай асқақтату мен ұлылықты көре алмаймыз. Бұндай тарихи оқиғаларды тек деректі фильмдермен емес көркем фильмдермен жастардың сана-сезіміне сіңдіру керек. Ащы болса да шындықты баяндайтын нақты деректермен түсірілген фильмдерді қазіргі жастар мен келешек ұрпақ көрсе, қазақ халқының, ата-бабасының өткенін біліп, аштықты басынан өткізген, қырылғандардың рухына тағзым етер еді.

Ашаршылық қасіреті елдің жадынан ешқашан ұмытылмайды. Кеңестік дәуірдегі элеуметтік тәжірибелер, адам құқықтарын таптау сияқты келеңсіз құбылыстардың қайталанбауы үшін өткен тарихымызды білуіміз керек. Бүгінгі жастар ашаршылық тарихын және оның құрбандарын ұмытпауы тиіс. Өткен тарихтың ақиқатын халыққа жеткізу арқылы оның сабақтарын әрқашан есте сақтауымыз қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 «Егемен Қазақстан» газетінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың мақаласы [<https://informburo.kz/kaz/taeuelsizdik-baerinen-khymbat-prezident-makhalasynyng-tolykh-maetini>]
2. Ивницкий Н. Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. М., 2009
3. ЦГА РК. Ф. 30. ОП. 6. Д. 28. Л. 71 (Голощекин мен Исаевтың Микоянға жазған хатынан)
4. ЦГА РК. Ф. 30. ОП. 6. Д. 86 (Павлодар аймақтық партиясының баяндамасынан, 27 ақпан 1930 ж.)
5. Кондрашин В. Голод 1932-1933 годов: Трагедия российской деревни. М., 2008. С. 52
6. АП РК. Ф. 719. ОП. 4. Д. 68. Л. 8 (Көшпенділер мен отырықшылардың шаруашылықтарына қайтуы туралы мәлімет, 20 қараша 1932 ж)
7. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.- Алматы: Санат -1997. -320 б.
8. АП РК. Ф. 719. ОП. 4. Д. 73. Л. 220 (ауыл аймақтардан жиналған қорлар туралы мәлімет)
9. АП РК. Ф. 141. ОП. 1. Д. 5233. Л. 8-9. Опубл.:Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931-1933 гг.: Сб. документов / под ред. М.К.Козыбаева. Алма-Ата, 1998. С.108
10. ЦГА РК. Ф. 509. ОП. 1. Д. 76. Л.80.
11. Михайлов В. Хроника великого джута. С.357.
12. Доклады о голоде 1932-1933 гг. на Украине, дело иллюстрируются снимками, которые, как легко доказать, сделаны во время голода.
13. ЦГА РК. Ф. 1179. ОП. 1. Д. 17. Л.21-23. (милиция басшысы Исаев пен Мироновқа жазған хатынан, 17 маусым 1932 ж.).

ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ – ЕЛ ДАМУЫНЫҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ**Абдраимов Ерлан Әзімбекұлы**

erla-n@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Тарих» мамандығының докторанты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Т.С. Садықов

Қазіргі таңдағы тәуелсіз еліміздің қол жеткізген нәтиже-табыстарын сақтап, оны келер ұрпаққа жеткізудің ең бір тиімді жолы – қоғамдағы татулықты, бірлікті нығайту болып табылады. Осы тұста Кеңес Одағы ыдырағаннан соң күрделі саяси-экономикалық және әлеуметтік проблемалардан сүрінбей өткен, қазақстандықтардың жұмған жұдырықтай бірлігі мен татулығын қамтамасыз еткен Қазақстан халқы Ассамблеясы мен дәстүрлі діни конфессиялардың қызметі зор.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ-Ж.К.Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында қоғамдық келісім мәселесіне тоқтала келе «Әлеуметтік және этникалық топтар арасындағы келісім – бүкіл қоғамның бірлескен еңбегінің нәтижесі. Осыған орай, саяси үрдістерді саралап, бірлігімізді нығайта түсу үшін нақты шаралар қабылдау керек. Қазақ халқының мемлекет құраушы ұлт ретіндегі рөлін бекемдеп, этносаралық татулық пен дінаралық түсіністікті қалыптастыра беруіміз қажет» [1] деген сөздерінен еліміз үшін этносаралық және конфессияаралық диалог маңызды болып қала беретіндігін атап өтті.

Республика тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында елде қоғамның рухани өмірімен, оның әлеуметтік көңіл-күйімен, ұлттық сана-сезімнің жандануымен байланысты өте күрделі процестер жүріп жатты. Дәл сол кезде, XX ғасырдың 90-шы жылдарының басында, біздің тарихымызда көп нәрсені қайта пайымдай отырып, біздің басты құндылығымыз – халықтар достығын сақтау үшін – 1992 жылы Қазақстан халықтарының 1-ші форумында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев осы форумды тұрақты негізге көшіру қажеттілігі туралы идеяны білдірді [2, 279 б.]. Онан соң республиканың қоғамдық-саяси аренасында 1995 жылдың 1-наурызында ҚР Президенті Жарлығына сәйкес Қазақстан халқы Ассамблеясы ҚР Президенті жанындағы кеңесші орган ретінде құрылды. Алғашқы күннен бастап оң бағаға ие болған Ассамблея қазақстандықтардың үмітін ақтауға тырысты. Ассамблея республикамыздың әр аймағындағы және Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент қалаларында кіші ассамблеялармен тығыз қарым-қатынас жасап, әр облыстарда республикалық және аймақтық ұлттық ұлттық-мәдени орталықтардың ашылуына негіз болды.

Ассамблея өзінің жұмысы барысында мынадай мәселелерге басымдылық танытады:

- Республикадағы этносаралық және конфессияаралық келісімнің, қоғамдық тұрақтылықтың сақталуы;
- Қазақстан территориясындағы этносаралық достықты дамытуға, мемлекеттік саясатты жүргізуге ұсыну;
- Тұрғындардың өркениеттілік пен демократиялық негіздерге сүйенетін саяси мәдениетін қалыптастыру;
- Мемлекеттің ұлттық саясатты жүргізуде басқа да этностардың мүдделерін ескеру;
- Қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтарды шешу.

Табыстар жұмыстар нәтижесінде Қазақстан халқы Ассамблеясы этносаралық келісімнің беделді қоғамдық институтына айналды. Қазақстан этносаралық қатынас саясатында әлемдік кеңістікте әрқашан өнеге тұтатын ел ретінде танылып келеді. Қазақстандық тәжірибе, яғни Қазақстан халқы Ассамблеясы дүниежүзілік деңгейде, Біріккен Ұлттар Ұйымы мен өзге де әлемдік маңызы бар халықаралық ұйымдарда өзінің жоғары бағасын алды. Шынында да, бұл – әлемдік жұртшылықтың назарын аударған жаңа құбылыс. Ассамблея Қазақстан Республикасының халықаралық қатынастар проблемасын тиімді шешуге зор ықпал жасап, еліміздің халықаралық беделін көтеруге үлес қосуда. Қазақстанда

этносаяси, саяси, рухани және ұлттық саладағы жүргізілген реформалардың дұрыстығына әлем қызыға қарайды. Сол себепті, көрші республикалардың қоғам мен мемлекет қайраткерлері этносаралық келісімді сақтауда және оны дамытуда қазақстандық тәжірибені қолдануға көптеп қызығушылық танытуда [3].

Қоғамдық келісімге Ассамблея сияқты өзіндік үлесін қосып отырған фактор – діни құндылықтар болып табылады. Оларды қайта қарау жалпы дүниетанымның кеңеюіне алып келді. Қысқа уақыт ішінде дін күнделікті өмір мен мәдениеттің маңызды элементіне айналды. Қазақстан тарихына көз жүгіртсек, 2000 жыл бұрынғы кезеңде өз бастауын Қытайдан алған Ұлы Жібек жолының арқасында әр түрлі діндер бір-бірі жайлы біле бастады. Б.з.д. I ғасырдың ортасында керуендер арқылы Үндістаннан діндарлар мен миссионерлер келді, олар негізінен буддизмді уағыздаушы парсылықтар мен соғдылықтар болатын. Жібек жолымен сонымен қатар зороастризм мен манихейлік діндер де тарайды. Соңғысы III ғасырда Иранда пайда болған. Ислам Орта Азия аймағына VIII-IX ғасырларда ене бастайды. Ислам, буддизммен қатар қазақ жеріне христиан дінінің несториандық бағыты енді. VIII-X ғасырларда Оңтүстік Қазақстанның көп қалаларында, Жетісуда христиан шіркеулері өз жұмысын жүргізді.

Бүгінде, біз тәуелсіз Қазақстан азаматтарының діни сеніміне қол сұғылмайтын еркін қоғамда өмір сүрудеміз. Біздің Ата заңымыздың 1-бабы бойынша «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» болып табылады. Онан бөлек тәуелсіздіктің алғашқы жылдары «Діни сенім бостандығы туралы» Заңның қабылдануы еліміз азаматтарының бойында қасиетті сенімін қорғаштап, дінаралық қақтығыстардың алдын алды.

Дінаралық қақтығыстар қоғамның жаман жақтарын жарыққа шығаратыны белгілі. Діни қағидалар нағыз шынайы құндылықтар болып табылатындықтан, діни жанжалдарды шешу өте қиынға соғады.

Дін әдебін қалыптастыру арқылы мемлекетіміздің болашағы жас ұрпақтың санасына имандылық пен тәрбиелілік қағидаларын сіңіре отырып, болашағы баянды мемлекет, рухани кемелденген қоғамның негізіне айналады.

Қазақстан Республикасында Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері өтті. Олардың шешімдері дінаралық қақтығыстарға жол бермеуді көздеп отыр және бұл еліміздің дүниежүзілік саясатта оң бағаға ие болғандығын көрсетеді. Съездердің елордамызда өткізілуі Еуразия құрылығының жүрегінде орналасқан қаламызды әлемге танытумен қатар, Әлемдік және дәстүрлі діндер орталығына айналып жатқандығын көрудеміз. Отырыс тек Қазақстан шеңберімен шектелмей, дүниежүзілік сахнадағы ұлтаралық, конфессияаралық қақтығыстарды шешуге тырысады.

Қандай да бір қоғамда дін шамадан тыс қоғам өміріне араласа бастаса діни фанатизм проблемасының туындауына түрткі болуы мүмкін. Мұның қаупі бар екерін ескеру қажет және қазіргі қоғамда діни фанатизм көкейкесті мәселелердің қатарына жатқызылуы тиіс. Діни сауатсыз адамдар діннің қоғамды, адамдарды біріктіретін құрал екендігін есте ұстаудың әрі түсінудің орнына олар оны адамдардың бір біріне соғыс ашуының түрткісі деп есептейді. Әлемді дінаралық соғыстар шарпыған күйін көргіміз келмесе, көпмәдениетті және көпэтникалық қоғамда діндердің арасында түсіну, сенімге негізделген диалогты жалғастыра беріп, оны дамыту қажет.

Зерттеушілер Г.Нығыметов, М.Шибутов пен Р. Қадыржанов этносаралық тұрақтылықты нығайтуда ұлт қалыптастырушы қазақ ұлтының зор рөл атқарып келе жатқандығын айта келе, оның негізінде өзге этнос өкілдеріне құрмет көрсету, ашықтық, қонақжайлық және жанашырлық сияқты құндылықтар мен ұлттық ұстанымдар жатқандығына баса назар аударды. Осының барлығы Қазақстанда этносаралық толеранттылық пен өзара сыйластық, бірлік, ынтымақтастық ахуалын қалыптастыруға ықпал етті [4, 20 б.].

Біздің мемлекетіміздің тәжірибесінен - әртүрлі ұлттық психологиясы, мәдениеті, менталдылығы бар халықтар достық пен рухани жақындық қатынастарына ұласатын, бейбіт өмір сүріп, сындарлы байланыстар орната алатынын айғақтайды. Бірақ бұл бір күннің

нәтижесі еместігін естен шығармауымыз қажет. Қазақстандықтар объективті-тарихи себептерге байланысты қазақ жеріне келген барлық этностық топ өкілдерін әрқашан қонақжай қабылдады. Бұл ХІХ ғасырдың соңында ұйғырлар мен дүнгендер Қазақстан аумағына қоныс аударған кезде және ХХ ғасырда немістер, шешендер, ингуштар, әзірбайжандар, кәрістер және басқалар депортацияланған кезде болды. Соның салдарынан қазақтардың тарихи жері бүгінде әртүрлі конфессияның өкілдерінен құралған 130-дан астам халықтар мен этностардың отаны болды.

Қазақстанда конфессияаралық диалогтың тиімді жүргізілуіне барлық жағдай жасалған. Әрбір діни бірлестіктер уағыздаушылары өз сенімдеріне адамдар тартып, кері мақсаттарына құрал есебінде пайдалануға ұмтылуы мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Сол себепті, жалған діни ағымдар қармағына түсіп қалмау мақсатында діндер жайлы, әсіресе соңғы уақыттардағы жаңа бірлестер жайлы білу қоғамдық қажеттілік деп санаймыз.

Қазақстандық қоғамның бейбітшілік пен ынтымақтастықта болуы қоғамдық келісімнің негізінде жүзеге асып келеді. Ал осы қоғамдық келісім Қазақстан халқы Ассамблеясының этносаралық және дінаралық сұхбатты нәтижелі жүргізуі еліміздің іргесін нығайтып қана қоймай, өңірде, аймақта және жалпы жаһандық деңгейде қауіпсіздікке қолдау көрсетуі деп қабылдауымыз қажет. Белгілі бір қоғамның қауіпсіздігі бүкіл әлемнің қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тоқаев Қ-Ж.К. Сындралы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Қазақстан халқына жолдау / https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (қарау күні 28.03.2022)
2. Абдурахманов Н.А. Современная история Казахстана: Учебное пособие. – Караганда: ИП «Издательство Ақнұр», 2017. – 346 с.
3. Сейдін Н. Қоғамдық келісім мен тұрақтылық – еліміздің серпінді дамуының тірегі / Қоғам және дәуір. – 2007. - №3 (15). – 4 б.
4. Нығыметов Г.С., Шибутов М.М., Кадыржанов Р.К. и др. Социальная модернизация Казахстана. Монография. – Астана: Институт Евразийской интеграции, 2017. – 368 с.

УДК 93/94

РОЛЬ БАТЫЯ В ЗАПАДНОМ ПОХОДЕ

Абдрахметов Айбек Есимұлы

a.abdarhmetov@gmail.com

студент исторического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель – Ж.О. Хасенова

Золотая Орда и ее наследие являются актуальной темой исследования для Казахстана сегодня, а личность ее основателя Батыя – одна из самых спорных в истории не только своего народа, но и всего мира, как в исторической литературе прошлых веков, так и сегодня, – весьма неоднозначна и многогранна, ведь во многом зависит от того, с позиции каких источников рассматривать. Рашид-ад-Дин пишет о том, что он был наиболее авторитетным правителем в монгольской державе. В разных источниках его характеризуют по-разному. У западных и российских историков (не у всех) Батый в первую очередь, остается завоевателем, жестоким захватчиком, разорителем, внуком Чингисхана и основателем Золотой Орды. В других же источниках Батый – великодушный, авторитетный и справедливый правитель. Ведь нельзя не отметить, что Батый внес свой вклад в объединение большого количества племен Степи и сыграл огромную роль не только в политической жизни Монгольской империи как

влиятельный полководец и правитель, но и в истории всего мира, оказав, так или иначе свое влияние на культурную, этническую и политическую составляющую. В данной статье автор стремится продемонстрировать то, какую роль сыграл Батый в Западном походе и как характеризуют его личность.

Безусловно, Батый стал столь могущественным правителем не сразу после того, как возглавил Улус Джучи. Изначально он обладал лишь номинальной властью и в дальнейшем ему приходилось бороться за приобретение власти и авторитета [1, с. 7]. Согласно летописи «Сокровенное сказание монголов», решение о западном походе принял еще Чингисхан, отправив на завоевание народов Субэдея, однако тот встретил сильное сопротивление, вследствие чего, заняв ханский престол и посоветовавшись с братом Чагатаем, Угэдэй отправляет в помощь Субэдею Бату, Гуюка и остальных царевичей [2, с. 205]. В «Сокровенном сказании» приведён перечень одиннадцати народов, завоевание которых было поручено Субэдею Чингисханом и завоевать которые предстояло Батыю: «канлин» (то есть канглы, племенное объединение, обитавшее в Приаральских степях и Заволжье и возникшее, как считают, в результате смешения местного огузско-печенежского населения с половцами), «кибчаут» (то есть собственно кипчаки — половцы), «бачжигит» (башкиры или уральские венгры), «орусут» (русские), «асут» (асы, то есть аланы), «сесут» (по-видимому, жители Саксина, города в устье Волги, возникшего на месте прежней столицы Хазарского каганата, то есть в основном те же половцы, торки-огузы и остатки прежнего хазарского населения), «мачжар» (венгры-мадьяры), «серкесут» (черкесы, или адыги), «булар» (волжские болгары) [2], [3, с. 23]. В феврале 1234 года пало государство Цзинь под натиском Монгольской империи и там воцарилась династия Юань. Таким образом, направление для завоеваний сменилось в другую сторону.

На курултае 1235 года снова обсуждался вопрос о завоевании стран Восточной Европы, которые находились по соседству становища Батыя, но не были ещё окончательно покорены [3]. Однако, монгольским ханам было ясно, что войско одного «улуса Джучи» не сумеет справиться с этой задачей: народы Восточной Европы оказывали яростное сопротивление завоевателям. Персидский историк Джувейни, современник монгольских завоеваний (годы его жизни 1226-1283), писал, что на курултае 1235 года «состоялось решение завладеть странами Булгар, Асов и Руси, которые находились по соседству становищ Бату, не были ещё покорены и гордились своей многочисленностью» [4]. Таким образом, было объявлено о начале Западного похода, который в последствии сильно отразится на завоеванных монголами территориях. Однако, поскольку «Западные земли» рассматривались как территория потенциального расширения улуса Джучи, то Батый был назначен главнокомандующим западного фронта, и все же было очевидно, что силы Батыя недостаточны для выполнения этой задачи [5, с. 114]. Посему, в подкрепление Батыю, Угэдэй назначил царевичей: Менгу-хана и брата его Бучека, из своих сыновей Гуюк-хана и Кадагана и других царевичей: Кулькана, Бури, Байдара, братьев Батыя – Хорду и Тангута, и нескольких других царевичей, а из знатных эмиров был Субэдэй-бахадур. Царевичи для устройства своих войск и ратей отправились каждый в своё становище и местопребывание, а весной выступили из своих местопребываний и поспешили опередить друг друга» [3]. Батый стал предводителем этого похода – сначала номинально, а затем – и фактически, что в немалой степени способствовало росту его авторитета и могущества в дальнейшем [1]. Походы Батыя были плодом не столько дикой храбрости и многолюдства, сколько хорошего устройства войск, обучения их действовать оружием, производить тактические движения, а также искусных соображений, основанных на верных сведениях о странах, в которые монголы вносили войну [6]. Войско Батыя и оснащено было лучше других: по сведениям китайских источников, его воины получали в походе на двоих такой же паёк, какой в остальных частях армии давался на десятерых человек. Они первыми вторгнутся в пределы Волжской Болгарии. В то время как Мункэ отвечал за кампанию против куманов, Батый при помощи Субэдея предпринял завоевание ханства волжских болгар. Кампания была подготовлена Бату и Субэдеем заранее с большой скрупулезностью, как было принято при Чингисхане. Разведчики были отправлены

для сбора сведений. Первой целью монголов стал Булгар – столица волжских булгар [7, с. 218]. Она была уничтожена и осенью этого года основная армия Бату пересекла Волгу в булгарском регионе [5, с. 120]. Позже Батый встретится с остальными царевичами, назначенными для участия в походе. Покорение повожских народов и Половецкой степи позволило монголам перенести удар на русские княжества [3]. В декабре 1237 года началось разорение Руси. Чингизиды умело покоряли город за городом и одерживали блестящие победы над войсками русских князей. Покоряя Чернигов, Киев, Галич и Владимир Волынский, Бату имел полный контроль над войском и военачальниками. Разгромив и обложив их данью, а также с взятием Киева, Батый приступил к завоеванию остальной Европы. Вторая фаза западного похода (1239-1242 гг.) началась со смен в руководстве военной кампании: нескольким чингизидам пришлось покинуть войско из-за конфликта с Батыем [8]. Причины, по которым Батый решил продолжить завоевание Европы точно не ясны, однако интересную версию предлагает Вернадский. Многие из западнорусских князей, однако, предпочли искать убежища в Венгрии и Польше, возможно, что именно это дало Батыю повод напасть на эти две страны. Бату также протестовал против решения венгерского короля Белы IV предоставить убежище хану Котяну и его половцам. Основным объектом интереса монголов в Венгрии было то, что она представляла собою самую западную точку степной зоны и могла служить отличной базой для монгольской кавалерии в любой из ее будущих операций в Центральной Европе так же, как она выполняла эту роль для Аттилы и его гуннов восемь столетий назад [5, с. 120]. Весь путь до Карпат проходил с боями. От Киева до Карпат монголы пробивались в течение четырех месяцев. План вторжения в Венгрию и Польшу в 1241 году был реализован Субэдэй-багатуром. Победа над венграми в битве на реке Шайо 11 апреля 1241 года принадлежала исключительно Батыю. В 1240-1242 годах войска Бату опустошили Польшу, Венгрию, Далмацию, Валахию, Чехословакию, Трансильванию, Германию, Молдавию и т.д. После завоевания Европы Батый возвратился в Дешт-и-Кыпчак. В конце 1241 года умер хан Угедэй, до Батыя эта новость дошла только весной 1242 года. Это могло служить причиной завершения похода в том плане, что Батый хотел повлиять на выбор нового великого хана, что было связано с его ссорой с Гуюком и Бури [5, с. 130]. Также в качестве причин следует учесть и то, что существовал обычай, согласно которому Бату должен был присутствовать при выборах нового великого хана [9]. После смерти Угедэя и Чагатая, Батый стал главой рода Чингизидов - сначала также номинально, но к концу 1240-х гг. обрел и реальную власть в семействе Чингисхана и империи. После того, как ханом стал Мунке (избрание которого было подготовлено и осуществлено по инициативе и при непосредственном участии Батыя по его возвращению из похода на Европу), сам Батый официально приобрел самое высокое положение в Монгольской империи. До последнего дня ему приходилось непрерывно бороться за власть и заслуживать авторитет, а впоследствии – за их поддержание и укрепление [1].

При новом размежевании монгольской державы Батый не только сохранил все свои огромные западные владения, но и получил право их расширять на север и на запад. Правление Батыя на обособленной уже определенными монгольскими законами и соответствующими грамотами территории Золотой Орды протекало в период с 1243 по 1255 год – до его смерти. Через территорию владений Батыя проезжали послы западных правителей, в том числе Плано Карпини и Вильгельм Рубрук, оставившие свои заметки о масштабах этих владений и о монгольском быте в них [10]. Плано Карпини писал о нем: «Вышеупомянутый Бату очень милостив к своим людям, а все же внушает им сильный страх; в бою он весьма жесток; он очень проныцателен и даже весьма хитер на войне, так как сражался уже долгое время» [11]. Батый прославился как великий полководец и воин, который возглавлял монгольское вторжение в Европу, установил контроль над Русью, Волжской Булгарией и Кавказом. Также он вошел в монгольскую историю как мудрый и рассудительный правитель, прозванный «Саин хан», что означает «добрый и милостивый хан» [12]. В.В. Бартольд писал: «Батый в глазах русских летописцев был только “лютым зверем” между тем он не только получил от самих монголов прозвище “доброго хана” (Саин-хан), но прославляется за свою кротость,

справедливость и мудрость мусульманскими и армянскими писателями, нисколько не расположенными хвалить монголов» [13]. Будучи дальновидным политиком, он построил на Волге город Сарай-Бату, ставший столицей Золотой Орды и одним из важнейших политических центров того времени. Он протянул Шелковый путь вплоть до территории Западной Европы, следил за его защитой и охраной на всем протяжении пути. Это давало возможность развития не только торгово-экономических взаимоотношений монголов с европейцами, но также способствовало становлению дипломатических отношений. В определенной степени деятельность хана Батыя привела к сближению нескольких культурных традиций [12]. Таким образом, Батый хан сыграл огромную роль в становлении Золотой Орды. Его политическая и военная деятельность, а также отдельные реформы оказали глубокое влияние на развитие не только Монгольской империи, но и опираясь на всё выше сказанное изменило устройство различных европейских народов.

Список использованных источников

1. Почекаев Р.Ю. Батый. Хан, который не был ханом. – М.: АСТ, 2007. – 350 с.
2. Сокровенное сказание монголов. Великая Яса. – М.: ЭКСМО, 2014.
3. Карпов А. Батый. – Москва: Молодая гвардия, 2011.
4. Каргалов В. В. Монголо-татарское нашествие на Русь. 13 век. 1966.
5. Вернадский В.Г. Монголы и Русь / История России. Т3,
6. Иванин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане / М. И. Иванин. – Москва: Общественная польза, 1875. – 264 с.
7. Хартог, Лео Х22 Чингисхан. Завоеватель мира / Лео де Хартог. – М.: Олимп, 2007. – 285 с.
8. Батый: три жизни великодушного хана. – Текст: электронный // URL: <https://diletant.media/articles/45265948/> (дата обращения: 27.03.2022).
9. Филлиппс Э.Д. Ф51 Монголы. Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О.И. Перфильева. – М.: ЗАО Центрполиграф: ООО «Внешторгпресс», 2003. – 174 с.
10. Шевчук Я.В. Историко-правовая характеристика личности хана Батыя в летописях завоеванных государств.
11. Дживованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А.И.Малеина. – М.: ГИГЛ. 1957.
12. Ш. Отгонбаяр. Образ и личность хана Батыя: оценка в дореволюционной российской историографии / ВЕСТНИК БГУ. Гуманитарные исследования Внутренней Азии / 2018, № 1.
13. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963.

ӘОЖ 93/94

1917 - 1940 жж. ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ ӘЛПБІДІҢ ӨЗГЕРУІ

Акпар Айжан

ms.aizhan_93@mail.ru

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, кіші ғылыми қызметкер
Алматы, Қазақстан

И. Арабаев атындағы ҚМУ, аспирант

Қазақтың аса көрнекті әдебиетшісі, Алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі А.Байтұрсынов 1912 жылы араб графикасы мен қазақ тілінің орфографиясын (сингармониялық әліпби мен орфографияны) жасап, жетілдіргені белгілі. Қазақ тілі мен араб графикасының дыбыстарын зерттеу және іріктеу нәтижесінде 1924 жылы түпнұсқа

"Байтұрсынов орфографиясы" жасалды. Оны Х. Досмұхамедов, М. Дулатов және т.б. қолдады. 1926 жылғы халық санағы бойынша қазақтардың сауаттылығы 6,9%-ды құрады [1]. Сауатсыздықты жою қазақ жазуын өзгертумен ұштасып жатты. 1920-1929 жж. қазақ тілін іс жүргізуге енгізу араб графикасы арқылы жүзеге асырылды, 1927-1940 жж. латын әліпбиіне көшу жүзеге асырылды, 1940 жылдан бастап кириллица енгізілді. Халықтың басым бөлігі үшін латын әліпбиіне көшу бір мезгілде сауат ашу болды, сонымен қатар латын әліпбиі саяси бейтарап болды. Тіл саясаты әр кезеңде дерлік сауатсыздықты жоюды, ұлттық тілдердің қатынас аясын кеңейтуді және халықтардың теңдігін қамтамасыз етуді біріктірді

Ахмет Байтұрсынұлының орынды анықтамасында: «Тіл – ұлттың сақталуына да, азғындауына да ықпал ететін күшті фактор. Сөзін сақтамаған халық өзі жойылады». Кез келген тілдің тірі организм ретінде дамуы, оның жетілдірілуі осы тілді өз ана тілім деп санайтын, оны қарым-қатынастың әртүрлі салаларында кеңінен қолданатын сөйлейтіндердің санымен тығыз байланысты. Ал ана тілінде сөйлейтіндердің саны, біріншіден, ұлттардың сандық және сапалық құрамына, екіншіден, осы этнос тұратын мемлекеттің тіл саясатына байланысты. Соңғы ереже Ресейдің басқа халықтарға қатысты саясатында айқын көрінеді [2, 70].

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей империясында басқа ұлт өкілдерін орыстандыру саясаты күшейді. Білім беру және ағарту қызметі православие дінін насихаттаумен байланысты болды. Мұндай саясатқа қарсы XX ғасырдың басында И.Гаспринский басқарған Ресей мұсылмандарының «жәдиттік» (жаңа) ағымы құрылды. Олар өздері қолданып жүрген араб әліпбиін ұлттық тіл дыбыстарының графикалық белгілерімен толықтыра отырып реформалайды. Оқытудың ескі әдістері жаңасымен ауыстырылуда. Қазақтарда бұл жазу тәсілі «төте жазу» деп аталды. 1907-1914 жылдары алғашқы қазақ әліпбиінің 7-8 нұсқасы жарық көрді. Олардан басқа, қолмен жазылған праймерлер де болды. Мысалы, Көкпай молда жазған әліпбидің қолжазбасы. Қазіргі уақытта Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы. Бірақ А.Байтұрсынұлының нұсқасы барынша жүйеленген, графикалық тұрғыдан тұрақты деп танылады. «Айқап» журналы (1911-1914 жж.) қазақ графикасын қалыпқа келтіру мақсатында әліпби нұсқалары туралы мақалалар жариялап, ел ішінде осы тақырыпта кеңінен пікірталас тудыруда. А.Байтұрсынов өзінің графикалық жүйесін жан-жақты негіздей отырып, мәселені шешуге белсене қатысады. 1912 жылдан бастап оның әліпбиі республикаға кеңінен таралып, 1920 жылдардың соңына дейін қолданыста болды. Бұл әліпбиді Қытай қазақтары әлі күнге дейін қолданады. Бұл білім саласындағы орыстандыру саясатына қарсылықтың жарқын көрінісі.

1917 жылы билікке келген Кеңестер орыстандыру саясатын дәл солай бейтарап түрде жалғастырды. Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында ұлттық тілдердің дамуына белгілі бір жағдайлар жасалды. Сонымен, революциялардан кейін Кеңес үкіметі құрылу кезінде Сталин басқарған Ұлттар Комиссариаты (Наркомнац) құрылды. 1917 жылғы 15 қарашадағы «Ресей халықтарының құқықтарының Декларациясында» Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің (ВЦИК) және Халық Комиссарлары Кеңесінің (СНК) № 2 декретінде ұлттың өзара теңдігі жарияланды. 1918 жылы 15 ақпанда сот ісін жүргізудің барлық сатыларында барлық жергілікті тілдерді қолдану туралы шешім қабылданды.

Жергілікті ұлттық тілдерді дамытуға ерекше мән берген И.В. Сталин. Ол сот өндірісінде және мектептегі білім беруде міндетті мемлекеттік тіл болмауы керек деп жазды. Әрбір аймақ өзінің халқының ұлттық құрамына қарай ресми қарым-қатынас тілін (тілдерін) таңдауға құқылы, осылайша қоғамдық-саяси шешімдерді қабылдау кезінде азшылықтың да, көпшіліктің де құқықтары сақталады.

Т. Жүргенев (1926-1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ пединститутының ректоры, 1933-1937 жылдары Қазақстанның халық ағарту комиссары) жаңа әліпбиді Социалистік жаңғырту жағдайында қолдану кезіндегі мағыналық қайшылықтарға назар аударды. Ол қанағаттанарлықсыз аудармалардың типтік мысалдарын келтірді: " трест водоканализации " - " трест, который отпускает воду через мойнын "("Социалды Казахстан")," военный корабль " - "корабль, который нужно держать перед опуль". Кеңестік және еуропалық лексика мен

семантикаға байланысты мазмұнды білдіру үшін ауызекі және диалект сөздерінің қоры жиі жетіспеді, әркім өз ауылының мақал-мәтелдерін таңдалған терминдердің мазмұнына енгізді. Әрі қарай Т. Жүргенев тілдің семантикалық ерекшеліктері мен неологизмдердің пайда болуына байланысты типтік терминологиялық мәселелер туралы егжей-тегжейлі жазды [3, 44].

Ресей халық комиссариаты (Наркомпрос) 1918 жылы 31 қарашада «Ұсақ халықтар мектебі туралы» қаулы қабылдады. 1919 жылы РКП(б) 8-съезінде ұлттық тілде оқытатын біртұтас еңбек мектептерін құру қажеттігі талқыланды. Соның нәтижесінде 1921 жылы Түркістанда (Орта Азияда) ұлттық тілдерде, соның ішінде және қазақ тілінде. Үстіміздегі жылдың наурыз айында Қазақ Орталық Атқару Комитеті (ОКК) оның барлық мүшелері қазақ тілін тезірек меңгеру керек деп шешті.

1922 жылы Орталық-Шығыс баспасы құрылып, Орталық Азия халықтарының тілдерінде ұлттық графика негізінде әдебиеттер шығарады. Әрбір халық маркстік-лениндік идеологияларды өз ана тілінде, орыс тілінде, тіпті бүкіл дүние жүзіндегі көркем және саяси әдебиеттерде ұлттық тілдерге аударуда. Осы алғашқы саяси шаралардың барлығы КСРО халықтары арасында биліктің беделін нығайтуға қызмет етті. Өткен ғасырдың 20-жылдарының аяғында саяси бағыт түбегейлі өзгерді - одақтас республикалар халықтарының тілдерін латындандыру (латын графикасына көшіру) басталды. В.В. Базаров, «Жаңа әліпби» қоғамы мен КСРО Ғылым академиясының беделі мен мемлекеттің ерекше қолдауы бұл саясатты жүзеге асыруда үлкен рөл атқарды.

Кеңес кезеңіндегі тіл саясатының астарында – орыс графикасы мен орфографиясына көшкеннен бейхабар кеңес түріктері латындандыруға дайындалып жатты.

1928 жылы Бакуде өткен жиында түркітілдес кеңестік республикалардың әрқайсысына латын әліпбиінің жобалары ұсынылып, зерттелді. 28 әріптен тұратын қазақша графикалық жобаны О.Жандосов бастаған топ ұсынды. Жобаны 1929 жылы Қызылордада өткен конференцияда Т.Шонанұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Қ.Жұбанов, Е.Д. Поливанов және т.б. қызу талқылап одан әрі жетілдірілді. Бұл нұсқа қазақ қоғамына 20 жыл бойы аянбай қызмет еткен А.Байтұрсынұлының араб әліпбиіне негізделген. А.Байтұрсынұлының әліпбиі қазақ тілінің фонетикасын ескере отырып жасалып, оны тек жерлес ғалымдар ғана емес, шетелдік әріптестер де мойындады. Сонымен, Е.Д. Поливанов ерекше атап өтті: «Қандай жағдай болмасын, мен 1924 жылы казак-қырғыз графикасы қабылдаған бұл соңғы форманы енді түзетуді қажет етпейтін және қазақ қайраткерлері ұлттық графиканың тарихи қалыптасуының соңғы қадамы деп есептеймін. білім беру, реформаларды жасаушылар ірі мәдени жеңістер ретінде» [4].

Осы саясаттың нәтижесінде орыс, грузин, армян халықтарынан басқа Кеңес Одағының барлық халықтары латын әліпбиіне көшті.

1929 жылы Қазақстанның латын графикасына көшуіне байланысты емле реформасы жүргізілді. А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал (Тіл – құрал)» оқулығында айтылған ережелер, Бакуде өткен Бүкілресейлік түркологтардың бірінші съезінде айтылған пікірлер іргелі деп танылды. Съезде А.Байтұрсынұлы терминологиялық жүйеге қатысты баяндамасында қазақ тілінің табиғаты мен еуропалық тектес сөздердің айтылуындағы сәйкессіздікті атап өтті: «Сондықтан біз барлық шетел сөздерін солай қабылдаймыз. казактардың айтылуы оңай. Сол сияқты басқа түркі халықтары да сөздің шығу төркінін ескермей, халықтың диалектісін, артикуляциясын ескеруі керек». Сөйтіп, жат сөздерді жергілікті тілдің емлесіне сай жазуды талап етті.

Х.Досмұхамедұлы 1924 жылы шетел лексикасының емлесі туралы былай дейді: «Еуропа халықтары латын сөздерін термин ретінде қолдана отырып, оларды бастапқы қалпында қалдырмай, өз тілінің артикуляциялық негізіне бейімдеп отырады. Сөз ана тілінің заңдылықтарына сай өзгерістерге ұшырайды». Осы бағытты қолдаушылардың бірі Е.Омарұлы сол жылы Орынборда өткен қазақ зиялыларының I съезінде: «Білімнің белгілі бір саласы бойынша ұғымды білдіретін сөз ана тілінде болмаса, олардың Латын баламаларын қолдануға болады. Бірақ жат лексика ана тілінің құрылымына бағынуы керек». Сол кездегі қазақ

зиялыларының көпшілігі бұл көзқарасты қолдады, оның үстіне орыс тілі арқылы енген сөздердің қазақ тілінде жазылуына әлі де қысым болған жоқ – осы факторлардың арқасында 1929 жылы Қызылда орфографиялық нормалар ресми түрде бекітілді. Орда, оған сәйкес шетел лексикасы қазақ тілінің фонематикалық жүйесі бойынша жазылады. Мұны латын әліпбиін зерттеуші Н.Әміржанованың көрсетілген жылы жазған еңбегінің емлесі де дәлелдейді.

Кеңес Одағындағы түркі тілдес халықтардың латын әліпбиіне көшу арқылы ортақ жазу жасау, өзара тығыз байланыс орнату, түркі әлемін біріктіру, біртұтас әдеби тіл қалыптастыру идеясы бірінші кезеңде өзекті болып қалды. Кеңес өкіметінің онжылдығы. Алайда, батыс зерттеушілері атап өткендей, бұл міндеттерді жүзеге асыру бастапқыда мүмкін болмады. Ол кездегі түркілер бір-бірін жақсы түсінсе де, әрбір жеке тілдің ерекшелігіне қарамастан, экономикалық және мәдени дамуындағы айырмашылық олардың жақындасуына ықпал ете алмады. Бұл одан әрі кеңестік тіл саясатында дәлелденді.

1938 жылға дейін «қазақ тілінде» латын тілінде қабылданған сөздер: «сациялизм», «сациялист», «камунис», «балшабек», «реформа», «сабет», «пебырал», «сабнарком», «пуртакөл» және т.б. 1938 жылдан бастап Ережеге енгізілген толықтыруларға сәйкес олардың 10-тармағында: «Бұрын біздің сөздік қорымызда болмағандықтан бұрмаланған сөздер енді х, Ғ, в дауыссыз дыбыстарының әріптерімен дұрыс жазылатын болады. Мысалы, норма - саятшылық, хан, химия, фазал, вагон, кеңес. Қат, қан, қиымия, пазыл, вәгон, сәбет деп жазуға болмайды.

1940 жылы мемлекеттік саяси күштердің ықпалымен КСРО аймағы кириллицаға көшкен кезде С.Аманжолов бұрын қазақ тілінде болмаған орыс әріптерімен толықтырылған қазіргі әліпбиді құрастырды. Бұл өз кезегінде тілге оның даму заңдылығына жат ережелердің енуіне ықпал етті. Бұрмаланған, керемет күрделі емле. Осы себепті орфографиялық сөздіктер бірнеше рет қайта қаралды (1940, 1957, 1978, 1983). Соңғы нұсқасы – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік терминологиялық комиссиясы бекіткен және 2006 жылы қабылданған «Орфографиялық сөздік».

Осы кезеңде қазақ тілінің белгілі ғалымдарының «будан» әліпбиіміз бен көп мағыналы емлемізді мақтаған көптеген ғылыми еңбектері шықты. Олар орыс тілінің қолайлы әсері туралы, кез келген шетел сөзін айтып, жазып алатын ана тілінің қазіргі мүмкіндіктері туралы әңгімеледі. Туыс емес тілдерге жалпы ережелердің енгізілуі тілдік нормаларда көптеген ескертулердің (ерекшеліктердің) пайда болуына әкелді. Н.Уалиев пен А.Алдашева өз жұмыстарын осы мәселені шешуге арнады.

Тіл табиғатын қорғау үшін талай ғалымдар бас көтерді. Сонымен, С.Мырзабековтың көпжылдық ғылыми еңбегі қазақ тілінің үндестігін сақтау қажеттілігін өзекті етті. Ана тіліндегі жағымсыз фонетикалық процестерді алғаш ашық жазған Ә.Жүнісбеков. Ол бір еңбегінде: «Орыс тілінің қазақ тілімен туыстас, ұқсас емес дыбыстары, біріншіден, біріншідегі дыбыстардың санын күрт арттырды. Екіншіден, сингармонизм заңына бағынбайтын сөздер көп. Үшіншіден, емле жазу қиындап кетті. Мұның бәрі орыс тілінің араласуының негізгі салдары ғана». Теріс салдарды жоюдың бір ғана жолы бар – әліпбиді ауыстыру. Профессор Ә.Жүнісбектің сөзімен айтсақ: «...әліпбиді ауыстыруды белгілі бір тілден немесе жазудан бас тарту деп қарауға болмайды, тағы да қайталап айтамын, бұл қазақ тілінің графикалық реформасы».

Бұл реформа латын әліпбиін жобалаудан басталады. Қазіргі уақытта 100-ден астам нұсқа ұсынылған, авторлар арасында қазақ диаспорасының өкілдері мен шетел тілді мамандар бар. Дамуларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Біріншісі біртұтас түркі жазуын құруды көздейтін кеңейтілген (үстіңгі және төменгі таңбалары бар) латын әліпбиіне тоқталады (Ә. Жүнісбек және т.б.). Екіншісі «бір дыбыс, бір таңба» қағидасын ұстана отырып, пернетақтада көрсетілмеген дыбыстарға диакритикалық белгілерді қолданады (Р. Әбдіқадыров және т.б.). Үшінші топ латын әліпбиінің негізгі таңбаларын, ал пернетақтада қарастырылмағандары үшін қос таңбаларды пайдаланады (Ә. Шәріпбай және т.б.). Соңғы екі бағыт компьютерлік бағдарламаларды мінсіз пайдалануға бағытталған. Қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінің барлық әріптері бар екені белгілі. Бұл әліпбилердің жаңа

нұсқаларында ұсынылған дыбыс белгілерінің әртүрлі санын түсіндіреді. Кейбір авторлар (Ә. Жүнісбек, Б. Қантарбайұлы) қазақтың спецификалық дыбыстарын білдіретін 28 белгімен шектелуді ұсынады. Басқалары (М.Малбақұлы, А.Шәріпбай) 31 таңбалы әліпбиді жақтайды, оның ішінде шет тілдері, f, x. Орфография орфоэпиямен тығыз байланысты. Осы ережеге байланысты 28 және 31 әріптік әліпбидің жобаларында сәйкессіздік бар. Қазақ тілінің төл дыбыстық нормаларын қалпына келтіру үшін бірінші болып, сондықтан қабылданатын ф, х, в дыбыстарынан арылуды ұсынады. Демек, шетел сөздері былай жазылады: халық – калық, фабрика – пабрика немесе пабрике, вагон – багон немесе вагон. Соңғысы х, f, v дыбыстарын сақтау үшін. Оның жазылуы мынадай: халық – халық, фабрика – фабрика немесе фабрика, вагон – вагон немесе багон).

Қорытындылай келе, мақалада қатаң саяси-идеологиялық қысым кезіндегі мектеп білімін дамытудағы қазақ ұстаздарының, зиялыларының білім берудегі, тіл білімін дамытудағы еңбектері айтылды. Алашордалықтардың кейбір ой-пікірлері қазіргі ұстаздарға, атап айтқанда, тілдерді оқыту, мектептердің дербестігі мәселелеріне қатысты болуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. [Электронный ресурс] // <http://www.iie.kz/?p=4615>
2. Тогжанов Г. История движения и победы нового алфавита среди казаков // Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сб.ст. Под общей ред. Н.Нурмакова. М.-Л., 1934. С.60-72.
3. Жургенев Т.К. Вопросы терминологии казахского языка // Большевик Казахстана. 1935. № 6. С. 44-51.
4. https://el.kz/news/archive/akhmettanu_-ylymyyny_-negizderi/

УДК 94/93

ИЗ ИСТОРИИ КУПЕЧЕСКОГО РОДА ИЗ ЕКАТЕРИНБУРГА

Алимпиев Егор Сергеевич

tyrki4546@mail.ru

Студент кафедры географии, методики географического образования и туризма, Уральский государственный педагогический университет, Российская Федерация, г. Екатеринбург

Научный руководитель – М. К. Елисафенко, канд. ист. наук, доц.

В статье раскрывается история становления рода екатеринбургских предпринимателей Агафуровых. Начав с мелкой торговли «вразнос», они стали основателями одного из крупнейших торговых домов Урала и Сибири «Братья Агафуровы». Владельцы были новаторами в своем деле, вводя систему скидок, бонусов, кредитов. Помимо предпринимательства Агафуровы вели широкую просветительскую и благотворительную деятельность.

Ключевые слова: благотворительность, джадидизм, краеведение, просвещение, новаторство, торговля.

В современной российской исторической науке все более приоритетной становится малая история, поскольку именно место, где родился человек, с которым тесно связано его становление и, возможно, будущее, позволяет сформировать ответственность за свой край. Краеведческие исследования наиболее эффективно дают представление о динамике развития малой родины, о людях, которые создали фундамент современной жизни.

Российское этноконфессиональное пространство разнообразно, каждый этнос внес свою уникальную краску в общую жизнь россиян. В составе государства есть регионы,

которые отличаются особенно выраженной этнической «пестротой», например, Урал. Коренные народы представляют этническое меньшинство, количественно в составе населения края преобладают русские и татары. Экономическая активность представителей именно этих этносов сыграли ведущую роль в создании благосостояния региона.

Существенный вклад в предпринимательство и социально-культурную сферу Екатеринбурга внесли представители рода Агафуровых. Память об их империи и гуманитарных программах сохранилась в памяти земляков. До сих пор многие здания екатеринбуржцы называют «агафуровскими». Особенно плотно в местный лексикон вошло название «агафуровские дачи», ассоциирующееся с местом лечения душевнобольных. На самом деле за пределами Екатеринбурга на Сибирском тракте располагались дачи Агафуровых, где, кроме хозяев, отдыхали и семьи работников Торгового дома. Это место известно, прежде всего, своими благотворительными акциями для малоимущих, но в общественное сознание оно прочно связалось с психиатрической лечебницей, которую начали строить поблизости в 1914 году.

Род Агафуровых ведет свое начало от Хисаметдина, сына бедного крестьянина Гафура из Лаишевского уезда Казанской губернии. Семейная легенда гласила, что путь к успеху был положен в 1855 году, когда он «спас» богатого соседа от рекрутчины, получив внушительное вознаграждение. Волею судьбы он оказался в Екатеринбурге, где обрел новую фамилию – Агафуров. Армия не только дала жизненный опыт, но и грамотность, которая позволила заняться после выхода в 1868 году в отставку мелким предпринимательством. Успешно продвинулась торговля табаком и фруктами, давшая Хисаметдину возможность стать купцом второй гильдии. Его сыновья Камалетдин, Зайнетдин и Кашафетдин с детства приобщившись к торговому делу, продолжили дело отца, основав «Торговый дом братьев Агафуровых» [3].

Торговое дело дома Агафуровых существенно расширилось, в ассортименте были бумага, охотничьи принадлежности, парфюмерия, ювелирные украшения и многое другое. Отличительной чертой Агафуровых-предпринимателей было высокое качество товаров и обслуживания клиентов, фиксированные цены и бонусная программа. Марка «Братья Агафуровы» была хорошо известна и за пределами Екатеринбурга. К 1903 году братья открыли торговые дома в Перми, Тюмени, Москве и Варшаве.

Новаторство братьев Агафуровых в торговом деле связано с открытием первого в восточной части страны универсального магазина.

Торговый дом братьев Агафуровых на Успенской улице (сейчас улица Вайнера). Фото из открытых источников.

Начало было положено организацией в здании на улице Успенской (сейчас – Вайнера) чайного дома с розничной торговлей, в котором кроме чая можно было купить кофе, шоколад, кондитерские изделия, бакалею. В дальнейшем в этом же помещении были открыты другие отделы: табачный, галантерейный, москательный, парфюмерный [1].

Агафуровы использовали большой спектр маркетинговых приемов: торговали в кредит, использовали систему скидок на малоходовой товар, для постоянных клиентов вводили бонусы – небольшие сувениры для дам – флакончики духов, детям – шоколад. Служащие Торгового дома к знаменательным событиям в их жизни получали ценные подарки от Агафуровых [1].

Продукция Торгового дома «Братья Агафуровы» была узнаваема, поскольку на всех товарах, имевших упаковку, непременно ставилось клеймо, а реклама не сходилась со страниц уральских печатных изданий.

Постепенно Агафуровы стали не только успешными коммерсантами, но и лидерами Екатеринбургской мусульманской общины. Стараниями братьев в конце XIX века в Екатеринбурге сложилась внушительная татарская диаспора.

Соплеменники селились по соседству в домах, купленных специально для сдачи им в аренду, так сложился татарский квартал, жители которого были связаны не только языком и верой, но и общим профессиональным интересом – торговлей фруктами. Среди его жителей были не только торговцы «вразнос», но и обеспеченные татарские семьи Богатиевых, Бахтияровых, Рахматуллиных, Сабитовых, Мухаметзяновых и других.

Татарский квартал состоял не только из жилых домов, на его территории располагались два молельный дома, школа, русско-мусульманская библиотека-читальня. Агафуровы были сторонниками джадидизма, т. е. распространения светского образования, изучения русского языка и литературы, широкого спектра общеобразовательных предметов (математики, астрономии, геометрии), просвещения девушек [2].

В 1895 г. в Пермской губернии по инициативе братьев Агафуровых были открыты мектебе (начальные мусульманские школы) и медресе (средние мусульманские учебные заведения) для мальчиков-мусульман. В Екатеринбурге была открыта пятиклассная школа для мусульманок, окончив которую девочки могли продолжить обучение в учительской семинарии в Троицке. Все учебные заведения носили не столько конфессиональный, сколько общеобразовательный характер. За 20 лет на школьное дело Агафуровыми было потрачено более 100 000 рублей [4].

Такой подход к организации жизни соплеменников позволили татарской общине занять свою экономическую нишу и стать органичной частью городского культурного пространства Екатеринбурга.

К сожалению, большая семья Агафуровых стала жертвой глобальных социальных потрясений революции 1917 года, большая часть ее членов вынуждена была покинуть Родину, часть осталась в стране и пережила все тяготы, легшие на плечи советских людей: голод, репрессии, войны.

Богата уральская земля успешными предпринимателями, но далеко не все из них проявили свои таланты не только в сфере коммерции, но и общественного обеспечения. Род Агафуровых, преумножая свое благосостояние, внес существенную лепту в создание эффективной и комфортной социальной среды. Новации в торговом деле шли рука об руку с благотворительностью и просвещением. Будучи людьми передовых взглядов, Агафуровы активно поддержали продвижение светского образования и эффективного взаимодействия всех жителей Екатеринбурга, невзирая на различия в культурных традициях и вероисповедании. Такое служение своим землякам является примером для современных предпринимателей.

Список использованных источников

1. Братья Агафуровы и чаеоторговля на Урале. – URL: <https://vk.com/@444002683-bratya-agafurovy-i-chaetorgovlya-na-urale> (дата обращения 17.03.22.).

2. Коновалова Л.А. Роль купцов Агафуровых в организации татарского квартала (на основе исследований Б. Девишева и Р. Бикбова) – URL: <https://uole-museum.ru/publications/rol-kuptsov-agafurovyh-v-organizatsii-tatarskogo-kvartala-na-osnove-issledovaniy-b-devisheva-i-r-bikbova/> (дата обращения 16.03.22.).

3. Наш Урал. – URL: <https://nashural.ru/article/istoriya-urala/istoriya-semi-agafurovyh/> (дата обращения 16.03.22.).

4. Уразаев Ф. Я. Механизмы сохранения этнокультурной идентичности татарского народа (конец XX – начало XXI вв.): автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 24.00.01 / Уразаев Фарит Язкарлович; [Место защиты: Казан. гос. ун-т культуры и искусств]. – Казань, 2011. – 27 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЕРГЕУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Алимханова Анар Мараловна

anarok.1521@gmail.com

Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
ғылыми қызметкері, заң ғылымдар магистрі,
Қарағанды, Қазақстан

Құлынтай Монай

Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының аға
ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Қарағанды, Қазақстан

Тергеу ішкі істер органдарында қылмыстарды тергеуді, анықтауды және ашуды қамтамасыз ететін, тергеу, анықтау, сондай-ақ әскери-тергеу бөліністерін үйлестіруді жүзеге асыратын бағыт болып табылады. Тергеуші мамандығы – жұмысқа барынша берілуді, сараптамалық ақыл-ойды және мызғымас ерік-жігерді талап етеді, сондай-ақ құқық қорғау органдары жүйесінде тергеуші маңызды шешуші рөлді атқарады. Кезінде Кеңес үкіметінің Әділет министрі Н.В. Муравьев: «Тергеуші тараптардың, айыптау мен қорғаудың қабырғалар тұрғызатын іргетасын қалайды... Тергеуші қылмыстық шындықтың тағдырын өз қолында ұстайды», – деген пікір айтқан [1].

Кез-келген құқықтық институттың пайда болуы мен даму тарихы қызығушылық тудырады. Себебі ол оның тарихи және құқықтық реттеу механизмінің қажеттілігін бақылауға мүмкіндік береді. Өткенді білмей, қазіргі күннің маңыздылығы мен болашақтың мақсатын түсіну мүмкін емес.

Кеңестік дәуірдегі тергеу органдарының құрылуы 1963 жылдан бастау алады. Алайда, олардың құрылу тарихының тамыры әлдеқайда тереңінде екені мәлім. Заң әдебиеттерінде алдын ала тергеу органдарының пайда болуын кейде 1522 жылы Франциядағы тергеу соттары институтының құрылуымен байланыстырады. Ал жалпы алдын ала тергеу органдарының құрылу тарихы Ресейде 1864 жылы қылмыстық сот өндірісінің Жарғысына алғаш рет тергеушінің процессуалды автономиясының идеясы енгізілген кезде басталған еді.

Қазақстанның тергеу органдарының тарихы Ресей империясының, содан кейін КСРО-дағы қылмыстық құқық жүйесімен тығыз байланысты. Қоғамдық тәртіпті қадағалаудың полициялық қызметін және қылмыстық сипаттағы істерді сотқа дейінгі тергеудің негізін қалаған І Петр Ресей империясының құқықтық жүйесінің реформаторы ретінде тарихта қалды. Оның бастамасымен 1713 жылғы 25 шілде айында Ресейде биліктің басқа тармақтарынан тәуелсіз, императорға тікелей бағынатын «Майор кеңселері» тергеу аппараты құрылды. Ол қазына ұрлау, паракорлық, қызметтік жалғандық туралы маңызды істерді тергеу өкілеттіктеріне ие болған алғашқы мемлекеттік орган ретінде есептелді. Себебі, Ресейде сол жылдары жоғары лауазымды шенеуніктер арасында сыбайлас жемқорлықтың нағыз шарықтаған кезі еді. «Майор кеңселері» тергеу аппаратының қолданған әдістері өте тиімді жүзеге асты. Тарихи дереккөздердің мәліметтеріне сәйкес XVIII ғасырдың бірінші ширегінде 23 ресейлік сенатордың 11-і оның назарына ілініп, кейінірек қылмыстық жауапкершілікке тартылған. «Майор кеңселердің» қызметі көптеген шенеуніктердің көңілінен шықпады, ал император І Петр қайтыс болғаннан кейін тіпті жойылып, «кеңселер» атауы мүлде ұмытылды.

Келесі жүз жыл ішінде алдын-ала тергеу қызметі қарапайым рәсім ретінде қарастырылды, қылмыстарды тергеу бір органның құзыретінен екінші органға – полиция кеңсесіне, тергеу бұйрығына, уездердегі төменгі әкімшілік-полициялық мекемелерге, әкімшілік полиция басқармасына көшіп отырды. Алайда, 25 шілде күні тергеу органдарының

тарихында мәңгі қалып және Ресей Федерациясындағы тергеу органдарының қызметкері күні болып белгіленді [2].

Ресейдегі құқықтық реформаның келесі кезеңі 1864 жылғы II Александрдің сот жарғылары болды, оның жоспары бойынша тергеу органдары полициядан шығарылып, соттардың қарамағына берілді. Сот Жарғыларын жасаушылар сот органдарына реформаға дейін болмаған толық билік беру мақсатын көздеді. Себебі ескі жүйенің соттары полицияға ешқандай әсер етпеді және сот бұйрықтарының орындалуы қамтамасыз етілмеді. Жүргізілген сот реформасының негізгі ережелерінің бірі «айыптау билігін» соттан бөлу және алдын-ала тергеуге сот қызметінің сипатын беруді көздеді. Тергеушінің істі өз өндірісіне қабылдауы сот актісі болып саналды және оны тоқтату прокурордың құзіретіне кірмеді. Тиісті негіздер болған жағдайда бұл мәселе прокурордың өтініші бойынша сотпен шешілді. 1864 жылдың жарғысы бойынша сот тергеушілері – соттық атағы және онымен байланысты қызметтік артықшылықтары бар сот ведомствосының ерекше лауазымды адамдары болып табылды. Судьялар сияқты, оларды лауазымға император тағайындады және қызметінен босатты. Олар судьялар арасынан, мерзімсіз, көбінесе судьялардың құқықтарын пайдалана отырып тағайындалды [3].

Осы қалыпта тергеу органдары 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін жұмыс істеді. Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесінің «Сот туралы» 1917 жылғы 24 қарашадағы №1 Жарлығы «Сот тергеушілерінің қолданыстағы институттарын» жойып, сот ісін жүргізудің барлық тәртібі өзгергенге дейін, қылмыстық істер бойынша алдын-ала тергеуді жергілікті судьяларға жеке-жеке жүктеді [4].

Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің 07.03.1918 жылғы №2 «Сот туралы» Жарлығымен алдын-ала тергеу жүргізуге өкілеттігі бар адамдар тобы кеңейтілді.

Осы Жарлықтың 21-бабында жергілікті халық сотының соттылығынан асатын қылмыстық істер бойынша тергеуді Жұмысшылар, Сарбаздар, Шаруалар және Казак депутаттарының Кеңестері сайлайтын үш адамнан тұратын тергеу комиссиясы жүзеге асыруға құқылы делінген [5].

1928 жылы Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің 3 қыркүйектегі қаулысымен қылмыстарды тергеу Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы прокуратурасының тергеу бөліміне берілді, ал әскери тергеушілер әскери прокуратураның қарамағына өтті. 1938-1939 жылдары тергеу бөлімшелері мемлекеттік қауіпсіздік және полиция органдарында құрылды (сол кезде КСРО ішкі істер халық комиссариатына бағынышты).

Істердің көптігіне байланысты прокуратура қылмыстық істерді тергеуге үлгермеді, сондықтан анықтау органдары алдын ала тергеу функцияларын орындауға тартылды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1963 жылғы 6 сәуірдегі Жарлығымен прокуратура және мемлекеттік қауіпсіздік органдарының тергеушілерімен қатар алдын ала тергеу жүргізу құқығы қоғамдық тәртіпті қорғау министрлігіне беріліп, кейіннен КСРО ІІМ деп аталды.

1960 жылға дейін Қазақстанда 1923 жылғы Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу кодексі қолданылды етті, оған сәйкес алдын ала тергеу жүргізу құқығы прокуратура және мемлекеттік қауіпсіздік органдарына жүктелді. Сталиндік қуғын-сүргін аяқталғаннан кейін ғана ғылыми және құқықтық ортада қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасын реформалау қажеттілігі туралы мәселе көтерілді. ҚазКСР 1959 жылғы 22 шілдеде қабылданған және жеке тұлғаның құқықтарын бұзатын бұрын қолданыста болған заңдарды жоюға арналған ҚазКСР жаңа қылмыстық іс жүргізу кодесін одақ аумағында бірінші болып 1960 жылғы 1 қаңтарда қолданысқа енгізді.

1988 жылы Кеңес Одағы Коммунистік Партиясының XIX Бүкілодақтық конференциясы барысында «Құқықтық реформа туралы» қарар қабылданды, оның басты идеясы алдын ала тергеу органдарын дербес бөлімшеге бөлу болды. Нәтижесінде Жоғарғы сотқа, Прокуратураға, КСРО Ішкі істер және әділет министрліктеріне тергеу аппаратын қайта құру туралы ұсыныстар дайындау тапсырылды. Кейінірек Кеңес Одағының жекелеген

өңірлерінде, оның ішінде ҚазКСР-да тергеу аппаратының дербес құрылым ретінде алдын ала тергеу функциясын жүзеге асыру бойынша пилоттық жоба іске қосылды. Бірақ бұл эксперимент мұқият дайындалмағандықтан, сәйкесінше тиісті қаржыландыру да болмады, тергеуші күнделікті функционалдық міндеттерін орындауда ПО бастықтарына, сондай-ақ орналасқан жеріне үнемі тәуелді болды, осыған байланысты ол көп ұзамай тоқтатылды [6].

1990 жылдың сәуірінде ведомстводан тыс орган құру арқылы алдын ала тергеуді реформалау идеясы қайта көтерілді. Одақтың ыдырауына байланысты жүзеге асырылмаған тергеу комитетін құру бойынша тиісті тапсырмалар берілді.

Тергеу органдары дамуының жаңа кезеңдері 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Тәуелсіз Қазақстан Конституциясының қабылдануымен тұспа-тұс келді. Оның 84-бабында соттан және прокуратурадан бөлінген, қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу мен анықтау жүргізуге уәкілетті арнайы органдарды құру белгіленді.

1995 жылғы 6 қазанда Қазақстан Республикасы Президентінің «Анықтау мен тергеуді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» және «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тергеу комитетін құру туралы» Заң күші бар Жарлықтарымен бұрынғы кеңіс аумағында баламасы жоқ Ішкі істер органдары мен прокуратураның қылмыстық істері бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыратын жаңа тәуелсіз құқық қорғау органы құрылды. Мемлекеттік тергеу комитетінен басқа, алдын-ала тергеу функциялары ұлттық қауіпсіздік комитетіне берілді, аталған заңда олардың функциялары мен өкілеттіктерінің аражігі реттелді. Сонымен қатар, Ішкі істер органдары мен прокуратурадағы тергеу бөлімшелері таратылып, тергеушілер жаңа органның кадрлық құрамына кірді. Мемлекеттік тергеу комитетіне қылмыстық істер бойынша анықтау, тергеу жүргізу және жедел-ізвестіру қызметі жүктелді. Оның функцияларын табысты орындау үшін Комитеттің штатына ішкі істер органдарының жедел қызметтері мен басқа да қосалқы бөлімшелерінің қызметкерлері ауыстырылды. Комитеттің құрылымы тергеу және жедел қызметкерлердің өзара әрекеттесу мәселесін шешумен ерекшеленді. Сондай-ақ тергеу, алдын-алу және жедел-ізвестіру қызметтерінің функцияларын бір бөлімде шоғырландырудың артықшылығын тәжірибе дәлелдеді [7]. Мемлекеттік тергеу комитеті барлық қажетті техникалық және кадр резервтерімен жарақтандырылған еліміздің ең мықты ведомстволарының бірі болды.

Мемлекеттік тергеу комитеті құрылуының алғашқы жылдары қарапайым, аса күрделі және қоғамдық қауіпті емес қылмыстық істерді тергеуге мәжбүр болды. Соған қоса ішкі істер органдарымен үнемі бәсекелестік орын алды. Аталған факторлар Комитетке жүктелген мақсаттарды орындауға және жаңа құқық қорғау органы қызметінің тиімділігін арттыруға кері ықпалын тигізді.

Осыған байланысты 1997 жылғы 22 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті құқық қорғау органдары, оның ішінде Мемлекеттік тергеу комитетінің арасында өкілеттіктерді қайта бөлуге бағытталған «Қазақстан Республикасының Құқық қорғау органдарын одан әрі реформалау шаралары туралы» Жарлық қабылдады. Ішкі істер министрлігіне жеке адамға, меншікке қарсы сондай-ақ қылмыстардың жалпы үлесінің үлкен пайызын құраған аса күрделі және маңызды емес қылмыстар бойынша тергеу жүргізу өкілеттілігі қайтадан берілді. Осылайша, Мемлекеттік тергеу комитеті «кішігірім» істерден босатылды да, олар барлық күш-құралдарын экономикалық, лауазымдық, әскери және аса қауіпті қылмыстарға қарсы күреске жұмылдырылды. Осы орайда, ішкі істер органдары сияқты прокуратура органдарына да қылмыстық істерді тергеу бойынша өкілеттіктер қайтарылмағанын атап өткен жөн.

Аталған реформаның нәтижесінде Қазақстанда қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыру құқығына үш күштік құрылым – Мемлекеттік тергеу комитеті, Ішкі істер министрлігі, Ұлттық қауіпсіздік комитеті ие болды. Сонымен қатар, анықтау функциялары бірқатар жаңа органдарға әскери полициясына, кеден органдарына және салық полициясына берілді.

Алайда, 1997 жылғы 05 қарашада Мемлекеттік тергеу комитеті Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен таратылды. Қазақстанда тергеу органдарының қалыптасуының алғашқы жылдары оңай болған жоқ, бірқатар реформалар мен қайта құрулардың нәтижесінде көптеген білікті қызметкерлер құқық қорғау органдары жүйесінен кетті. Екі жыл ғана өмір сүрген Мемлекеттік тергеу комитеті өзінің әлеуеті бойынша ең қуатты алдын ала тергеу органы ретінде барлық тергеу қызметкерлерінің жадында мәңгі қалды.

Тергеу органдарын реформалаудың кезекті кезеңі 2006 жыл болды. Үкіметтің 21 сәуірдегі Қаулысымен Қазақстан Республикасының ІІМ құрылымында тергеу және әскери-тергеу департаменттерінің қызметкерлерінен жасақталған, кейіннен 2014 жылы Тергеу департаменті болып қайта құрылған тергеу комитеті құрылды. Оның негізгі міндеті заңмен белгіленген құзыреттер аясында алдын ала тергеуді жүзеге асыру болып табылды.

2014 жылы жаңа Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу кодекстерінің қабылдануымен тергеудің жаңа нысандары енгізіліп, қылмыстық кодекстің кейбір баптары қылмыстар санатынан алынып тасталды. Тергеу органдары ауыр және аса ауыр қылмыстарға күш-жігерін бағыттай отырып, қоғамға қауіптілігі аз қылмыстарды тергеуден босатылды. Бүгінгі таңдағы құқықтық жүйенің реформалануы экономикалық және саяси факторлардың ықпалымен жалғасуда.

Қорытындылай келе, ғасырлар бойы күрделі түрлендіруден өткен тергеу органдары қазіргі уақытта әртүрлі ведомстволарда екенін атап өтуге болады. Бұл ретте Қазақстан Республикасының ІІМ тергеу аппараты құқық қорғау органдары жүйесіндегі ең ірісі. Қылмыстардың сан алуанымен күресетін, жауапты әрі күрделі сала бүгінгі күні кадр тапшылығына ұшырап отыр. Процессуалдық бақылау мен қадағалаудың қаталдығы, жұмыс күнінің тұрақсыздығы, материалдық-техникалық қамсыздандыру мен еңбек төлемінің бүгінгі талаптарға сәйкес келмеуі тергеу мамандарының тұрақты жұмыс істеуіне кедергі келтіреді. Дегенмен де Ішкі істер органдарында жүргізіліп жатқан реформалар алдағы уақытта оң нәтижесін беріп, жоғарыдағы мәселелердің шешімі табылады деп болжаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «История следствия в России» под ред. Д.О. Серова, В.А. Федорова, Юрлитинформ. М., 2017 – 38 б.
2. Заверняева С. Указом Петра I следственная канцелярия напрямую подчиняется главе государства // Парламентская газета 25.07.2019 г. Электронды ресурс - <https://www.pnp.ru/social/ukazom-petra-i-sledstvennaya-kancelyariya-napryamuyu-podchinyaetsya-glave-gosudarstva.html>
3. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.1 – Спб: Изд-во Альфа, 1996 – 348 б.
4. Декрет Совета Народных комиссаров №1 от 24.11.1917г. Электронный ресурс <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5312/>
5. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета №2 от 07.03.1918 года. Электронды ресурс <https://www.alppp.ru/law/finansy/nalogi-i-sbory/104/dekret-vcik-ot-07-03-1918--2.html>
6. Журсимбаев С.К. Органы расследования Казахстана нуждаются в радикальном реформировании Электронды ресурс: [Zakon.kz](https://www.zakon.kz) от 30.10.2018г. <https://www.zakon.kz/4943864-organy-rassledovaniya-kazahstana.html>
7. Когамов М.Ч. Актуальные проблемы совершенствования расследования преступлений в Республике Казахстан, автореферат на соискание научной степени доктора юридических наук, Киев, 1997- 2 б.

**КЕҢЕСТІК ТҮРКІСТАНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ****Алшыкенова Айгүл Төреханқызы**aigul_alshykenowa@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

1 курс PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор Г.Т. Мусабалина

XX ғасырдың бірінші жартысында Түркістан өлкесінің тарихында аз зерттелген мәселелердің қатарында кеңестік денсаулық сақтау мен медицина жүйесінің қалыптасу тарихы бар. Жалпы Орталық Азияның және Түркістан өлкесінің тарихы бойынша зерттеушілердің көпшілігін зерттеудің басым бағыттары саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени процестер, ұлтаралық қақтығыстар, байырғы тұрғындардың еуропалық тұрғындардың өкілдерімен қарым-қатынасы, Батыс державалары мен Ресейдің Орталық Азия аймағындағы геосаяси мүдделерінің қақтығысы, большевиктер партиясының Түркістанға қатысты саясаты және т.б. болды. Осы себепті денсаулық сақтау сияқты мемлекеттік саясаттың маңызды саласы тарихшылар мен зерттеушілердің назарынан тыс қалды.

Азамат соғысы кезінде Түркістанның Ресейден оқшаулануы, ашаршылық, кең таралған індет пен жұқпалы аурулар, кеңестік платформаға өткен «ескі коммунистер» мен түркі-мұсылман саяси элитасының билік үшін ішкі күресі, Түркістандағы кеңестік медицина мен денсаулық сақтау саласының дамуына түрккомның келуі мен қызметі, сонымен қатар басқа да көптеген процестер тікелей әсер етті.

Түркістанның барлық облыстары мен уездерінде жаңа өкімет әлі берік орнай қоймаған, жергілікті халық пен казактар арасында большевиктік және антисоветтік көңіл-күй күшті болған жағдайда Денсаулық сақтау комиссариаты түбегейлі ішкі өзгерістермен бірге, жергілікті денсаулық сақтау басқармаларын құру үшін көп жұмыс істеуге тура келді.

Түркістанда құрылған Денсаулық сақтау жүйесі кейіннен 1924 жылдың күзінде өткізілген ұлттық-мемлекеттік демаркация нәтижесінде құрылған Орталық Азия республикаларының кеңестік медицинасының негізін қалады. Түркістанда өз бастауын алған санитарлық-медициналық кадрларды даярлау және мамандандырылған оқу орындарын ашу, ауруханалар мен емдеу мекемелерін салу, амбулаториялар мен фельдшерлік пункттер желісі, дәріханалық қызмет және фармацевтикалық өндіріс ұйымдары жөніндегі ауқымды жұмыстар өзбек және Түрікмен КСР-де, Тәжік, Қырғыз, ішінара Қазақ АССР-да өзінің қисынды жалғасын тапты. Тәуелсіздік жағдайында Орталық Азия республикалары өздерінің денсаулық сақтау жүйелерін жаңғырту және реформалау бойынша қиындықтарға тап болғанын ескере отырып, XX ғасырдың соңына дейін болған кеңестік Денсаулық сақтау жүйесінің өміршеңдігі мен тиімділігі уақытпен тексеріліп, дәлелденгендіктен, Түркістан өлкесінде кеңестік Денсаулық сақтау жүйесін енгізу тәжірибесін зерделеу ерекше маңызға ие болып отыр.

Түркістанда Ресейдің үстемдігі кеңейген сайын дамып келе жатқан аймақтың медициналық желісі мамандандырылған ауруханаларды (дерматологиялық, венерологиялық, психиатриялық, офтальмологиялық және т. б.) ашу, олардағы аурухана төсектерінің санын көбейту әрекеттері, перзентханаларды ұйымдастыру, Ресейден медициналық кадрларды тарту, амбулаториялық мекемелер желісін құру сияқты кейбір жетістіктерге қарамастан. дәріханалар, бірлі-жарым клиникалық-бактериологиялық зертханалар, жеке ақылы медициналық қызмет көрсету жергілікті тұрғындарды бүкіл аймақ бойынша медициналық көмекпен қамтамасыз ете алмады. Емдеу мекемелерінің жетіспейтіндігінің дәлелі ретінде мынадай статистикалық деректерді келтіруге болады: 1910 жылы Түркістанның 6 миллионға жуық тұрғыны бар 5 облысында барлығы 63 дәрігерлік учаске, 76 аурухана (1081 төсек), 20 фельдшерлік пункт, 7 қабылдау бөлмесі (34 төсек), 2 психиатриялық аурухана (55 төсек), 33

орындық 2 перзентхана, 1 Пастер станциясы жұмыс істеді [1]. Осы көрсеткіштер бойынша бүкіл Түркістан өлкесін Ресейдегі бір ғана Томск губерниясымен салыстыруға болады.

Облыстың ірі қалаларында жоғарыда аталған емдеу мекемелерінен басқа халыққа медициналық көмек көрсетумен айналысатын түрлі ұйымдар мен қоғамдар болды. «Қызыл крест» қоғамы мен оған қарасты «Мейірімділік» қоғамының мүшелері, Түркістан дәрігерлері қоғамы, фельдшерлер қоғамы және басқалары облыстың денсаулық сақтау саласын дамытуға өз үлестерін қосуға ұмтылды.

Облыс аумағында құрылған бірнеше ауруханалар көбінесе әскери құрылымдар мен құқық қорғау органдарының өкілдеріне, отаршылдық әкімшілікке, теміржол қызметкерлеріне, сондай-ақ емделуге ақы төлеуге мүмкіндігі бар адамдарға медициналық көмек көрсетті. Дәлел ретінде, қалаларда жұмыс істейтін 14 аурухана, ең алдымен, еуропалық ұлт өкілдеріне медициналық көмек көрсетті, өйткені олар осы қалалардың жаңа («орыс») бөліктерінде орналасқан. Стационарлардың жеткіліксіз саны туралы 1907 жылғы есептеулер бойынша Түркістанда көлемі 26 140 шаршы метр болатын үлкен алаңға бір ғана аурухана ғана келген, ал халық санына келетін болсақ, бір ауруханаға 76,6 мың адам келген [2].

Қаржыландырудың жеткіліксіздігі, мамандар мен дәрі-дәрмек тапшылығымен байланысты айқын қиындықтармен қатар Түркістанға келген орыс дәрігерлері мен емшілері жергілікті байырғы халықтың ықыласына ие болу керек болды, халық оларға сенімсіздікпен ғана емес, біршама үреймен қарады. Түркістанда бірнеше жыл жұмыс істеген кейбір дәрігерлер жинақтаған тәжірибесі мен аймақтық ерекшеліктерді (тұрмыс пен тұрмыс жағдайы, діні мен әдет-ғұрпы, тілі мен мәдениеті) жақсы білуінің арқасында жергілікті ұлт өкілдерімен «бейбіт байланыс» орната алды, көбінесе оларға тегін медициналық көмек көрсетті, індет ошақтарын жоюға белсенді атсалысты, бұл оның адамгершілігі мен дәрігерлік борышын адал атқарғанын көрсетеді.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы басты мәселелердің бірі білікті медициналық қызметкерлердің тапшылығы болып қала берді. Революцияға дейін өлкеде медициналық кадрларды дайындайтын оқу орындарының болмауы Түркістанға Ресейден дәрігерлерді тартуға мәжбүр етті, осы себепті дәрігерлер мен мамандардың басым көпшілігі облысқа оның шекарасынан тыс жерлерден, ал басым бөлігінде әскери-медициналық кафедралар арқылы патша әскерінде қызмет етуге бел буған. Азаматтық дәрігерлердің, сондай-ақ халық емшілерінің елеусіз бөлігі бүкіл халықтың медициналық көмекке мұқтаждығын өтей алмады.

Өңірдегі денсаулық сақтау саласының дамуына Ресей университеттерінде, ең алдымен Санкт-Петербургте медициналық білім алған оның тумалары үлес қоса алар еді, бірақ олардың пайызы өте төмен болды. Айта кету керек, жергілікті халық арасынан шыққан алғашқы дәрігер қазақтар болды - бұл Императорлық әскери-медициналық академияның түлектері А.Кутебаров, С.Асфендияров, Н.Ипмағамбетов, сондай-ақ Санкт-Петербург әйелдер медициналық институтын бітірген Г.Асфендиярова. Ал бұл дәрігерлердің еркек бөлігі патша әскерінде дәрігер болып әскери-медициналық қызметте болса, алғашқы әйел дәрігерлер жалпы өкіметтің әр жерінде учаскелік дәрігер болып қызмет атқарған. Медициналық дипломмен оралған Түркістаннан көшіп келгендердің арасында татарлар, еврейлер, немістер, орыстар да болды.

Түркістандағы кеңестік денсаулық сақтау жүйесін ұйымдастырудағы елеулі өзгерістер 1918 жылы сәуір-мамыр айларында өткен Кеңестердің V өлкелік съезінен кейін болды. Съезде Түркістан Автономиялық Республикасын Ресей Кеңес Федерациясының құрамында деп жариялаған жаңа үкімет бекітілді, денсаулық сақтау халық комиссары қызметіне Түркістан қаласының тумасы, белгілі қоғам және саяси қайраткер – С.Тұрсынқожаев тағайындалды. Дәрігер болмаса да, бірнеше айдың ішінде ол комиссариат қызметін айтарлықтай жандандырып, нақты нәтижелерге қол жеткізді. Съезд күндерінің өзінде 1918 жылы 27 сәуірде Денсаулық сақтау халық комиссариаты Түркістандағы барлық медицина қызметкерлерін (дәрігерлер, мал дәрігерлері, фельдшерлер, тіс дәрігері, фармацевттер, акушеркалар, медбикелер) есепке алу туралы жарлық шығарды. Бұл денсаулық

сақтау халық комиссариатына білікті медициналық қызметкерлердің шамамен санын анықтауға (барлығы 250-ден сәл астам адам болды), денсаулық сақтау органдары мен мекемелерінің жұмысын жоспарлауға тиісті түзетулер енгізуге мүмкіндік берді. Біраз уақыттан кейін С.Тұрсынқожаевтың бастамасының арқасында Түрік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің бұрынғы отаршылдық әкімшіліктің әскери-медициналық бөлімінің барлық мүлкі мен жеке құрамын Денсаулық сақтау халық комиссариатының қарамағына беру туралы жарлық шығаруына қол жеткізілді [3]. Оның қарауына барлық ведомстволардың, қоғамдық ұйымдардың және жеке тұлғалардың емдеу мекемелері берілді. Көп ұзамай 1918 жылы 23 мамырда Түрік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесі індетпен күресуге барлық медицина қызметкерлерін жұмылдыру туралы бұйрық шығарды. Ал маусым айында Ташкент госпиталінің кеңесі шешім қабылдады, оған сәйкес 60 жасқа дейінгі және әскери борышын өтеуден босатылған барлық дәрігерлер індетпен күресу үшін қоғамдық жұмысқа тартылды [4]. Эпидемияның ауқымы қауіпті болғаны сонша, медициналық қызметкерлерге демалысқа шығуға тыйым салатын бұйрық асығыс шығарылды.

Түркістан Ресеймен байланысы болмағанымен, одан оқтын-оқтын қаржы мен көмек алып тұратын. 1918 жылдың 17 мамырында РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі Аш даладағы суландыру жұмыстарына Түркістанға 50 миллион алтын рубль бөлді. Бұл қаражат малярияның негізгі таратқышы – «Culicidae», басқаша айтқанда, масаның шоғырлануы жоғарылаған батпақтар мен тоқырау су қоймаларын кептіруге жұмсалды. 1918 жылы Ресей Түркістанға жалпы сомасы 1 миллион рубльден астам дәрі-дәрмек жөнелтті. Тырысқақ індетімен күресу үшін Ресей қорынан 1000 пұт жасыл және шайырлы сабын бөлініп, республикаға жөнелтілді [5].

Денсаулық сақтау халық комиссариаты өзінің бүкіл өмір сүрген уақытында облыстың бүкіл халқын тегін медициналық көмекпен қамтамасыз етуді ұйымдастыру қызметінің негізгі бағыттарының бірі болды. Жоғарыда атап өтілгендей, революцияға дейін Түркістан әскери округіне бағынатын және облыс аумағында орналасқан әскерлердің барлық түрлері әскери емдеу мекемелерінің желісі арқылы білікті медициналық көмекпен қамтамасыз етілді. Бұл мекемелердің материалдық-техникалық базасы жарақтандырылған, облыстық билік тарапынан тұрақты қаржыландыру болған, дәрі-дәрмектер мен дәрілік заттар әскери дәріханалар арқылы қамтамасыз етілген, олардың штатында тәжірибелі және білікті жұмысшылар болған, аурухана төсек-орындарының саны стандартқа сай және армияның қажеттіліктері толық қамтылған. Республиканың денсаулық сақтау халық комиссариаты індетпен күресу кезеңінде жергілікті халыққа медициналық көмек көрсету үшін бұрынғы әскери емдеу мекемелерін кеңінен пайдалана бастады. Жағдайларды ескере отырып, олардың құрылымына өзгерістер енгізіліп, санитарлық, инфекциялық, жалпы және хирургиялық бөлімдер ашылды. 1918 жылдың екінші жартысындағы есеп бойынша Халық Комиссарлар Кеңесінен облыстың медициналық кадрлары мен емдеу мекемелерін ұстауға 30 миллион рубльден астам қаражат сұралды [6].

1918 жылдың жазғы кезеңінде Денсаулық сақтау халық комиссариаты барлық емдеу мекемелерінің жұмысын орталықтандыруда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Шілдеде комиссариат ауруханалардың жалпы мемлекеттік нормаларын әзірледі, жалақыны белгіледі, материалдық және ақшалай шығындардың бірыңғай есеп беру формасын белгіледі. Сонымен қатар, денсаулық сақтау халық комиссариаты емдеу мекемелерін салудың жоспарын әзірледі, оған сол уақытқа дейін олар болмаған жерлерде жаңа ауруханалар салуды, сондай-ақ бұрыннан бар үй-жайлардағы күрделі жұмыстарды қамтиды. Осы жоспар бойынша округтер мен облыстарда аудандық ауруханалардың санын көбейту, олардың құрылысын жүргізу көзделді. Аймақта барлығы 30 уездік аурухана (әрқайсысы 150 орындық), 5 облыстық аурухана (әрқайсысы 400 орындық және тек Жетісу облысының әкімшілік орталығы – Верныйда 500 орындық), Ташкент қаласында 1000 орындық орталық аймақтық клиника ашу жоспарланған болатын. Мұндай медициналық желіні салу үшін Денсаулық сақтау халық комиссариаты ол кезде Қазақ КСР-де жоқ 500 миллион рубльге жуық қаржы алуды жоспарлады.

Айта кетерлік жайт, індетпен күресу кезеңінде денсаулық сақтау халық комиссариаты жеке құраммен ғана емес, қаражат жағынан да шектелді. Дәрілік заттар мен медициналық мақсаттағы бұйымдардың өткір тапшылығы республиканың мардымсыз фармацевтикалық нарығындағы бағаның өсуіне әкелді. Медицина саласында қолданылатын термометрлердің, инъекциялық құралдардың, іш киімдердің және басқа да заттардың жоқтығы комиссариатты үнемдеу режиміне көшуге мәжбүр етті, соның салдарынан бірқатар емдеу мекемелері қажетті материалдық көмек ала алмады. Дағдарыс әсіресе азамат соғысының Орынбор және Закаспий майдандары құрылғаннан кейін қатты сезіле бастады, денсаулық сақтау халық комиссариатына үш госпиталь пойызын ұйымдастыру және жабдықтау тапсырылды, олардың саны кейін алтыға жетті.

Эпидемияға қарсы күресте қолданылған әдістердің бірі вакцина өндіру және халықты вакцинациялау болды. Наркомздрав Ташкент госпиталь кеңесі арқылы Ташкент әскери госпиталінде тырысқаққа қарсы вакцина жасаумен айналысатын зертхана ұйымдастырды. Оны жасауда белгілі ғалым-дәрігерлер С.Шорохов пен А.Греков еңбек етті. Жұмыстың алғашқы екі айында-ақ зертхана 150 000 м³ тырысқаққа қарсы вакцина дайындап, медициналық мекемелерге тегін үлестірді [6]. Сонымен қатар тырысқақ, іш сүзегі, шешек ауруларына қарсы вакциналар шығару және дифтерия, стрептококк және т.б.-дан емдік сарысулар алу қажеттілігін ескере отырып, сонымен қатар өңірдегі ауруларды зерттеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға және бактериолог дәрігерлерді даярлауға ұмтыла отырып, Денсаулық сақтау халық комиссариаты аймақтық микробиологиялық зертхананың штаттық құрамы мен ережесін әзірлеп, Түркия Республикасы үкіметінің қарауына ұсынылды. Құтырмаға қарсы екпе шығаратын Пастер стансасында денсаулық сақтау халық комиссариатының бұйрығымен зертханалардан бөлек 40 орындық мектеп-интернат шұғыл ашылды.

Санитарлық қызметкерлердің тапшылығы жағдайында Денсаулық сақтау халық комиссариаты республика ішінде медициналық кадрларды даярлау мәселесін шешуге кірісті. Мамандандырылған жоғары медициналық оқу орнын ұйымдастыра алмағандықтан Денсаулық сақтау халық комиссариаты Ташкентте фельдшерлік училище ашумен ғана шектелуге мәжбүр болды. Тәжірибелі медицина қызметкерлерінің қатысуымен оның ережесі әзірленді, 5 курсқа есептелген жаңа кеңейтілген оқу бағдарламасы жасалды, ал оны аяқтағаннан кейін бітірушілер (фельдшерлер мен емшілердің көмекшілері) медициналық жоғары оқу орындарының 3-курсына түсуге мүмкіндік алды.

Алғашқы жылы құрылған медициналық-санитарлық желі денсаулық сақтау халық комиссариатына жұқпалы ауруларды жұқтырған адамдарды есепке алуға мүмкіндік берді. 1918 жылдың 1 маусымынан 1919 жылдың 1 қаңтарына дейін іш сүзегімен ауырғандар саны (Жетісу облысы бойынша мәліметтерді қоспағанда) 2771 адамға, қайталанатын қызбамен – 641, іш сүзегімен – 520, тырысқақпен – 910 адамға жетті. Бұл статистика толық ауқымды эпидемиялар, өйткені көптеген ауылдық жерлерде сенімді есепке алу жүйесінің, ауруханалар мен фельдшерлік пункттердің болмауы науқастар саны туралы нақты мәліметтер алуға мүмкіндік бермеді [7].

Халық комиссары И.Орлов комиссариатты басқара отырып, Түркістанда да, одан тыс жерлерде де жеке дәрігерлік практикамен айналысатын көрнекті дәрігерлерді жұмысқа тартуға көп күш салды. Денсаулық сақтау халық комиссариаты мен медицина қауымы арасындағы қарым-қатынастың маңызды нысандарының бірі дәрігерлердің мерзімді съездері болды, онда өлкедегі денсаулық сақтау мен медицинаның өзекті мәселелері талқыланды. Осымен қатар денсаулық сақтау халық комиссариаты мен оның жергілікті бөлімдері арасында тиімді өзара іс-қимыл, пікір алмасу, байланыс орнату, індетке қарсы күресті ұйымдастыру мақсатында 1919 жылдан бастап облыстық және уездік денсаулық сақтау бөлімдері бастықтарының съездері өткізіле бастады. Осындай съездердің бірі 1919 ж. шілдеде өткізілді, онда комиссариаттың да, оның құрылымдық бөлімшелерінің де жақын арада жұмыс жоспарлары, жергілікті денсаулық сақтау органдарының жұмысын ретке келтіру, барлық емдеу және медициналық мекемелер жұмысының жалпы принциптерін белгілеу, науқастарды

стационарлық және курорттық көмекпен қамтамасыз ету, амбулаториялар желісін құру, статистика жүргізу және т.б. мәселелер талқыланды.

1917 жылы қарашада Ташкент қаласында большевиктер билігінің орнауы өлкеде кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу үдерісінің бастауы болды [8]. Ол патшалық Ресейдің бұрынғы денсаулық сақтау жүйесін түрлендіру мен жаңғыртумен қатар жүрді. Бұл жүйенің қалыптасу процесі күрделі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларда өтті. Оның жүруіне азық-түлік дағдарысы мен сұрапыл ашаршылық, азамат соғысы мен Түркістан блокадасы, сүзек, тырысқақ, оба, безгек, шешек індеттері, жергілікті халық арасында көптеген әлеуметтік аурулардың кең таралуы, білікті мамандар мен санитарлық кадрлардың, дәрі-дәрмектің, дәрілік препараттардың, гигиеналық және дезинфекциялық заттардың өткір тапшылығы, медициналық мекемелердің, дәрігерлік амбулаториялар мен фельдшерлік пункттер санының жеткіліксіздігі, медициналық оқу орындарының жетіспеушілігі тікелей әсер етті.

Өңірдің барлық медициналық күштері жұмылдырылған эпидемияға қарсы күрес жүргізумен қатар, бір мезгілде Денсаулық сақтау халық комиссариаты республикадағы ветеринария ісін де өз мойнына алды, өйткені шешек, маңқа, сібір жарасы, құтыру, актиномикоз, туберкулез және басқа да жұқпалы аурулардың қоздырғыштары жануарлар болды. Осы мақсатта Денсаулық сақтау халық комиссариаты құрылымында дербес ветеринария бөлімі бөлініп, бүкіл облыс бойынша эпизоотияға қарсы күресті бастады.

Біраз уақыттан кейін облыстың барлық теміржол санитарлық мекемелері Денсаулық сақтау халық комиссариатының қарамағына өтті, бұл теміржолдар мен станциялар желісі бойынша республикаға жұқпалы аурулармен ауыратындардың енуіне жол бермеу мақсатында санитарлық бақылау орнатуға және оларды шекаралас ауруханалар мен пункттерде дезинфекциялау мен емдеуге мүмкіндік берді.

Қорыта келгенде, Денсаулық сақтау жүйесін қайта құру нәтижесінде және биліктің күш-жігерінің арқасында эпидемия ауқымы азайды, медициналық мекемелер мен медициналық персоналдың саны артты, іс жүзінде оның негізгі қағидаттарының бірі – халықтың кең тобын тегін медициналық көмекпен қамтамасыз ету жүзеге асырылды. Осылайша, XX ғасырдың бірінші жартысында Түркістанда Орталық Азияның кеңестік республикаларында одан әрі дамыған және XX ғасырдың соңына дейін әрекет еткен кеңестік Денсаулық сақтау жүйесінің негіздері қаланды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ямзин И.Л. Ресейдің азиялық бөлігіндегі медициналық тәжірибе // Кітапта: Азиялық Ресей. - Петербург: 1914. Т. 1. - С. 271.
2. Махмудов М. Түркістан, Бұхара және Хорезм медицинасы мен денсаулық сақтау тарихы (1865-1924). - Тараз, 2015. - С.244.
3. Жарқын есімдердің өшпес жарығы // Жәрдем газеті. - 2019. - №16. - 10 мамыр.
4. Түркістан облыстық мемлекеттік архиві (ТОМА), Ф. 75. Оп. 1. св 6. д 53. л 3.
5. Махмудов М. Здравоохранение Советского Узбекистана // КПСС – организатор советского здравоохранения. – Ташкент: ТГМИ, 1978. – С. 46.
6. ТОМА, Ф. 134. Оп. 1. св 3. д 2. л 6.
7. Махмудов М. История медицины и здравоохранения Туркестана, Бухары и Хорезма (1865-1924 гг.). – Тараз, 2015. – С. 250.
8. Қадыров А.А. Өзбекстан медицинасының тарихы. – Ташкент, 1994. – С.158.

ИНТЕРВЬЮ КАК МЕТОД ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**Аманбекова Сабина Ерлановна**sabina.amanbekova@mail.ru

магистрант 2 курса обучения специальности 46.04.03 – Антропология и этнология (ТГУ), 7М02203 – История (ЕНУ), кафедра истории Казахстана

ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – С.И. Ковальская

Люди на протяжении всей истории узнавали о прошлом через устное слово. Более того, на протяжении многих поколений люди, знающие историю, сохраняли рассказы других людей о прошлом из первых рук для записи, часто именно в тот момент, когда сами исторические действующие лица, а вместе с ними и их воспоминания, собирались уйти. Например, Геродот, записал многие из своих историй из рассказов, которые он слышал во время своих путешествий. Историки всегда прибегали к интервью. Устные историки документируют прошлое, сохраняя идеи, которых нет в печатных источниках. Опытный исследователь должен оставаться беспристрастным, слушать и оставаться на заднем плане. И все же он также должен служить катализатором и давать направление исследования, задавая вопросы, которые их интересуют, и создают переходы для читателя. Конечная цель состоит не в интерпретации, а в записи фактических данных и, таким образом, в создании первичных документов, по которым мы можем реконструировать прошлое.

Устная история - это метод проведения исторических исследований посредством записанных интервью между рассказчиком, имеющим личный опыт исторически значимых событий, и хорошо информированным интервьюером с целью пополнения исторических записей. Устная история имеет дело с рассказами нынешних людей, которые продвигают живую историю в качестве активных участников событий. Это настоящее повествование об исторических событиях.

Тип метода исследования, используемого в устной истории, является качественным, и истинные исследователи - это рассказчики, которые играют значительную роль в тех самых событиях, о которых они рассказывают с помощью интервьюеров. В отличие от письменной истории, устная история - это особый способ историографии, который использует интервью в качестве своего инструмента. Простые люди являются основной аудиторией этого метода историографии. Одной из наиболее характерных особенностей этого подхода является сбор различных мыслей и мнений интервьюером. Устная история является как «основным источником», так и «дополнением к историографии». Пол Томпсон в своем классическом труде «Голос прошлого. Устная история» отмечал, что в результате осуществления устно-исторических проектов было создано много архивов, которыми пользуются и цитируют в своих дипломных работах студенты-исследователи, часто при благосклонном отношении научных руководителей. Так что в глазах нового поколения устные материалы вновь стали признанной категорией источников [1].

Методология основана на ряде академических дисциплин, включая историю, социологию, антропологию, юриспруденцию, журналистику и психологию. Благодаря интервью мы имеем возможность сохранить свидетельства тех людей, которые в скором времени будут утрачены. Например, в нашем случае это – история депортации, которая зафиксирована только в официальных материалах следственных дел. Без устных источников мы бы не узнали точки зрения, чувства, состояния депортированных.

Процесс интервью, практикуемый устными историками, дает участникам исторических событий возможность напрямую обратиться к историческим записям, прояснить, что они считают неправильными представлениями в рассказах от третьего лица, обсудить свои собственные мотивы и мотивы других участников и дать свою личную оценку значимости событий, в которых они приняли участие. Этот такой подход позволяет получить

более четкое представление о намерениях участников, чем это можно было бы сделать на основе одних только записей о событиях. Человек, как очевидец и современник больших или малых событий, нередко запоминает то, чему, как правило, никогда не суждено попасть на страницы архивных документов.

Устный историк должен учитывать три основные обязанности в отношении историографии: 1) ответственность перед интервьюируемым, 2) ответственность перед обществом, общественным мнением и его долгом перед историей, 3) ответственность перед архивными и спонсирующими учреждениями [2].

Что касается интервьюируемых, то устный историк отвечает за тщательную запись интервью, а затем за его редактирование в соответствии с конкретными правилами и положениями. Иными словами, исследователь должен учитывать все детали и указывать необходимую информацию о событиях и фигурах, обсуждаемых в интервью, сносках и приложениях. Поэтому он должен заранее изучить вопросы и хронологический порядок событий и социальных условий, в которых проживал интервьюируемый, т.е. он должен присутствовать на интервью полностью информированным.

Интервьюер должен провести предварительное исследование по теме собеседования и заранее собрать соответствующую подробную информацию, чтобы иметь необходимые знания о работе. Чем больше интервьюер знает об интервьюируемом и предмете, тем лучше он может установить взаимопонимание с интервьюируемым. Большинство интервьюируемых, особенно пожилых людей, не доверяют интервьюеру раскрывать себя. Они в основном рассматривают интервью как испытание (тест). Интервьюеры должны попытаться успокоить их и поощрять их честность, проводя частые встречи в дружественной атмосфере. Интервьюеры должны заранее подготовить вопросы и задать их в нужное время. Иногда им приходится посвящать некоторое время отклоняющимся ответам интервьюируемого, которые могут содержать ценную информацию. Те, кто постарше, и те, кто сыграл более важную роль в событиях или в изучаемом обществе, должны получить приоритет для собеседований. Более молодые и подготовленные интервьюируемые должны быть зарезервированы для заключительных этапов исследования.

Так же необходимо сотрудничество тех, кого устные историки называют хранителями врат. Привратниками могут быть супруг интервьюируемого, братья и сестры, другие родственники или близкие друзья. При изучении нашей темы возможно обращение к жизненному опыту родителей и других родственников. Так, мы в своем интервью используем не только воспоминания самих участника, но и воспоминания родственников.

Цель и задачи нашего интервью мы определили проблематикой, целью и задачами магистерской диссертацией на тему «Депортация через призму коллективной памяти представителей казахстанских этнических групп». В нашем случае интервью стало основным исследовательским методом. Были использованы уже опубликованные интервью. Кроме того мы провели интервью с детьми и внуками из числа депортированных народов. Нами было опрошено 7 человек. По этнической принадлежности это были чеченцы, ингуши, украинцы, белорусы. Респонденты, которых удалось найти для проведения интервью, в большинстве своем во время депортации были детьми. Сегодня это люди преклонного возраста, старше 80 лет. Многие из них были депортированы в Акмолинскую область, а именно в село Журавлевка (ныне Буландынский район), село Камышенка, село Басколь (Шортандинский район), станция Акколь (Шортандинский район), а также на Сортировочную станцию (Карагандинская область). Все они люди из интеллигентных семей, имеющих образование. Так как сами депортированные уже в преклонном возрасте и некоторые моменты, которые они когда-то рассказывали своим родным, уже не помнят, их дети дополняли в процессе интервью. Кроме пострадавших от депортаций, опрашивались дети и внуки депортированных, родившиеся уже после исследуемых событий, но хорошо знающие по семейным рассказам о депортации.

На сегодняшний день несмотря на рост популярности онлайн- и мобильных опросов, личное интервью по-прежнему остается популярным методом сбора данных. Метод интервью

имеет гораздо больше преимуществ по сравнению с другими методами сбора данных. Они включают в себя:

1) На интервью процент ответов выше, чем на вопросы, отправленные по почте, и люди, которые не умеют читать и писать, также могут ответить на вопросы.

2) Легкая коррекция речи. Любое недоразумение или ошибка могут быть легко исправлены во время интервью. Потому что интервьюер и интервьюируемый физически присутствуют друг перед другом.

3) Сбор первичной информации: Интервью может помочь собрать свежую, новую и первичную информацию по мере необходимости.

4) Экономия времени: В течении очень короткого времени общение может быть достигнуто с помощью интервью. Наши интервью занимали не более 30-45 минут.

5) Углубленный анализ: С помощью интервью может быть собрана подробная информация, которая позволяет провести надлежащий анализ проблемы.

6) Вербальные и невербальные моменты. Интервью лицом к лицу, несомненно, будетохватывать вербальные и невербальные реакции и позволяет улавливать эти моменты включая язык тела, который указывает не дискомфортно ли респонденту от вопросов. Можно сказать, что язык жестов даст значительную часть информации.

7) Интервьюер может контролировать порядок вопросов. Можно во время беседы задавать дополнительные вопросы, менять вопросы отталкиваясь от ответов, если интервьюеру непонятно, можно задать вопрос, который уточнит его ответ.

При этом мы непосредственно столкнулись и с некоторыми недостатками метода интервью:

1) Качество данных. От способностей интервьюера зависит качество данных, которые вы получаете. Есть люди, которые обладают способностью проводить беседы и вызывают доверие у собеседника. Вероятность того, что все исследователи обладают этими навыками, невелика.

2) Ввод данных вручную. Все интервью записывались на телефон, соответственно, собранный материал нужно вводить вручную, соответственно, это продлевает процесс анализа.

3) Отсутствие анонимности. Интервью дает меньшую гарантию анонимности, чем исследование с помощью анкеты по почте, особенно если последнее не включает себя никаких последующих действий. Интервьюер обычно знает имя и адрес респондента, а иногда и информацию обо всех членах семьи. Это может привести к отказу респондента от участия в интервью.

4) Психологическая защитная реакция. Во время интервью респондент может отвечать на вопросы, не так, как думает на самом деле.

5) Меньшее количество людей. На каждого респондента требуется отдельное время и внимание. Опросить сразу определенное количество людей невозможно.

6) Требования к интервьюеру. Он должен быть интересным собеседником, вызывать у респондента желание общаться и делиться своим личным опытом. Если интервьюер ему неприятен, респондент будет недостаточно искренним.

7) Список вопросов должен быть достаточным. Если вопросов недостаточно, проблема недостаточно будет раскрыта. Если вопросов слишком много – респондент устанет, ему станет скучно и дальше ответы будут недостаточно развернутыми, и вскоре захочет поскорее закончить беседу.

8) Так как все беседы проводились в формате онлайн, из за технических неполадок бывали моменты, когда было сложно расслышать что говорит респондент. Или же им было сложно расслышать вопросы.

В результате проведенных интервью, можно наглядно почувствовать активность общественной жизни. Например, все опрошенные учились в школе, институте, работали, помнят известных политических личностей этого периода. Здесь прослеживается их хорошая информированность. Собранные данные дали значительную информацию об условиях

повседневной жизни. Все участники интервью охотно рассказывали о своей семье, питании, одежде, школах, бытовой жизни, отношениях с местным населением и т.д. Трудность здесь в том, что респонденты – бабушки или дедушки, люди преклонного возраста и они уже не так хорошо помнят все то, что тогда происходило.

Так же важной составляющей метода интервью, непосредственно, является запись полного интервью. Однако, сначала нужно попросить разрешения у собеседника на запись, а затем записывать разговор до тех пор, пока он не закончится. Запись не только помогает нам сохранить информацию, которую мы считаем актуальной на собеседовании, но также дает возможность повторно прослушать и открыть для себя новые темы и ответы, о которых мы не думали во время беседы. Кроме того, поскольку всегда есть возможность изменить основной интерес исследования на протяжении всего процесса, жизненно важно записывать все, поскольку один и тот же материал впоследствии может быть использован для разных целей.

Сегодня можно просто использовать свой смартфон для записи, но надо убедиться, что он находится в хорошем месте в комнате, рядом с вами и собеседником. Другими альтернативами являются звукозаписывающее оборудование, такое как диктофон, микрофон. Если вы проводите онлайн-собеседование, как в нашем случае, можно просто записать интервью в виде видео или аудио, непосредственно в инструменте связи. Мы все интервью проводили в формате онлайн. Если беседа проводилась на платформе Zoom в формате видеоконференции, записывали саму конференцию, а если в формате телефонного разговора записывали на диктофон.

Так же мы должны обращать внимание на мимику, жесты, позу и тон голоса. Они являются мощными инструментами при анализе интервью. Следует отметить, что история знает периоды, когда язык тела был не менее значим, чем язык слов. Французский историк Марк Блок отмечал, что ритуализация феодального общества в гораздо большей степени выражена в жестах, чем в устных словах или письменных текстах [3]. Ответы на вопросы, например, они могут заранее подготовить, но язык тела часто совершается инстинктивно, а не сознательно. Это все посылает сильные сигналы. Даже когда респондент молчит, вы все равно общаетесь невербально. Например, в некоторых случаях то, что мы говорим, и то, что мы передаем с помощью языка тела, могут быть двумя совершенно разными вещами. Если вы говорите одно, но язык вашего тела говорит о чем-то другом, ваш слушатель, скорее всего, почувствует, что вы ведете себя нечестно. К сожалению, наши некоторые респонденты предпочитали проводить интервью по телефонному разговору. Их мы записывали на диктофон. Диктофон конечно способен передавать интонацию голоса, более того, они даже менее травматичны для беседы интервьюера и респондента. Однако диктофон не дает возможности зафиксировать позу человека, мимику и жесты. Поэтому зафиксировать их на видео не удалось, а лишь зафиксировали их голос. Можно только по голосу и интонации определить их эмоциональную реакцию.

Конечно же лучше записывать интервью на видео. Видеозапись можно будет использовать для анализа интервью. Также необходимо использовать видеointerview, чтобы оценить работу интервьюера во время интервью и выбрать детали, которые могли быть пропущены вовремя самого интервью.

Для себя мы выявили некоторые моменты по процессу и записи интервью:

1) Нужно избегать шумных мест. Посторонний шум может нарушить качество записи.

2) Должно быть резервное устройство. Нужно проверять, записывает ли ваше устройство, либо у вас есть резервное устройство.

3) Стараться не перебивать собеседника и избегать одновременного разговора двух человек. Это ошибка, обычно возникающая в начале интервью, пока обе стороны не привыкнут к темпу речи друг друга. Хотя разговор в одно и то же время происходит естественным образом, но это снижает качество записи.

4) Всегда нужно спрашивать разрешения перед записью. В рамках этического

подхода к проведению исследований нельзя делать запись без разрешения.

5) Задавать вопросы, чтобы получить более целенаправленную информацию. То есть что не задавать наводящие вопросы, а давать подсказки: «Что вы подумали, когда произошло событие?» или «Каково было влияние ...на событие ...?».

6) Использовать зонды, чтобы получить более подробную информацию об ответе. Зонды предназначены для тех случаев, когда вы не до конца понимаете данный ответ. Примерами запросов могут быть «Не могли бы вы рассказать об этом немного подробнее?» или «Не могли бы вы рассказать еще несколько подробностей?».

Мы записывали весь рассказ, без пропусков, даже если рассказчик значительно уклонился от темы. Так как целостность передачи интервью повышает его источниковедческую ценность. В частности, в отклонениях от темы заданного вопроса тоже содержалась немаловажная информация, если не по интересующей нас проблеме, то – относительно личности рассказчика и хода его мысли. Кроме того, мы можем не успеть включить диктофон в нужный момент, и смысл не полностью записанного рассказа окажется непонятным. Если же мы попросим респондента повторить эпизод для перезаписи, то, получим вариант ответа, во многом уступающий первоначальному.

После интервью в целях дальнейшего использования этих собранных данных приступем к расшифровке записей. Расшифровка записанных интервью нужны для удобства их использования, а также чтобы восполнить какие-либо пропуски или сокращенные слова. Интервью в печатном виде сокращает время анализа текста, чем записи.

Устная история — это запись исторической информации, полученная в ходе интервью, которая сохраняет историю жизни человека или рассказ очевидца о прошлом опыте. В интервью проявляются характеры, эмоции, воспоминания. Записи интервью помогают нам лучше понять, как люди с разных точек зрения и разных общественных позиций сталкивались со всем спектром жизни в свое время, начиная с повседневной рутины заканчивая катастрофическими событиями. Тщательно сохраненные записи несут свидетельство настоящего в будущее, где они могут информировать, наставлять и вдохновлять грядущие поколения [4].

Таким образом, устная история дает более полную и точную картину прошлого, дополняя информацию, предоставляемую публичными записями, статистическими данными, фотографиями, картами, письмами, дневниками и другими историческими материалами. Очевидцы событий излагают свои мысли и точки зрения, которые заполняют пробелы в истории, иногда исправляя или даже противореча письменным записям. Интервьюеры могут задавать вопросы, не включенные в другие записи, и брать интервью у людей, чьи истории были не рассказаны или забыты.

Список использованных источников

1. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. М.: Весь Мир, 2003. – С 87-88.
2. Tavakkoli F. The Methodology and Approaches to Oral History in Historical Research. Translated by: Jairan Gahanhttp. Ссылка доступа:oral-history.ir/?page=post&id=4915. Дата обращения 30.03.2022
3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык-М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 56.
4. Введение в устную историю: Институт устной истории Университета Бэйлора, Copyright 2016, – С. 2.

МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАДАҒЫ МҰСЫЛМАН ФРАКЦИЯСЫНЫҢ ҚОЗҒАҒАН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Амантаева Назерке Асхатқызы

amantaevanazerke5@gmail.com

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

І курс магистранты, Қарағанды, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – М.С. Амрина

Ресей парламентаризмінің табиғаты мен ерекшелігі елдің реформаланған саяси құрылымының пайда болуына әсер етіп қана қоймай, Думадағы жекелеген фракциялар мен депутаттық топтардың қызметіне де әсер етті. Сайлау құқығынан айырылған Ресейдің мұсылман халықтарына қандай-да бір жолмен ресми трибунада өзінің саяси белсенділігін көрсетуге мүмкіндік беру үшін мұсылман депутаттары Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясын құрды. Бұл өте маңызды, өйткені 1906-1917 жылдары мұсылман фракциясының құрылуы мен жұмыс істеуі Бүкілресейлік мұсылмандық жәдитшілдік қозғалысын ұйымдастырудың бір түрі болды, ол тек білім беру реформалары мен ағартушылыққа ғана емес, сонымен бірге орыс мұсылмандарының қазіргі заманғы әлеуметтік өзіндік санасын қалыптастыруға бағытталған еді.

1905-1907 жылдардағы сайлау заңдарының шектеулі шеңбері, сондай-ақ орталық және аймақтық әкімшіліктердің сайлау науқандарын реттеу процесіне тікелей қатысуы революцияға дейінгі Думаның бүкіл кезеңінде Ресей Парламентіне 79 мұсылман депутаты сайланды: I Думаға 25 депутат, II Думаға 37 депутат, III Думаға 10 және IV Думаға 7 депутат. Жеке депутаттар екі немесе одан да көп сайланғандықтан, елдің мұсылман халқының мүдделерін тәуелсіз мұсылман фракциясына біріккен 67 адам ғана білдірді. Сол кездегі мұрағат материалдары мен публицистика мұсылмандардың өздері де, мұсылман емес адамдар да мұсылман фракциясын «ұлттық топ» ретінде қарастырғанын көрсетеді [1].

1905 жылы тамызда Ресейдің алғашқы мұсылман съезі Нижний Новгородта өтті. Оның жұмысына Исмаил Гаспринский белсенді қатысты. Съезд мақсаты Ресейдің барлық мұсылмандарын біріктіру болып табылатын «Иттифак» мұсылман одағын құру туралы шешім қабылдады. Бірақ нақты іс-қимыл бағдарламасы жасалмады, дегенмен делегаттар I Мемлекеттік Думаға сайлау тактикасын талқылады.

1906 жылғы 13-23 қаңтар аралығында Санкт-Петербургте «Иттифактың» II съезі өтті, онда ұйымның жарғысы қабылданды және саяси бағыт анықталды.

Бірінші орыс революциясы жылдарында кадеттер Түркістанның саяси өмірінде маңызды рөл атқарды және тек Ташкентте ғана емес, сонымен қатар аймақтың басқа қалаларында да филиалдары болды. Өз қызметінің басынан бастап бұл топтар барлық қол жетімді құралдармен жергілікті тұрғындар арасында күшейтілген насихат жүргізді, бұл белгілі бір нәтижелер берді. Дәл осындай жағдай Ресейдің басқа мұсылман аймақтарында да орын алды. Сондықтан, I Думадағы барлық мұсылман депутаттарының (кейінгі кездегідей) және Иттифак қозғалысының өзі кадет фракциясына қосылғаны қисынды болды. Алайда кейіннен кадеттердің саяси бағдарламасының платформасында жеке депутаттық топ құру туралы шешім қабылданды. Мұсылман тобының басқарушы бюросына 7 адам кірді: А.-М. Топчибашев, С. Алкин, А. Ахтямов, С. Жантөрин, И. Зияханов, М. - З. Рамеев, Ш. Сыртланов. Топ жетекшісі Бакудегі «Каспий» газетінің редактор – баспагері Әлімарданбек Топчибашев болды [2].

«Баку жаңғырығы» газетінде топтың бағдарламасы жарияланды. Ол бойынша Ресейдің басқа халықтарымен теңдік; саяси, діни және қоғамдық езгінің жойылуы; дін бостандығы; мүлікті қайтару; полицияның озбырлығын тоқтату; мектептерді ана тілінде мемлекет есебінен орналастыру; мұсылман тілдерінде сот ісін жүргізу; алынған жерлерді қайтару және шаруаларға қосымша жер бөлу; өзін – өзі басқаруы туралы талаптары

қарастырылған еді. Өкінішке орай, I Мемлекеттік Думаның өмір сүруінің қысқа мерзімінде ұлттық өкілдер іс жүзінде өздерін көрсете алмады, олар кішігірім сипаттағы жеке сөздерімен шектелді.

1906 жылы 16 тамызда Нижний Новгородта "Иттифак" мұсылман Одағының III съезі өтті. Онда 79 тармақтан тұратын бағдарлама қабылданды. Ең бастысы: Ресейдің барлық мұсылмандарын саяси және заңнамалық реформалар үшін біріктіру; ұлттық теңдік; конституциялық монархияны құру; баспасөз, дін, жиналыс бостандығы; жеке меншікке қол сұғылмаушылық, 8 сағаттық жұмыс күні қарастырылды.

1907 жылғы сайлау заңының кемсітушілік сипатына байланысты, жекелеген мұсылман аймақтарынан Думадағы өкілдік, егер оны 1897 жылғы халық санағының деректерімен салыстырғанда, сәйкес келмеді: Еділ-Орал аймағынан 4 Думада 40, Түркістан және дала аймағы — 16, Кавказ және Қырымнан — 23 депутат болды. Бұл сәйкессіздіктер Ресейге қарсы көптеген келіспеушілік пен наразылықты тудырды. Жекелеген аймақтардағы мұсылмандар Думаға қатысу құқығынан айрылған жағдайларда олардың талап-тілектерін Еділ-Орал аймағы мен Кавказдың мұсылмандары жеткізді. Бұл мұсылман депутаттарының жалпы империялық Парламентте бірлесіп әрекет етуге деген ұмтылысын түсіндірді. Бірқатар мәселелерде (діни бостандық, ұлттық білім беру, ұлттық тілдерде сот ісін жүргізуге және жергілікті өзін-өзі басқаруға енгізу мәселелері) мұсылман фракциясының мүшелері басқа ұлттық топтардың өкілдерімен, ең алдымен поляк колосымен (Мемлекеттік Думадағы поляк депутаттарының тобы) жұмыс істеді [1].

Мұсылман депутаттары үшін конфессиялық сала мен халықтық білімге байланысты мәселелер кешені аса маңызды болды. Реформаларды жүзеге асыруға жауапты мемлекеттік органдар діни орталықтарды орталықсыздандыруды, қолданыстағы рухани институттарды кішігірім және сәйкесінше аз ықпалды және өміршең деп бөлуді талап етті. Бұл мәселеде елордалық бюрократия жоспарлары мен мұсылман жобалары шешілмейтін қарамақайшылықта болды. Діни институттарды реформалау проблемасына мемлекетте діни төзімділік шекарасын кеңейтуге және жарияланған «ар-ождан бостандығына» біртіндеп көшуге байланысты мәселелер де қосылды.

Халық ағарту мәселелеріне көп көңіл бөлінгенін бағдарламада белгіленген келесі талаптардан білуге болады: «империяның барлық салаларында бастауыш мектепте міндетті, жалпыға бірдей және тегін оқыту енгізілуі керек; Бастауыш білім берудің барлық ісі енді жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қарауына беріледі; ана тілінде білім алу қамтамасыз етілуі керек; барлық санаттағы мектептердің әртүрлі сатылары арасында тікелей байланыс орнатылуы керек; кәсіби білім беруді дамытуға ерекше назар аудару керек, ол тегін болуы керек; университеттерге және басқа да жоғары мектептерге ішкі өмір мен оқытудың толық еркіндігі берілуі керек; мұсылмандарға барлық деңгейдегі жалпы білім беретін, кәсіби және рухани мектептер ашу бостандығы берілуі керек» [3, 62].

Мұсылман фракциясы, олардың аздығына қарамастан, ағарту туралы – «Ресей империясында жалпыға бірдей бастауыш білім беру туралы», «бастауыш мектептер туралы» және т. б. заң жобаларын талқылауға белсенді қатысты.

Халықтық білім беру жөніндегі министрлік жобаларды қарау үшін 55 депутаттан тұратын дума комиссиясы құрылды. Оның төрағасы болып октобрист В.К. фон Анреп сайланды, мұсылмандардан Г.Х. Еникеев пен Ш. Махмудов қатысты [3, 63].

Халықтық білім беру мәселесі діни мәселелермен байланысты болды. Шетелдік білім беру саласындағы үкіметтік саясатқа қатысты мұсылман депутаттарының ұстанымдары тұтастай алғанда орыс емес депутаттардың талаптарына жақын болды. Империяның шетіндегі орыс емес басқа депутаттар сияқты, мұсылмандар мемлекеттік бастауыш мектепті орыстың құралына айналдыруға үзілді-кесілді қарсы болды, саясатты мектептен шығаруды және мектеп жүйесін бөтен халықтың қажеттіліктері мен мүдделеріне жақындатуды талап етті. Соңғысына мемлекеттік тілдер мектебіне, оқытушылар құрамына рұқсат етілген және оқытылатын балалардың ұлттық, мәдени, тілдік ерекшеліктерін оқыту бағдарламасын құру кезінде есепке алынған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Бұл революцияға дейінгі кезеңде

мұсылмандар үшін конфессиялық мектептердің болашағы туралы мәселе өте өзекті болғанын көрсетеді.

Ресей парламентінің қабырғасында талқыланған көптеген проблемалардың ішінде мұсылмандар үшін діни проблемалар, халықтық білім беру мәселелерінен бөлек қоныс аудару саясаты, ұлттық шет аймақтардың экономикалық және құқықтық жағдайы, мереке күндері туралы мәселелер кең қозғалды. Дәл осы мәселелерді комиссияларда және әсіресе жалпы Думадағы пікірталастар кезінде мұсылман фракциясы мүшелерінің белсенділігі байқалды. Негізгі мәселелер бойынша мұсылмандар әдетте шоғырланған ұстанымға ие болды. Сонымен бірге, мұсылман парламенттік тобының ішінде арнайы аймақтық, ұлттық немесе таптық мүдделердің болуына байланысты ішкі айырмашылықтар мен қайшылықтар болды. Сондықтан депутаттардың біртұтас мұсылман саяси қоғамдастығын құру жөніндегі күш-жігері осы этносаралық және аймақаралық қайшылықтардың, таптық немесе топтық проблемалардың болуын әрдайым ескермеді. Соңғысы 2-ші шақырылымдағы Думада болған мұсылман депутаттық корпусының бөлінуіне және екі топтың — мұсылман фракциясы мен мұсылман еңбек тобының құрылуына негіз болды. Осы екі мұсылман тобының арасындағы басты қарсылық діни және мәдени мәселелер саласында ғана емес, әлеуметтік салада да өтті, аграрлық мәселе бойынша мұсылман депутаттарының бір бөлігінің радикализміне негізделген. Бұл мәселеде мұсылман депутаттарының бір бөлігінің радикализмі оның жалпы халық үшін өткірлігін көрсетті.

Фракцияның жеті мүшесі Думаның ашық отырыстарында сөз сөйледі: Сыртлановбашқұрт жерлерін ұрлау туралы, Матынов (Орынбор) – мұсылман дінбасыларының құқықтарының басқа діндердің дінбасыларының құқықтарымен теңестірілуі туралы, Сыртланов-мұсылмандар арасындағы әйелдер мәселесі туралы және мұсылмандарға ішетін және көпшілікке арналған үйлер ашуға тыйым салатын заң шығару туралы, Ақтемов – мұсылман әйелдерінің толық теңдігі туралы, Зиаткандар – Кавказдағы мұсылмандар мен армяндар арасындағы қақтығыс туралы, Бірімжанов – Қырғыз жерлері туралы, Топчибашевжер айналымын татар тіліне аудару туралы. Дума таратылған кезде мұсылман фракциясының тоғыз мүшесі Выборг үндеуіне қол қойды, фракция таралып, орыс мұсылмандары осындай үлкен үміт артқан жұмыстың негізін дұрыс көрсетуге уақыт болмады. Бірақ Ресейдегі мұсылман бірлестігі идеясы өте нақты және прогрессивті сипатқа ие болды [2].

Қорытындылай келе, мұсылман депутаттарының да, жалпы Думаның да заң шығару қызметінің шамалы нәтижелеріне қарамастан, Ресей парламентінің жұмысына мұсылман өкілдерінің қатысуы мұсылман халықтары мен татарлардың саяси қозғалысын қалыптастыру үшін үлкен маңызға ие болды. Мемлекеттік дума империялық Ресейде мұсылман өкілдері өздерінің ұлттық мүдделерін жария ете отырып, заңды түрде қорғауға болатынын, өз талаптарын білдіруге және саяси тепе-теңдікке ұмтылуға үйреткен жалғыз бүкілресейлік саяси трибуна болды. Қоғамның әлеуметтік құрылымындағы, әлеуметтік-экономикалық және саяси салалардағы өзгерістер тікелей және рухани саланы қозғады, мұның айғағы өзін-өзі танудың (діни, этникалық, тілдік) қағидаттары мен нысандары туралы қызу пікірталастар болып табылады, олар кезең-кезеңімен қоғамдық пікірталастарға ұласып, сол кездегі мұсылман (негізінен Татар және Әзірбайжан) баспасөзінде тіл, өзін-өзі атау мәселесі, «ұлт» және «ұлтшылдық» терминдері, жалпы түркі және өзіндік әдеби тіл туралы пікірталастар өзін-өзі тану процесінің маңызды құрамдас бөлігі болды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Усманова, Д. М. Мусульманская фракция Государственной думы России // Первый всероссийский мусульманский форум: сб. материалов. 2005 г.
2. Исрапов А.А. Мусульманская фракция в первой Государственной Думе Российской империи и национальный вопрос // Приоритетные направления развития науки и образования: материалы X Междунар. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 16 окт. 2016 г.). – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – С. 14-17.

3. Камалиева Г.Ф. Мусульманские депутаты III Государственной Думы России (1907-1912): борьба вокруг школьного вопроса // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 34 (288). История. Вып. 53

ӘОЖ 93/94

КЕҢЕСТІК ХАЛЫҚТАРДЫ КҮШТЕП ЖЕР АУДАРУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН

Асқарұлы Дархан
baibaris_mamluk@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультетінің 3-курс докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

XX ғасыр тарихы адамзат өмірінде өзіндік ерекшеліктерімен, жетістіктері және ғаламдық дағдарыстарымен деректерден көрініс тапты. Егер де XX ғасырға дейінгі аралықта тоқтаусыз отарлау, ұлт-азаттық көтерілістер орын алса, жиырмасыншы ғасыр әлемнің капиталистік және социалистік блок елдеріне жіктелуіне әкеп соқты.

Кеңестік биліктің тоталитарлы жүйесінің жасақталуының алғашқы қадамы ретінде 1922 жылы КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің жанынан біртұтас қоғамдық орган – Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (БМСБ – «ОГПУ») құрылуын атауға болады. 1930 жылғы 7 сәуірде «Еңбекпен түзеу лагерлері туралы» КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы қабылданады [1, 419 б.]. Бұдан былайға кеңес тарихында өз халықтарын темір тордың шеңгелінде ұстау, яки белгілі бір территориядан басқа өлкеге шығу құқығынан айыру сынды адам құқығын шектеу шаралары одақ тәжірибесіндегі күнделікті өмірге айналады.

Экономикалық, әлеуметтік және идеологиялық ұстанымдар қақтығысы жағдайында бұрынғы отарлаушы империялар мемлекеттің атауын, билік жүйесі құрылымын немесе рәміздерін өзгерткенімен бұрынғы империалистік, тоталитарлық диктатураларын сақтап қалды. «Еуропа жандармы» атанған Ресей империясының монархиясы тақтан күштеп тайдырылып, ақ патшалық билік орнына қызыл террорлық коммунистердің репрессивті басқару аппараты жайғасты. Кеңестік биліктің шатқаяқтап тұрған шағында ұлттарға жеке автономиялыққа, дербес өзін-өзі басқаруына қатысты көптеген ресми құжаттармен бекітілген уәделер берілгенімен, іс жүзінде КСРО құлағанға дейін «халықтар түрмесі» статусына сәйкестігін сақтап қалды. Сол себепті 1941 жылдың 22 маусымында Гитлерлік Германияның фашистік армиясы Кеңес Одағына шабуыл жасаған сәтінен кейін одақта халықтардың тағдырымен эксперименттерді одан ары ушықтыру іс-қимылдар кешені жаңа қарқынға ие болды.

1941 жылдың тамыз-қыркүйек айларында елдің шығысына Еділ бойы немістері тиелген эшелондар жөнелтіліп, олардың ұлттық мемлекеттілігі – Еділ бойы Немістерінің Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасы жойылғаннан кейін 1943-1944 жылдары сол зарлы жолмен қалмақтар, қарашайлар, шешендер, ингуштар, қрым татарлары, балқарлар да отандарынан қуылды [2, 11 б.]. Александр Некрич өз еңбегінде атап өткен және өзге де аталмаған ұлт өкілдерінің көп бөлігі Қазақстан территориясына әкелінді. Біздің ел күштеп жер аударылып келген халықтар үшін «мәңгілік» аспан астындағы ашық түрме қызметін атқаруға міндетті болды. Соғыс кезеңі болғандықтан Қазақстанда негізінен қарттар, әйелдер мен балалар ғана қалған еді. «Барлығы майдан үшін» ұраны желеуімен елде қалған азаматтар жынысы мен жасына қарамастан күндіз-түні шаруашылықтың барлық салаларында еңбек етіп жатқан болатын. Азық-түлік мәселесі де шешілмеген еді. Осы қалыптасқан жағдайда қазақ даласына он, жүз мыңдап күштеп жер аударылған халықтарды әкеп қоныстандыру ісі жүргізілді.

Күштеп жер аударылғандардың алғашқы қомақты легі 1943 жылы қараша айында Кавказдағы Қарашай-Шеркес автономиясынан Қазақстан мен Орталық Азияның өзге елдеріне

жол тартты. Атап өтер жайт, тап осы қарашай мен шеркес елі 1943 жылдың қаңтар айында жау қолынан азат етілген болатын [2, 45 б.]. Яғни, бұл депортация халықты жаудың басып алу қаупінен құтқару емес, азат етілгеннен кейін түрлі жала жабу арқылы халықты күштеп өзге аймаққа қуғындау болып табылады.

1943 жылдың 28 қазанында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығы және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы негізінде қалмақтар да жер аударуға ұшырайды. Аз уақыт ішінде 99 252 адам депортацияланады. Олардың ішінен 648 отбасы яғни 2268 адам Қазақстанның Қызыл-Орда облысына қоныстандырылады [3, 265 б.]. Мұндай статистикалық деректерді КСРО құлағаннан бергі 30 жылдан астам уақытта жарық көрген архив құжаттарының жинақтарынан молынан кездестіруімізге болады. Дегенмен әлі күнге дейін отандық тарихымызда ұлт, жеке әлеуметтік топтар мен жеке тұлғаларының құқықтарын мемлекеттік аппараттардың бұзуы бойынша тарихи-сараптамалық еңбектер жеткіліксіз болып табылады. Бар болғанның өзінде ол еңбектердің қазіргі мемлекеттік даму перспективаларында ескеріліп, азаматтық қоғамды жетілдіруге қолданылуының деңгейі төмен деп есептеймін. Тарихта көп еңбектер көбіне белгілі бір жобалардың немесе ұйымдардың ұстанымдарын қанағаттандыру үшін ғана жазылатын сынай танытады.

1944 жылы 23 ақпанда, Қызыл Армия күнінде барлық шешен мен ингуштарды әкімшіліктер алдына салтанатты жиынға шақырып, жиналған халыққа Жоғарғы Кеңес Президиумының жарлығын оқиды, жарлықта бұл халықтарға «сатқын, жауға көмектесушілер» деп айыптап күштеп жер аудару бұйрығы аталады [2, 57 б.]. Осылайша, бүгінгі күнге дейін Қазақстанда, Шешенстанда және әлемнің өзге жерлеріндегі шешен мен ингуш ұлт өкілдері үшін Кеңестік Қызыл Армия күні өткен күннің мейрамы емес, «қаралы күн» саналады.

Әрбір депортацияланған халық Қазақстанның оңтүстік, шығыс, орталық және өзге аймақтарына темір жолдар желісі арқылы жөнелтілуі үздіксіз жалғасып жатады. Соғыс уақытында, қыс пен қысқа таяу аязды ерте көктемде елімізге жеткізілген адамдардың жағдайының қандай болғандығы жөнінде жазылған кітап те, түсірілген деректі әрі көркем фильмдер де жеткілікті, бірақ олар депортацияланғандардың шынайы бастарынан өткізген қасіретін толық жеткізе алмайтындығы анық.

1944 жылдың 8 наурызында қарашай, шешен, ингуштардың соңынан Кавказдағы түркі тілді балқар халқы да Қазақстан мен Қырғызстан жеріне күштеп жер аударылды. Автономиялы Республиканың газет беттерінде тұтас бір халықтың депортациясы жөнінде бір сөйлем де ақпарат жарық көрмейді. Тек екі күн өткенде И.В.Сталиннің Қызыл Армияның бауырлас кабардин-балқар халықтарына «Смерть фашистским захватчикам» деп аталған танк колоннасын жасауға қажетті 15.300 мың рубль қаражат жинап бергендіктері үшін алғыс жариялаған хаты басылып шығады [2, 61 б.]. Көріп отырғанымыздай бүгінде біз «Халықаралық әйелдер күні» деп тойлап жүрген мейрам да балқар ұлты үшін еш мейрам емес «қаралы күн» санатында ұлт жадында сақталуда. Жалпы алар болсақ, кеңестік ресми басылымдарда одақтың соңғы жылдарына дейін депортация тақырыбы «табу» болып келді. Тіпті «Кеңестік Энциклопедия» атты көп томды энциклопедияның өзінде «депортация» терминіне қатысты өткен ғасырлардағы Франциядағы саяси процестер, белгілі бір адамдар топтарын жер аудару ғана мысал ретінде анықтама берілген. Бұның өзі ақпарат құралдарының толықтай тоталитарлы биліктің тізгінінде болғандығын көрсетеді.

Қазақстанға күштеп жер аударылып келген халықтарды баспанамен қамту, жұмысқа орналастыру, киім, азық-түлікпен қамту мәселелері қырқыншы жылдары басталып елуінші жылдардың басына дейін республиканың, одақтық биліктің ұзақ-сонар хат алмасуының, жарлық, қаулы, қылмыстық, әкімшілік істерінің талқысына айналғандығын архив деректерінен көре аламыз. Кейбір деректерде қарапайым сабынның, аяқ киімнің жетіспеушілігі, арнайы жер аударылғандардың ұзақ уақыт тауық қораларда, жертөлелерде паналағандықтары да жиі аталады. Бұл жайттардың орын алуы заңдылық еді, себебі барша материалдық байлығы мен адами капиталын соғыс қажеттілігіне жұмсап отырған елге еш дайындықсыз жүздеген мың адамды әкеп қоныстандыру басқаша өрбуі мүмкін емес еді.

Депортация институты соғысқа дейінгі, соғыс уақытындағы және соғыстан кейінгі кезеңдердегі мемлекеттік акттерде көрініс тапты. Бастапқыда айыпты танылған жеке тұлғаларға, партия мен ұйым мүшелеріне, кейін жеке әлеуметтік топтарға, ақырында тұтас ұлттарға жайылған депортация кеңестік елдер тарихында біртіндеп қалыптасып, терең қаралы із қалдырды [3, 343 б.]. Қазақстанның «халықтар лабораториясына» айналуын кейбір ғалымдар өзге саяси шешімдердің кездейсоқ салдары санаса, бірқатар зерттеушілер бұны жоспарлы түрде іске асқан аз ұлттарды ассимиляциялау, түрлі факторлар салдарынан өз елінде азшылыққа айналған қазақ ұлтын «кеңестік ұлтқа (хомо советикус)» айналдырудың кешенді жоспарының бір бөлігі деп санайды.

Егер деректерден мысал келтірер болсақ күштеп жер аударылғандарды бірқатар облыстардың көптеген аудандарына шашырата қоныстандыру орын алғандығын байқаймыз. 1943 жылдың 27 қазанындағы Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің Қазақстанның Оңтүстігінде Солтүстік Кавказдан жер аударылғандарды қоныстандыру туралы қаулысына назар аударып көрелік. Ол бойынша Жамбыл облысына 5000 арнайы жер аударылған Солтүстік Кавказдық отбасы қоныстандырылуы бұйырылады. 5000 отбасы: Жамбыл, Свердловск, Талас, Луговской, Мерке, Қордай, Шу аудандарына шашырата орналастырылады. Сондай-ақ Оңтүстік Қазақстан облысына 6000 отбасы қоныстандырылуы қарастырылады. Оларды қоныстандыру үшін келесі аудандар бекітіледі: Киров, Мақта-Арал, Қызылқұм, Арыс, Сары-Ағаш, Сайрам, Шәуілдір, Келес [3, 273 б.]. Осы бір деректің өзінен арнайы жер аударылған халықтарды Қазақстанның әр облысында, облыстың әр ауданында дерлік қоныстандыру іске асқанын көреміз. Онсыз да өз елінде азшылыққа айнала бастаған қазақ ұлты кеңестік тоталитарлық жүйенің саяси «реформаторларының» көздегені бойынша жеке мемлекеттілігі бар ұлт ретінде артқы планға шегінуі керек еді... Бірақ, тағдырдың өзі, ұлтымыздың қажырлы еңбегі мен батырлығы елдігіміздің сақталып қалуына мүмкіндік жасады. Бізбен ассимиляциялануы тиіс ұлттар керісінше өз ерекшеліктерін сақтап, қазақтармен көбіне тату достық, ағайындық құрмет қарым қатынас сақтай білді. Әрине, түрлі ұлттар, түрлі менталитет, оның үстіне соғыс жағдайындағы тоталитарлық жүйе қысымы жағдайында тәртіп пен заң бұзу, белгілі бір түсініспеушіліктер де орын алды, дегенмен олар тұтас жағдайға әсер етпеді.

Қазақстанның кеңестік кезеңде жазылған гимнінде (2006 жылға дейін қолданыста болған) «...*Бауырға басқанбыз баршаның баласын...*» деп келетін жолдары болған. Тоталитарлық жүйе кеңестік халықтарды өзара араластырып, қуғындап, бір-біріне қарсы қою арқылы ұлттарды ұлт ретінде жоюды көздегенімен, адамгершілік, еңбек арқасында арнайы жер аударылғандарға бірінші «түрме» кейін «пана» болған қазақ елі де, жер аударылып келген халықтар да тарих сахынасында сақталып қалды. Керісінше оларды құртпақ болған тоталитарлық кеңес жүйесі өзі құрдымға кетті... Әрине соңғы уақыттағы кейбір геосаяси аренадағы және күнделікті өмірдегі факттер кеңес одағы тарих сахнасынан кеткенімен, кей азаматтар, адамдар топтары санасынан әлі де жойылмағандығын, әлі де кеңестік террорды қолдаушылардың бар екендігін көрсетуде. Қалай болғанда да, еліміз бүгінгі күнінде дұрыс қадамдар жасап, болашағына сеніммен қарауы үшін әр азаматы мен тұтас ұлтының санасына реформация жасау керектігін саналы түрде қолға алуы керек деп санаймын.

Қорытындылай келе кеңестік тарихта халықтар депортациясы (күштеп жер аудару) атауымен сақталған процестерде кеңестік Қазақстан стратегиялық маңызды рөлге ие болды. Оның бірнеше айқын себептері болды:

1. Соғыс жағдайында одақтың батыс бөліктерінің басым бөлігі жау қолында болды.
2. Жау қолына өту қаупі бар аймақтар халқы арасында антикеңестік салдарды болдырмау қажеттілігі.
3. Соғыс жағдайын пайдаланып ұлттық біртұтастығы мығым халықтарды жан-жаққа бөліп көшіру арқылы олардың болашақта дербес мемлекеттілікке ұмтылу мүмкіндіктерін минимизациялау.

4. Қолдан жасалған ашаршылық, ұжымдастыру, саяси репрессиялардан кейін автохтонды ұлты өз жерінде азшылыққа айналған Қазақстанды титулды ұлтсыз, ассимиляцияланған КСРО-ның уникалды кіші моделіне айналдыру.

5. Халық саны азайғанымен, көптеген батыстағы зауыт-фабрикалар эвакуацияланып әкелінген Қазақстанда тегін(арзан) жұмыс күшін молайту мақсатында.

6. Депортацияланған халықтардың ата жұрттарындағы аймақтарды әкімшілік-территориялық тұрғыда қайта құруға, «ұлттар тарихын қайта жазуға» қолайлы жағдай жасау.

Кеңестік Қазақстан мен қазіргі Қазақстанның айырмашылығы жер мен көктей. Десе де, әлі күнге дейін арыла алмай келе жатқан өткен күндік «сарқыншақтарымыз» да бар. Әлі де жеке басқа табынушылық пен ұраншылдық, бюрократизм мен формализм орын алуда, тарихқа саналы баға беру, толық мәнінде азаматтар құқықтары үшін қызмет ететін үкімет құру бағыттары ақсандауда.

Түйін: халықтар, жазықсыз адамдар мал вагондарына тиелмеуі үшін, Қазақстан «түрмеге» айналмауы үшін тарихтан сабақ алып, қатемен жұмыс жасауымыз тірі қалудың шарты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010, 752 б.
2. Некрич А. Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника, 1978 – 170 с.
3. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс» – «Қазақстан», 1998. – 428 с.

ӨОЖ 93/94

1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ КСРО-ДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН КЕЗЕҢДЕРІ

Ашу Байбол

ashubaibol@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, 2 курс магистранты,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор А.С. Мусағалиева

КСРО-дағы жаппай саяси қуғын-сүргін-бұл азаматтардың, таптардың, таптардың, халықтардың белгілі бір (мақсатты) топтарына қарсы ұзақ уақыт бойы саяси режим жасаған және жүзеге асырған мемлекеттік жазалау шараларының жүйесі. 1930 жылдары жаппай саяси қуғын-сүргін күрделі нысандарда кең көлемде қолданылды және тоталитарлық құқықтың қалыптасуына тікелей әсер етті. Айта кету керек, большевиктік режим жазалау әрекеттерін бұрын да ("қызыл террор", оппозициялық партиялардың жойылуы) және одан кейінгі жылдары (сенімсіз" және "жазаланатын" халықтар мен "дұрыс емес" діни сенімдердің өкілдерін депортациялау, соғыстан кейінгі "қастандықты" әшкерелеу, космополитизмге қарсы күрес және т. б.) қолданған.

1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргінді бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Ауқатты шаруалар кулактадеды депортациялау. 1930-1931 жылдары кулактарды жер аудару барысында арнайы елді мекенге 1 млн 803 мың шаруа келіп түсті [1, 55 б.]. Шаруаларға қарсы күрестің апогейі 1932 жылдың тамызында КСРО ХКК мен ХКК-ның Төтенше қаулыларын қабылдау болды, олар ең алдымен ауыл тұрғындарын нан ұрлағаны және алыпсатарлық (соның ішінде астық) үшін аяусыз жазалады. По этим постановлениям вводилась ответственность вплоть до смертной казни [2, 32 б.].

2. 1930 жылдардың ортасындағы халықтарды күшпен жер аудару. КСРО-да депортациялар әлеуметтік ("кулактар"), этникалық ("сенімсіз" және "жазаланған" халықтар), діни ("күдікті" конфессиялардың өкілдері) және саяси белгілері бойынша ұйымдастырылды.

Халықтарды жер аудару Украинаның шекарада орналасқан аймақтарынан поляктарды күштеп көшірумен басталды. Ең үлкен жаппай күшпен қоныс аудартулардың бірі 1937 жылдың қыркүйек айының соңында кеңестік Қиыр Шығыс аумағынан 171 781 кәрісті (36442 отбасы) жер болды [1, 65 б.]. Корейлер БКП (б) ОК Саяси Бюросының 1937 жылғы 21 тамыздағы және 23 қыркүйектегі "корейлер туралы" қаулылары негізінде жер аударылды. Қиыр Шығыс өлкесінің корейлер қоныс аударатын аудандары, депортацияның мерзімі, ауқымы мен тәртібі анықталды. Күштеп көшіру «Қиыр Шығыс аймағына жапон тыңшылығының енуінің жолын кесу» ұранымен өтті [3, 27 б.].

Финдер, поляктар, күрдтер, кәрістер, немістер, гректер және т. б. соғыс қарсаңында және оның алғашқы жылдарында халықтардың күштеп қоныс аударуы алдын алу сипатында болды. 1943 жылдан бастап басқыншылық кезеңінде олардың өкілдері жасаған қылмыстар үшін жазаға ең алдымен халықтар (қарашай, қалмақтар, шешендер, ингуштар, балқарлар, қырым татарлары және т. б.) жер аударылуға жіберілді.

Осылайша, 1930-жылдары және соғыс кезінде жер аударылған халықтар үлкен қиындықты бастан кешірді

3. 1937-1938 жылдардағы «Үлкен террор». Алғаш рет "үлкен террор" терминін ғылыми айналымға 1968 жылы ағылшын зерттеушісі Р. Конквест енгізген [4, 71 б.]. Бүгінгі таңда "үлкен террордың" хронологиялық шеңберінің әртүрлі түсіндірмелері бар (1934-1938, 1936-1938 және т. б.). Біз 1937-1938 жж. елде ССРО ішкі істер халық комиссарының 1937 жылғы 30 шілдедегі №0047 бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және Кеңеске қарсы басқа да элементтерді қуғын-сүргінге ұшырату жөніндегі операциясы туралы жедел бұйрығы жүзеге асырылған оқиғаларды "үлкен террор" деп түсінеміз [2, 99 б.]. Ол «Кеңес өкіметіне қарсы элементтердің» репрессиясының тәртібін, мерзімдерін, ауқымын анықтады, республикалық, аймақтық және облыстық «үштіктің» жеке құрамын бекітті. 1937-1938 жылдары КСРО-да жаппай қуғын-сүргін жүргізуді реттейтін 70-тен астам құжат қабылданды. Бұл әртүрлі қаулылар, бұйрықтар, директивалар, циркулярлар, хаттар, шифротелеграммалар, почтотелеграммалар, БКП (Б) ОК Саяси Бюросының, КСРО НКВД-сының, КСРО прокуратурасының арнайы хабарламалары, олардың көбі құпия сипатта болды [2, 31 б.].

№00447 бұйрыққа сәйкес жазалау шаралары бойынша барлық қуғын-сүргінге ұшырағандар екі санатқа бөлінді. Біріншісіне барлық дұшпандық «Кеңеске қарсы элементтер» кірді. Олар «дереу қамауға алынып, олардың істері «үштікте» қаралып, ату жазасына кесілді». Екінші санатқа "барлық басқа, аз белсенді, бірақ әлі де дұшпандық элементтер» кірді. Олар «8 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге лагерьлерге қамауға алынды, ал олардың ішіндегі ең зияндысы мен әлеуметтік қауіптілігі «үштік» анықтамасы бойынша сол мерзімге түрмеге қамалды». «Антикеңестік элементтердің» «дұшпандық» және әлеуметтік «қауіптілік» дәрежесін НКВД органдары анықтады. «Үштік» шешімінің бағасы өте жоғары болды. Қуғын-сүргінге ұшыраған "контингенттердің" ұзақ тізімі анықталды. Большевиктік режим тағы бір рет өзінің бұрынғы саяси қарсыластарын ("Кеңеске қарсы партиялардың мүшелері", "Ақтар") және қылмыскерлерді ("бандиттер", "қарақшылар", "рецидивистік ұрылар" және т. б.) бір тақтаға қойғанына назар аудартады. Антикеңестік элементтер деп аталатын бандиттерге теңестіре отырып, коммунистік жүйе соңғыларын заңнан тыс қойды.

Бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа "Кеңеске қарсы" элементтерді репрессиялау операциясы 1937 жылы тамызда басталып, төрт айлық мерзім аяқталуы керек еді" [5, 56 б.]. №00447 бұйрықта әрбір республика, өлке және облыс бойынша бірінші және екінші санаттар бойынша қуғын-сүргінге ұшырағандардың нақты саны анықталды. Республикалық НКВД Халық комиссариаты мен облыстық және облыстық басқармалар бастықтарының оларды өз бетінше асыруға құқығы жоқ еді. Сандарды азайтып, "қуғын - сүргінге ұшырағандардың бірінші санаты бойынша-екінші санатқа және керісінше" деп аударуға рұқсат етілді. Жағдай бекітілген сандарды көбейтуді талап еткен жағдайда, НКВД-ның Республикалық Халық Комиссарлары мен НКВД-ның облыстық және аймақтық басқармаларының бастықтары КСРО Ішкі Істер Халық комиссарына "тиісті уәждеделген өтініштер" беруге міндетті болды. Айта кету керек, республикалар НКВД-ның наркомдары

мен НКВД-ның аймақтар мен облыстардың басқарма бастықтары қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты жоспарлы тапсырмаларды (лимиттерді) ұлғайту туралы өздерінің "дәлелді өтініш жасау" құқығын белсенді пайдаланған, ал сандарды азайту құқығын пайдаланған жоқ.

КСРО ОАК 1934 жылғы 1 желтоқсандағы және 1937 жылғы 14 қыркүйектегі Қаулыларымен қабылданған істерді сырттай, жеделдетілген тәртіппен қараған, тергеудегілерді тізімдермен айыптаған «үштіктің» іс жүзінде шектелмеген өкілеттіктері, сондай-ақ террористік ұйымдар, террористік актілер, зиянкестер мен диверсиялар туралы істерді тергеу мен қараудың оңайлатылған тәртібі жаппай озбырлық пен заңсыздыққа алып келді. 1937 жылдың ортасынан бастап Ішкі істер органдарында "халық жауларын" жаппай әшкерелеу бойынша бейресми "әлеуметтік жарыс" басталды. Мұның бәрі ең қуатты идеологиялық және үгіт-насихат науқандары аясында өтті. Көптеген тыңшыларды, диверсанттарды, жау барлауына көмектесушілерді анықтау зиялы қауым, жұмысшылар мен колхозшылардың жиналыстарында қолдау тапты.

Нәтижесінде, қысқа уақыт ішінде елде көптеген жазықсыз азаматтар тұтқындалып, сотталып, атылды. 1937-1938 жылдары КСРО-да 3 миллион 141 мың 444 адам қамауға алынды, оның ішінде 1 миллион 575 мың 259 - ы саяси қылмыстар үшін және 1 миллион 566 мың 185 - і қылмыстық айыпталған. Осы жылдары саяси себептер бойынша 1 млн 344 мың 923 адам сотталды, оның ішінде 681 692 адам немесе 50,7 пайызы ату жазасына кесілді [3,25 б.]. Мемлекет күн сайын өзінің кінәсіз мыңдаған азаматын өлтірді. Сонымен қатар, еңбекпен түзеу лагерлерінде, еңбекпен түзеу колонияларында және түрмелерде осы жылдары әртүрлі себептерден 160 084 тұтқын қайтыс болды [5, 65 б.].

Егер осы жылдары "саяси" жойылғандардың көпшілігі еңбекке қабілетті жастағы ер адамдар болғанын ескерсек, олардың көпшілігі белгілі бір әлеуметтік мәртебеге, кәсіби тәжірибеге, білімге ие болса, екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін бірнеше ай бұрын ел мен армияның тағдыры үшін "үлкен террордың" апатты салдарын елестету қиын емес.

Қазақ мәдениеті мен ұлттық болмысына 1937 және 1938 жылдардағы жаппай саяси репрессияның тигізген зардабы өте ауыр болды. Бұл жылдары қазақ интеллигенциясына қарсы бұрын-соңды болмаған көлемде қызыл большевиктік шабуыл жасалды. Тарихи зерттеулерге қарағанда, осы жылдары (1937–1938) қызыл қырғында ең көп қаза тапқандар мемлекеттік және қоғам қайраткерлері болды. Ал осы азаматтардан соң, біздіңше, ең көп саяси репрессияға ұшыратылғандар — ұлттық ой еңбегінің интеллигенция өкілдері, ал олардың ішінен ең алдымен, ақын-жазушылар болды.

Репрессияның барлық кезеңінің бірқатар ортақ нүктесі бар. Оларды жүзеге асырудың бастапқы кезеңінде қоғамдық санаға қарқынды саяси-идеологиялық дайындық жүргізілді. Бұл жалғасатын жаппай қуғын-сүргінді негіздеу үшін қажет еді. Өйткені белгілі адамдар, көбінесе ел, өңір, аудан тұрғындары арасында үлкен беделге ие адамдар жүйенің «қысымына» ұшырай бастады. Қуғын-сүргін механизмі, ереже бойынша, өз көзқарасын, жеке басын қорғай алатын көрнекті, бастамашыл, өзіндік позициясы бар адамдарды қамтыды. Яғни репрессияға ілндіру үшін мінез-құлқы мен ойлау үлгісі жүйе «сызып берген» шеңберден шықса, қоғамда тартымды болса, жеткілікті еді. Билікке «қарсы шыққан» тұлғалар неғұрлым танымал болса, оларға соғұрлым ойға қонымсыз айып тағылатын. Репрессияның салдарынан, көптеген қазақ зиялыларының өмірі қыршыннан қиылды, ал келешек ұрпақ бұл тарихтың кезеңін ұмытпау керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР.1930-1960.М., 2005. С.281
2. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. М.,1989, С.478
3. История Сталинского ГУЛАГа Т.1, с.650
4. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. С.300
5. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высылные (Статистико-географический аспект) // История СССР. 1991.№5. С.152

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Әбдіразак Бердібек Маратұлы

berdibek.abdirazak@bk.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының 4-курс студенті, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к. Н.Е. Сайлаубаева

Тараз – Самарқанд, Бұхара, Мерв, Фустат, Киев, Каффа сияқты ірі қалалармен бір қатарға қоюға болатын Еуразияның ең танымал қалаларының бірі. Бұл қаланы Хафиз, Омар Хайям, Руми секілді ортағасырлық белгілі ақындар өздерінің өшпес шығармаларында жырлаған. Қала қарлұқ, түргеш, түркі тайпаларының алғашқы мемлекеті Батыс-түрік қағанатының саяси орталығы, қараханидтер мемлекетінің астанасы болды. Дәл осы уақытта Тараз маңында сәулет өнерінің аса көрнекті туындысы Айшабибі, Қарахан, Бабаджа-хатун кесенелері пайда болды. Тараз қаласы мен жалпы бұл аймақ Қазақ хандығының қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Ежелден Тараз Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі экономикалық орталық болды. Мұнда ең көне ақша сарайларының бірі орналасқан. Сондай-ақ мұнда қолөнер, жергілікті және халықаралық ауқымдағы сауда дамыды. Тараздың отырықшы-егіншілік және көшпелі мал шаруашылық екі аймақтың ортасында болғанын атап өту маңызды, бұл Қазақстанда бірегей дала өркениетінің қалыптасуына себепші болды. Тараз мәдениет орталығы болды. Мұнда зороастризм, христиан, манихейлік, ислам, тәңіршілдік және шаманизм сияқты діндер дамыды. Таразда ең алғашқы мешіттер мен медреселер ашылды [1].

«Ақ өзендегі қала» немесе «Испиджаб» VIII ғ. басындағы қытай және араб дереккөздерінде кездеседі. XI ғасырда Махмұд Қашғари Испиджаб пен Сайрам – бір қаланың атауы деп көрсеткен. «Маданият ал-Байда» – Испиджаб – Сайрам қалалары шығыс пен солтүстік-шығысында Шуға дейінгі және солтүстік-батысында орта Сырдарияға дейінгі жерді алып жатқан үлкен аумақтың орталығы болды. VIII-XII ғғ. қала қазіргі Оңтүстік Қазақстан аумағы арқылы өтіп жатқан Жібек жолындағы ірі сауда орталығына айналды. Испиджаб аумағында Кедер, Сығанақ, Сауран және Янгикент сияқты Сырдария бойының қалалары, сондай-ақ Қаратаудың солтүстік беткейінде орналасқан Баладж, Берукет және Жетісудың Тараз, Құлан, Меркі, Суяб қалалары болды. Испиджаб (Сайрам) аумағы мен оған жақын қалалар халық тығыз қоныстанған аудандардың бірі болды. Археологтардың есептеуінше, қала мен қала маңында 40 мыңға жуық адам өмір сүрген. Қала халқы арасында IX-Хп, ислам діні кең таралған. Сондықтан да Ибн Хаукалдың еңбектерінде маңызды қала құрылыстарының қатарында мешіт көрсетілген. Әдет-ғұрыпқа мұсылманша жерлеу дәстүрі кірді. Араб жазуы пайда болды. Алайда исламмен қатар халық ескі діни көзқарастар мен пұтқа табынушылықты ұстанды. Бұған дейін Испиджаб христиан дінін тарату орталықтарының бірі болған, бұл жерден монахтар паналаған қала сыртындағы монастырьлар мен үңгірлердің қалдықтары табылды [2].

Керуендерге арналған жолдың аса маңызды бөлігі Сырдария, Арыс және Бугуни секілді үш негізгі құнарлы су көздерімен қоректенетін Отырар алқабының қасиетті Фараб жері болды. Ежелгі Отырар алқабы Қазақстан Республикасы Түркістан облысының қазіргі Отырар ауданында орналасқан. Оның шекарасын сыза отырып, оның жерлері Сырдарияның орта ағысы жағалауларында орналасқандығын анықтауға болады. Сырдария бойымен Шаш, Ферғана және Соғдыға баратын ежелден жол болды, соның бойымен солтүстікте Арал теңізі арқылы Хорезмге, Еділ даласына, таулы Орал өңірі мен Солтүстік Қара теңізіне жол өтті. Бұл жолдар Ұлы Жібек жолының магистралды жолдарының бір тармағы болды. Археологтар аумағы 2500 шаршы шақырымнан асатын, аумақ шекарасында үймелеп орналасқан 150-ден астам қалалар мен қоныстарды тапты [3].

Отырар қаласы мен Отырар аумағының ескерткіштерін археологиялық зерттеу жылдарында зерттеушілер археология мен ежелгі және ортағасырлық тарихтың іргелі мәселелерінің шешімін тапты. Соңғы жылдардағы ең жарқын жаңалықтардың қатарына Темір дәуіріндегі Отырардың үлкен жұма мешітіне жүргізілген қазба жұмыстары жатады. Мешіттің жекелеген бөліктеріндегі қабырғалар мен мұнаралардың биіктігі 10 метрден асады, оңтүстік-батыс кіреберістің фортификациялық жүйесі жақсы сақталған. Отырарға тұрақты келіп тұратын, таңданған туристер енді қуанышпен «Біз үлкен бір жаңалықты күттік, міне осы – біздің Помпейіміз!» – дейтін болады [4].

Отырардан солтүстік-батысқа қарай, керуен жолында орналасқан үлкен қала орталығы Сауран болды. Археологиялық әдебиетте ежелгі қалалардың сипаттамасын «ежелгі қаланың қалдықтары... орналасқан» деген сөзбен бастау қалыптасқан. Сауран туралы олай айта алмайсың. Қала екі жүз, үш жүз жыл бұрынғы тұрған қалпында тұр, тек айналадағы күйген дала мен кеуіп қалған су арналары ғана қаланың өлі аймақ екенін білдіреді. Оқ атуға арналған орны бар, сақталған тісті бекініс қабырғалары анық көрінеді, ал көлемді дөңгелек мұнаралар сыртқа қарай шығыңқы орналасқан [5].

Қалаға екі жағынан кіруге болады: солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс. Қақпасы жиырма метрлік дәліз тәрізді қабырға бөліктерінен сыртқа қарай иіле тұрғызылған. Өту жолдарының ені 15-18 м. Бекініс қабырғасы шикі кірпіштен жасалған қаламалармен алмастырыла отырып, саз балшықтан жасалған. Қабырғаларының биіктігі 6 метрге, іргетасының қалыңдығы – 3 метрге дейін жетеді. Алаңдары, көшелері, тұйық көшелері, үйлердің қалдықтары бар қала жоспары көзге өте жақсы көрінеді. Қоқыс пен ақауы бар бұйымдардың көптеп шығуына қарап, бұл жерде қыш және мыс шеберханалары болғандығын болжауға болады, ал күйдірілген кірпіштің шоғыры ауқатты адамдардың үйлері мен әкімшілік ғимараттардың қалдықтарын көрсетеді [6].

Қала туралы құнды мәліметтер осында 1514-1515 жылдары өмір сүрген ақын және жазушы Васифидің ғұмырнамаларында қамтылған. Ол ең керемет қала құрылыстарының бірі, 2 тербелмелі мұнарасы бар медресе туралы «Оның төбесінің иығында ерекше биіктіктегі және өте қасиетті болып саналатын екі биік мұнара қойылған. Бұл мұнаралар тірек мұнараға шынжырмен бекітілген, ал әрбір мұнаның күмбездерінің астында бөрене қойылған, біреу күшпен бөренені қозғалтса, шынжыр тербеледі және қарама-қарсы мұнарада тұрған адамға мұнара құлайтындай әсер береді, ал бұл әлемнің кереметтерінің бірі» деп жазады. «Тербелмелі» мұнаралар Орта Шығыс сәулет өнеріне және ерте дәуірге тән [7].

Үлкен қала орталығы ортағасырлық Сығанақ қаласы. Бұл қала Дешті Қыпшақтың (XI-XIII ғғ.), Ақ Орданың (XIV-XV ғғ.), Қазақ хандығының (XV-XVI ғғ.) астанасы болды. Қ.А.Ақышевтің пікірінше, Сығанақ өзінің ғылыми маңыздылығы бойынша Отырардан кейінгі екінші қала болып табылады. Сығанақ – ислам дінін енгізу тарихындағы айқын заттай айғақ. Археологтар мешіттер, медресе, сопылық шіркеу және кесенелерді қазып алды. Исламның танымал уағызшысы Сунақ ата мен оның ұрпақтары болды. Сығанақтан шыққан атақтылар Шейх баба Сығанақи және Хусам ад-дин ал-Хусейн ас-Сығанақи болды. Рузбихан «Киіз үйлері ескі Түркістанға жақын болған шайбанилерден шыққан өзбек хандарының барлығының қабірлері Сығанақ пен оның аумағында орналасқан. Қайтыс болғанда Дешті хандарының әрбірінің табыты міндетті түрде Сығанаққа жеткізіліп, оның қабірінің үстіне күмбезге ұқсас ғимарат тұрғызылды» – деп жазады [8].

Сығанақта Ақ Орданың ханы Ерзен, белгілі Шайбанилер, сондай-ақ «Шибан ұлысы» немесе «көшпелі өзбек мемлекетінің» негізін қалаушы Әбілхайыр хан сияқты көптеген даңқты тарихи тұлғалар жерленген. Әбілхайыр мен оның әулетінің қызметімен өзбек және қазақ халықтарының мемлекеттілігінің қалыптасуына қатысты маңызды оқиғалар байланысты. Сондай-ақ, Шайбанилер Орталық Азиядағы Темір билігінің құлдырауында басты рөл атқарғанын және соның салдарынан қуылған Темір әулетінің бүйір тармағы болып табылатын Ұлы Моғолдардың билігіне Үндістанды біріктіру үшін алғышарттар жасағанын атап өту керек [9].

Үнемі қайнап жатқан шекарада, тынышсыз далада орналасқан Сығанақ стратегиялық маңызды мәнге ие болды. Бұл жерде тек Сығанаққа және қала айналасындағы егіншілер қоныстанған және күтілген құнарлы, жазық жерлерге иелік еткен жағдайда ғана үстем болуға болады. Сығанақ саяси және стратегиялық қана емес, сондай-ақ ірі экономикалық орталық болды. XV-XVIII ғғ. Сығанақ қазақтарға тиесілі және Сырдарияның төменгі сағасындағы ең ірі қала болды [10].

«Әлемнің басты жері және исламның ең үлкен шекаралық шегі» деп орта ғасырларда Жент қаласын атады. Жент – ерекше сақталған ортағасырлық қала мәдениетінің тамаша үлгісі. Сондай-ақ оғыз тайпаларының тарихында селжұқ кезеңі туралы, сондай-ақ моңғол шапқыншылығының бірінші кезеңі туралы баяндайтын барлық жазба деректерде кездесетін ірі қала. Түркімен және оғыздар тарихының аса ірі зерттеушісі С.Г. Агаджанов біріктірген «Оғыз мәселелері» деп аталған сұрақтар шеңберіне кіреді.

Жент қаласымен көптеген тарихи маңызды оқиғалар байланысты. Олардың ішінде X ғасырдағы оғыздар мен түрікмендердің қоныс аударуы, Жент облысы аумағы мен тікелей Жент қаласын селжұқтардың басқаруы, селжұқтардың Жанкент билеушісі Әлимен, оның ұлы Шах-Меликпен, және Жент қаласының билеушісінің өкілімен күресі, селжұқ пен хорезмшахтардың Сырдарияның төменгі жағы мен Жент қаласы үшін күресін атап айтуға болады. Бұл 1220 жылы Жошының қаланы басып алуы болатын, кейін ол қалада өзінің ордасын құрды. Қаланың атауы моңғолдарға ерлік тойтарыс берген Ходженд өміршісі Темір-Мәліктің күресімен байланысты. Осы атақты қаланың атауымен облыс аталды, Арал теңізі Жент көлі деп аталды, ал Қызылқұм шөлі Жент шөлі деп аталды. Қала, мысалы, Фахр ад-Дин Али ибн Абул-Қасым ал-Дженди секілді белгілі аттарды берді. Бұл туралы ан-Насави: «тағдыр оған көмектесті, ол билікте қалды және атақты адамдар жетпеген жетістіктерге қол жеткізді» деп жазады. Мұндай айырмашылықтарға тек әртүрлі елдерде атақты және Хорасан мен Ирактың көрнекті қайраткерлері мойындаған аздаған адамдар ғана лайық деп танылды. Хорезмшахтардың басқару кезеңінің көрнекті ақыны Гийас ад-Дин Абу-л-Маджд Мухаммад ибн ал-Хасан ибн Ибрахим ал-Дженди болды. Ибн әл-Фуватидің айтуынша, ол ең әдемі ақындардың бірі және оның өлеңдері керемет болған.

Женттен ақын және жазушы Якуб бин Ширине ал-Джунди және Абу Наср Ахмада бин Фазл бин Муса ал-Джанди шықты. Селжұқтардың басшысы Жентте жерленген. Сонымен қатар Шейх Баба (1273 ж.) деп аталатын белгілі Камалиддина ал-Хорезмидің зираты бар. Ақырында, Жент хорезмшахтар үшін (жарлықтарда айтылғандай) «әлемнің ең басты жері және исламның ең үлкен шекаралық шегі» болды. Жент біздің жеңіспен аяқталған мемлекетіміздің басы, хорезмшахтар Жентке Хорезмге қарағандай аса мән береді [11].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Сенигова Т. Орта ғасырлық Тараз. – Алматы, 1972, 71-76 бб.
2. Бартольд В.В. К истории о решения Туркестана. Соч. т. III. М., 1965, с. 223
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.Т. М-Л.: 1963 г. с. 518
4. Акишев К.А. Сауранның қяриздери. ҚазССР ҒА хабаршысы, 1973, 76-78 бб.
5. Акишев К.А. Байпақов К.М. Сауранның қяриздери. Қаз.ССР. ҒА хабаршысы, 1973, 76-78 бб.
6. Лерх П.И. Түркістан өлкесіне 1867 жылғы археологиялық сапар. СПб, 1870, 14,21,31 бб.
7. Байпақов К.М. Ерте орта ғасырдағы Отырар қаласының кейбір тарихи этнографиялық мәселелері. 1985, 68-65 бб.
8. Байпақов К.М. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың орта ғасырдағы қалалық мәдениеті. – Алматы, 1986, 9-92 бб.

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ШАРУАЛАРДЫ ТӘРКІЛЕУГЕ ҚАТЫСТЫ
МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ШҚО ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫН
ҚҰЖАТТАНДЫРУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ**

Баймаганбетова Зауре Нурлановна

zaure_agz@mail.ru

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Тарих және құқық кафедрасының магистранты, Семей қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшілері - т.ғ.д., профессор Б.Ж.Атантаева, т.ғ.к.,
профессор М.К.Каримов

Соңғы жылдары орын алған орасан зор өзгерістер республикамыздың тарихына жаңа әрі объективті позициялардан қарауға мүмкіндік берді. Ұзақ уақыт бойы КСРО тарихы сияқты Қазақстан тарихы да таптық партиялық көзқараспен қарастырылып, экономика саласында да, қоғамдық-саяси өмірде де, ұлттық саясатта да келеңсіз құбылыстар көмескіленіп келгені жасырын емес. Сонымен қоса, әдетте, КОКП мен оның көшбасшыларының оң рөліне баса назар аударылып келді.

Шаруаларды тәркілеу, оларды күштеп ұжымдастыру, қазақтардың шетелдерге жаппай қоныс аударуға мәжбүр болулары, 1921, 1932-1933 жылдардағы қамтыған жойқын ашаршылық, тұтас халықтардың Қазақстан аумағына күштеп қоныстандырылуы, Семей полигоны сынақтарының ауыр зардаптары сияқты тарихтың қасіретті беттері сияқты мәселелер көбіне жұртшылықтан жасырылған немесе толыққанды ашылып көрсетілмеген. 30-жылдардың басынан бері қазақ халқы аштық салдарынан 1 миллион 75 мың адамнан айырылғаны (басқа демографиялық деректер бойынша – 2 миллион 300 мың), 200 мың қазақстандықтардың шетелдерге кеткені сынды жайттарды жұртшылықтың білуінің өзіне де көп уақыт бола қойған жоқ.

Үкіметтің барлық саяси және экономикалық ұстанымдарын толығымен уысында ұстап отырған БК(б)П, кенеттен 1925 жылы азаматтық келісім мен бейбітшілік тәжірибесінен ауылдағы таптық күрес стратегиясын кеңейтуге көшті.

ҚАКСР Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1926 жылғы 20 мамырдағы пішендік және егістік жерлерді қайта бөлу туралы қаулысында қазақ ауылындағы таптық межелеу шебі күшейтілді. Кедейлер мен орта шаруаларға егістік жерлерді бөлу нәтижесінде, олардың үлестік жерлерінің көлемі 2,6 миллион гектарға өсті. Осыдан кейін, көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтарын отырықшыландыру саясаты барынша қарқын ала бастады.

1928 жылы 27 тамызда ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті жартылай феодалдық, патриархалдық және рулық қатынастарды ұстанатын байырғы халықтан ірі малшылардың шаруашылықтарын тәркілеу туралы қаулы қабылдады. Бұл көшпелі жерлерде 400-ден астам, жартылай көшпелі жерлерде 300-ден астам, отырықшы жерлерде 150, кейде 100-ден астам малы бар шаруашылықтарды білдірді. Тәркілеуге жататындар қатарына хан мен сұлтан ұрпақтарының, бұрынғы айнымас болыстық әкімдердің шаруашылықтары да қосылды. [1,343б].

«Тәркілеудің мәні, — деп жазды «Советская степь» газеті, — халықтың кедей және орташа табын экономикалық тәуелділіктен және жеке адамдардың қанауынан босату және экономиканың тез көтерілуі мен еңбек адамдарының мәдени дамуы үшін қажетті жағдайлар жасау болды». 1928 жылғы 30 тамызда бекітілген

1928 жылғы 27 тамыздағы Жарлықты жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулыққа сәйкес тәркілеу ҚАКСР-ның бүкіл аумағында бір мезгілде жүргізілуі керек еді [2].

Бүгінгі таңда, жоғарыда аталған оқиғаларды туғызған сол кездегі кеңес өкіметінің саясатына тарихи тұрғыдан баға беруде, жергілікті жерлердегі сақталған нақты құжаттардың дереккөз ретінде алынуы өте маңызды. Адам құқығын аяқ асты еткен өкіметтің Шығыс

Қазақстан жерінде жасаған іс-қимылдарының нәтижесі, қызмет атқарып келе жатқанына бір ғасырдан астам уақыт болған, заман талабына сай жұмыс жасайтын, еліміздегі көне архив мекемесінің бірі - Семей қаласындағы «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» деп аталатын Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің қорларында сақтаулы.

Қазіргі таңда «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» қорында «құпия», «өте құпиялы» деп мөрленген құжаттар жетерлік. Олардың кейбірі жергілікті ғалымдардың көмегімен көпшілікке, оқырманға жол тартуда. Сондай құжаттарды негізге ала отырып, байлар мен орташа феодалдардың мүлкін тәркілеу және оларды күштеп көшіру науқаны жайлы Семей Ертіс өңіріндегі тарихи оқиғаларға көз жүгіртуге болады.

Семей уезінде, әрине БК(б)П және Округтік атқару комитеті басшылығының келісімінсіз емес, жергілікті билік органдары тәркілеу мен көшіру туралы декретке жататын тұлғалардың жартылай феодалдық байлар тізіміне, қатардағы байлар мен тіпті орташа шаруашылықтарды енгізді. Сөйтіп, Бесқарағай ауданында бастапқы екі байдан тұратын тізімі 17-ге дейін ұлғайтылды, аудандық комиссия тек аталған ғана емес, басқа да көптеген облыстарда бұрын қабылданған тізімдер бойынша тәркілеу шараларын қабылдауға мәжбүр болды [3].

Шыңғыстау облысында тәркілеу байларды ғана емес, орта шаруаларды да қамтыды, тізімге 19 адам кірді. Ұзақ уақытқа созылған істерден кейін 16 шаруа қожалығына мал мен мүлік қайтарылды.

Жарлықтың қолданылу аумағына Семей уезінен 9 округ кірді. Олар: Бесқарағай, Қызылтаң, Қызылтас, Шыңғыстау, Аягөз, Жарма, Ұлан, Тарбағатай және Күршім.

27 тамыздағы жарлықпен 64 шаруа қожалығы көшіріліп, тәркіленді, оның 20-сы жартылай феодалдық байлар, қалған 44-і ірі малшылар. Ірі қара бойынша 2746,59 бас мал тәркіленді, 871 бас Халық Комиссарлар Кеңесі әзірлеген нормалар бойынша репрессияға ұшыраған жартылай феодалдарға қалдырылды.

01.01.1928 ж. мал саны мен мүлкі туралы мәліметтердің жарлық науқаны кезіндегі олардың нақты алынуы арасында күрт алшақтығы тән. Бұл малдың тығылып, алдын ала сатылып, басқа шаруашылықтарға, сонымен қатар тәркілеуге жатпайтын байларға өткізілгенімен, басқа округтердің тұрғындарының арасында жасырынып, Ресей жеріне өткенімен түсіндіріледі.

Сырдария округіне барлығы 446 отбасы жер аударылған болса, оның 99-ы кәмелетке толған ер адамдар, 125-і кәмелетке толған әйелдер, 131-і ерлер (18 жасқа дейінгі), 101-і тұрмыс құрғандар. Мурсалимов Заманбек, Әділев Ике, Укубаев Қаражан сияқты үш адамның отбасыларымен қашып еткені, ал депортациялануға тиіс отбасылардан 7 адамның ауруларына байланысты тұрғылықты жерінде қалдырылғандары көрсетілген.

Шығарылғандардың жалпы санынан 45 адам комиссиялардың шешімдеріне шағымданды, олар өз талаптарын жарлықпен белгіленген көшіру белгілері бойынша қорытындылаудың дұрыс еместігімен, сондай-ақ қолда бар мал басы мен белгіленген нормалардың сәйкес келмеуімен дәлелдеді [4].

Көшіруге қарсы тұрудың басқа әрекеттері жасалды. Бұл сондай-ақ уездік атқару комитеттерінен, ауылдық кеңестерден түскен, билік барлық жағдайда жалған деп таныған ақтау құжаттарының жинағы болатын. Тәркілеу жөніндегі округтік комиссияға, ҚазЦИК-ке, РКФСР және КСРО Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне шағымдар жасалды. Олар да жергілікті атқарушы органдардың қарауына жіберіліп, оң нәтиже бермеген. Ақырында, биліктің зорлық-зомбылық шараларына қарсы тұрудың соңғы әрекеті мүліктің бір бөлігін болса да қалдыру және орнында қалу үшін күйеуімен ажырасуға өтініш берген әйелдердің әрекеті болды. Алғашында бұл арыздарды халық соттары қарады, бірақ кейін билік оларды негізсіз деп танып, күшін жойды [5].

Жартылай феодал байларды көшіру және тәркілеу науқаны кезінде аудандардан жераударылған 61 отбасының орнына Қостанай уезінен әкелінген 31 отбасы Аягөз, Қызылтаң, Бесқарағай, Ұлан, Жарма, Жаңа-Семей, Шыңғыстау аудандарына таратылды. Олар бұрынғы қоныстандыру учаскелері болған бос жерлерге қоныстандырылды, игілікке жер бөлінді,

егістік және шабындық жерлерді адам санына қарай, қолданыстағы нормаларға сәйкес бөлді. Бұл жағдайда да артықшылықтарсыз болған жоқ. Бес жағдайда келгендерді қоныстандыру осы жерден қуылған бай - жартылай феодалдарың жерлерінде жүргізілді [6].

Семей уезіндегі жартылай феодалдарды көшіру және малдары мен мүлкін тәркілеу туралы Жарлықты жүзеге асыру қарапайым құқықтық нормаларды бұзумен жүргізілді, нақты есеп жүргізілмегендіктен, тәркіленген малды жаппай талан-таражға салу жағдайлары орын алды. Прокуратура мен ОГПУ органдары жазасыз қалғанын сезіп, жазалау шараларын күшейтті. Жалпы, байлар – жартылай феодалдарды тәркілеу және көшіру Кеңес үкіметінің көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты жоюды басты мақсат еткен кезекті қуғын-сүргін науқаны арқылы экономиканы теңестіруге бағытталған кезекті әрекеті болды. Ауыл шаруашылығындағы бұрынғы репрессиялық шаралармен жүргізілген науқандар сияқты ол да бір аудан көлемінде де, республика көлемінде де қажетті экономикалық нәтиже бере алмады. Оның нәтижесі бұрынғы феодалдардың қолынан 145 мыңға жуық ірі қараның, яғни 10 пайыздан азын ғана тартып алу болды [7].

Алайда, осының нәтижесінде, өткір қоғамдық-саяси шиеленіс қалыптасты. Халықтың әртүрлі мүлкілік топтарының жасанды түрде қалыптасқан оппозициясы төтенше шаралар қолдануды дайындады, қоғам өміріндегі әкімшілік жүйе мен жазалау аппаратының маңызын арттырды. Күштеп ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықты жою науқанын бастамас бұрын, билік тарапынан тыңғылықты дайындық шарасы өткізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Дахгилейгер Г.Ф. «Социально-экономические преобразования в ауле и в деревне Казахстана» Алма-ата, изд. «Наука» КазССР, 1965, с.343-344.
2. ШҚО ҚЗТО, Ф.74, Оп.3, д.5, л.л.9-12. Куәландырылған көшірме.
3. ҚР ОМА, Ф.135, Оп.1, д.4, л.36. Куәландырылған көшірме.
4. ШҚО ҚЗТО, Ф.74, Оп.3, д.36, л.л.1-22. Түпнұсқа.
5. ШҚО ҚЗТО, Ф.74, Оп.3, д.36, л.л.51-52.
6. ШҚО ҚЗТО, Ф.74, Оп.3, д.8, л.30.
7. Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX века). Сборник документов. Часть. - Семипалатинск. Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, 2002. – 250с

УДК 93/94

ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Балташев Жанибек

zhanibek.baltashev1998@gmail.com

магистрант 1 курса, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева

Научный руководитель – доцент Ерменбаева Г.К.

История повседневности (everyday life history, Alltagsgeschichte, histoire de la vie quotidienne) - новая отрасль исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах. Концентрирует свои усилия новый подход в комплексном изучении повторяющегося, «нормального», обыденного и привычного, формирующего образ жизни у самых разных категорий общества и их представителей, подразумевая также и эмоциональные реакции на жизненные события и явления, мотивы поведения тех или иных единиц социума. Все эти термины характеризуют то, что все, относящиеся к категории повседневного, привычно, «ничем не примечательно, имеет место изо дня в день» [1, с.162]. Мы все живем в повседневном мире; повседневные, а потому малозаметные в своей привычности явления окружают нас, и каждый из нас полагает, что

может точно судить о них и о предмете в целом. Однако реконструкция повседневности не так проста: во-первых, эта сторона действительности очень широка, всеохватна, во-вторых, у историка часто нет источников (или слишком много) относимых именно и только к ней. Почему же необходимо научное знание повседневности? Повседневность – первична, безусловна для всех людей, везде и всегда, хотя и неоднородна, неодинакова по содержанию и значению. В понимании философа она – «природно-телесное и лично-общественное бытие/поведение человека, необходимая предпосылка и общий компонент всех остальных форм людской жизнедеятельности» [2, с.22].

В начале XXI века можно утверждать, что история повседневности окончательно конституировала свой статус в качестве самостоятельной отрасли исторического знания. Причем она находится в поле зрения ученых, занимающихся проблемами теории и методологии истории, историей истории исторической науки, а также и различными проблемами собственно исторических исследований [3].

История повседневности это один из самых актуальных подходов к изучению исторического прошлого. В западной историографии основные подходы к пониманию истории повседневности были сформированы в XX в. представителями германо-итальянской школы микроисториков и французской исторической школы, сложившейся вокруг журнала «Анналы». Однако полноценное признание обыденного и повседневного в уже постсоветском пространстве состоялось в 1990-е гг., когда вышли в свет работы В.А.Лекторского и И.Т.Касавина о вненаучном мышлении, статьи и книги В.Г.Федоровой о повседневных истоках любого познания [4]. Фактически до 90-х гг. прошлого века в отечественной науке по большей части доминировало внимание к «героическим» аспектам истории. В условиях историко-политической направленности изучения деятельности властных структур в целом либо отдельных советских лидеров история жизни простого, или, как говорят «маленького» человека, оставалась в тени. В наши дни история повседневности входит в число модных, часто обсуждаемых тем на научных конференциях. Смысловая наполненность «повседневного» может интерпретироваться в строгой зависимости от ощущений индивида, в ней живущего, и от социальных факторов, влияние которых под силу проанализировать этнографу, социологу, историку. В настоящее время на всем постсоветском пространстве наблюдаются процессы переосмысления истории, выдвижения новых подходов и методологии в изучении прошлого. Тем не менее, повседневность как важное социально-общественное явление изучено недостаточно. Часто повседневность представляют как быт людей. Однако, такой подход некорректен. Например, человеческий труд также повседневен, и в манере работать отражаются особенности исторического бытия целого сообщества. Одним из выдающихся исследователей дореволюционного периода обратившихся к специфике трудовых приемов русского народа был А.Н. Энгельгардт [5]. Независимо от представления о повседневности, подходов к ее изучению, можно утверждать, что ее структуру составляют труд, быт и отдых, проходящие в материальном пространстве человеческого бытия. Повседневность всеобъемлюща, и даже такие уникальные в рамках жизненного опыта индивидуума события, как рождение и смерть, в масштабах сообщества являются повседневными, что подтверждается существованием устойчивых традиций и ритуалов.

В последнее время среди исследователей повседневности раздаются голоса о необходимости включения в состав истории повседневности как одного из направлений исторической науки, повседневного мышления. С этим нужно согласиться. Однако представляется, что повседневное мышление сугубо индивидуально (в отличие от национального характера, существование которого многими тоже отрицается) и не поддается точному изучению [6]. Специалист по истории XX в. имеет возможность обратиться к методу устной истории как тесно связанного с историей повседневного мышления отраслью прошлого. Сбор и запись «жизненных историй», интервью всех видов являются не просто сбором материала, но, в ряде случаев, созданием нового вида источника - «вторичного» [7]. Занимаясь историей повседневности, мы изучаем историю целого народа, «молчащего большинства», практически не оставившего письменных следов. Особенно это свойственно

нашей стране в период 1930-х — начала 1950-х гг., когда хранение каких-либо следов прошлого, вплоть до старых номеров газеты «Правда», могло быть смертельно опасно. Но даже и люди, от которых сохранились дневники, письма или иные письменные следы, не слишком склонны были запечатлевать на бумаге свои подлинные мысли. Трудно сказать, насколько адекватно документы личного происхождения отражают подлинные настроения личности и общества. Публикаторы дневников и воспоминаний нередко сталкиваются с вырезанными «под корень» многими страницами или отсутствием целых тетрадей; в этом смысле характерны весьма откровенные дневники Л. Шапориной [6]. В советской историографии к воспоминаниям как к источнику было принято обращаться, в основном, тем, кто изучал историю Великой Отечественной войны.

На повседневное сознание кроме жизненного опыта, реальных условий жизни, несомненно, оказывали влияние тотальная пропаганда, а также порожденное ими так называемое общественное мнение, влияние окружения. «Массовый человек» оперирует устойчивыми категориями, штампами, внедряемыми в его сознание, с которыми вступают в противоречие реальные условия его жизни. Характерной стала двойственность повседневного мышления. «Критически мыслящие личности», думавшие вопреки пропаганде и общественному мнению, стали довольно редким феноменом, вынужденным скрывать свои оценки действительности [8].

Структурируется и такая составляющая повседневности, как быт. Несмотря на то, что особенностью постсоветского понимания истории повседневности является ее отнесение к разделу культурологии или даже почти этнологии, а потому при исследовании повседневного пользуются этнологическими методами и приравнивают ее к истории быта. Однако соотношение истории быта (как предмета этнографических описаний) и истории повседневности (как нового направления именно в исторических исследованиях) не столь однозначно просто и категория быта в исторических исследованиях на современном этапе имеет ряд особенностей. Быт как отдельную категорию исторического исследования можно разделить на быт индивидуальный, быт семейный и быт общественный. Последний, как и другие формы повседневности, во многом регулируется законодательными нормами, социальным строем, общественными представлениями о том, что можно и что недопустимо, и т.д. Индивидуум и сообщество в целом постоянно ощущают на себе тяжкую длань государства и разными способами, осознанно или нет, в той или иной мере приспособляются к этому давлению. Политический строй, идеология, социальный строй, экономика, ее состояние формируют очень многие стороны повседневной жизни, в том числе, казалось бы, такие автономные, как психология и даже язык [8].

Учитываться должна и социальная, точнее, социокультурная структура сообщества. На первый взгляд, после уничтожения сословного строя и классовых различий советское общество представляется аморфным, единым. Действительно, вычленение классов рабочих, крестьянства (колхозно-совхозного) и «прослойки» интеллигенции было чисто формальным. Различались только формы и характер труда. Быт и отдых рабочего в маленьком провинциальном городе или на окраине большого города, жившего в индивидуальном доме с огородом и скотиной на дворе, практически не отличались от жизни рабочего совхоза, колхозника, мелкого служащего, учителя и пр. Тем не менее общество структурировалось, и особенности социокультурных групп заключались прежде всего в потреблении, в основе которого лежала так называемая закрытая торговля, распределение: существование спецраспределителей, закрытых буфетов, ОРСов и пр., в доступе к «дефициту» [8].

Тем не менее при изучении такого сложного и многогранного аспекта исторического прошлого как повседневная история возникают трудности. Существенной проблемой для исследования повседневности любого характера является методологическая проблема поиска источников. Для дореволюционного периода важнейшим источником являются дневники, переписка и воспоминания. Как уже говорилось, мемуары советского периода единичны. А воспоминания типа труднодоступных читателю книг Геннадия Русского или О. Куратова, наполненные богатейшим фактическим материалом, вообще уникальны [9]. Это существенно

усложняет процесс формирования картины повседневной жизни советской эпохи. Художественная и очерковая литература, в дореволюционный период хорошо отражавшая характер повседневности, в советское время выполняла идеологические функции, а «мелочей» жизни вообще почти не касалась. Лишь с середины 1950-х гг. и то в основном у писателей-«деревенщиков», начиная с очерков-повестей В. Солоухина («Владимирские проселки», «Капля росы»), она становится более информативной и достаточно объективной [10]. Советская статистика, особенно там, где она касалась таких существенных сторон повседневной жизни, как зарплата, пенсии, цены, уровень обеспечения торговли, не слишком надежна. Незначительно отражают характер повседневной жизни источники законодательные и материалы официального делопроизводства, исключая разве что «Прейскуранты розничных цен» и «Предельные нормы отпуска продовольственных и промышленных товаров в одни руки», висевшие в каждом магазине. Так, выяснить с нужной степенью точности особенности пенсионного обеспечения до появления закона 1956 г. практически невозможно. Плохо обстоит дело и с историографией: исследованиями не охвачены многие важные страницы советской жизни. Например, абсолютно «белым пятном» является история беженства во время Великой Отечественной войны: недаром в энциклопедии «Великая Отечественная война» слово «беженцы» присутствует только в названии статьи «Беженцы и перемещенные лица» [11]. Представляется, что с уходом из жизни людей старшего поколения, переживших не то что 1930-е гг. и войну (их практически уже не остается), но и послевоенный период, история повседневности начнет превращаться в «terra incognita». И здесь может быть огромной роль «устной истории», с чего, собственно, началось изучение истории повседневности в Германии.

Список использованных источников

1. Словарь русского языка в 4 тт. Т. 3. -М., 1983. С. 162
2. Касавин И.Т. Щавелев С.П. Анализ повседневности. М., 2004. С.22.
3. <file:///C:/Users/1/Downloads/istoriya-povsednevnosti-nekotorye-aspekty-genezisa-i-evolyutsii-otrasli-istoricheskoy-nauki.pdf>
4. Лекторский В.А. Научное и вненаучное мышление: скользящая граница // Научные и вненаучные формы мышления. -М., 1996; Касавин И.Т. (ред.) Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. -М., 1990; Федорова В.Г. Практическое и духовное освоение действительности.-М., 1991
5. Энгельгардт А. Н. Письма из деревни. 12 писем.- М.: Наука, 2002
6. Шапорина Л. Дневники. -М., 2011.
7. Курносоев А.А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук СССР // Археографический ежегодник. 1973. -М., 1974.
8. <file:///C:/Users/1/Downloads/metodologicheskie-aspekty-izucheniya-istorii-sovetskoy-povsednevnosti.pdf>
9. Русский Г. Ребенок в войне.М., 2002; Русский Г. Подросток в войне и после войны. М., 2004; Куратов О. Хроники русского быта 1950–1990 гг. М., 2004.
10. Солоухин В. А. Лирические повести. -М., 1964.
11. Великая Отечественная война. 1941–1945: Энциклопедия. -М., 1985.

УДК 93/94

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ИСТОРИИ С УЧЕТОМ РЕГИОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА

Ветошкина Екатерина Васильевна

katya.vetoshkina.2015@mail.ru

студент Института общественных наук Уральского государственного педагогического университета, Екатеринбург, Россия
Научный руководитель – М. К. Елисафенко, канд. истор. наук, доцент

В настоящее время в школьной программе региональный компонент в урочной системе практически не реализуется, учебно-воспитательная работа по формированию патриотизма, гражданственности, любви к малой родине осуществляется, главным образом, во внеурочной или проектной деятельности.

Средствами внеурочной деятельности расширяется инструментарий учебно-воспитательной работы в образовательном учреждении, направленной на личностный рост обучающихся.

Федеральный образовательный стандарт второго поколения дает точные установки в отношении внеурочной деятельности: «внеурочная работа понимается сегодня преимущественно как деятельность, организуемая с классом для удовлетворения потребностей школьников в содержательном досуге, их участия в самоуправлении и общественно полезной деятельности» [1].

Советский педагог-новатор В. А. Сухомлинский, основываясь на собственном опыте и анализируя направления и методы внеурочной деятельности своих коллег, так определил актуальность внеклассной работы: «Чтобы школьная жизнь была проникнута духом коллективизма, она не должна исчерпываться уроками» [2, с. 100]. В современных условиях, когда подростки испытывают влияние многочисленных информационных потоков, многие из которых оказывают негативный эффект, задача образовательной системы состоит в формировании устойчивых позитивных представлений об окружающем мире, ответственности за происходящие перемены. Достижению таких установок способствует внеурочная работа в рамках исторических предметов.

На базе МБОУ «СОШ №8» г. Кудымкара уже не один год функционирует исторический клуб «Феникс», работа которого носит внеурочный характер и построена на изучении региональной истории. Автор статьи разработал в соответствии с требованиями ФГОС ООО [1] тематический план работы клуба, которую рассматривает дополнение к учебному предмету «История России».

Деятельность исторического объединения включает решение нескольких задач:

- становление основ гражданской идентичности и мировоззрения учащихся;
- формирование основ умения учиться и способности к организации своей деятельности;
- получение новых знаний краеведческого характера; ознакомление с историей родного края;
- развитие патриотических начал [1].

Такой вид работы ведет к повышению мотивации и познавательной активности детей, приводит к личностному росту.

Во время внеклассной работы мы с ребятами занимаемся изучением Пермского края, а именно династии Строгановых, сделавших немалый вклад в процесс хозяйственного освоения региона. В разных формах обучающиеся знакомятся с историей рода Строгановых, как из основателей пермских солеварен его представители стали государственными деятелями, благотворителями. Сколоченный немалый капитал они использовали для развития, как Прикамья, так и всей России, занимались просветительской деятельностью, открывали при своих заводах школы, в том числе для девочек.

Знакомство с историей рода Строгановых не просто расширяет краеведческий кругозор обучающихся, но способствует формированию ответственности за свой край, сопричастности к его процветанию.

Важной частью работы клуба является экскурсионная деятельность, как форма организации внеурочной учебно-воспитательной программы. В основу этого вида деятельности положены теоретические разработки известных отечественных педагогов Е. Я. Голант [3], К. Д. Ушинский [4], Б. А. Стоярова [5] и др.

История творится людьми, погрузитесь в события прошлого можно через знакомство с теми людьми, которые его создавали, поэтому экскурсионная программа начинается с урока-

экскурсии «Известные люди Прикамья», рассчитанной на обучающихся 6 и 8 классов. Первым шагом знакомства с значимыми деятелями Прикамья – экскурсия по местам, связанным с историей рода Строгановых.

В ходе вводной беседы учитель настраивает учеников на предстоящую работу, вместе с учителем они вспоминают особенности географии края, кто является музеем-покровительницей истории. На данном этапе учащиеся высказывают предположения о содержании экскурсии, предполагают, какие новые знания получают в ходе работы. В ходе рассуждений приходят к теме внеурочного занятия.

Непосредственно экскурсию подготовили и провели учащиеся 8 класса, для этого они заранее познакомились с историческим и биографическим материалом, подготовил мини-сообщение по одной из тем:

- Географические особенности Прикамья.
- Этнография: прошлое и настоящее.
- Начало русской колонизации Прикамья.
- Появление рода Строгановых.
- Развитие промышленности.
- Развитие культурной и меценатской деятельности, просвещения крестьян.

Экскурсия проводится для учеников 6 класса, в ходе рассказа экскурсоводов, ребята внимательно слушают выступления, знакомятся с материалами презентации. Итогом работы над материалами экскурсии является небольшой творческий проект – составление кластера по деятельности рода Строгановых, где с помощью имеющегося на столах наглядного материала необходимо составить свое представление об усвоенном в виде отчёта и представить его остальным.

Личностный подход позволяет поставить вопросы о собственной значимости, своего места в судьбе малой родины, поиск ответов на них повышает самооценку обучающихся.

Использование экскурсий в качестве формы внеурочной деятельности по истории развивает не только личностные качества, но и метапредметные связи, в ходе которых укрепляются универсальные учебные действия обучающихся. Предложенная экскурсия позволяет выявить взаимосвязь таких учебных предметов, как история, обществознание, география и литература.

Использование регионального компонента во время внеурочной деятельности по истории необходимо и важно, так как благодаря этому удастся получить колоссальный объем знаний по краеведению, малой Родине. Такой труд является настоящим источником учительского творчества, возможностью полноценно погрузиться детям в историю родного края.

Список использованных источников

1. Приказ Минобрнауки России от 17.12.2010 N 1897 (ред. от 11.12.2020) «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (Зарегистрировано в Минюсте России 01.02.2011 № 19644). – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110255/c2b2d8185c0a6e95fd5e5cbd2eec34b4445cf314/ (дата обращения 16.03.22.).
2. Сухомлинский В. А. Сто советов учителю. – Ижевск: Радянська школа, 1981. 272 с.
3. Голант Е.Я. Организация учебной работы в советской школе, 1957.
4. Столяров Б.А. Музейная педагогика: История, теория, практика: учебное пособие. – М.: Высшая школа, 2014. 216 с.
5. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. СПб., 1856. – URL: http://az.lib.ru/u/ushinskij_k_d/text_0050.shtml (дата обращения 15.03.22.).

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА И СИНКРЕТИЧНОСТЬ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЗГЛЯДОВ В ДОМОНГОЛЬСКИЙ ПЕРИОД

Дворниченко Лаура Александровна

la.romm02@mail.ru

студент исторического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель – Ж.О. Хасенова

Казахстан издревле расположен так, что выполняет функцию связующего звена между Европой и Азией, Западом и Востоком. Как раньше, так и сейчас – Казахстан является своеобразной платформой для межнационального общения, активного обмена культурой и знаниями, что сыграло в истории как фактор, влияющий на современное положение Казахстана как светского и многонационального государства. Подобный обмен культурными ценностями, традициями и обычаями, религиозными взглядами в аспекте этнического разнообразия, который сложился еще в период распространения торговых путей, сформировал синкретичность религиозных взглядов казахов. Ведь еще до того, как ислам начал проникать на территорию средневекового Казахстана, на просторах Великой Степи бытовали зороастризм, буддизм, несторианство, тенгрианство и так далее. Данный процесс – процесс слияния ислама, языческих верований, зороастризма и других религий – охватывает несколько столетий, ведь это был переход от устоявшейся картины мира и окружающей среды к новой модели ее восприятия. Распространение ислама среди коренного населения Казахстана начинается примерно с VII века, когда в данном регионе впервые появляются арабские миссионеры и продолжается до тех пор, пока ислам не становится государственной религией Казахского ханства, а политика Российской империи идеологического контроля над степью способствует становлению ислама как преобладающей религии в степи. Однако, автор предлагает более детально рассмотреть данный процесс через призму его взаимодействия и симбиоза с другими верованиями домонгольского времени, а также ознакомиться с феноменом религиозной синкретичности.

Распространение ислама в домонгольский период.

Ислам сыграл огромную роль в истории и культуре не только арабов, его первых и основных адептов, но и всех народов ближневосточного региона, а также иранцев, тюрков, индийцев, индонезийцев, многих народов Средней Азии, Кавказа, Поволжья, Балкан, значительной части населения Африки, в результате арабского завоевания и под прямым воздействием ислама складывались не только судьбы народов, но и их культурные традиции, идейный багаж, нормы быта и морали, мифопоэтические и эпические образы и предания, которые и сегодня во многом определяют их жизнь [1].

Успехи ислама среди тюрков начались только со времени господства в Средней Азии иранской династии Саманидов, владевшей в IX–X века Мавераннахром, однако есть сведения, что арабы проникали на территорию Казахстана несколькими волнами. Как раз такая первая волна произошла в середине VII века. После покорения сасанидского Ирана и захвата оазиса Мерв войска Арабского халифата в 651 г. достигли Амударьи. Закрепившись в Мерве, до конца VII в. арабы совершали оттуда набеги на небольшие центральноазиатские государства с целью грабежа. Так, в 674–676 гг. они вторглись в Согд и Хорезмский оазис. В 674 г. арабские войска во главе с Убайдуллой ибн Зиядом перешли реку Амударью, осадили и взяли Пайкенд и Бухару. Арабские воины вывезли из этих городов богатую добычу – золото, серебро, оружие, пленных и т.д. [2, с. 19]. В этот период местные жители впервые сталкиваются с арабскими миссионерами. В дальнейшем мощный толчок к распространению ислама случится в 751 году, когда арабы и карлуки одержат победу в Таласской битве над китайскими войсками династии Тан. В этот же период происходит смена древнетюркского письма на арабскую вязь. Карлуки, захватившие в 766 г. политическое господство в Семиречье и на юге Казахстана, подверглись наибольшему влиянию мусульманской культуры, однако по поводу того, когда

именно это произошло единой версии нет. Здесь стоит учитывать, что карлуки при патриархе Тимофее приняли христианство, а на рубеже IX-X вв. была образована карлукская митрополия, в Таразе и Мирки действовали христианские церкви [3]. Вполне вероятно, что среди населения карлукского каганата не было единой религии, и одна их часть приняла ислам раньше.

В целом, необходимо отметить, что в IX-X вв. ислам распространялся среди городского населения, об этом свидетельствуют археологические раскопки, а также сведения арабских и персидских источников, которые отмечают преобладание мусульманского населения в городах Южного Казахстана. В это время меняется погребальный обряд горожан: он совершается по мусульманским канонам. Наиболее ранние мусульманские захоронения датируются IX-XI веками. К XIII веку такие захоронения становятся господствующими на территории Южного Казахстана и в Семиречье. Успехи ислама в распространении было связано с арабским господством на территории Мавераннахра, хотя следует отметить, что лишь отдельные части Южного Казахстана и Семиречья вошли в состав халифата, из-за чего исламизация на юге происходила быстрее, о чем свидетельствовал арабский путешественник Ибн-Хаукаль. Тем не менее, в X веке, большинство источников указывают конкретную дату – 960 год, ислам принимает родоначальник династии Караханидов – Сатук Богра-хан Абд аль-Керим. В данном случае имеются разногласия по поводу датировки и того, насколько достоверной была информация о том, что Сатук Богра-хан был первым тюркским правителем, принявшим ислам [4], [5, с. 506], [6]. Тем не менее, в 960 году ислам стал государственной религией в государстве Караханидов [7, с. 481]. Бартольд приводит несколько легенд о том, почему Сатук Богра-хан принял ислам: «принятие ислама ханом объясняется полученным им во сне приказанием с неба, в другой — просветителем вместо богослова назван бежавший к тюркскому хану саманидский царевич, причем приводятся явно фантастические, несогласные с историей имена и даты, хотя рассказ заимствован из не дошедшего до нас сочинения кашгарского историка XI века. Интересны здесь подробности о том, как тюркскому хану сперва понравились мусульманские товары, особенно ткани и сладости; уже потом он обратил внимание на мусульманское богослужение и начал спрашивать мусульман об их вере» [4].

Синкретичность. Следует заметить, что эти факторы вовсе не означают, что ислам вытеснил другие религиозные течения. Наоборот, именно в этот период формируется синкретичность мировоззрения, поскольку, несмотря на распространение ислама среди горожан, у них также сохраняются языческие культы, шаманство, элементы зороастризма и других религий. И все же, несмотря на принятие ислама в качестве государственной религии, нужно отметить, что в Казахстане сохранялись традиции прежних религиозных культов, течений. Особенно сильны традиции древних религиозных верований были в Семиречье. Сохранялся зороастризм, христианство несторианского толка, манихейство, буддизм, традиции шаманизма и так далее. Так, Бартольд отмечает, что в конце XII века была учреждена несторианская митрополия в городе Кашгар, а также к господству каракитаев относятся древнейшие несторианские могилы [8].

Таким образом, ислам, отрицая домусульманские верования как ложные, в то же время вбирал их в себя. В сущности, архаичные культы: анимизм, магия, тотемизм, фетишизм, шаманизм в модифицированном виде вошли в ислам. То же самое можно сказать о многих народных традициях и обрядах. Во многих случаях можно говорить о том, что древнейшие традиции получали новую жизнь в результате того, что освящались исламом как достойные существования. Представление о древнем божестве Тенгри постепенно отождествлялось с Аллахом. Культ солнца, луны, звезд сохранился в некоторых обрядах [9].

Если говорить о зороастризме, то его традиции довольно четко прослеживаются и до сегодняшнего дня. Многие связанные с зороастризмом культуры продолжали бытовать в городах Казахстана и после того, как здесь появился ислам, однако, ислам все же утвердился во многих городах. Как уже отмечалось, в качестве свидетельства сохранения зороастризма в средние века следует привести керамическую посуду с изображениями животных, протомы баранов, реалистичные фигурки животных. Как показали раскопки Отрара и памятников

оазиса, изображение барана — устойчивое явление в указанном регионе и прослеживается по имеющимся материалам на протяжении почти двух тысяч лет [10]. История образа барана имеет глубокие корни, на территории Казахстана данный образ присутствовал в качестве символа в искусстве, а также в качестве жертвенного животного в шаманских обрядах. Важную роль играл баран в культовых воззрениях казахов. Баран у них выступает в качестве жертвенного животного и оберега. Корнями, образ барана связан с зороастрийским фавном, который символизировал благодать и счастье [11]. Еще одним символом, пришедшим из зороастризма, является петух, протомы и изображения которого также нашли при раскопках. Петух в «Авесте» защищал людей от нечистых сил, у тюркских же народов он использовался в шаманских обрядах и свободных ритуалах, символизируя плодородие [7, с. 482]. Из зороастризма пришел и праздник «Наурыз». Исторические сведения о Наурызе встречаются в трудах многих античных и средневековых авторов. По восточному летоисчислению он соответствует иранскому Новому году – Наврузу и имеет свои корни в зороастризме. В переводе с персидского языка – это «новый день». Новый год в зороастризме приходился на 21-22 марта, в день весеннего равноденствия. Эта дата также перейдет в солнечный тюркский календарь. У древних тюрков и монголов стало традицией отмечать Новый год с приходом весны. В наши дни «Наурыз мейрамы» стал общенародным праздником весны, труда и единства. Сегодня этому празднику отмечают, живущие в Казахстане представители 130 национальностей. Древний праздник Наурыз гармонично трансформировался в современную жизнь [12].

В быту казахов был сильно развит культ огня. Под этим культом понимают, прежде всего, приписывание огню сверхъестественных свойств, использование в магических обрядах. Византийский историк Менандр, описывая прибытие посла Земарха к тюркскому кагану пишет: «Некоторые люди из этого тюркского племени, о которых уверены, что они имели способность отогнать несчастье, пришли к Земарху, взяли вещи, которые римляне везли с собой, сложили их вместе, потом развели огонь сучьями дерева ливана, шептали на скифском языке какие-то варварские слова и в то же время звонили и ударяли в тимпан над поклажею. Они внесли в круг ливанскую ветку, которая трещала от огня: между тем приходя в иступление и произнося угрозы, казалось, они изгоняли духов. Им приписывали силу отогнать их и освободить людей от зла отвортив как они полагали все несчастья они провели самого Земарха через пламя и этим казалось они себя очищали» [7, с. 384]. Данные верования в силу огня не исчезли с приходом ислама и позднее использовались в обряде бракосочетания. При исполнении указанных обрядов люди произносили имя Аллаха, обращали к нему молитвенные просьбы.

Огромное место в жизни тюрков играло Небо – Тенгри, и по верованиям, каган правил своим народом по воле Неба. Тенгрианство – языческая религия, связанная с поклонением небесным силам. Верховным божеством, в честь которого и получила название вера, был Тенгри, олицетворявший собой небо. С приходом ислама слово «Тенгри», «тәңір» выступает в качестве синонима слова «бог» («құдай»), означающего Аллаха. Существование веры в Тенгри у средневековых казахов наложило отпечаток на особенности и характер религиозных представлений в дальнейшем. Примером может служить длительное сохранение шаманизма. Значительные следы влияния тенгрианства обнаруживаются в занимающем значительное место в традициях казахов культе предков (аруахов). В трудные минуты жизни казахи призывают имя своих предков. В их честь приносят в жертвы животных, ездят на поклонение к их могилам. Такие события, как разделение рода на два самостоятельных, заключение мира между двумя враждующими родами, победа над врагом и т. д., знаменовались у казахов принесением в жертву духам предков белой кобылицы или даже белого жеребца. Еще в середине XIX в. в народе были живы остатки пришедших из тенгрианства представлений о том, что все мироздание делится на три части – небесную, земную и подземную [13].

Таким образом, из приведенного выше, ярче видна картина того, как распространялся ислам изначально. Ошибочно многие предполагают, что переход от традиционных верований к исламу произошел резко. Этот процесс занял несколько веков, охватывая не только

домонгольский период, освещенный в данной статье, но и в дальнейшем период его формирования в Золотой Орде и Казахском ханстве. Ислам распространялся волнами, промежутками времени то с успехом, то снова затормаживаясь и уступая место традиционно обитавшим здесь верованиям. Данная религия распространялась, не вытесняя мировоззрение и верования местного населения, сколько гармонично взаимодействуя с ними, подстраивая их под свои каноны, вбирая от них обряды и обычаи. В новейшее время данная синкретичность видна наиболее четко, что не является отрицательной чертой нашей страны, учитывая ее многонациональную составляющую. В дальнейшем для более полного освещения данной тематики, следует глубже изучить взаимодействие ислама с такими религиями, как буддизм, манихейство, христианство в рамках средневековья.

Список использованных источников

1. Васильев Л.С. История религий Востока. Учебное пособие для студентов вузов по спец. «История». М., 1988. – 416 с
2. Белоглазов А.В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии: учеб. пособие / А.В. Белоглазов. – Казань: Казан. ун-т, 2013. – 294 с.
3. Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение Суджинской надписи. – Проблемы востоковедения. 1959, №5, с. 168.
4. Бартольд В. В. Тюрки. 12 лекций по истории тюркских народов Средней Азии – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 154 с. – Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: <https://urait.ru/bcode/457029> (дата обращения: 27.03.2022).
5. Бартольд В. В. Богра-хан // Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии / Ю. Э. Брегель, Б. Г. Гафуров. – Москва: Наука, 1964. – Т. II (2). – 658 с.
6. Молотова Э. М. «Тазкира-йи Богра-хан» как источник по истории народов Центральной Азии // Известия НАН РК. – 2008. – № 2.
7. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 1. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 544 с.
8. Бартольд В.В, Очерк истории Семиречья. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1943 г.
9. Раздыкова К.М, Религиозный синкретизм казахов Степного края / Серия «История. Философия». № 3. – Вестник Карагандинского университета, 2010.
10. Байпаков К.М. Культ барана у сырдарьинских племён // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата: 1980.
11. Валиханов Ш. Следы шаманства у киргизов. – Текст электронный. – URL: https://shoqan.kz/completed/works_shaman/ (дата обращения: 30.03.2022).
12. Сальмухаметова А. Наурыз – древний праздник. – 2020.
13. Абуов А.П. Смагулов Е.М. Религии в Казахстане. – Астана, Международный центр культур и религий, 2011. – 227 с.

УДК 93/94

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО НАРРАТИВА В ИСТОРИОГРАФИИ КАЗАХСТАНА

Досанов Амир Касымович

Amir_29_10_99a@mail.ru

Магистрант, исторического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Мусабалина Г.Т.

С момента становления Казахстана независимым государством в рамках капиталистических общественно-экономических отношений (т.н. формации) начался все сторонний процесс трансформации социальной материи. Одним из таких процессов явилось

становление нового общественного сознания, самоидентификации. Обусловлено это тем, что с развалом Страны Советов не стало не только государства, но и самого образа самоидентификации. «С распадом СССР и образованием новых государств люди стали пересматривать прежние представления о самих себе, столкнулись с сосуществованием старых и новых идентичностей, в том числе национальных» [1, с.14]. Идеи коллективизма, интернационализма, образ советского человека и устремление к коммунистическому будущему в массовом общественном сознании перестали быть единой, т.е. комплексной системой самоопределения человека.

Образовавшийся вакуум объективно должен был быть чем-то заполнен. В виду этого начался процесс построения новой самоидентификации на новых принципах и понятиях. На смену советскости (наднациональному, т.н. советский человек) приходит национальное. В процессе формирования этой «национальной самоидентичности» ведущую роль играет историческая наука. Историческая наука своими научными изысканиями формирует основу, на которой впоследствии выстраивается общественное самоопределение. При этом нужно понимать, что запрос и вектор строительства самоидентификации определяется не самой историей, а общественным запросом и политикой. Поэтому составные части этого триумвирата находятся во взаимосвязи и взаимообусловлены. В результате этой взаимосвязи мы получаем т.н. национальный нарратив.

Национальный нарратив, одно из самых ярких и основных явлений в современной казахстанской историографии, при чём, это явление характерно многим странам постсоветского пространства. Об этом можно прочитать в книге фонда Фридриха Науманна «Национальные истории на постсоветском пространстве», под редакцией Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. [2]. Что из себя представляет, национальный нарратив и какого его влияние на интерпретацию исторического процесса? Национальный нарративы – это особый объект, исторического знания репрезентирующий исторические факты не непосредственно, но зачастую символически. Символизм здесь зиждиться на «национальное - я», которое выступает основополагающим параметром в исторических исследованиях. Другими словами, это определенная система взглядов, форма интерпретации исторического процесса, ставящая во главу угла нацию как объект познания. С процессом написания национальной истории казахстанскими историками и неисториками началась ревизия всего пласта знаний выработанного советской отечественной историографии. В результате, появились новые направления исследований и углубились старые тематики. Например, статья М.Ж. Сабитбековны «Институт биев в казахском обществе: к историографии происхождения термина» [3].

Однако, на мой взгляд, на сегодняшний день негативное влияние национального нарратива довлеет над его положительными чертами. Как любое явление, нарратив на протяжении своего существования развивался. По этой причине если в девяностых (1990-х) и начале двух тысячных (2000-х) колониальная и советская истории были очень сильно окрашены в негативных тонах, то уже к десятым годам (2010-м), градус негативного повествования снизился и продолжает снижаться, хотя концептуально повествование не изменилось. Таким образом, содержание нарратива остаётся неизменной, хотя его форма с течением времени изменяется в ту или иную сторону

«Но тревожные тенденции можно увидеть и в работах дипломированных историков. Например, в учебном пособии для вузов и средних учебных заведений А. Кузембайулы и Е. Абиль, которое переиздавалось семь раз. К негативным тенденциям можно отнести удревнение истории казахского общества, казахской государственности и этногенеза, расширение ареала культуры казахского народа за счет этнической приватизации всего того, что имело отношение к истории всех тюркских и монгольских народов, метод констатации случайных созвучий различных название (древние уйсун-казахские уйсун)» [2, с.274]. В рамках национального нарратива история отечества и казахского народа в частности приобретает идеализацию и односторонность, то есть метафизичность. Вот что сказал Фридрих Энгельс в своей фундаментальной работе «Анти-Дюринг»: «Для метафизика вещи и их

мысленные отражения, понятия суть отдельные, неизменные, застывшие, раз навсегда данные предметы, подлежащие исследованию один после другого и один независимо от другого. Он мыслит сплошными непосредственными противоположностями, речь его состоит из «да-да, нет-нет, сверх того, то от лукавого» [4, с.19].

Например, оперирую инструментарием постколониальной теорий, происходит репрезентация колониального и советского периодов. В учебнике за восьмой - девятый класс «Истории Казахстана (1900- 1945 гг.)» за авторством К.С. Ускембаев, З.Г. Сактагановой и Л.И. Зуевой есть глава «Участие казахстанцев в сражениях Великой Отечественной Войны». В формулировке этого названия, наблюдается аналогия с формулировкой 15-й главы, школьного учебника по истории Казахстана за 2012 год – «Участие казахов в Отечественной войне России 1812 года» [6, с.88]. То есть, фиксируется некоторое обособление казахстанцев от общей массы советского народа в вопросе участия в войне. Если в вопросе Отечественной войны 1812 года такое обособление объективно без национального нарратива, то по отношению к Великой Отечественной Войне, считаю недопустимым, использование нарратива. Поскольку это приводит к искажению восприятия данного периода советской истории казахстанцев.

Кроме этого, следует выделить субъективизм, выраженный в художественной ангажированности, т.е. давление на психо-эмоциональную составляющую читателя. Данное явление четко фиксируется в следующих тематиках: Алаш Орда, алашординцы, репрессии и голод 30-х годов. Ярким примером служат работы Директора НИИ «Алаш» ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Султан-Хан Аккулы.

Подводя общий итог, по национальному нарративу в нашей отечественной историографии, следует отметить, что он приоткрыл ранее неизученные или слабо изученные тематики и проблематики. Поставил вопрос о пересмотре наработанного материала для изучения историкам с использованием новых методик и теорий. Тем самым расширив историческое познавательное поле. Однако на данный момент нарратив остаётся в большей степени негативным явлением. Поскольку современное его репрезентативное содержание, мешает самой главной задаче любой науки – нахождению истинны. Таким образом, сам по себе национальный нарратив явление естественное и положительное. Проблема заключается в содержании, которое ставит вопрос о дихотомии на положительного или отрицательного влияния на интерпретацию исторического процесса и формирующегося общественного сознания.

Список использованной литературы

1. Национальные истории в советском и постсоветских государствах. /Под редакцией К. Аймермахера, Г. Бордюгова. Предисловие Ф. Бомсдорфа. Изд. 2-е, испр. и дополн. — М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XX, 2003. — 432 с.
2. Национальные истории на постсоветском пространстве – II/Под редакцией Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова, -М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009.-372 с.
3. Мажитова Жанна Сабитбековна Институт биев в казахском обществе: к историографии происхождения термина // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2014. №6.
4. Энгельс Ф. Анти-Дюринг 1878 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 14. — М. — Л.: Соцэкгиз, 1931. — 359 с.
5. Истории Казахстана (1900-1945 гг.) для 8 – 9 классов общеобразоват. шк. Часть 1 / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 с., плл.
6. История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.). Учебник для 8 класса общеобразовательной школы. 2-е издание, переработ. Алматы: Атамцра, 2012. – 328 стр

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОРОДА КОКШЕТАУ**Дюсембек Ғайнылхаят Жанатқызы**dyussebekova.g@gmail.comстудент 4 курса исторического факультета
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Кокшетау (Кокчетав) – город в Северном Казахстане, расположенный вдоль южной окраины Есильской (Ишимской) степи.

Кокшетау переводится с казахского как «Голубая гора», и название само по себе считается подходящим. Голубая гора (Кокше-Тау) – самая высокая вершина в горах Кокше, достигающая 947 метров. Многие песни, стихи и легенды о красоте этой местности передавались из поколения в поколение. Местные жители дали этому месту множество названий: Район Голубых озер, Казахская Жемчужина и Район Голубых гор.

Впрочем, городом Кокчетав стал за длительное время до хрущевского освоения целинных территорий – это случилось уже в 1862 году. Совместно с Акмолой, сегодняшним Нур-Султаном – Кокчетав стал шестым мегаполисом на земли современного Казахстана; впоследствии окончательного вхождения Среднего жуза в состав Русской империи на земли Казахстана в большом количестве стали появляться отечественные города на пространстве станиц и казачьих станиц. Более того, важная доля новых населенных пунктов Русской империи 1860-х годов появилась как раз в юго-восточном пограничье – на Южном Урале, в Северном, Западном и Центральном Казахстане. Уже в 1870-х годах Великая Степь стала всецело мирной, и Кокчетав потерял остатки военного значения. Он оставался маленьким (5 тыс. человек) районным мегаполисом до 1950-х годов, когда стартовало освоение целинных территорий. Находящаяся вокруг степь была распахана, и Кокчетав стал центром перераспределения и переработки сельскохозяйственной продукции [1].

И.Я. Словцов в 60-70-е годы выделяет совершенную характеристику финансовой, общественной и культурной жизни Кокшетау. Ауельбеков Е.Н. – был назначен руководителем в Кокшетауский район в 1960 году, во время правления которого наблюдался быстрый подъем и становление городской инфраструктуры. В эти годы Кокшетау покупает вид передового мегаполиса. Великая Отечественная война (1941-1945 гг.) стала жестоким испытанием для жителей мегаполиса. В мегаполисе с августа 1941 г. располагался эвакуированный госпиталь, который смог вернуть в строй множества бойцов. В Кокшетау был эвакуирован завод швейных машин из г. Подольска Столичной области. Не обращая внимания на нелегкое время и нехватку рабочей силы, за 3 месяца эвакуированный завод перестроили на боевой лад.

Освоение целинных и залежных территорий содействовало буйному подъему всей экономики мегаполиса, предстоящему развитию индустрии, автотранспорта, связи и сферы обстановки. Будущий подъем и становление городской инфраструктуры Кокшетау приходится на 60-70 гг. XX в., когда Кокчетавскую область возглавлял Еркин Нуржанович Ауельбеков. В первой половине XIX года [2], особенное внимание уделялось военно-стратегическому месторасположению наружных боевых ведомств и системе оборонительных закреплений. На базе документальных источников она характеризует политику царской администрации по расширению собственного воздействия в казахской степи методом сотворения боевых управлений в наиглавнейших политических и боевых наружных окрестностях Кокшетау и Акмолинской области. В Кокшетауском областном военном управлении при выборе пространства постройки основоположники грядущей прочности уделили внимание оборонительному аспекту. С начало их выбор пал на горы Кокшетау, но по причине сопротивления районного населения и некомфортного месторасположения территории с военнотружашей точки зрения им довелось два раза переносить крепость. Они избрали подножие холма Букпа, откуда с высоты возможно было следить за всякой неожиданной атакой; с иной стороны, участок был защищен озером Коба. Таким образом,

естественные условия находящейся вокруг среды обеспечивали защиту с северной и южной стороны, и оставалось лишь только гарантировать искусственную защиту двух остальных сторон. Не обращая внимания на надежную оборону, им не довелось встретиться с противником лицом к лицу.

Акмолинское областное военное управление было основано в том же пространстве, где политические мнения имели ценность больше, чем военно-стратегическое месторасположение избранного объекта. Во время восстания Кенесары Касымова Акмолинская крепость подвергалась атаке за независимость. Позднее Кокшетау и Акмолинские укрепленные поселения стали городками и центрами социально-экономического и культурного становления Акмолинской области. За 31 лет государственной независимости Казахстана регион все проблемы становления. На данный период экономика стабилизируется, и обстановка во всех сферах жизни непреклонно улучшается. Благополучно проводится работа в промышленном секторе, начата работа по улучшению сельской экономики, размеренно развивается маленький бизнес. Многообещающей задачей управления региона считается достижение высочайшего значения строительного становления, соответственного областному центру Астаны, при сохранении исторического фонда Кокшетау. На территории мегаполиса расположено большое количество объектов, имеющих архитектурное и градостроительное значение.

Природа Кокшетау богата и ярка, собственно, что всякий раз завлекало внимание исследователей. Он связан с именами таких исторических и культурных деятелей Казахстана и России, как: Ш.Ш. Уалиханов, Г.Н. Потанин, С.Б. Броневский, Ф.Н. Усов, И.Я. Словцов, В.В. Куйбышев, С. Сейфуллин, М. Жумабаев, М. Сердалин, Акан Сери, Биржан Сал, Науан Хазрет, М. Габдуллин, Е.Н. Ауельбеков и другие. Каждый из их внес личный вклад в исследование Кокшетауской области. К примеру, А. Броневский – руководитель Омской области (XIX в.) дал первую информацию о местоположении и застройке Кокшетау, его жителях, И.Я. Словцов дал доскональное описание финансовой, общественной и культурной жизни Кокшетау в 60-70-е годы XIX века. На современном этапе становления огромный смысл имеют научные исследования в области истории Кокшетауской области. Огромный вклад в данную работу внес доктор исторических наук, философ, заведующий кафедрой истории Казахстана КГУ. Ш.Ш. Уалиханова – Абуев Кадыржан Кабиденович. В 1997 году он опубликовал собственную книгу «Кокшетау. Исторические очерки». Предоставленная научная работа приурочена к ситуации мегаполиса Кокшетау и бывшей Кокшетауской области с древних лет до наших дней. В книге представлены политические портреты множества исторических деятелей Казахстана, главные этапы и важные события истории нашей страны, оставившие значительный отпечаток в ситуации не только Кокшетауской области, но и всего Казахстана.

Перед началом постройки военных укреплений в казахской степи в 1816 году подразделение во главе подполковника Федора Набокова был сформирован отряд разведки и комфортной селекции пространства для новых крепостей. Отряд исследовал горы Зеренда, Сандыктау, Жамантау, Улытау в течение пяти месяцев. Так, 8 марта 1824 года отряд под командованием подполковника А. Григоровского направились из Петропавловска в сторону горы Кокшетау для исследования территории и для основания новой окрестности. В конце концов, было выбрано комфортное с военной точки зрения пространство: бугры, с одной стороны, с коих видать важное место с высоты, а с иной – пространное озеро, делающее построенную крепость труднодоступной. Также было предусмотрено, что окрестные бугры покрыты военным и дровяным лесом, собственно, что разрешает возводить и развивать в последующем большое поселение [3].

Поселенцам в Кокшетау выдавалось по 100 рублей золота за каждого офицера и по 3 рубля 50 копеек серебра за строевого и запасного казака. Здесь должно было разместиться 100 казаков, а штаб полка в начале размещался в Атбасаре. Вслед за тем казакам, перебравшимся в Кокшетау, были даны участки для сенокосения. Сотник Плаомов был ориентирован в г. Кокшетау для способа переселенцев. Переселенцы на момент выгоды из Челябинского уезда,

Оренбургской, Саратовской губерний, каждому из оставшихся в Кокчетаве дали по 40 рублей. Переселенцы, служившие казакам, были обязаны накрепко отстаивать восточные грани Российской империи [4]. В скором времени в мегаполисе Кокшетау был развернут подразделение казачьего караула, сотворена Казачья станица. В деревне жили в ведущем домашние казаки. Роскошная, процветающая доля села состояла из казачьей элиты-атамана, офицеров и т.д. Верхушка имела гигантские земельные наделы с лугами. Казаки вырубали прилегающий к озеру сосновый лес и возвели для себя домашние деревянные домики. В Кокчетаве в начале XX в. учебных заведений насчитывалось единицы. В Кокчетаве, в частности, вплоть до 1914 г. функционировали только 3-х городское и 2 приходских (мужское и смешанное) училища. Кое-какие сдвиги в образовательной сфере Кокчетавы наметились только в 1914 г. В феврале сего года директор этнических училищ Акмолинской и Семипалатинской областей обратился с пожеланием к Акмолинскому губернатору рассмотреть ремесленные филиалы и классы ручного труда при общеобразовательных школах Кокчетавы. Он внес предложение обнаружить ремесленное филиал при 3-х потрясающем городском училище и направлении по обучению девушек кройке, шитью и рукоделию при смешанном приходском училище. В июле 1914 г. директор этнических училищ Акмолинской и Семипалатинской областей отослал еще ходатайство Акмолинскому губернатору об открытии в Кокчетаве нового учебного заведения – гимназии и училища. Впоследствии рассмотрения ходатайства директора этнических училищ Акмолинский губернатор разрешил открыть в Кокчетаве высочайшее женское начальное училище, в 1-ый класс которого в 1914 г. было зачислено 77 учениц. Сплошное же численность студентов в учебных заведениях Кокчетавы в 1914 г. составляло, по нашим подсчетам, в пределах, 590 человек. Очень показателен в данном проекте отчет члена Западно-Сибирского отдела Российского географического общества В.А. Остафьева, в котором он устроил выводы по итогам обследования мегаполиса Кокчетавы и его окружностей: «Тяжелое, удручающее впечатление, – заявил он, – производит вся эта, чудная, живописная и богатейшая местность, еще недавно, сравнительно, занятая человеком, но уже варварски обезображенная, уже превратившаяся местами в пустыню». Около Кокчетавы горы оголены, всякая растительность уничтожена [5]. Около Зеренды прекрасный бор вырублен наполовину: «Роща – наша кормилица», – говорит хищник-казак; «нет лишних денег – нарубил лесу и продал; на наш век хватит». Лес губят нещадно, масса стволов гниет, валяясь, огромные участки обуглены пожарами. Вместе с лесом гибнет и травяная растительность, и кустарники, дававшие массу ягод. С почвой богатой, но быстро истощаемой, население обращается так же, как с лесом, рыбой и другими богатствами края; все виды хозяйства в упадке, на всем – печать заброшенности, небрежения. В селениях – множество заколоченных, брошенных домов».

В 30-е годы подъем индустриализации увеличил степень жизни людей. В Кокшетау, как и во всей стране, жизнь стала налаживаться, люд безустанно работали, дабы существовать.

Кокчетав стал крупным узловым авиационным и железнодорожным центром. В летние месяцы это было особенно заметно. Планируя свои поездки, о покупке билетов нужно было задумываться за 30 дней. Чтобы стать обладателем билета приходилось занимать очередь в кассы с вечера, предшествующего дню начала продажи билетов. В городе работают несколько высших учебных заведений и филиалов научно-исследовательских институтов. В 1977 году численность населения Кокчетавы перевалила за стотысячную отметку [6].

Итак, подводя итоги, можно отметить, что в 80-х годах развитие города стало особенно заметным. Кардинально меняла свой облик центральная часть города. Появились новые здания многоэтажных гостиниц, универмага, преобразилась улица М. Горького. Именно в эти годы были построены микрорайоны «Центральный», «Васильковка». Начал работать радиозавод, которому в перспективе отводилась роль крупнейшего завода не только в масштабах города, но и имеющего большое значение в масштабах Советского Союза.

После распада СССР в 1991 году и в годы становления и укрепления независимости Казахстана и в процессе реформирования экономики Кокчетаву, как и многим другим городам

пришлось пережить некоторые утраты. Перестал существовать один из флагманов промышленности – Кокчетавский приборостроительный завод.

Список использованных источников

1. Абуев К. Кокшетау. Исторические очерки. Кокшетау. 2015. – 257 с.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / под ред. М.К. Козыбаева. Алматы: Изд-во Санат, 1996. – 656 с.
3. Буканова Р.Г. Города-крепости юго-востока.
4. России в XVIII в. Уфа: Изд-во Китап, 1997. – 258 с.
5. Абдиров М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI – начале XX в.). Астана: Изд-во Елорда, 2000. – 304 с.
6. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1960. Том 1. – 281 с.

ӘОЖ 93/94

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ ХАЙРЕТДИН БОЛҒАНБАЕВ

Елкей Нұрлыбек Нұрланұлы

muzlife.nbek@mail.ru

8D02203 – Тарих мамандығының докторанты,

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Т.С. Садықов

Тәуелсіздік алған уақыттан бастап, күні бүгінге дейінгі отыз жылда төл тарихымызды қайта жаңғырту жолында көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Дей тұрғанмен, әлі де болса зерттеуді талап ететін тақырыптар, зерделеуге зәру дүниелер, ұлт үмітін сөндірмей өткен тарихи тұлғаларымыздың өмір жолы туралы мәселелер жетерлік.

XX ғасырдың басында «қайтсек ел боламыз, жеке мемлекет болып, еңсеміз қайтсе көтеріледі» деген мазасыз ойларымен халқының келешегі жолында жарғақ құлақтары жастыққа тимей ел ертеңі үшін өлшеусіз үлес қосқан тарихи тұлғалардың есімін ескерусіз қалдырмай, қайта жаңғырту бүгінгі күні өзекті. Жас ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеу – ел алдындағы абыройлы міндет. Өйткені, ата-бабаларымыздың өнегелі өмір жолы мен ғылыми мұрасының ұрпақтан ұрпаққа жоғалмай жетіп отыруы ұлтымызға тән қасиет.

«Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр. Ұлы дала әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» [1] - деп жазады ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында. Тарихымыздан белгілі әр ғасырда қазақ халқының келешегі үшін туған ұлы тұлғалар, дана би-шешендер, ел бастаған көсемдер мен қол бастаған батырлар жетерлік. Сонау түрік қағанаты заманының даналары Күлтегін, Тоныкөк, Ұлы хандар Керей мен Жәнібек, Қасым хан, Тәуке хан, Абылай хан, ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы, Алаш зиялылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқай сынды тұлғаларымызды атауға болады. Тарихымызды таразыласақ, ұшы-қиыры шексіз жерімізді сақтап, қазақ екенімізді танытқан – Қазақ Хандығы десек, кейінгі өмірімізде дербес мемлекет

кұрып, ұлтымыздың рухын көтеріп, бір ортаға шоғырланған саяси элита ретінде тарих сахнасына шығып, Қазақстан мемлекетінің қалыптасуына зор ықпал еткен – XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлт зиялылары болды.

Кеңестік кезеңде тұлғатану мәселесінің кейбір тұстары белгілі идеологиялық себептерге байланысты бір жақты бағаланып келді немесе жабық тақырып болды. Ал, рухани тұрғыда қайта жаңғырып, тәуелсіз тарихи санамызды қалыптастыру жолына бет бұрғанымызда академик М.Қ. Қозыбаев өзінің «ақтандақтар» тақырыбында жазған «Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері: қазақ зиялылары тарихы-ұлт тарихы» [2] мақаласында отандық тарих ғылымын тарихи қайраткерлермен тұлғалаудың зәру мәселе екендігін сөз етті. Расында, үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның даму бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілдерінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны және қосқан үлесін саралай отырып зерттеу, тағылымдық жақтарын зерделеу, бағалау тәуелсіздік алып, төл тарихымызды жаңғыртып жатқан бүгінгі таңда өзекті мәселе болары сөзсіз.

Қазіргі таңда тәуелсіздіктің 30 жылдығы қарсаңында түрлі баспасөз беттерінде, әлеуметтік желілерде Алаш қозғалысының тарихы, оның белсенді мүшелерінің өмір жолына қатысты пікірлер көп қозғалып жүр. Мәселен, тарихи тың деректер негізінде тарихымыздың кейбір күрделі кезеңдерін толық зерттеп тоталитарлық кезеңдегі қалыптасқан көзқарастарды қайта қарастырып, өзгерістер енгізсе сол кеңестік жүйедегі тарих ғылымына қатысты айтылған, берілген тарихи баға болатыны анық.

Алаш қайраткерлерінің арасынан өзінің зерделі ой-пікірімен, халық ағарту ісі мен қазақ баспасөзі саласында сіңірген еңбегімен ерекшеленген азаматтардың бірі – көрнекті қоғам қайраткері, публицист Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев. Оның ғұмыры ащы арманға толы болса да, еткен еңбегі, төккен тері мен мол мұрасы адамға өнеге боларлық. Біз Хайретдин Болғанбаевты әлі танып болғанымыз жоқ.

Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев 1894 жылы Ақмола облысы, Қорғалжын өңірінің Жосалы ауылында дүниеге келген [3, 174 б.].

«Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер...» - дейді қазақ мақалы. Осы орайда, аз-кем Х.Болғанбаевтың ата-тегі мен отбасы туралы айтсақ, Орта жүз ішіндегі Арғын тайпасының бір тармағы болып саналатын Темеш руынан. Әкесі Әбдірахман көзі ашық, білімді, діндар адам болған. Меккеге барып, қажы атанған. Әкесі үйіндегі балалардың үлкені ретінде Хайретдинге үлкен сенім артты. Хайретдин де бала күнінен зеректігімен ерекшеленіп, 1902-1909 жылдары ауыл мектебінен білім алады. 1909-1911 жылдары Қызылжарда молданың алдын көріп, арабша, татарша үйренген. Алған білімін жетілдіру мақсатында туған ауылындағы бай баласын оқытып, бауырларына жанашыр бола білген. Орынбордағы Хұсайын медресесінде 1912-1915 жылдары мұсылманша білім алады. Осында оқып жүріп, «Қазақ» газетіне мақала жаза бастаған. Осындай білімді, тәрбиелі Хайретдиннің бойында адамгершілік, адами парасаттылық қасиеттері қалыптаса келе, оның қоғам ортасындағы көзқарасы да жастайынан ерте дамыды.

Х.Болғанбаевтың қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты. Ол 1917–1918 жылдары М.Шоқай, С.Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысады. 1918–1919 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық курста оқиды, 1919–1921 жылдары Ташкент, Орынбор қалаларында мұғалімдік қызмет атқарды. 1921 жылы Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың тапсырмасымен Бұхарадағы басмашылар қозғалысына Әнуар пашамен бірге жетекшілік етіп жүрген Зәки Уәлиди Тоғанмен кездесіп қайтты. 1922–1923 жылдары – Ақмолада, 1924–1927 жылдары Петропавловскіде (Қызылжарда) халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары болды [4, 367 б.]. Халық арасында оқу-ағарту бағытындағы ұстаздық, оқулық жазу және баспасөз салаларын қалыптастыруға үлес қосты. Қызмет жолына қарасақ, қазақ жерінің дерлік барлық аймақтарында қызмет жасай жүріп өзінің ой-интеллектісімен ерекшеленді. Алаш ардақтылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Шоқай мақалаларында, естеліктерінде, жазбаларында Х.Болғанбаевтың еңбегі, қасиеті баяндалады.

Қазақтың біртуар ұлы Х.Болғанбаев халық оқу-ағарту ісіне өлшеусіз үлес қосқан азамат. Ол сол кездегі Петропавловскіде (Қызылжарда), Ақмолада, Ташкентте оқушыларға сабақ беріп, оқу-білім саласын ұйымдастырып, алаш ардақтысы А.Байтұрсынұлы бастаған оқу-ағарту ісін дамытты. Баршаға мәлім, Алаш қайраткерлері білімді ұлт жөнінде армандаған еді. Мәселен, отаршылдық езгідегі елді ояту, ұлттық баспасөзді дамыту, жазба әдебиетті қалыптастыру, ұлттық ғылымды қалыптастыру, Алашорда үкіметін құру, алғашқы жоғарғы оқу орнын ашу, қазақ жерінің біртұтастығын сақтау, қазақты ұлт ретінде біріктіру және т.б. «Азаттық таңын біздің ұрпақтарымыз көреді», — деп алаш көсемі Әлихан Бөкейхан айтқандай, бүгінде сол ата-бабаларымыздың армандары орындалды.

Сонымен қатар, Х.Болғанбаевтың оқу-ағарту ісін дамыту жолындағы тағы бір үлесі - оқулық жазу болды. Тарихтан белгілі, ХХ ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан басшылығымен құрылған «Алаш» партиясының зиялылары оқулық жазу мен аударма ісіне белсене атсалысқаны мәлім. Бұл жөнінде «Алаш» партиясының бағдарламасында: «Алда тұрған басты міндет – халыққа ғылым, білім үйрету. Оқу орындарының есігі кімге болса да ашық һәм ақысыз болу. Бастауыш мектептерде оқуды ана тілінде оқу. Қазақ тілінде орта мектеп, университет ашу. Ұлттық мұғалімдерді даярлау және оқу құралдарын басып шығару» деп жазылған [5, 97 б.]. ҚазАСК Республикасының Халық ағарту комиссары А.Байтұрсынұлының төрағалығымен 1921 жылдың 31 қаңтарында Орынбор қаласында зиялы қазақ азаматтарының мәжілісі өтті. Жиында қаралған басты мәселе 1-ші һәм 2-ші буын мектептер үшін оқулық даярлау ісі болды. Мәжіліске Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Хайретдин Болғанбайұлы, Смағұл Садуақасұлы, Файзолла Ғалымжанұлы, Биахмет Сәрсенұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Садуақас Сейдоллаұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Сабыр Айтқожаұлы және басқа азаматтар қатысады. Мәжілістің қаулысының оқулықтар жазу тармағы бойынша шұғыл арада оқулық дайындау мәселесі төменде көрсетілген азаматтарға:

Арифметика – М.Тұрғанбайұлы;
Геометрия – Б.Сәрсенұлы;
Жаратылыстану – Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы;
Физика – Ф.Ғалымжанұлы;
География – Ә.Бөкейхан;
Қазақ-қырғыз тарихы – М.Жұмабайұлы;
Жалпы тарих – Х.Болғанбаевқа;
Мектепте гигиена – Ж.Тілеулин,
Алгебра (бастауыш) – Е.Омарұлы;
Педагогика – М.Жұмабайұлы;
Дидактика – Ж.Аймауытұлы;
Хрестоматия – С.Сейфуллин, Ж.Аймауытұлы;
Қазақ тілінің ахуалы – А.Байтұрсынұлы,

Теория словестности – М.Жұмабайұлы жүктеледі [6]. Жоғарыда аталған оқулықтар зор ыждағаттылықпен жазылып, баспаға беріліп, 1928–1929 жылдарға дейін қазақ мектептерінде оқу құралы ретінде пайдаланылып келді. Өкінішке орай, сталиндік қуғын-сүргін жылдары бұл оқулықтар отқа өртеліп, жойылғандығы айтылады.

Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен еңбек жолын зерттеп жүрген тарихшы, филолог ғалымдар оны қазақ баспасөзінің бастауында тұрған тұлға ретінде сипаттайды. Шындығында, «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Еңбек туы», «Ақ жол» және «Еңбекші қазақ» сынды қазақтың алғашқы баспа басылымдарында жарық көрген мақалаларында сол заманның өзекті саяси-қоғамдық және әлеуметтік мәселелерін қозғай білді. Мәселен, алғаш жариялаған мақалалары «Медресе Хасениеде қазақ балалары», «Ашық хат. Ғабдолла Шоқаевқа», «Тумас бұрын үйлендіру», «Жер жалдау», «Әдеби борышымыз», «И.Гаспринскийдің жылы», кейінгі азаттық күрес жылдарында жазылған «Түркістан өлкесі», «Иман күші», «Қоқан съезі һәм қазақ-қырғыз», «Тұла бойлары қан сасиды», «Февраль өзгерісі», «Совет үкіметі һәм Күншығыс» сынды мақалалары жетерлік.

Сонымен қатар, Х.Болғанбаев Алаш қозғалысының белсенді мүшесі. Ол Алашорданың Ақмола комитетіне төрағалық жасап, алаштықтардың идеясын жүзеге асыруға атсалысты. Баспасөз бетіне «Алаш автономиясы» атты көлемді мақала жазған. Аталған мақаласында: «...Бірінші, Русияның ішінде болып жатқан үлкен ойран, зор бүліншіліктен Алаштың аман қалуы үшін, екінші, Алаштың түпкілікті ел болып, басқалармен қатар қызықты тіршілікке жетуі үшін сонда қабыл етілген қаулыларды кешікпестен іске асыруы өте қажет еді. Сол себепті жалпы сиез соларды орындап іске асырудың қамына кірісуі үшін он бес кісілік бір ұлт кеңесі сайлап, Алаштың барлық негізгі істерінің тізгінін соған тапсырылған һәм ол Алаш автономиясының жоғарғы хукіметі болғандықтан оған «Алаш ордасы» деп ат қойған еді... Алаш Ордасы – ұлт істерінің басында тұратын күзетші. Ол ұлт қызметтерінің ұлы ұрғасын белгілеп, халықтың аталы істеріне бағыт көрсететін жетекші ғана» [7, 80–81 бб.], – деген ой-пікірі алаш қайраткерлерінің автономия құру жолындағы талпыныстарына жігер берді.

Әсересе, ел жағдайы, қазақ тұрмысы, оның саяси құрылымы, отаршылдық езгінің зардаптары, патшалық жазалау саясатының құрбандары жөнінде батыл жазды. Соның зардабы қайраткер Хайретдин Болғанбаев тоталитарлық жүйе тарапы екі мәрте репрессиялады. Соңғысында зұлымдықпен оның көзін жойып тынды.

Бүгінде Х.Болғанбаевтың жеке тұлғасы мен еңбегі толыққанды зерттеліп болды деп айту ертерек. Оның өмірбаянында әзірге көпшілікке беймәлім «ақтандақ» беттері бар. Сондай-ақ, қайраткердің баспасөз беттерінде жарияланған еңбектері әлі толық зерттеуді талап етеді.

Көрнекті қайраткер туралы көптеген зерттеушілер, оның ішінде алаш қайраткерлері жайлы зерттеулер жүргізіп жүрген белгілі ғалымдар мен филолог-журналистердің мақалалары мен еңбектерін кездестіруге болады. Мәселен, Хайретдин Болғанбаевтың жиені Д.Т. Камеловтың «Хайретдин Болғанбаев – өшпес жұлдыз сәулесі» атты кітабы, Алаш мұрасын зерттеп жүрген академик Д.Қамзабекұлының «Парасат әлемі» баспасынан «Алаш ардақтысы Хайретдин Болғанбаев» атты мақаласы және «Хайретдин Болғанбаев. Шығармалары. Тағылымы», «Иман күші» кітаптары жарық көрді. «Қарағанды университетінің хабаршысы» журналында жарияланған ғалым-экономист Каренов Р.С. «Хайретдин Болғанбаев - Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері» тақырыбындағы мақаласы, «Жұлдыз» журналында филолог-ғалым С.Н. Негимовтың «Шоқайдан - алғыс, Мағжаннан мақтау алған Хайретдин Болғанбаев» мақаласы, тарихшы Дархан Қыдырәлінің зерттеуінде көрініс табуы, Болғанбаева Гүлнар Хайретдинқызының терең де тағылымды естелігі және Н.Сапуанов, Қ.Нұрмағамбетов, Т.Жұртбай, Ж.Бектұров, Т.Боранғалиұлы сынды қаламгер - зерттеушілердің мақалалары бар. Көріп отырғанымыздай, аталған еңбектер мен мақалалардың тарихи тұлғаны танып білуіміз үшін құндылығы өте жоғары. Осы орайда, алаш қайраткерлерінің мемлекеттік туралы идеялары - бүгінгі қазақ қоғамы үшін өзектілігі мен маңыздылығы өте зор.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы — Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (akorda.kz) https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy
2. Қозыбаев М.Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері: тарих жайында //Қазақ тарихы. – 1997. - № 4. –37-43 б.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас.ред. Ә.Нысанбаев. 2 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 бет.
4. Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы (құрастырып және жалпы редакциясын басқарған проф. Д. Қамзабекұлы). – Астана: «Парасат әлемі» баспасы, 2005. – 256 бет.
5. Сыдықов Е. Алаш қаласының тарихы: Зерттеу. – Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет, 2017. – 383 бет
6. Кемеңгер Қ. Алаш және алғашқы оқулықтар. Интернет-ресурс: <https://qamshy.kz/article/26644-alash-dgane-alghashqy-oqulyqtar>

7. Болғанбай Х. Иман күші (кұрастырып және жалпы редакциясын басқарған проф. Д. Қамзабекұлы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 288 бет.

УДК 93/94

ОБЗОР ТОРГОВЛИ И КУПЕЧЕСТВА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Ефименко Андрей Петрович

andrej.efimenko.97@mail.ru

Магистрант 1 курса Исторического факультета ЕНУ им. Л. Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Г. Ерменбаева

Процесс колонизации казахской степи царской властью, проводился поэтапно с применением воздействия на различные отрасли, будь то в хозяйственной жизни или же политической. Одним из основных влияний по продуктивному проникновению внутрь казахского общества стала торговля. Так как торговые взаимоотношения у народов Центральной Азии были выработаны еще задолго до начала продвижения царской власти в данный регион, это стало отличным стимулом для поддержки данного направления, путем усиления торговли с казахским краем. После издания в 1822 году «Устава о сибирских киргизах», и проводившейся политикой ликвидации ханской власти, происходило усиленное внедрение новых административных порядков, в следствии чего, в степи стали возникать внешние и внутренние округа при уже имеющихся крепостях, форпостах и редутах. После основания Акмолинской крепости в урочище Караоткель в 1830, спустя два года открывается Акмолинский внешний округ. В 1824 году производится основание Кокчетавской станицы и открытие Кокчетавского окружного приказа. Чуть позднее основывается станица Атбасарская в 1845 году. [1] Анализ и обзор купечества Акмолинской области приводится в данной статье на примере этих трёх основных городов региона.

Развитию торговли, непосредственно в Акмолинской крепости, в первые годы её существования, не мешал и тот факт, что первоначально население было военным. Только лишь в последующие годы, население стало пополняться гражданскими лицами, преимущественно это были крестьяне-переселенцы, а также татарские купцы и русские. Плодотворно на торговых отношениях региона складывалось и наличие ярмарок [2]. Крупными из которых были две Константиновская и Дмитриевская. В станице Атбасарской проводилась Петровская ярмарка, на которую приезжали азиатские купцы из Ташкента и Бухары, на атбасарской ярмарке производилась торговля животноводческой продукции, кожаных изделий, мануфактуры, сухофруктами [3]. В дальнейшем в 1844 году по поручению генерал-губернатора Западной Сибири князя Горчакова были организованы работы торговых пунктов в Акмолинском, Каркаралинском, Аягузском внешних округах [4]. Широкомасштабная популяризация проведения подобных ярмарок, в перспективе стала полноценно заинтересовывать казахское население на участие в этих торговых отношениях, так как среди переселенцев пользовалось большим успехом казахская продукция. В качестве примера, обратимся к обзору торговли в Акмоле за 1857 год. Согласно данному документу, торговля проводилась в 24 лавках, из которых состоял гостиный двор. Семеро торгующих платили гильдейскую пошлину, в остальных же лавках присутствовали временные торговцы, это ташкентцы и бухарцы. Торговля местных купцов осуществлялась бумажными изделиями, железом, чугуном, мелочным товаром, приезжие торговцы в основном предоставляли покупателям фрукты, бумажные и шелковые изделия. Однако, в продолжении всего года, общая сумма товаров у обоих составляло 63 900 рублей, из которых продано на 49 500 рублей. Что касается покупателей, то основная часть, это жители самого Акмолинска, а также приезжие из других округов. Процветала в ту пору меновая торговля, которая была присуще

казахскому населению. Так, за рассматриваемый год, кочевниками было продано до 10 000 тысяч лошадей, рогатого скота до 5270 и баранов до 4995 [5]. Однако автор этого документа отмечает, что основное место торговли остается за Петропавловском, ведь он считался главным торговым пунктом на южной окраине Западной Сибири. Несмотря на это, торговля в Акмолинске была почти на уровне с Петропавловской, исключение лишь составляет то, что здесь основным товаром был скот (а не его продукты) и обороты хлеба здесь были низки. Базары в городе происходили ежедневно, казахи в больших количествах сбывали сало, кожу запасаясь различными бытовыми предметами необходимыми для дома.

Проводя анализ подобных архивных документов, в которых фиксировались не только сведения о продажах товара и полученной выручке, но и о том, из каких мест пребывали торговцы и что реализовывали местные купцы. Касательно двух названных ярмарок, то их обороты существенно росли за счет привозного товара из Петропавловска. Бурное развитие такого рода капиталистических отношений, способствовало повышению и усовершенствованию предпринимательства в степи. Но стоит отметить и тот факт, что в размерах страны, не всё проводилось в области купечества так позитивно. Для расцвета торговой сферы мешал ряд проблем, среди которых отсутствие полноценных коммуникаций между городами. Железная дорога, телеграф появлялись постепенно и не везде. Формированию экономики тормозило то, что довольно медленными темпами развивалась кредитно-банковская система. Купцы проживали в основном, в городах, и далеко не все покупатели и мещане могли вести с ними дела на постоянной основе. Наибольшее сосредоточение купцов в данный период приходилось на Петропавловск и Семипалатинск. В Акмолинске же со временем стало формироваться своё собственное купеческое общество. У многих купеческих семей имели собственные жилые и торговые дома. Так, процветал бизнес известных акмолинцев Кубриных, Хальфины, Забириных, Коцегуловых и других. У компании «Матвей Кубрин с сыновьями» были торговые дома не только в Акмолинске, но также и в Атбасаре и Кокчетаве [1].

Существовавшая в Атбасаре ярмарка, была отличным подспорьем в развитии торговых отношений различных купцов. В Кокчетаве же, развитие купеческого общества, происходило сравнительно также, как и в других городах Казахстана. Будучи военным казачьим поселением, оно росло, туда прибывали переселенцы из округов Челябинского, Оренбургского и Саратовского. Богатой прослойкой населения долгое время оставались представители казачества, в станице не имелось каких-либо крупных промышленных предприятий, была лишь церковь, две мечети, госпиталь, станичное правление и несколько учреждений подобного рода. На местной базарной площади были выстроены торговые ряды, для приезжих купцов. Среди сохранившихся зданий купеческой архитектуры Кокчетав, заметно выделяют дом купца Соколова, несмотря на то, что в ту пору большинство домов были построены из дерева, в особенности дома казаков, это двухэтажное здание Соколов возвел из кирпича и оно было первое таковым [6]. В период ярмарки, город оживал, здесь производилась торговля скобяными товарами, мануфактурой, лесом, пушнина и различные мелочные товары. К концу XIX века Кокчетав уже располагал несколькими предприятиями, вдоль берега озера Коба находились кузничные, ветряные мельницы, имелся кожевенный завод. Согласно информации, из книги «Экономическое состояние города и поселений Сибири», которое опубликовано в 1882, про население Кокчетавской станицы указано, что проживают 987 лиц мужского пола и 821 женского. Из лиц не казачьего сословия выделяют солдат на службе $\frac{1}{4}$, мещан $\frac{1}{4}$. Число дворян и купцов 60 человек обоего пола. Большое число купцов указывает на выгодное для торговли положение поселка, так что Кокчетав в скором может стать городом (что и произошло в 1895 году). Главными предметами торговли в Кокчетаве, указываются скот и продукты скотоводства, а также хлеб, мануфактурные изделия и колониальные товары. Исходя из составленных примерных вычислений в данной книге, узнаем, что в Кокчетаве ежегодно доставляется разного рода обработанных товаров на 130 000 рублей. Большая половина продается на месте, а всё остальное на ярмарках. В Кокчетаве, подобно Акмолинску и другим городам, проводились две ярмарки – Воздвиженская (с 14 по

24 сентября) и Георгиевская (с 26 ноября по 2 декабря). Сообщается, что в станице есть собственный гостиный двор. Касательно свидетельств на право торговли и промысла за 1875 год было выдано 2-й гильдии 27, для мелочной торговли 51 и на развозимую продажу 27.

Петровская ярмарка в Атбасарской станице (с 10 июня по 5 июля), проводилась в промежутки между Константиновской ярмаркой в Акмолинске и Таинчикульской в Петропавловске. На ней сбывали лошадей, рогатый скот и рыбу. Ввозимый товар представлял собой хлеб, мануфактурные товары, металлические изделия, главными потребителями этих привозных предметов являлись казахи. Всю общую ценность ввозимых товаров, за исключением хлеба, оценивали в 300 000 рублей. С 1877 года в Атбасарской станице также была организована Знаменская ярмарка, которая проводилась довольно-таки поздней осенью, в начале зимы (с 27 ноября по 6 декабря). Собственно, базаров в станице нет, торговля происходила из лавок, которых насчитывалось около 50. Касательно устройства станицы за 1882 год, не имелось каких-либо ремесленных учреждений и даже мелких заводов. Торговля рыбой, которая добывалась в ряде мелких степных озерков, продавалась в самой станице и в нескольких округах. Общий бюджет станицы, состоял в большой степени исключительно из доходов, собранных с лавок и ярмарок, а также с казахов, которые имели право кочевать на землях станицы. Преимущественно именно наличие торгового оборота с соседними станицами и городами, позволял Атбасару стабильно функционировать [7].

Проанализировав деятельность колониальных властей и укреплению торговых взаимоотношений казахского населения с переселенцами и азиатскими торговцами, следует вывести отсюда проблематику актуализации изучения и формирования купеческого общества в Акмолинской области в конце XIX века. Благодаря развитию данного сословия, улучшению качества товарно-денежного оборота в степи, которое переросло бытовавший ранее торгово-ростовщический капитал, казахское население смогло гораздо продуктивнее интегрироваться в капиталистическое общество с наличием развитого промышленного предпринимательства, которое было на пике в Российской империи и на её колониальных владениях. Складывания купеческой касты в станицах, а впоследствии городах Акмолинской области, как и в других регионах Казахстана, целесообразно и плодотворно отразилось на строительстве и разрастанию данных городов, именно купечество в большинстве своём, задавало тон застройки и архитектурному ансамблю городов. Изучение и популяризация краеведения должно стать в нынешнее время, одним из основных столпов при познании истории Казахстана.

Список использованных источников

1. Алпыспаева Г. А. Астана в новое и новейшее время / Г. Алпыспаева; [отв. ред. Х. М. Абжанов]; Каз. агротехнический ун-т им. С. Сейфуллина; Управление архивов и документации г. Астаны; Гос. архив г. Астаны - Астана: [б. и.], 2008. – 273 с.
2. Акмола: Энциклопедия – Алматы: Атамұра, 1995. – 400 стр
3. Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. — Т. I
4. Государственный архив города Нур-Султан (ГАГН) Ф. 430, оп. 66, д. 2027.
5. ГАГН. Ф. 430, оп. 32, д. 23
6. Емельянов Е. Кокшетау. Хроника в документах. Часть первая. 1731-1941. [Электронный ресурс]. URL: <https://kokshetau.online/kokshetau-hronika-v-dokumentah-chast-pervaya-1731-1941-gody/>
7. Экономическое состояние городских поселений Сибири. Издание хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. СПб. 1882 год.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІН ШЫҢҒЫС НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН САЯСИ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ДАҒДАРЫСЫ КЕЗЕҢІ ДЕП СИПАТТАУЫ

Жақан Назерке Қанатқызы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 2 курс магистранты

Ғылыми жетекші - т.ғ.д. З.О. Дукенбаева

Қазақ хандығының тарихи тамырлары сақ тайпалары дәуіріндегі басқару жүйелері, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттері, түрік қағанаттары, түргеш, қарахан, оғыз мемлекеттері, қыпшақ хандығы, Алтын орда, Ақ орда мемлекеттері тығыз байланысты.

Қазақ хандығы сол заманда озық басқару тәртібімен құрылған, түрік мемлекеттерінің заң шығару, құқық жүйесін ұйымдастыру дәстүрлеріне сүйенді. Шыңғыс ханның Жосық заңы, Қасым ханның қасқа Жолы, Есім ханның ескі Жолы, Тәуке ханның Жеті Жарғысы – қазіргі заман мемлекетінің стратегиялық бағдарламасы тәрізді мемлекеттің маңызды құжаты болды. Моңғол билігі әлсіреп, Алтын Орданың құлдыраған кезінде кең байтақ даланы мекендеген өзбек-қазақ-ноғай халықтарының құрамына кірген халықтар өздерінің жеке дара мемлекеттерін құрды. Көк Орда, Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы және Сібір хандығының құрылуы осы территорияны мекендеген халықтардың этникалық және тіл, рухани байлықтарының бірігуінің бастауына айналды. Қазақ хандығының экономикалық негізі қазақ рулары Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы мен Батыс Сібір хандығының қол астында төрт хандыққа бөлшектеніп отырған.

Қазақ хандығы дәуіріндегі әрбір тарихи мәселенің маңызы ерекше болып саналады. Соның ішінде хандықтың құрылуы мәселесінің көкейкестігі басқа мәселелерден бір табан алда тұр. Өйткені хандықтың құрылуы қазақ этносының тарих төріне шығуымен қатар жүріп, саяси және этникалық үдерістер бір-біріне тікелей ықпал жасайды. XV-XIX ғасырларда қазақ жерінде болған барлық тарихи үдерістердің бастауында XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы тұр [1-3 б.].

Қазақ хандығы сол заманда озық басқару тәртібімен құрылған, Шыңғыс ханның Жосық заңы, Қасым ханның қасқа Жолы, Есім ханның ескі Жолы, Тәуке ханның Жеті Жарғысы – қазіргі заман мемлекетінің стратегиялық бағдарламасы тәрізді мемлекеттің маңызды құжаты болды. Моңғол билігі әлсіреп, Алтын Орданың құлдыраған кезінде кең байтақ даланы мекендеген өзбек-қазақ-ноғай халықтарының құрамына кірген халықтар өздерінің жеке дара мемлекеттерін құрды. Көк Орда, Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы және Сібір хандығының құрылуы осы территорияны мекендеген халықтардың этникалық және тіл, рухани байлықтарының бірігуінің бастауына айналды. Қазақ хандығының экономикалық негізі қазақ рулары Әбілхайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы мен Батыс Сібір хандығының қол астында төрт хандыққа бөлшектеніп отырған [1-8 б.].

Еуразия құрлығының жарты жуық жерін қамтыған Алтын Орда мемлекеті — көшпелі-отырықшы мемлекеттің классикалық үлгісі болды. Алтын Орда мемлекеті адамзат тарихында, әсіресе Еуразия халықтарының тағдырында үлкен рөл атқарды. Оның тұсында Монғолиядан Дунайға дейінгі аралықта тұрған елдердің бір-бірімен қатынасы күшейді, сауда- саттық, дипломатиялық іс дамыды, жер-жерде қалалар мен кенттер салынды [2-8 б.].

Шыңғыс хан мен Жошы қайтыс болғаннан кейін, XIII ғасырдың 30-жылдарының ортасында Жошының ұрпақтары Бату (Батыр, Батый) Берке (Беркай, Барка) және басқалары тұсында Ұлық Ұлыс құрылды. Кейбір тарихшылар Ұлық Ұлыс (Жошы ұлысы сияқты) Моңғол империясы шеңберінде 1206 жылы құрылып, 1269 жылы тәуелсіздігін алды, ал оның негізін қалаушы Бату емес, Жошы болып табылады деп санайды. Ұлық Ұлыс атауының бірнеше нұсқалары бар – Жошы ұлысы, Ұлы Орда, Ұлық Ұлыс [3-21].

Жошы ұлысы саяси дәстүрінің бірі оның алдындағы саяси құрылымдардың дәстүрінен бастау алады. Ерте заманнан бері Ұлы Далада қалыптасқан мемлекеттердің

басқарылу жүйелері өміршендікпен жалғасты. Қанаттық жүйе - соның бірі. Атап айтқанда, Ұлы Ғұн патшалығының Оң және Сол, немесе Шығыс және Батыс қанатқа бөлінуі кейінгі мемлекеттік бірліктерде де көрініс береді. Түркі қағандығы, Қарахан мемлекеті де Шығыс және Батыс болып бөлінген.

Бұл ескі құрылымдық басқару жүйесі этникалық бірігулерде де бар. Оғыз бірлігі екі қанат ру тайпаларын біріктірген. Қырғыз халқы ерте замандарда қалыптасып, жаңа заманға дейін жеткен. Олар оң және сол ру бірлестіктерін сақтады. Кейінгі үштік жүйесіне Ішкілік тайпа бірлігі қосылды. Қарақалпақтар Қоңырат арысы мен Он төрт ру арысына бөлінді. Көне үйсіндерде Үлкен және Кіші Орда, кейінірек үштік басқару жүйесі болса, соңғы орта ғасырлардағы Қазақ хандығында да Үлкен және Кіші Ордalar шетелдік жазба де- ректерде аталады, кейін Үш жүз жүйесі орнықты. Жошы ұлысы қалыптасу кезеңінде шығыстан батысқа қарай жер көлемін қазіргі Қазақстанның далалық аймақтары есебінен ұлғайту арқылы тұрғындарының санын көбейткен. Жошы ұлысының басқару орталықтары: ұлыстың қалыптасу кезеңінде Ертіс бойында, Шығыс Қазақстан жерінде, қазіргі Орда, Шыңғыстау аймақтарында болған.

Ұлыс батысқа қарай жылжығанда орталығы Ұлытау аймағын Кеңгір өзенінің алқабынан табылады. Жошы ұлысының халқы негізінен Сарыарқа аймақтарын мекендеген жергілікті көшпелі халық болды. Қыпшақ, өзгеше ескі қазақ тілінде сөйледі. Бастапқы Жошы ұлысы 1208-1214, 1215-1219, 1220-1235 жылдарда өсіп- ұлғайып, қазіргі қазақ даласында орнықты. XII ғасырдың 20 жылдарының соңы - 30 жылдарының бірінші жартысында-ақ ол Шығыстағы Көк Орда мен Батыстағы Ақ Орда болып басқарыла бастауы мүмкін [4-56-57 бб.]

Шыңғыс хан мемлекетінің тікелей мұрагері болған Қазақ хандығы сол мемлекеттің идеологиясын, құқық жүйесін, заңнама дәстүрін, мемлекеттік институттарын жалғастырды. Демек, ел-ішінде белең алған өзгерістер мен дағдарысты Шыңғыс негізін қалаған саяси дәстүрлердің дағдарысы кезеңі деп атауға болады.

Керей мен Жәнібектің сұлтандардың Өзбек ұлысындағы бөлінуімен және қоныс аударудың негізгі себептеріне Әбілқайыр хандығындағы саяси дағдарысты айта аламыз. Дағдарыс мыналарға байланысты болды:

- хандыққа ойрат шапқыншылығы
- тонау және зорлық-зомбылық
- билеуші арасындағы әулеттік қайшылықтардың шиеленісуі(Сұлтан-шайбанидтер және Шыңғысхан тармағының алтын ұрпақтары) [5-198 б.].

Ал Қазақ хандығындағы дағдарыс Абылай хан қаза болған соң, тақ Уәли ханның қолына тигеннен бастап, басталды. Қазақ хандығына үстемдік еткен әскери-феодалдық шонжарлар арасында ішкі тартыс пен алауыздық туып ұлғая берді. Әрбір жүздің қарауындағы ұлыстарды билеген сұлтандар дербестікке бой ұрды. Саяси берекесіздіктің экономикаға тигізген зардабы күшейіп, жүздердің арасындағы шаруашылық байланыстар бұрынғыдан да әлсіреді, жоңғар феодалдарының шапқыншылығы салдарынан көшпелі және жартылай көшпелі аймақтармен қала-қыстық арасындағы шаруашылық байланыс және сыртқы базарлармен сауда-саттық байланыс үзіліп қалып отырды. Бұл жағдайлар халықтың шаруашылығы мен тұрмысына қыруар қиыншылықтар туғызды [5-235 б.]

Демек әр кезеңде дағдарыстар шапқыншылық пен таққа таласқа байланысты болғанын көз жеткіземіз. Және осыған байланысты мемлекетте түбегейлі өзгеріс не болмаса құлдырау болған.

Қазақ хандығы Шыңғыс хан мемлекетінің мұрагері болып, оның мемлекет идеологиясы, заңнама дәстүрін жалғастырғаннан, ондағы дағдарысты да, Шыңғыс мемлекетінің саяси дағдарысы деп атауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ хандығының құрылу тарихы: Монография. Б. Кәрібаев –Алматы: Сардар баспа үйі, 2014-520-36.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық- Алматы: ҚазАқпарат, 2008. Т3.- 536 б.

3. Ұлық Ұлыс-Алтын орда мемлекеті тарихы. Б.Аяған .– Алматы, ЖШС «Литера-М», 2020-216.
4. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. Алматы: Сөздік- Словарь, 2011.-320б
5. Қазақтың көне тарихы / (Дайындаған М. Қани. Алматы: Жалын, 1994.-400 б.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жұмағалиева Мөлдір Оралбайқызы

moldir_zhumagalieva01@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультеті, Қазақстан тарих кафедрасының
студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Ғ.И. Кушенова

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда Қазақстан Республикасының әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануы бойынша үлкен жұмыс жүргізілді. 1998 жылы Қазақстан БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенциясына қосылды. Осы конвенцияға Факультативтік хаттама ратификацияланды және 2001 жылы Қазақстан БҰҰ-ға оң баға алған конвенцияның орындалуы туралы жауап берді. БҰҰ-ның "Әйелдердің саяси құқықтары туралы", "Тұрмыстағы әйелдің азаматтығы туралы" конференциялары, Халықаралық Еңбек Ұйымының алты конвенциясы, оның ішінде "құндылығы бірдей еңбегі үшін ерлер мен әйелдерге бірдей сыйақы беру туралы" Конвенциясы ратификацияланды. Қазақстан барлығы әйелдердің құқықтарын қозғайтын адам құқықтары жөніндегі 60-тан астам халықаралық шарттарға қосылды. Ел Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы әзірленіп, күшіне енді. Қазақстанда гендерлік стратегияны дайындау мен дамытуға халықаралық ұйымдар – ЕҚЫҰ, ЮНИФЕМ және БҰҰДБ үлкен көмек көрсетті, бұл әлемдік озық стандарттарға сәйкес сапалы құжат жасауға мүмкіндік берді.

2011 жылы Қазақстанның ЕҚЫҰ – ға төрағалығы мәнмәтініндегі гендерлік даму мәселелерін қозғай отырып, гендерлік теңдікті географиялық жағынан Азияда, бір бөлігі-Еуропада, Батыс және шығыс өркениеттерінің торабында орналасқан және халқының басым бөлігі мұсылман болып табылатын ел ілгерілететін қалыптасқан жағдайдың бірегейлігін атап өту қажет. Мұны әсіресе еуропалық сарапшылар атап өтеді [8].

Қазақстан дәйекті түрде теңдестірілген гендерлік саясат жүргізуде. Қазақстанда гендерлік теңдіктің дамуы өте ұзақ тарихқа ие емес. Оның басталуы Қазақстанда әйелдерге қатысты тіркелген қылмыстар статистикасы енгізілген 2000 жылы болды деп есептеуге болады. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық адам құқықтары мен бостандықтарының өрескел бұзылуы болып табылады. Әйелдер әлем халқының жартысын құрайды, олардың проблемалары іргелі әлеуметтік мәнге ие.

Күнделікті өмірде әйелдің әл-ауқаты бүкіл қоғамға үлкен оң әсер етеді және жалпы адамзат прогресінің көрсеткіші болып табылады. Қазақстан Республикасының Үкіметі әйелдердің проблемаларына, олардың тең құқығына ерекше назар аударады. 1995 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Отбасы, әйелдер және демографиялық саясат мәселелері жөніндегі кеңестің алғашқы консультативтік-кеңесші органы құрылды. 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Отбасы және әйелдер істері жөніндегі Ұлттық комиссия болып қайта құрылды [3].

Аталған комиссия қазіргі уақытта-Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық

комиссия қызметі отбасының мүдделерін қорғауға, әйелдердің елдің саяси, әлеуметтік экономикалық және мәдени өміріне қатысуы үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған. Қазіргі уақытта комиссияны Гүлшара Наушақызы Әбдіқалықова басқарады. Қазақстанда тәуелсіздік жылдары бес әйелдер форумы өтіп, әйелдердің бірінші съезі өтті.

2011 жылғы 5 наурыз, Халықаралық әйелдер күні қарсаңында өткен Қазақстан әйелдерінің бірінші съезі, феминистік тамырын біз аз-кем еске алатын болсақ, әйелдер ерекше рухани өрлеудің ғана емес, бүкіл қазақстандық қоғам тарапынан өзіне деген ризашылық қарым-қатынастың атмосферасына енуге мүмкіндігі бар. Өйткені олардың барлығы жауапты қызметке орналасып, бірнеше кітап жазып, диссертация қорғап, өз ісін ашып, әрқайсысы өз саласында – мемлекеттік қызметте, саясатта, бизнесте, спортта, білім беруде, ғылымда, мәдениетте, бір сөзбен айтқанда, өздерін жүзеге асырып, табысты бола алды. Съезд Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығын мерекелеу аясындағы алғашқы маңызды іс-шаралардың бірі болды. Шараны ҚР Президенті жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық комиссия ұйымдастырды. Оның төрағасы Гүлшара Әбдіқалықова осы оқиға қарсаңында мемлекеттің қалыптасуы кезіндегі гендерлік және отбасылық-демографиялық проблемаларды шешудегі жетістіктер ерекше маңызды екенін атап өтті [11].

Қазақстан қоғамының қазіргі заманғы экономикалық және саяси салаларында мынадай гендерлік-асимметриялық үрдістерді бөліп көрсетуге болады:

- әйелдер үй шаруашылығымен байланысты ақы төленбейтін іс-шараларға көп уақыт бөледі, ер адамдар-қоғамдық өндірістегі ақылы іс-шараларға;
- еңбек нарығындағы кәсіби көлденең сегрегация, дәстүрлі түрде "әйелдер" кәсіптері аз мөлшерде төленеді және қоғамда беделге ие болмайды;
- кәсіби тік сегрегация, ер адамдар әйелдерге қарағанда лауазымдық иерархияда жоғары орындарға ие болады;
- күнделікті сексизм-жыныстық белгілері бойынша әйелдерді кемсіту;
- әйелдер арасында олардың еңбек нарығындағы жағдайымен, қоғам мен отбасындағы әлеуметтік мәртебесімен байланысты кедейшіліктің өсуі;
- кедей әйелдер еңбек нарығында аз және аз мүмкіндікке ие бола отырып, біліктіліктен артта қалады және жұмыссыздар қатарын толықтырады;
- әйелдердің қаржылық несиелерге шектеулі қол жетімділігі;
- әйелдер арасында жұмыссыздық деңгейі ерлерге қарағанда жоғары, ал оның ұзақтығы ұзағырақ;
- "шыны төбе" феномені, соның салдарынан әйелдер, мысалы, саясатта ерлерге қарағанда әлдеқайда аз;
- Жұмыспен қамтудың екі секторлы моделін қалыптастыру және әйелдерді екінші секторға ығыстыру [6].

Сонымен қатар, қазіргі уақытта қоғамда адамдардың лайықты өмір сүруі үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған зорлық-зомбылықтың алдын алу саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру қарқынды жүріп жатыр. 2009 жылы қабылданған "Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың профилактикасы туралы" Заң қылмыстық, әкімшілік және азаматтық заңнамада тұрмыстық зорлық-зомбылықты саралауға мүмкіндік берді. 1999 жылы Ел Президентінің бастамасы бойынша ішкі істер органдарының құрылымында, тіпті аудандық буынға дейін әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі арнайы бөлімшелер құрылды. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арналған 21 дағдарыс орталығы әйелдерге зорлық-зомбылықсыз өмір сүру құқығын қорғауда нақты көмек көрсетеді, оларға тек 2009 жылы әртүрлі көмек түрлері үшін 20 мыңнан астам өтініш түсті.

Гендерлік теңдік мәселелерін ілгерілетуде үкіметтік емес ұйымдар үлкен рөл атқарады. Қазіргі уақытта Қазақстанда 9 мыңға жуық ҰЕҰ жұмыс істейді, оның ішінде 250-і гендерлік проблемамен айналысады.

2009 жылғы желтоқсанда екі гендерлік заңның қабылдануы гендерлік саясатты ілгерілету жөніндегі жұмыстың басты нәтижесі болып табылады. Қазіргі уақытта оларды іске асыру тетіктерін әзірлеу жүргізілуде. "Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы"

ҚР Заңына түсініктеме шығарылды. Сондай-ақ, ел заңнамасының "ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы" заң нормаларына сәйкестігі мәніне талдау дайындалды, мемлекеттік органдар үшін гендерлік теңдікке қол жеткізу жөніндегі ұлттық тетіктің жұмыс істеуі мәселелері бойынша нұсқаулық және ҚР гендерлік теңдікке қол жеткізу жөніндегі ұлттық тетікті қалыптастыру бойынша ұсынымдар әзірленді.

"Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы" Заңға түсініктемелер беру сатысында тұр.

Гендерлік саясатты ілгерілетуге қатысты Қазақстан-гендерлік теңдік туралы Заңға қол қойған Орталық Азиядағы үшінші республика. Алдымызда Тәжікстан мен Қырғызстан тұр. Қазақстанда ұлттық ерекшеліктер мен халықаралық тәжірибені есепке алуға негізделген гендерлік саясаттың өзіндік моделі қалыптасты. Қоғам биліктің барлық деңгейлеріне елдің даму процесінде әйелдер капиталының қаншалықты маңызды екендігі туралы нақты түсінік алды.

Гендер сөзбен емес, іс жүзінде ең алдымен гендерлік мәселелердің ең терең қабатына – психологияның өзгеруіне, гендерлік дүниетанымның саналы және бейсаналық компоненттерін өзгертуге және өзін-өзі танудың заманауи гендерлік модельдері мен мінез-құлық түрлерін қалыптастыруға жол ашады. Бірінші міндет-белгілі бір нормаларды, үлгілерді, мәдени кодтарды, гендерлік метафораларды және ұлттық әдет-ғұрыптарды игеру арқылы адам психикасына негізделген гендерлік наным-сенімдерді, наным-сенімдерді, стереотиптер мен стандарттарды жою. Екіншісі, біріншісімен тығыз байланысты-мәдениетте құрылған екі серіктестіктің тең серіктестік үлгілеріне сәйкес сана мен мінез-құлықтың жаңа үлгілерін қалыптастыру керек.

Гендерлік саясаттар белгілі бір шеңберде қарастырылады: "кейбіреулер барлық әйелдерді министрлер мен әкімдерге, ал басқалары оларды үйде ұстауға тырысады". Көбінесе біз гендерлік саясатты феминизммен шатастырамыз. Шын мәнінде, гендер – бұл өмірдің барлық салаларында әйелдердің де, ерлердің де гендерлік теңдігі және мүмкіндіктері [10].

Гендерлік теңдік әйелдер мен ерлердің әлеуметтік құнды игіліктерге тең ие болуын, мүмкіндіктер, ресурстар мен сыйақылардың теңдігін білдіреді. Гендерлік теңдік дегеніміз, әйел адамдар бірдей болады дегенді білдірмейді, бірақ олардың мүмкіндіктері мен өмірлік мүмкіндіктері тең.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президентінің 2011 жылғы Жолдауы теориялық және қолданбалы саясаттану
2. Қазақстанда 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы / ҚазАқпарат
3. "ҚР Президенті жанындағы Отбасы істері және гендерлік саясат жөніндегі Ұлттық комиссия туралы" жарлық 7 ақпан / ҚазАқпарат.
4. Ахметжанова Г. Қазақстандағы гендерлік даму тәжірибесі туралы // Саясат-policy. – 2003. – № 9. – 64 б.
5. Саяси трансформация процесінің әйелдердің әлеуметтік мінез-құлқы мен өзін-өзі тануына әсері // Саясат. - Қаңтар, 2000. – 49 б.
6. Ланшакова Ю.С., Мишукова Е. С., Тунгатарова Д. с., Самсонов Л. в. Қазақстандағы гендерлік мәселелерді әлеуметтік зерттеу // ҚАЕУ хабаршысы. – 2006. – № 3
7. Петриашвили Г. үкім: әйел. Диагноз: ер адам. Гендерлік тақырып бойынша ғылыми емес ізденістер // Саясат-policy. – 2003. – № 11. – Б. 62.
8. Щербинина О. Региональный отчет с Четвертого форума по ОДВ стран центральной Азии и Казахстана от 7-9 июня 2005 г. – Душанбе: Жамбыльский филиал Республиканской научно-технической библиотеки Казахстана.
9. Тиімді әлеуметтік-экономикалық гендерлік саясат // Саясат. - Қазан-қараша, 2000. – Б. 9.
10. Тоғжан Ғани. "Мүмкіндіктер мен құқықтар теңдігі үшін" // "отбасым". – 2009. – № 1/1.
11. www.ncgp.kz.

1917 - 1940 ЖЖ. КСРО-ДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ЖҰМЫСҚЕРЛЕР МЕН САЯСИ ЭМИГРАНТТАРДЫҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Закарья Рахметолла

raha41@mail.ru

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, кіші ғылыми қызметкер
Алматы, Қазақстан

Қазан төңкерісінен кейін шетелдік коммунистер үшін Кеңес Одағы прогрестің, әлеуметтік реформалардың, әлеуметтік өмірдегі перспективалық өзгерістердің символына айналды. Бұл әлеуметтік әділеттілікке құштар адамдардың назарын аударып, КСРО-ға көптеген шетелдіктер не болып жатқанын біліп, пролетариат диктатурасы мемлекетінің атмосферасына ену үшін келді. КСРО-ға барған көптеген эмигранттар социалистік мемлекет құрудың ұлы экспериментіне қатысуға ерекше мән бере отырып, жаңа қоғам құруда күш ретінде қажет деп шын жүректен сенді. Шетелдік революционерлер мен коммунистерге Кеңес Республикасындағы жағдайды шешуде маңызды көмек халықаралық революция күрескерлеріне көмек көрсету ұйымының кеңестік бөлімі ХРКККҰ көрсетті. Олардың негізгі функциялары: саяси эмигранттарды қабылдау, оларды тұрғын үймен, ақшалай, азық-түлік және киім-кешекпен қамтамасыз ету, сондай-ақ жұмысқа орналастыру [1].

Дегенмен шетелдік колонияны азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі тұрғын үймен қамтамасыз ету сияқты ауыр болды. Азық-түлікпен жабдықтаумен ИНСНАБ ұйымы айналысты, оның жұмысы туралы ХРКККҰ ОК баяндамаларында шағымдар болды. Шетелдік жұмысшылар кемшіліктерді теріс көрсете отырып, Инснабтың қызметі туралы айтты. Мысалы, қойма ылғалдан қорғалмаған үлкен бөлмеде орналасқан, ол арқылы тауарларды бүлдіретін түтін де бар. Сонымен қатар, олар, мысалы, айына бір рет еттің толық рационын алған мен, отбасы бар мамандарға бұл тым аз болған. Қажетті азық-түліктің болмауы, эмигранттарды ең қажетті өнімдерді, соның ішінде ең алдымен картопты өздері өсіруге мәжбүр етті [2].

Шетелдік мамандар мен олардың отбасыларына олар үшін күнделікті және рухани мәдениеттің көптеген элементтері қол жетімді болмады. Жергілікті биліктің шетелдіктерге ең қолайлы тұрғын үй жағдайларын қамтамасыз етуге күш салғанына қарамастан, олардың "жаңа өмір" туралы идеялары кеңестік шындыққа сәйкес келмеді. Отбасылық жұмысшылар бүкіл пәтерді немесе отбасы мүшелерінің санына байланысты бір немесе екі бөлмені иемденді. Осылайша, кейбір пәтерлерде екі отбасы немесе бір отбасы және жалғыз басты ер адам тұрды. Бір пәтерде үш-бес американдық тұрған жатақхана пәтерлері де болды. Пәтерлерде торлы төсек, матрацтар, көрпелер, үстелдер, орындықтар, буфет, гардероб, ыдыс – аяқ, суға арналған графиндер, электр шәйнектері, отбасылық пәтерлерде-электр плиталары болды. Бөлек қосымшада қайнаған сумен қамтамасыз ету үшін арнайы «титан» болды, ол таңертеңгі оннан кешкі алтыға дейін ыстық су берді. Әр екі пәтер үшін бір тазалаушы әйел болды және ол сонымен қатар шетелдіктердің кір жуатын. Шетелдіктер өмір сүру жағдайлары ыңғайсыз деп санаған, сондықтан олардың арасында кез-келген сылтаумен қаладан кету сияқты көңіл-күй жиі байқалды. Сталинград трактор зауытында іш сүзегі эпидемиясы өршіп, өрттің себебі Еділден жеткілікті тазартусыз тікелей жеткізілетін су болды. Іш сүзегімен күресу шаралары эпидемия басталғаннан кейін ғана кеш басталды.

Шетелдіктерге арналған асханалардағы түскі ас біркелкі және сапасы нашар болды, тіпті уақытынан шыққан өнімдер беріліп отырылған. "Даешь трактор" зауыттық газетінің рабкорларының айтуынша, шетелдіктерге арналған асханада шамадан тыс жүктелді, өткізу қабілеті екі еседен асты (300-400 орнына 900-1000 түскі ас берілді).

Қалалық комитет пен БКП(б) ОК-нің шетелдік мамандарды жабдықтауға қатысты көптеген қаулыларына қарамастан, қалалық партия тарапынан шетелдіктерді үздіксіз жабдықтау жөнінде ешқандай шаралар қабылданған жоқ. Мысалы, СТЗ және Баррикада

зауыттарында сары май шамамен екі апта, ірімшік шамамен үш апта, ал сүт пен жұмыртқа үлкен үзілістермен келді. "Союзмясо" көмеймен төлемеу себебінен ет жеткізуде іркілістер болды. Көкөністер өте сирек болды. Дәл осындай проблемалар өнеркәсіптік тауарларды жеткізуде байқалды. ГОРТОм қажетті былғары тужуркалар, етіктер, бас киімдер, қарапайым және хром етік, ерлер мен әйелдердің пальтосы жіберілмеген.

Азық-түлік пен қажетті тауарларды жеткізудегі үзілістер дүкендерден қатты бағамен сатып алған және жеке нарықта өнімдерге айырбастаған шетелдіктер тарапынан алыпсатарлыққа әкелді. ОГПУ арнайы соққыларынан, БКП(б) қалалық комитетінің баяндамаларынан және басқа құжаттардан көрініп тұрғандай, шетелдіктердің тұрғын үй-тұрмыстық қиындықтары туралы мәселе әрқашан күн тәртібінде тұрды. Сол кезде КСРО халқының өмір сүру деңгейі өте төмен болғандықтан, шетелдік мамандардың өмір сүру жағдайлары кеңес азаматтарының тітіркенуі мен наразылығын тудырды.

1932 жылы Сталинградтағы Первомай мерекелеріне агентуралық-оперативтік қызмет көрсету бойынша ОГПУ-дың арнайы ақпаратына сәйкес, барлық өнеркәсіп кәсіпорындары бойынша "негізінен тұтынушылық, зиянды көңіл-күй" жағдайлары көп болды делінген. Зауыт басшылары Кеңес жұмысшыларын тамақтандырмай, тек шетелдік жұмысшыларға жақсы тағам беріп, жағдайларын бақылап отырған дейді. Орыс жұмысшылары: «Немістерге мерекеге ет пен ақ нан берілді, ал бізге, орыс жұмысшыларына, тіпті тиісті рацион да берілмейді. Билік Кеңес жұмысшысының аш екенін мойындағысы келмейді» - деген [3].

Клубтар саяси эмигранттардың әлеуметтік-мәдени бейімделуінде үлкен рөл атқарды. 1920 жылдары Мәскеуде неміс, англо-американдық, карел-фин, итальян, венгр, латыш клубтары жұмыс істеді. Ең үлкен және ең ықпалды неміс коммунистік клубы болды. КСРО-ға отбасыларсыз келген, сондықтан бос уақыты көп болған немістердің көпшілігі үшін неміс клубы әлеуметтік-мәдени және саяси қарым-қатынастың және кеңес өміріне біртіндеп бейімделудің тартымды орнына айналды. Кейбіреулерін ең алдымен оның әлеуметтік-коммуникативтік функциясы қызықтырды, атап айтқанда, ана тілінде сол тарихи-мәдени дәстүр мен менталитеттің адамдарымен қарым-қатынас жасау, үйдегі жаңалықтар туралы жедел ақпарат алу және т.б. басқалардың қызығушылығы мәдени ағарту аспектілерінде болды (қызығушылық үйірмелеріне қатысу және т. б.), пікірлес адамдар арасында болу маңызды болды (клуб мүшелерінің көпшілігі неміс коммунистері болды), клуб үшін шет елде өзін-өзі жүзеге асырудың жалғыз мүмкіндігі болды.

Айта кету керек, көптеген саяси эмигранттар КСРО-да болуды уақытша және ішінара мәжбүрлі шара деп санады. Олардың отанына кедергісіз оралуына мүмкіндік беретін жедел әлемдік революцияға үміттеніп, эмигранттар кеңестік қоғамда әлеуметтік-мәдени бейімделудің терең деңгейіне жетуге тырыспады. КСРО-да мәңгі қалуға ниет білдірместен, олар орыс тілін терең меңгеруді көздемейтін. Сондықтан клубтардың барлық жұмысы шет тілдерінде жүргізілді. 1920 жылдардың екінші жартысында неміс клубы мүшелерінің үштен екісінен астамы орыс тілінде оқи алмады. Шамасы, сол кезде олар үшін жеткілікті ынталандыру болған жоқ.

Неміс коммунистік клубының жұмысына БКП (б) үгіт-насихат бөлімінің ұлттық азшылықтардың бөлімшесі жетекшілік етті. Оның функциясына ұлттық жерлестер арасында мәдени-саяси жұмысты ұйымдастыру кірді. Осындай басшылықпен клубтың қызметі біртіндеп үлкен идеологиялық бағытқа ие болды. Клубтың саяси ағартушылық, мәдени және тәрбиелік, іс-әрекетінің негізгі бағыттарын онымен жұмыс істейтін үйірмелердің, комиссиялардың және бұрыштардың атауларымен бағалауға болады. 1927-1928 жылдары клуб жанында келесі үйірмелер жұмыс істеді: саяси, тарихи материализм, марксизм-ленинизм, саяси экономика, ағымдағы саясат, орыс тілі, шахмат, музыкалық, хор және радио үйірмелері. Осы кезеңде клубта тоғыз комиссия жұмыс істеді: ұйымдастыру, мәдени, кітапхана, пионер, театр, дене шынықтыру, экскурсия, үй, қамқорлық, сондай-ақ қабырға газеттерінің редакциялық алқасы.. Клуб мезгіл-мезгіл қабырға газеттерін шығарды, клуб мүшелерінің балалары үшін пионер қабырға газетін шығарды. 1930 жылдардың ортасында мүшелерінің саны 600-ге жеткен Мәскеу неміс коммунистік клубы 1930 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін

кезінде жабылды. Соңғы жылдары клуб эмигранттарды үнемі бақылау арнасына айналды: олардың мінез-құлқы, әңгімелері, КСРО-ға деген көзқарасы. Клуб басшылығына клуб мүшелері туралы ымыралы материалдарды жинау міндеті жүктелді. Мұндай материалдар Коминтерн арқылы НКВД-ға өтті және көбінесе кейінгі тұтқындауға негіз болды [1].

Испанияда азаматтық соғыс басталған кезде КСРО-да шамамен 3,5 мың испан баласы шығарылды. Егер басқа елдерде оларды негізінен патронаттық отбасыларға алса, Кеңес Одағында испан балалары балалар үйлеріне кірді. Олардың білімі мен тәрбиесімен ересек испандықтар да, кеңес мамандары да айналысқан.

Испандықтар қарапайым балалар үйлеріне қоныстанбады — олар үшін арнайы мақсаттағы балалар үйлері құрылды, олардың 10-ы РСФСР аумағында, 5-і Украинада болды. Бұл мекемелердің оқушылары сәттілікке ие болды: соғысқа дейін мемлекет оларды ұстауға қарапайым кеңестік балалар үйінің нормасынан 2,5-3 есе жоғары норма бөлді. Балалардың шығарылғанда, оңтүстікке пионерлагеря, және бәрінен бұрын "Артек". Оларға кеңестік идеологияның, кеңестік жүйенің негіздері оқытылды, Коммунистік партияның міндеттері туралы айтылды. Бұл жұмыстың нәтижелері айқын: балалар өздерінің отанында қаншалықты нашар өмір сүргені, КСРО-да қаншалықты жақсы өмір сүргені туралы және Иосиф Сталинді мадақтағаны туралы баспасөзге хат жазды [4].

Шетелдіктердің саяси және еңбек белсенділігін арттыруға біздің партиялық және қоғамдық ұйымдар жүргізген идеялық-тәрбие жұмысы ықпал етті. Мұндай жұмыстың ең көп таралған түрі саяси үйірмелер болды. Шетелдік жұмысшылар кәсіпорындардың қоғамдық-саяси және өндірістік өміріне тартылды. Барлық кәсіпорындарда әлеуметтік-қоғамдық жұмыстардың деңгейі үкімет қойған талаптарға сәйкес болуы тиіс. Бірақ іс жүзінде бұл жұмыс әр жағдайда әр түрлі деңгейде жүргізілді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Социокультурная адаптация политических эмигрантов в СССР в 1920-1930-е годы © 2006 О.В. Иванова Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 8, №3, 2006 СТР 781-787
2. Манукян Мариета Нодаровна Германская политическая эмиграция в СССР (1933-1941 гг.) Воронежский государственный педагогический университет Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук 2014 Стр 63
3. Резаненко Ольга Олеговна Иностранцы-специалисты на промышленных предприятиях Сталинграда в конце 1920-х—1930-е гг. Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Волгоградский государственный университет» Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук Волгоград – 2018 Стр 101-114.
4. Побег длиною в жизнь Как сложились судьбы испанских детей, вывезенных в СССР. <https://lenta.ru/articles/2016/08/02/spain/>

УДК 93/94

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЕВ ВОЕННОЙ ТЕМАТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ибраева Малика Рашидовна

Malikash7401@gmail.com

Студент исторического факультета ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан

Научный руководитель – Ж.О.Хасенова

На сегодняшний день одним из востребованных направлений в современной исторической науке является «Memory studies». «Memory studies» — междисциплинарное

направление современной гуманитаристики, возникшее в 1980-х гг. на стыке целого ряда гуманитарных наук [1]. В сфере изучения истории Memory studies направлено на исследование понятия исторической памяти. Историческая память представляет собой один из видов более общей культурной памяти. Функциональная задача исторической памяти заключается в создании определенного образа прошлого, который бы оправдывал правомерность существующего порядка и пробудил чувство гордости за принадлежность к определенной социальной группе, ощущающей свое единство [2].

В качестве объекта, способного передать функциональную особенность исторической памяти, может выступать военно-исторический музей. На протяжении всего времени существования данный вид музеев играл большую роль в военно-патриотическом и культурно-просветительском воспитании. Работа по воспитанию базировалась на исторических предметах воинской деятельности и быта, хранящихся в фондах и экспозициях [3]. Как особый социокультурный институт военно-исторический музей призван формировать у граждан индивидуальное сознание, одухотворенность, гражданственность и патриотизм.

Затрагивая тему музеев военной тематики, стоит отметить, что специализированные музеи данного направления существуют практически во всех странах мира. В Казахстане вопросами памяти героям Великой Отечественной войны, историческим событиям, связанным с военными действиями, занимаются заведения и организации различного спектра назначения: культурно-исторические, учебные и научные заведения.

Одним из ведущих музеев в этом направлении является Военно-исторический музей Министерства обороны Республики Казахстан.

Музей расположен в городе Алматы и был открыт в 1965 году при окружном Доме офицеров Среднеазиатского военного округа. Одно из назначений музея – показать историю воинских формирований на территории Казахстана. Здесь достаточно обширно представлены материалы 316 (8-й гвардейской) стрелковой дивизии им. И.В. Панфилова, сформированной в Алматы в июле 1941 года [3].

Выставочный зал Военно-исторического музея Министерства обороны РК расположен на площади 2 200 квадратных метров и представлен такими коллекциями как: бронетанковое вооружение и техника, наземная артиллерия и минометы, силы воздушной обороны и специальная техника. Всего выставочный зал насчитывает около 122 единиц вооруженной техники [3].

В экспозиции музея представлены образцы военной техники и вооружения, коллекции знамен, награды, вещевой и фотодокументальный материал. Архитекторами здания, где ныне располагается музей, являются Ю. Ратушный, О. Балыкбаев, Т. Ералиев, а также конструктор И. Разин и др. Музей является частью единого архитектурно-скульптурного комплекса площади Мемориала Славы в Парке им. 28-ми гвардейцев-панфиловцев [3].

В список музеев военной тематики входит также Военно-исторический музей Западно - Казахстанского университета имени М. Утемисова. Музей истории ЗКГУ был создан 1982 году на основе материалов, собранных по заданию ректората в республиканских и местных архивах профессором ЗКГУ П.Р. Букаткиным, а также фотодокументов и экспонатов, собранных в ходе поисковой работы [3].

Работа музея по военно-патриотическому воспитанию получила ещё более широкий размах при руководстве академика, ректора университета Т.З. Рысбекова. В соответствии с разработанным новым тематико-экспозиционным планом, кроме диорамы подвига П.И. Гусака, с помощью художников-дизайнеров Б.У. Нурашева, К.Н. Мадирова, руководителя сектора Web-технологий и программ отдела ИИТ Н.А. Жусипкали создана новая экспозиция на тему «В боях и походах». В рамках данного проекта были заново оформлены витрины с фотодокументами, боевыми орденами и медалями, полевыми сумками и другими экспонатами с поля боя [3].

Также были создан стенд под названием «Западный Казахстан – ближний тыл

Сталинградского фронта», а также стенды о боевом пути 101-й и 152-й отдельной стрелковой бригады, входивших в состав 118-й стрелковой дивизии, и 312-й стрелковой дивизии, сформированных на территории Западного Казахстана. Большой интерес представляют и витрины, оформленные к столетию В.В. Иванова - ученого-ботаника института, командира взвода институтского полка народного ополчения и выставленные его личные вещи военных лет, подаренные музеем его дочерью О.В. Фокиной [3].

В музее проводятся научно-практические студенческие и ученические конференции, заслушиваются доклады и сообщения, подготовленные учащимися школ по тематикам исследовательского проекта «Первый шаг в науку». Помимо этого организуются встречи студентов с ветеранами войны, тыла, передачи для областного радио и телевидения под рубрикой: «Из музея ЗКГУ. Память Жива». Здесь также стоит упомянуть консультационную помощь профессора ЗКГУ П.Р. Букаткина в подготовке документального киносериала

«Истории Победы» о Западном Казахстане и западно-казахстанцах в годы Великой Отечественной войны. Демонстрация сериала была приурочена к 60-летию Великой Победы и организована областным телевидением во всех районах области. После киносериал был передан в дар военно-историческому музею ЗКГУ и демонстрируется сегодня для преподавателей, студентов и гостей ЗКГУ [3].

В списке почетных гостей музея значатся имена летчика-космонавта, «Халык қаһарманы» Казахстана Талгата Мусабаева, бывшего министра образования РК Крымбека Кущербаева, олимпийской чемпионки Ольги Шишигиной, а также ученых из США Д.Джугис и В.Сагар и многих других. Гостями музея были оставлены записи слов благодарности за память об участниках войны и бережное отношение к их подвигам. Олимпийская чемпионка Ольга Шишигина через областную газету «Приуралье» выразила признательность создателям музея: «В ЗКГУ имени М. Утемисова прекрасный военно-исторический музей. Ни в одном вузе РК не видела таких экспонатов, которые точнее и полнее рассказывали бы об истории своего края в годы войны» [3].

Еще одним музеем военно-исторической направленности является Мемориальный музей Бауржана Момышулы. Музей находится в Жуалинском районе округа Аксай в селе Кайрат. Строительство музея началось еще в 1990 году, а торжественное открытие состоялось 5 мая 1995 года [4].

Бауржан Момышулы – один из известных героев Великой Отечественной войны, отважный полководец и искусный литератор. Участвовал в боях Великой Отечественной с сентября 1941 года в составе 316-й (8-й гвардейской) стрелковой дивизии под командованием генерал-майора И.В. Панфилова. В результате его умелого руководства и личной отваги батальон три дня сдерживал натиск врага на Волоколамском шоссе у деревни Матрёнино. После он сражался в различных частях и к 1945 году имел звание гвардии полковника. В историю военной науки значится как один из авторов тактических манёвров и стратегий, которые до сих пор изучаются в военно-специализированных университетах и институтах. Б. Момышулы также читал лекции по боевой подготовке во время визита на Кубу в 1963 году. Что касается его писательской деятельности, то здесь стоит отметить такие его произведения, как: «За нами Москва», «История одной ночи», повесть о генерале Панфилове «Наш генерал», «Психология войны» и другие [4].

Общая территория музея составляет 349 кв.м. В фонде находятся около 2 тысяч экспонатов. В их числе – фотоколлаж, составленный из фотографий Бауржана Момышулы, его военная форма, одежда, альбомы, домбра, предметы из рабочего кабинета и книги. Один из залов музея посвящен героическому подвигу панфиловцев и содержит большое количество материалов об истории 316-й (8-й гвардейской) стрелковой дивизии. В другой части музея представлена послевоенная жизнь и писательская деятельность Б. Момышулы. Здесь же находится экспозиция его рабочего кабинета, письменный стол с немецкой пишущей машинкой «Ундервунд» и предметы декора [3].

В 2011 году родственники Б. Момышулы, в частности, его невестка Зейнеп Ахметова передала музею альбомы с казахскими орнаментами, которые Бауржан Момышулы рисовал

для своих внуков, бюст кубинского революционера Хосе Марти, привезенный им с Кубы и многие другие предметы [4].

Для местных жителей музеем проводятся экскурсии, беседы и музыкально-литературные вечера. Также стоит упомянуть об особенной традиции два раза в год провожать из музея призывников в армию. Ко дню рождения Бауыржана Момышулы жители района собираются возле памятника герою, возлагают цветы и проводят различные патриотическо-воспитательные мероприятия [4].

Безусловно, говоря о военно-исторических музеях Казахстана, нельзя не упомянуть Национальный военно-патриотический центр Вооруженных сил Республики Казахстан. Он был открыт 1 декабря 2015 года в городе Нур-Султан (Астана). Военно-исторический музей расположился в здании бывшего Президентского центра культуры РК. Часть экспозиции музея составляют предметы из коллекций Военно-исторического музея в Алматы [5]. Выставочный зал содержит экспонаты, касающиеся определенной сферы или периода развития военно-промышленного комплекса Казахстана. Всего в фонде музея насчитывается более 6000 экспонатов. Экспозиция музея рассказывает о становлении и развитии военного искусства Казахстана и всех его составных частей на протяжении всего исторического периода. Также в музей часто приезжают различные выставки других стран, посвященные военной тематике [6].

Сегодня Национальный военно-патриотический центр Вооруженных Сил представляется как многофункциональное учреждение, координирующее деятельность молодежных общественных организаций в сфере военно-патриотического воспитания казахстанцев. На базе центра создано Республиканское детско-юношеское военно-патриотическое общественное движение «Жас сарбаз» с филиалами во всех регионах страны. Помимо этого в военно-патриотическом центре постоянно проводятся различные конкурсы, викторины, военно-полевые игры, военизированные эстафеты и акции: «День открытых дверей», «День призывника», «День юнармейца», «Один день в армии Казахстана», «Ақ найза», «Ұлан», «Алау», «Батыр», «Жас Ұлан» и другие [7].

В данный момент времени музей занимается научно-просветительской работой. Она направлена на нравственное и эстетическое воспитание молодежи, повышение культурного уровня и организацию полноценного досуга для граждан страны. Национальный военно-патриотический центр на постоянной основе организывает встречи с депутатами Парламента, руководителями государственных органов и ветеранами Вооруженных Сил [7].

В целом, деятельность всех вышеуказанных музеев направлена на содействие в изучении истории Казахстана, военно-патриотическое воспитание молодежи и повышение интеллектуального уровня народа.

Стоит отметить, что особую значимость музеи приобрели в период пандемии - виртуальные 3D экскурсии стали новым объектом развития музейного дела. Казахстанские музеи также присоединились к данной мировой тенденции, создавая трехмерную визуализацию экспозиций и музейной обстановки. В свою очередь музеи военной тематики на примере других учреждений постепенно вливаются в виртуальное пространство, применяя в своей работе современные технологии. В частности, Национальный военно-патриотический центр Вооруженных Сил уже имеет в своем арсенале программы 3D экскурсий.

Таким образом, можно сказать, что исторический опыт деятельности казахстанских музеев военной тематики показывает особенности развития военного дела в Казахстане на протяжении различных периодов. Данный вид музеев выполняет значимую роль в воспитании подрастающего поколения, прививая им морально-нравственные ценности через страницы и объекты истории, поднимает культурный уровень населения, развивает историческую память и оказывает благоприятное воздействие на современное общество.

Список использованных источников

1. Пушкарева Т.В., Шемякина Е.М. Memory studies в развитии

социогуманитарного знания. Часть 1. Становление мемориальной парадигмы. // Вопросы культурологии. – 2016.

2. Овчинникова З.А. Роль музеев в формировании, поддержке и трансляции исторической и культурной памяти. // Вестник культуры и искусств, 2018.

3. Асилов Н.Т., Альшимбаева Г.А., Дильманов С.Д., Ещанов А.Ш., Койшигарина Г.М., Мартынов А.А. Роль военно-исторического музея в военно-патриотическом воспитании. – Астана, 2017. – 297 с.

4. Мемориальный музей Бауржана Момышулы [Электронный ресурс] // Culturemap.kz // URL: <https://culturemap.kz/ru/object/memorial-nyiy-muzeiy-bauyrjana-momyshuly>. (Датаобращения: 26.03.22г.).

5. Воронина К. Назарбаев откроет Военно-исторический музей в Астане [Текст] / К.Воронина// Казахстанская правда. – 2015.

6. Национальный военно-патриотический центр Вооруженных Сил РК [Электронный ресурс]// Nur-sultan3d.kz //URL: <https://nur-sultan3d.kz/art/museum/military.html>. (Дата обращения: 27.03.22г.).

7. Таласов М. Национальный военно-патриотический центр ВС РК продвигает новый имидж Ұлы Дала Елі // Sarbaz, 2017.

ӘОЖ 93/94

ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ-ҒАЛЫМ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ ЖӘНЕ АКАДЕМИК-ДӘРІГЕР САЙЫМ БАЛМҰХАНОВ ІЗІМЕН

Имангалиев Алмас Темирбекович

imangaliyev_historian@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің 3-курс докторанты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі- т.ғ.д., профессор З.О. Дүкенбаева

XX ғасырдың 40-жылдарының ортасынан бастап тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырдың ғұлама ойшылы әл-Фараби есімі мен мұрасын зерттеуді бастады. Бірақ, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасыр ғұламасы әл-Фарабиді зерттеуде біраз қиындықтарға тап болады. Солардың бірі ретінде әл-Фараби еңбектерінің араб тілінде жазылуында еді. Осы мәселе аясында тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде келесідей көрсетеді: «Әл-Фараби мирасын мен іздей бастаған 1958-1960 жылдары Қазақстанда араб тілін үйрететін, үйренетін, зерттейтін ешбір орын болған жоқ. Демек, араб тілін білетін жан жоқ десе болғандай» [1, 18 .]. Нәтижесінде, Ақжан әл-Машани бұл мәселеден шығудың жолын іздестіріп, мешіттің имамдарымен кездеседі. Бұл туралы Орталық мемлекеттік архивінің 2285-қорының 75-іс-құжатында мынадай ойлармен танысуға болады: «Ұлы бабамыз әл-Фараби мирасын зерттеп жүрген кез болатын. Осыдан жиырма бес жыл шамасы бұрын әл-Фарабидің араб тілінде жазылған еңбектерін аударуға менің алғашқы көмекшілерім мешіттің имамдары, қазилары, молдалары болатын. Исламның парызын өтеу үшін мен мешітке жұма сайын, баратын едім. Оның үстіне басқа күндерде де мешітке боламын, ол кісілердің үйлерінде боламын» [2, 2-3 бб.]. Имам-білімдарлардың есімдерін «Әл-Фараби және Абай» кітабында (1994) [1, 20 б.], «Зерде» ғылыми-көпшілік журналында шыққан «Әл-Фарабидің нұрнамасы» атты мақала-зерттеуінде (1994) [3, 22 б.] байқауымызға болады. Араб тілінде жарық көрген әл-Фарабиді және мұраларын зерттеуге көмектескен имам-білімдарлардың есімдері: Сәдуақас Ғылмани, Қажыбай Мәндібайұлы, Ғаббас Елеусіов, Рахым Сәрсенұлы [1, 20 б.].

Сондай-ақ, ең алғашқыда тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машаниге Фараби мұраларының зерттеу жұмысын қолдаған геолог-ғалымдар Қаныш Сәтбаев [4, 21 б.], Шаһмардан Есенов [1, 23 б.], академик-дәрігер Сайым Балмұханов [1, 23 б.], заңгер-ғалым

Салық Зиманов [5, 271-275 бб.] және т.б. есімдерді атауымызға болады. Осы мақалада аталмыш тұлғалардың ішінен академик-дәрігер Сайым Балмұхановты ерекше көрсеткіміз келіп отыр.

Балмұханов Сайым Балмұханұлы туралы 1970 жылы шыққан «Академия наук Казахской ССР» атты кітаптағы берілген ақпаратқа сүйенетін болсақ, Қазақ ССР-нің Ғылым қайраткері, профессор, Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазақ ССР Ғылым Академиясының «Эксперименталды биология» институтының «Радиология» бөлімін басқарды [6, 131 б.]. Ол алғаш болып рентгенология және радиология ғылымын дамытып, медицина саласында үлкен ғылыми мектептің негізін қалады [7, 8 б.]. Академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың жетекшілігімен 18 ғылым докторын, 81 ғылым кандидатын дайындап шығарды. Академик-дәрігер 450-ге жуық ғылыми жұмыстардың авторы болып келеді [7, 7 б.].

Ғылым жолында академик Сайым Балмұханов геолог-ғалым, Қазақ ССР Ғылым Академиясының тұңғыш Президенті Қаныш Сәтбаевпен [7, 76 б.], тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанимен [1, 23 б.], Түркияға төрт рет барған іс-сапарында түрік халқына бірінші рет скрипканы үйреткен алғашқы қазақ жігіті, Темірбек Жүргеновтің немересі Әлім Алматпен [7, 130 б.], түркітанушы-ғалым Зәки Валиди Тоғанмен [6,], Қасиетті Құран Кәрім кітабының қазақ тіліне аударған Халифа Алтаймен [7, 6 б.] ғылыми байланыста болған [7, 130 б.].

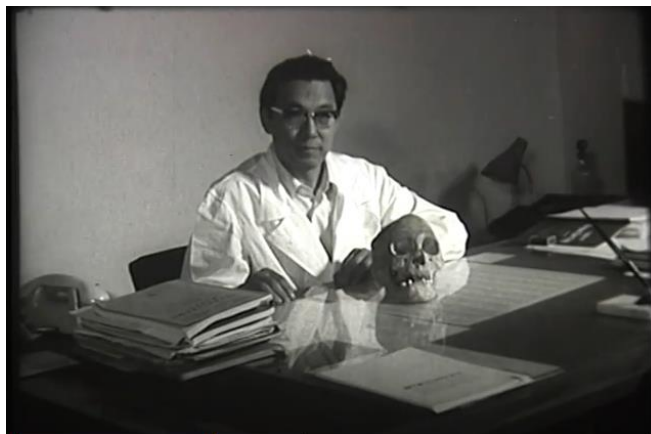
Зерттеу мен материалдары мен әдістері. Бұл мақалада Түркістан облысы Отырар ауданы Шәуілдір ауылындағы «Руханият – Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорындағы академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасыр ғұлама ойшылдары әл-Фараби мен ибн Сина туралы сұхбат-зерттеулері жарық көрген газет-басылымдарынан, ҚР Орталық архив қорының «Ақ» атты 2285-қорының іс-құжаттарынан алынған материалдардан тұрады.

Мақалада деректерді ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Ең алғаш медицина ғылымдарының докторы, профессор, академик Сайым Балмұханов есімі туралы 1994 жылы тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың қаламынан туындаған «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінен таныса алдық. Аталмыш еңбекте фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани академик-дәрігер Сайым Балмұханов туралы келесідей ақпараттарды ұсынады: «Академик-дәрігер Сайым Балмұханов Түркияға барғанда Стамбулда түрік тілінде шыққан әл-Фараби еңбектерін алып келді. Соның ішінде әсіресе бізге зор көмек бергені профессор Ахмад Аташтың «Әл-Фараби» кітаптарының тізімі (Стамбул, 1950)». Фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың көрсетуі бойынша академик-дәрігер Сайым Балмұханов Түркиядан 160 кітап әкелгендегі, оның ішінде ортағасыр ойшылы әл-Фараби туралы еңбектерінің көп екендігін атайды [1, 23 б.]. Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің жазған ақпаратына дәлел ретінде академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың «Түркияға іссапар» атты мақаласын атауымызға болады. Онда академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың: «Сол Түркия жеріне барған сапарымның барлығында талай тарихи материалдар әкелген едім» атты жазбасын көрсетуімізге болады. Сонымен қоса, бұл тарихи материалдарды Әнуар Әлімжановқа, Мұхтар Әуезовке бергендігі туралы ақпараттар беріледі [7, 130 б.].

Академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасырдағы ғұламалар туралы айтқан сұхбаттарын, ғылыми-зерттеу мақалаларын іздей келе, «Аль-Фараби. Ақжан Машани» атты фильмінен танысуымызға болады. Бұл фильмнің басты сценаристі тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани. Бұл фильмді Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д., фарабитанушы-машанитанушы Дүкенбаева Задаш Оразғалиқызының жеке архивінен алынды. Академик-дәрігер берген сұхбатында келесідей ойларын келтіреді: «Когда речь идет о Абу Наср аль-Фараби, то нас прежде всего интересует время когда он жил, эпоха и среда, которым он обитал и материальная культура, обнаруженная последние годы археологами Академии Наук Казахской ССР и то что написано арабскими писателями свидетельствует о том, что в ту эпоху населения Сырдарьинской долины города Отрар, прилегающих зон владели высокой культуры. Прежде всего, меня

касается, это медицина и биология и не случайно, что такой великан, как аль-Фараби, родился в этой зоне, оказался родоначальником фактической предварительным ренессанса арабской науки и медицины. Качество примера могу провести находку наших археологов, череп, который был обнаружен несколько тому назад, долине Шардаринского канала в местности Кызылкарнайтобе. Если внимательно рассмотреть череп, в котором имеется большое трепанационное отверстие, отрягствия проделано было этому человеку более тысячи лет тому назад. Производство трепанационного отверстие обширные зоны, захватывающие чуть ли одну четверть черепа, к захватывающие затылочные теменные прочие кости. Во-вторых, обработка отверстий само по себе стоит по инструментальным богатстве о искусстве» [8]. «Аль-Фараби. Ақжан Машани» атты деректі фильмінен академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың ортағасыр ойшылы әл-Фараби өмір сүрген ортағасыр кезеңі мен Қазақ ССР Ғылым Академиясының археологтарының тапқан бас сүйегін зерттеуде арнайы трепанациялық әдісті қолданғандығын көруімізге болады. Академик-дәрігер Сайым Балмұханов атап өткен «трепанация» ұғымын Брокгауз мен Ефронның энциклопедиясында келесідей анықтаманы ұсынады: «означает операцию пробурывания кости. В более узком смысле трепанацию понимают вскрытие черепной полости. Кроме бурава, для этой операции может применяться долото, пила или особый инструмент, носящий название остеотома. Операция эта была еще известна в глубокой древности и подробно описана у Гиппократы. Она производится при известных формах перелома черепа, нарывах и опухолях мозга, в последнее время также при падучей болезни» [9, 764 б.].

1-Сурет «Әл-Фараби. Ақжан Машани» атты деректі фильмінен алынды [8]

Академик Сайым Балмұхановтың ортағасырдағы медицина туралы жазған еңбектерін іздей келе, ҚР Ұлттық академиялық кітапхана қорынан Г.П. Матвиевская мен Б.А. Розенфельдтің «Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.)» атты кітабының 154-ші парағынан табылды. Онда Қазақ Совет энциклопедиясының 4-ші томында жарық көрген Сайым Балмұхановтың «Ибн Сина» атауымен берілген мақаласын кезіктірдік [10, 154 б.]. Энциклопедияда ортағасырлық мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фарабидің артынан ерген шәкірттерінің бірі ибн Синаның өмірбаяны, қызметі және ғұлама ойшылдың «Дәрігерлік ғылым каноны» («Китаб әл-канун фи-т-тибб») атты еңбегінің аудармасы және адамның саулығы, салауатты өмір салты туралы ойларды келтіреді. Атап айтатын болсақ, Сайым Балмұханов ортағасырдың ғұламасы Ибн Синаның саулық сақтау жолдарын келесідей мазмұнда ұсынады: «... Дене құрылысының гармониясын бірқалыпты ұстау, тағам мен ішімдікті талғау, дәрет тәртібін мұқияттау, киім мен ауа тазалығын ұстау, дене мен рух бірлестігін көздеу, ол үшін ұйқы тәртібін бұздырмау. Дене шынықтыру үшін жаттығулар әр адамның жасына, күшіне әрқилы болуы қажет» [11, 624-625 бб.]. Сонымен қатар, аталмыш мақалада Сайым Балмұханов: «Ибн Синаның қалдырған соны мұраның ішіндегі ең ізгісінің бірі – ауру-кеселді қоздырмас үшін күні бұрын шаралар қолдану. Бұл жөніндегі ережелер тек дәрігерлерге арналған уағыз ғана болған жоқ, ғасырлар бойы қоғамға

пайдалы ережеге айналды» деп атап өтеді. Бұл кезекте ортағасырдағы Отырар, Тараз секілді сауда жолының торабында орналасқан қалаларда сатылатын балық сақтау, сүт сату секілді орындардағы тазарту тәртіптері өкімет тарапынан қадағаланып, сондай-ақ, бұл тәртіптер Ибн Сина және оның шәкірттерінің ықпалымен жүзеге асырылғандығын көрсетеді [11, 624-625 бб.].

Академик-дәрігердің ортағасырлық ғұлама ғалымы әл-Фараби туралы Түркістан облысы Шәуілдір өңірінде орналасқан «Руханият Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорынан табылған газет-басылымдарында жарық көрген мақалалары мен сұхбаттар дәлелдейді. Атап айтатын болсақ, 1968 жылы қараша айының 22-де жарық көрген газет қиындысынан жиналған «Фарабитану» туралы арнайы папкіде «Тиянақты зерттеу – биік мұрат» атты мақала кездеседі. Өкінішке орай, қорда сақталған газеттің атауы көрсетілмеген. Аталмыш мақалада Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы, Сайым Балмұхановтың Фараби туралы ғылыми пікірі келесідей көрсетіледі: «Мен жуырда Түркиядағы қатерлі ісіктің зерттеу қоғамының шақыруы бойынша осы елде болып, Анкара, Стамбул университеттерінде лекция оқып қайттым. Түрік ғалымдарының жерлесіміз Фарабидың есімін ілтипатпен ауызға алып отырады. Анкарадағы мәдениет институтының директоры Темір Ахмет Фараби шығармалары жайында төрт-бес зерттеу еңбегін жазыпты. Медицина ғылымының тарихын зерттеуші Феридин Узлуқ Фарабидің сирек кездесетін суретін басып шығарған. Фараби еңбектері мектеп оқулықтарында басылып тұрады. Сондай-ақ, медицина институтының студенттері де ұлы ғалым еңбектерімен кең таныса алады» [12].

«Руханият Әбу Нәсір әл-Фараби» музейінің қорындағы ортағасырлық мұсылман ренесансының көрнекті өкілі Әбу Нәсір әл-Фарабидың туғанына 1100 жылдық мерейтойы қарсаңында «Мұрагерлер парызым. Фарабиді зерттеуші ғалымдар «Лениншіл жас қонақта» атты атаумен жарияланған сұхбатта тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Сайым Балмұханов, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Марғұлан, физика-математика ғылымдарының кандидаты Ауданбек Көбесов сұхбаттары бар мақала жарық көрді. Газет атауы, қай жылы және қай нөмірде жарық көргені белгісіз. Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Сайым Балмұханов: «Фараби табиғаттың дамуын дұрыс түсініп, таныған ғалым. Кеңістік пен табиғат арасында қандай байланыс бар? Бұл мәселе ерте дүние ғылымында да түйінді проблеманың бірі болған. Табиғаттану ғылымының осындай өзекті мәселесін Фараби өз дәуірінде дұрыс шешіп, нақтылы тұжырымдар жасай алды. Әрине, мұндай құнды тұжырымдар жасау үшін белгілі бір жағдай, орта әсер ететіні белгілі. Еңдеше, Фараби үлкен білім орталығында өсіп, өшпес еңбектер жазды деуге хақымыз бар» деп көрсетеді [12].

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидың түркті болуымен ортағасыр мұсылман ренесансының көрнекті өкілі әл-Фарабидің 1100 жылдық тарихи мерейтойы 1975 жылы Алматы шаһарында өтті. Бұл туралы ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Орталық Ғылыми кітапхананың «Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет» бөлімінің қорында сақтаулы деректік құжатында Халықаралық ғылыми конференцияға қатысқан ғалымдар тізімі баяндамаларының атаулары бар бағдарлама сақтаулы. Аталмыш Халықаралық ғылыми конференция нәтижесінде аталған жылы «Наука» («Ғылым») баспасымен жарық көрген «Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока. Тезисы докладов» атты ғылыми жинақ көрді. Ғылыми жинақ 3 секцияға бөлінген. Олар: 1-секция – «Аль-Фараби и развитие общественно-философской мысли», 2-секция – «Аль-Фараби и развитие естественных наук», 3-секция – «Аль-Фараби и проблемы языка, литературы, искусство, психология». Бұл жинақта тұңғыш фарабитанушы-ғалым А.Ж. Машановтың «Астрономические наследие аль-Фараби», М.М. Хайруллаевтың «Аль-Фараби и развитие сводомыслия», О.А. Жаутыковтың «Аль-Фараби – выдающийся представитель точного естествознания в средневековье», А.К. Көбесовтың «Учение аль-Фараби о тригонометрических линиях», А. Казибердовтың «Рукописи аль-Фараби в фондах Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР» т.б. ғалымдардың баяндамалары бар. Әр ғылым саласы бойынша жазған ғалымдардың ішінде

ортағасырдағы медицина туралы қалам тербеген академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың «Аль-Фараби и развитие медицины на Востоке» атты тезис-мақаласын атауымызға болады. Ол өз зерттеуінде ортағасыр медицина ғылымындағы әл-Фарабидің рөлін ерекше атап көрсетеді: «Наряду с улучшением диагностики и лечения отдельных заболеваний аль-Фараби определение медицине, указал цели и задачи этой отрасли знаний, обосновал теорию медицинской науки и тем самым указал пути, следуя которыми, его ученики подняли медицину на качественно новую ступень» [13, 64-66 бб]. Бұл мақалада академик-дәрігер, ортағасырдағы медицина ғылымының жандануы, Ибн Синаның, Әлішер Науаидың аталмыш тақырып аясында ойларын кең түрде көрсетеді [13, 66 б.].

Алматы қаласындағы Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының кітапханасында академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың 1949 жылы қорғаған «Рентгенотерапия эндемического зоба» кандидаттық [14, 1 б.] және «Влияние функционального состояния нервной системы на развитие некоторых лучевых реакций» атты докторлық диссертациялары [15, 1 б.] бар. Сонымен қатар, аталмыш кітапхананың қорында академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың өзінің айналысқан негізгі тақырыптары аясында және академик-дәрігер хақында баян ететін келесідей ғылыми еңбектері мен кітаптары сақтаулы. Олар: Радиочувствительность опухолей в эксперименте (1971, соавт. М.Л. Ефимов) [16, 3 б.], «Лучевая терапия и клиническая радиобиология» (1985) [17, 3 б.], «Three generations of the Semipalatinsk affected to the radiation» (2002, соавт. Б.И. Гусев, Т.С. Балмұханов) [18, 3 б.] және т.б.

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырдың ғұлама ойшылы әл-Фараби есімі мен сан-салалы бағыттағы мұраларын зерттеуде көптеген ғалым-профессорлармен тығыз байланыста болды. Сол ғалымдардың бірі де бірегейі, академик-дәрігер Сайым Балмұхановтың фарабитану ғылымында атқарған істерімен, мұраларымен танысу, зерттеп-зерделеу және насихаттау, қазіргі ғылым жолындағы жүрген жастардың бір үлкен міндеті деп ойлаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
2. ҚР Орталық мемлекеттік архиві. 2285-қор, 1-тізімдеме, 75-іс-құжаты, 18 парақ.
3. Машанов А.Ж. Әл-Фарабидің нұрнамасы. // Зерде. – 1994. - №2. – 22-24 бб.
4. Машани А. Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл-Фараби» романы. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2005, 352 б.
5. Салық Зиманов. Материалы к биографии / сост: И.М. Козыбаев. Астана, 2014. – 320 с.
6. Ш. Есенов. Академия Наук Казахской ССР. Издательство «Казахстан». 1970. – 203 с.
7. Балмуханов С. Өнегелі өмір / под ред. Г.М. Мутанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. В. 56. – 331 с.
8. «Әл-Фараби. Ақжан Машани» тарихи-деректі фильмі. З.О. Дүкенбаеваның жеке архивінен алынды.
9. Энциклопедический словарь. Начатый проф И.Е. Андреевским, продолжается под редакцию К.К. Арсеньева, и заслуженного профессора Ө.Ө. Петрушевского. Том XXXIIIА Томбигби – Трульский собор. Издатели Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С-Петербург). Типография Акц. Общ. «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. – 960 с. Наиболее значительная по объему оригинал. статьи 66-го полутума.
10. Матвиевская Г.П., Б.А. Розенфельд. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.). Главная редакция восточной литературы Издательство «Наука». Москва 1983. – 479 с.
11. Қазақ совет энциклопедиясы. Т. 4 : ДОК-ИМАНТАУ / бас редакторы М.Қ. Қаратаев. - Алматы : Қазақ совет энциклопедиясы, 1974. – 670 б.

12. «Фараби» атты папкасы бар газет-кыиндылары. «Руханият – Әбу Насыр әл-Фараби» музейінің қорынан алынды.
13. Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока: Тезисы докладов / АН СССР. АН КазССР. - Алма-Ата: Наука, 1975. – 115 с.
14. Балмуханов С. Рентгенотерапия эндемического зоба. Диссертация на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. Институт клинической и экспериментальной хирургии. г. Алма-ата, 1949. – с. 272.
15. Балмуханов С. Влияние функционального состояния нервной системы на развитие некоторых лучевых реакций. Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Институт клинической и экспериментальной хирургии Академии наук Казахской ССР. Алма-ата-Москва. – 1958. – с. 483.
16. С.Б. Балмуханов, М.Л. Ефимов. Радиочувствительность опухолей в эксперименте. Издательство «Наука» Казахской ССР. – Алма-ата. – 1971. – с. 171.
17. Лучевая терапия и клиническая радиобиология. Министерство здравоохранения Казахской ССР. Казахский научно-исследовательский институт онкологии и радиобиологии. – Алма-ата, 1985. – с. 243.
18. S.B. Balmukhanov, B.I. Gusev, T.S. Balmukhanov. Radioactivity and Population Health Status around Semipalatinsk Nuclear Test Site. Almaty. – 2002. – p. 160.

УДК 93/94

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ИНСТИТУТА БИЕВ

Кенжебекова Ж.К.

kenzhebekova-1995@mail.ru

докторант 2 курса специальность «История» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель - Мусабалина Г.Т., д.и.н, профессор

Институт биев является древнейшим, средневековым механизмом, веками определяющим порядок в казахских жузах. Даже после присоединения казахских жузов к Российской империи, имевший свою многоуровневую судебную-правовую систему, традиционный институт биев был сохранен. Исследование значения правового института казахских биев позволяет выявить нам механизмы управления и традиционные проблемы, характерные для имперской политики в отношении национальных окраин России XIX века. Первые сведения о жизни казахского населения в составе Российской империи оставили чиновники и военные, являвшиеся обычно офицерами Генерального штаба или представителями Императорского РГО. По этой причине в своих работах они сравнивали эффективность различных форм управления на окраинах империи и обосновывали прогрессивность для казахов российской администрации и законов.

Только в постсоветский период, на фоне повышения интереса к национальной культуре, традиционный институт биев становится предметом многочисленных исследований. В частности дискуссионными в современной историографии являются проблемы возникновения института биев, преемственности бийского звания и полномочий биев [1, 53]. Множество исследований посвящено институту биев в структуре Российской империи. При этом имперские интересы, эффективность и итоги российской политики получают различные трактовки.

Институт биев как тип властных отношений сложился в далеком прошлом традиционного общества казахского народа, как результат длительного отбора народом разнообразных практик, как устойчивый маркер социокультурного пространства казахского народа, регулятор жизнедеятельности социума, способный гибко адаптироваться к возможным влияниям внешних политико-правовых систем.

Бии по политическому и социальному статусу не были однородными, связано это было с тем, что они выполняли в казахском обществе самые разные функции: наряду с тем, что одни были предводителями родов (административно-политическая функция) и возглавляли народное ополчение (военная), другие разрешали судебные вопросы (судебная) и принимали участие в выработке и принятии устных кодексов Степи (законодательная), третьи зачастую выступали в качестве послов (дипломатическая). Кроме этого бии были хранителями духовного наследия народа (духовно-эстетическая). Иногда в одном лице сосредоточивались все функции одновременно. Данный фактор существенно влиял и на материальное положение биев. Можно говорить о том, что часть биев как социальный институт аккумулировала в своих руках все властные полномочия. Исходя из этого синоним термина «бий» употребляются понятия «родовой предводитель», «родоначальник», «законовед», «посол», «оратор» [2, 9].

Важно отметить, что в казахском обществе XV-XVIII вв. основной судебной властью обладал суд биев. Юридически выполнять функции бия мог любой свободный общинник, обладающий достаточным авторитетом, знанием норм обычного права и красноречием. Кроме того, высшей судебной властью обладал хан, имевший право пересматривать решения суда биев. Ораторы - шешены и бии, несомненно, занимают важное место в истории казахского народа. Наиболее выдающиеся из них – это три великих бия: Толе би, Айтеке би, Казыбек би. Совершенно справедливо было сказано о них А. Нурпеисовым, известным казахстанским писателем: «Три мудреца, чьи имена не сходят с уст благодарных потомков Толе би, Казыбек би, Айтеке би, - не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в Древнем Риме, использовали широкий круг государственных обязанностей, в том числе суда биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократии Великой степи. Именно великое ораторское искусство, в первую очередь, выдвинуло их в ряды исторически значимых лиц казахского этноса.

В обычном казахском праве дело не могло возбуждаться по факту преступления, процесс начинался только по инициативе потерпевшего. Бии выбирались по взаимному соглашению сторон, причем бию мог быть дан отвод, но только до начала процесса. Рассмотрение дела начиналось с обряда бросания перед судьей плетей истцом и ответчиком. Это символизировало согласие обеих сторон с составом суда и согласие, с будущим решением бия. Попытка отвода, бия, после бросания плетей или препятствование судопроизводству наказывалось, виновного могли избить его же плетью. Прежде чем начать процесс, бий предлагал сторонам примирение и в случае отказа начинал слушанье [3, 17]. Обычно это происходило при большом стечении народа, причем не только заинтересованных людей, но и всех желающих. Суть дела излагалась в устной форме истцом или его представителем. В это время ответчик также мог изложить свою версию сам или через представителей. В их роли выступали чаще всего красноречивые и знакомые с нормами обычного права одноаульцы. Бий мог вызвать свидетелей, явка которых обеспечивалась заинтересованной стороной.

Обычное казахское право предусматривало различный подход к свидетелям в зависимости от их социального статуса. Не принимались свидетельства женщин, ближайших родственников истца и ответчика, несовершеннолетних, лиц, подвергавшихся телесным наказаниям, а также лиц, признанных сумасшедшими. Свидетельства рядовых общинников имели доказательную силу только после того, как честность свидетелей подтверждалась присягой. Свидетельства же султанов, биев и других влиятельных лиц принимались без присяги. Свод законов «Жеті Жаргы» определял, что «для удостоверения в преступлении требуется не менее двух, а иногда трех свидетелей». Одним из важнейших институтов судебного процесса в казахском обычном праве был институт присяги, который в народе называли «мсан беру». К нему прибегали в случае невозможности другими способами выяснить истину. Интересно, что присягали не сам истец и ответчик, а их родственники по выбору противоположной стороны [4, 17]. При этом предпочтение отдавалось известным и уважаемым людям, желательно незнакомым с обстоятельствами дела. Различалось два вида присяги - доказательная и очистительная. Доказательная присяга требовалась от свидетеля истца. Очистительная присяга приносилась стороной ответчика. Присягатель должен был в

торжественной обстановке поклясться в невинности обвиняемого. Обычно при малейшем сомнении присягатель отказывался от присяги, так как если впоследствии выяснялась его ошибка, он нес ответственность как лжесвидетель, объявлялся вне закона, его имущество и скот могли быть безнаказанно разграблены. Отказ присягателя от очистительной присяги автоматически вел к вынесению обвинительного приговора. Приговор бия выносился устно, после его объявления проводился обряд под названием «алажт» - разрезание пестрой веревки, которая символизировала завершение судебного процесса. Бий получал вознаграждение под названием бийлик – это десять процентов от суммы иска и все штрафы, назначенные нарушителям процессуальных норм во время судебного процесса. Бии играли очень важную роль в казахском судопроизводстве.

Суд биев, как суд высокой морали, строился и основывался на таких фундаментальных принципах, составляющих его незыблемые основы, как неподкупность судьи, справедливость как суть и моральная ориентация судебных решений, доступность и публичность суда, владение судьей ораторским искусством как средством доказывания и обоснования судебного решения, ориентированность суда на примирение сторон и полное возмещение причиненного правонарушением ущерба. Одна из ярких особенностей суда биев — в его духовности: духовное содержание рассматриваемых споров всегда превалировало, бии старались придерживаться в первую очередь моральных установок, сложившихся в обществе [4, 37].

Авторитет биев держался на народном признании, по существу, это было и охранной грамотой, и своего рода «лицензией» бия на отправление правосудия. Бии являлись главными носителями норм права казахов, выполняли практически все правовые функции государства: знатоки, интерпретаторы и охранители существовавших законов, реформаторы и законодатели, советники ханов и султанов. Главным принципом их деятельности был принцип справедливости. Интересы народа были для них превыше каких-то узких местных интересов. Знаменитый Айтеке-би говорил: «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя смерть». При таком мощном посыле суд биев обладал совершенным, максимально упрощенным и действенным судопроизводством. Чокан Валиханов приводит занимательный факт, ярко характеризующий эффективность бийского правосудия: русские истцы и ответчики во многих случаях предпочитали русскому следствию суд биев [5, 7]. И таких фактов зарегистрировано сотни. Разумеется, современные реалии намного отдалают нас от прошлого, и невозможно механически перенести давние традиции в сегодняшний день, хотя иногда слышатся и такие предложения, особенно когда речь идет о третейских, мировых судах или институте досудебного примирения. Но, несомненно, мы многое можем и должны почерпнуть из богатейшего наследия суда биев. Самое главное и ценное — исторические уроки призваны помочь нам возродить нравственные начала в воспитании достойных судебских кадров, в судопроизводстве. Вовлечение в орбиту судебного правоприменения таких инструментов, как правовые обычаи и принципы, этических категорий предполагает соответствующий уровень образования и мышления судьи, его высокую моральную и гражданскую ответственность.

Историческое значение суда биев в том, что он был своего рода эталоном правосудия. Гласность как необходимое условие нормального функционирования кочевой демократии, свободное общественное мнение, отвечающее только требованиям исконных традиций и обычно-правовых норм, наконец, прочное утверждение принципа справедливости, стоящего выше всяких законов, — и есть безусловные гарантии суда биев, которому безоговорочно верили. Судебная тяжба начиналась там, куда люди приходили в поисках разрешения спора. А приходили они только к тем, чьему мнению доверяли. Это был истинный цвет народа, концентрирующий в себе всю кладезь народной мудрости и духовности.

Список использованных источников

1. Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. – Монография. М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с.

2. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. - Б.М., 1879.
3. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Рауан, 1993. – 224 с.
4. Абиль Еркин. История государства и права Казахстана.- 2005., Караганда.3-е изд. – 258 с.
5. Даниярова А.Е., Огольцова Е.Г., Нурлигенова З.Н. Материалы по истории Казахстана с древнейшего времени до начала XX века. – 2009, Караганда – 120 с.

УДК 93/94

ШКОЛЬНАЯ ЖИЗНЬ УЧИТЕЛЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Килина Людмила Владимировна

mila.kilina.01@mail.ru

Студентка кафедры истории России, Уральский государственный педагогический университет, Екатеринбург, Россия

Научный руководитель – М.К. Елисафенко, канд. ист. наук, доц.

Война – одно из самых страшных и наводящих ужас слов. Сколько боли, страданий, тоски заложено в смысл этого слова. События военных действий отражаются на всех сферах общественной жизни, в том числе, на образовании. Школьная жизнь перестает играть яркими красками, зачастую превращаясь в место размещения раненых. Учащихся школ, расположенных вблизи театра военных действий, эвакуируют в места, находящиеся на большом расстоянии от военных событий. В этих условиях, организация просвещения населения, активной школьной жизни, досуга обучающихся ложиться на плечи учителя.

Учитель является социально значимой фигурой в системе общественного воспитания и образования. Учитель передает знания, закладывает морально-нравственные ценности, воспитывает в учащихся патриотические чувства. Во второй половине XIX в. начался процесс феминизации педагогов начальных народных училищ, в связи с началом Первой мировой войны и призывом в армию учителей-мужчин этот процесс активизировался.

Каким был учитель в условиях Первой мировой войны? Какими качествами он обладал? Чтобы ответить на эти вопросы, следует рассмотреть социальные характеристики учителей в этот период, изменения в их профессиональной и бытовой жизни, роли и влияния на своих земляков.

История образования в целом и состояние учительских кадров в условиях Первой мировой войны нельзя отнести к разряду хорошо исследованных тем. Однако в последнее время историки уделяют все большее внимание проблемам повседневности, социальных ролей различных категорий населения в прошлом. Среди таких исследований можно отметить работы: И.В. Скалыги [9, 10], И.Н. Баишева [1], Ивановой Н.А. [8], М.К. Елисафенко [3], Е.Г. Исаковой [4], А.А. Кальсиной [2, с. 249], В.В. Карповой [2, с. 99], Л.Н. Семеновской [2, с. 496], Ж.А. Подольской [6], А. Д. Афанасьева [5, с. 119], Табиева Б.К [7, с. 17]. Исследования этих ученых позволят составить социальный портрет учителя в условиях Первой мировой войны.

Первая мировая война внесла свои коррективы в образ и условия жизни каждого человека, в том числе и учителей. Возрастала нехватка квалифицированных кадров, в связи с мобилизацией мужского населения на фронт, появлялась дополнительная нагрузка на учителей, в связи с притоком беженцев с западных территорий, а также снизился образовательный уровень педагогов.

В связи с объявлением Германией войны Российской империи 1 августа 1914 г. и вступлением России в Первую мировую войну, на учителя стали возлагаться новые задачи. Война показала необходимость знания грамотности и чтения, чтобы люди, оставшиеся в тылу, могли писать своим близким, отправившихся на передовую, а также читать письма, присланные с фронта. Это обуславливало возросшую среди населения потребность в изучении грамотности. С этой целью на Урале были организованы вечерние курсы для просвещения

населения. Такие вечерние курсы проходили в Ирбитском, Осинском, Оханском, Пермском, Чердынском уездах [3]. Соответственно, с возникновением дополнительных курсов для безграмотных и малограмотных взрослых, на учителей возлагалась задача просвещения взрослого населения, обучения их письму и чтению. Надо сказать, что вечерние курсы негативно воспринимались учителями, так как эти курсы не оплачивались.

Также на педагогов легла задача агитации и пропаганды патриотических настроений среди населения. Учителя читали публичные лекции, освещающие историю и взаимоотношения славянских народов, касались вопросов союзнических отношений, в адаптированной для простого населения форме, излагали ход войны, в рамках народного чтения [4].

Особый интерес учителей во время Первой мировой войны представлял вопрос о влиянии войны на детей. Главной же педагогической задачей, в условиях военных действий, по мнению учителей, являлось пробуждение в детях чувства общественной ответственности за будущее [2, с. 496].

Деятельность учителя в условиях Первой мировой войны была обширной и многообразной. Учителя занимались не только просвещением населения, но и благотворительной деятельностью, организовывая ее совместно с учениками. Педагоги делали добровольные ежемесячные отчисления (в среднем 2–3 %) из заработной платы на военные нужды. Так, в 1915 г. педагогическим персоналом Томской мужской гимназии фронту было перечислено 164 руб. 28 коп [4]. В целом, общая сумма сбора пожертвований с 38 губерний и областей России на 1 января 1916 г. достигла 25 417 руб. 89 коп. [2, 249]. Пожертвования были не только деньгами, но и продуктами, вещами, одеялами, спичками, табаком, медикаментами [4]. Совместно с учениками учителя организовывали «кружечные сборы» на подарки воинам передовых позиций, устраивали литературно-музыкальные вечера с целью сбора денег для армии. Так, 6 декабря 1914 г. в Барнаульской женской прогимназии, при поддержке учителей и с участием обучающихся, был устроен первый платный благотворительный вечер в пользу раненых и находившихся в запасе [4]. В тюменском училище по инициативе Колокольниковых был устроен лазарет для раненых воинов, где учителя организовали курсы по оказанию первой медицинской помощи и, совместно с врачами и учениками, ухаживали за ранеными [4].

В то же время, невзирая на тяжелые условия военного времени, пермские учителя и ученые сохраняли интерес к своей профессии, занимались научными исследованиями, создавали профессиональные общества и организации. Так, например, в 1914 г. педагогическая общественность обсуждала возможность открытия в Перми отделения общества экспериментальной педагогики, а также психологической лаборатории для изучения психофизиологической природы детей и распространения научных сведений о детской психологии, основах воспитания и обучения [2, с. 249].

Надо сказать, что в тяжелых условиях войны появилась нехватка учебников и тетрадей. В связи с чем, учителя выступили организаторами борьбы с суровыми условиями военного времени, осуществляя принципы трудового обучения и воспитания учащихся, педагоги привлекали школьников к общественным работам, работам в школьных мастерских, госпиталях, на пришкольных огородах [7, с. 17]. Также, под руководством учителей, в целях патриотического воспитания организовывались образовательные экскурсии [11]. Кроме того, учителя были задействованы в сельском хозяйстве. В 1916 г. с согласия министра народного просвещения для помощи в посеве и уборке урожая в сельской местности «привлекается педагогический персонал и учащиеся учебных заведений, которые организуются в трудовые дружины» [8, с. 198].

Основная работа по просвещению населения, агитации и пропаганде, а также благотворительная деятельность легла на плечи женщин. Отток мужского населения, в связи с всеобщей мобилизацией, привел к нехватке кадров в сфере образования. Около 33 тысяч российских учителей подлежало призыву на военную службу, в Пермской губернии в 1914 г.

было мобилизовано 450 народных учителей [2, с. 249], в Вятской губернии – 300 учителей (на 1 января 1916 г.) [9].

В этих условиях, во многих образовательных учреждениях организовывались педагогические курсы или открывался дополнительный педагогический класс. Так, в Пермской губернии были организованы краткосрочные учительские курсы общеобразовательной направленности, с преподаванием предметов по педагогике и методике обучения [3].

В 1917 г. при Шадринской женской прогимназии было открыто второе отделение 8-го класса для подготовки учительниц высших начальных училищ [1]. Восьмой педагогический класс был открыт также в Вятской губернии, где в 1914 году во всех женских гимназиях были открыты педагогические классы [9].

В условиях нехватки педагогических кадров учительские места стали занимать комиссованные из армии грамотные военнослужащие, после прохождения краткосрочных педагогических курсов [1]. В условиях войны, безусловно, в целом снизился образовательный уровень педагогов, особенно среди учителей-мужчин. Молодые учительницы не имели должного опыта в преподавании и работе с детьми.

В начальных училищах Пермской губернии в 1915 г., по сравнению с 1914 г., образовательный уровень педагогов снизился на 6,6 %, а преподавателей, имевших специальную педагогическую подготовку, в 1914 г. насчитывался 41 %, в 1915 г. – 38 %. В народных училищах Вятского уезда число учителей со специальной подготовкой за этот же период снизилось на 13 % [9].

Материальное положение учителей в данный период нельзя назвать благополучным. В среднем, жалование учителя составило 30 рублей в месяц [8, с.198]. Надо сказать, что заработная плата учителей зависела от ряда факторов: от стажа работы, уровня образования, от наличия наград, от статуса учебного заведения, а также от общего количества уроков [12]. Однако, в связи с повышением цен на продукты, жалования учителей стало едва хватать на жизнь, при этом не оставалось денег на одежду и обувь. В этих условиях, учителя прибегали к сторонним заработкам: давали частные уроки, занимались приусадебным хозяйством, разводили пчел, подрабатывали в кооперативах [8, с. 198].

Важно отметить, что за призванными на службу учителями по циркуляру 14 сентября 1914 г. сохранились «занимаемые ими должности, право на занятие их вновь по увольнении из рядов войск; содержание; зачет времени, проведенного в военной службе, в сроки выслуги пятилетних прибавок и на пенсию из пенсионной кассы народных учителей и учительниц Министерства Народного Просвещения» [6].

Учителя могли рассчитывать на пенсионное обеспечение, но только в том случае, если земские гласные учредили пенсионную кассу. За 25 лет службы пенсия народного учителя составила от 160 до 180 руб. и не соответствовала прожиточному минимуму [2, с. 249]. Что касается учителей, ушедших на фронт и утративших работоспособность, то их пенсия была определена Законом от 25 июня 1912 г «О пенсиях нижним чинам» и из отчислений в пенсионную кассу, если учитель был ее участником [2, с. 249].

В заключении, говоря о социальном портрете учителя в условиях Первой мировой войны, можно отметить ряд положений, характеризующих данную социальную группу в этот период.

Во-первых, началась феминизация образования, связанная с всеобщей мобилизацией мужского населения. Роль педагога стали выполнять женщины и совсем юные девушки, окончившие педагогический класс.

Во-вторых, снизился образовательный уровень педагогов, связанный с оттоком квалифицированных кадров на поле боевых действий, вследствие чего роль учителя переходила к людям, окончившим лишь краткие педагогические курсы, которые, разумеется, не могли в полной мере охватить все аспекты педагогической деятельности в сжатые сроки.

В-третьих, у педагогов, в условиях военного времени, появились новые задачи, связанные с влиянием войны на детей.

В-четвертых, у учителей появились дополнительные обязанности и заботы: пропаганда и агитация населения, освещение военных событий, организация благотворительных сборов, помощь семьям, в которых были призванные на фронт, вовлечение детей в участие по оказанию помощи фронту, а также помощь в сборе и посеве урожая, что, надо сказать, совершенно не входило в обязанности учителя.

В-пятых, материальное положение учителей значительно ухудшилось, в связи с чем, зачастую, учителя прибегали к дополнительным заработкам частными уроками или ведением сельского хозяйства.

Учитель в условиях Первой мировой войны предстает перед нами как человек, проявляющий активную гражданскую позицию, готовый трудиться во благо своего Отечества, с уважением относящийся к своей профессии. Педагог в условиях военного времени старался выполнять на максимум свои профессиональные задачи: просвещение населения, воспитание подрастающего поколения, а также организация совместной с учащимися благотворительной деятельности.

Список использованных источников

1. Баишев, И. Н. Уральское учительство в годы Первой мировой войны // Вестник ВЭГУ. – 2015. – № 4(78). – С.96–102.
2. Война и повседневная жизнь населения России XVII-XX вв. (к столетию начала Первой мировой войны): материалы научной конференции, Санкт-Петербург, 14–16 марта 2014 г. / Изд-во : изд-во Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – Санкт-Петербург : Изд-во Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, 2014.
3. Елисафенко, М. К. Народное образование как приоритетное направление деятельности пермских земств в годы Первой мировой войны // Педагогическое образование в России. – 2014. – N 12. – С. 21–25.
4. Исакова, Е. Г. Общественная деятельность западносибирского учительства в условиях Первой мировой войны // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2015. – № 1 (5). – С. 42–45.
5. Молодежь XXI века: актуальные проблемы воспитания в современных условиях: материалы междунар. научно-практической конф. , г. Курск , 8 декабря 2016 г. / отв. ред. Семькин В.А., Пигорев И.Я., Соловьева Т.Н., Елисеев А.Н., Золотарева Е.Л., Сафронов В.В., Сеин О.Б., Солошенко В.М., Чепелев Н.А., Шатохин В.А. – Курск : изд-во Курск. гос. с.-х. ак., 2016. – 167 с.
6. Подольская Ж.А. Народное просвещение в годы Первой мировой войны // Актуализация проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2010. – № 5. – С. 56–58.
7. Постсоветское пространство – территория инноваций. Международная научно-практическая конференция: доклады и сообщения. 13-14 ноября 2014 г. Москва. // под ред. Б.К. Тебиева. – Москва: Изд-во: Московский региональный социально-экономический институт, 2014. – 224 с.
8. Россия в условиях кризисов XIX–XX веков: материалы междунар. научно-практической конф. , посвященной 100-летию Русской революции 1917 г. и 75-летию начала Сталинградской битвы, 20–21 апреля 2017 г./ отв. ред. Р.Р. Хисамутдинова. В 2-х тт. – Оренбург: Изд-во ОГПУ , 2017.
9. Скалыга И.В. Развитие начального образования и профессиональная подготовка учителей на Урале в годы Первой мировой войны (на примере Пермской и Вятской губерний) // Омский научный вестник. 2008. № 3 (67) – С. 38–41.
10. Скалыга, И. В. Уральское учительство в годы Первой мировой войны // Великий подвиг народа по защите Отечества: вехи истории: сборник научных статей./ Уральский государственный педагогический университет. – Екатеринбург, 2020. Ч 2. С. 215–217.

11. Тарасова, Н.В. Патриотическое воспитание школьников в детских самодеятельных объединениях России начала XX века: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Курск, 2018.

12. Титова, Л. И. Государственная политика в сфере подготовки учительских кадров в России в 1861–1917 годы (на примере Московского учебного округа): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2004.

УДК 93/94

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА, КАК ОТРАЖЕНИЕ ЖИЗНИ ПРЕДКОВ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО НАРОДА

Кублахат А.А.

kublaxat@gmail.com

Студент 2-го курса исторического факультета, специальности «История»,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель — Ж.О. Хасенова

Города Южного Казахстана — это уникальное переплетение оседлых культур и кочевого населения, этот регион издавна населяли древние цивилизации. К примеру, может служить древнее государство Согдиана (Согд), и события, которые произошли здесь в 329-327 гг. до н.э., война македонского царя Александра Великого с согдианским военачальником Спитаменом, которая закончилась победой Александра Великого и положило начало эллинистического периода в регионе, а также потерей независимости у согдийцев [1].

В VI-VII в земли Южного Казахстана, начали вторгаться и завоевывать территорию древние тюрки. Тюркские племена много чего переняли у древнего поверенного народа, в том числе можно сказать, что у некоторых представителей тюркских племен зарождается культура оседлости, одним важным примером можно судить об археологической находке в Бухарском оазисе, а именно монетах с надписью на которой гласит, что деньги были выпущены тюркским каганом, но к сожалению, не уточняется каким [2, 3].

Теперь можно обратиться к самым важным вопросам данной статьи, а именно сначала разберем их расположение, некоторые города существуют до сих пор, к примеру Туркестан, Тараз, Шымкент, некоторые из этих городов в древности носили другие названия, Туркестан — Турар или Фараб, Шымкент — Сайрам или Испиджаб. Многие города были разрушены многие города Южного Казахстана, самой ощутимой оказалось разрушение Отрара во время монгольского нашествия, можно сказать, что данный город, так и не оправился после разрушения. Руины города Отрар находятся в 57-ми километрах от города Туркестан [4].

Устройство городов типичным для городов того периода был тип застройки цитадель- шахристан-рабад. Такой тип застройки города был наиболее популярным не только в Южном Казахстане, но и в Средней Азии, теперь разберем предназначение каждого района города. Цитадель — это сердце города, обычно в нем находился в мирное время правитель города, наместник или же если город являлся столицей в нем жил сам правитель государства, в нем принимали послов других государств, также это было сильное оборонительное укрепление, на случай если враг захватит шахристан и рабад. Шахристан, если сравнивать в современными городами можно провести параллель с деловым центром современных городов. В шахристане зачастую располагались правительственные учреждения, казармы, лавки, ремесленные мастерские, постоянные дворы и жилища. В данном районе жили представители аристократии. Также шахристан делился на ремесленные кварталы — махалля, которые заселялись по ремесленному типу. В этих махалля, был свои хауз — гидротехническое сооружение, искусственный водоем как правило возле или во дворе мечети. Как правило, шахристан имел стены в виде привального четырехугольника,

например, остатки ворот на руинах Отрара как разрушенный вариант или же восстановление стены в узбекском городе Хива, опираясь на археологические раскопки на разных местах по территории Южного Казахстана стены имели скатный вид, то есть они от основания заложения и к вершине стены имели крутой угол, сделано это судя по всему, что бы в случае осады противнику приходилось бы делать лестницы для осады длиннее, чем для стен прямым углом, также обзор поражения лучниками со стороны стены был больше, что позволяло защищать стены эффективней, и терять меньше лучников. Рабад — самый бедный район города, окраина. Также это было место торгово-промышленного предместья в средневековом городе. Изначально рабад не обносился крепостными стенами лишь в IX веке и обычно он имел точки соединения с основными городскими укреплениями шахристана и цитадели, на мой взгляд соединение крепостных стен внутри города имеет один большой минус и большой плюс. Минус, заключается в том, что при потере стен рабада противник получает большое преимущество в дальнейшей битве так как ему не приходится снова забираться на стены, и шансы при численном перевесе у стороны, которая хочет захватить город больше. Плюс, в том, что обороняющееся сторона не теряет времени на поставку снаряжения бойцам на стенах, а также при поражении на стенах может быстро отступить в более укрепленные районы города. Сетка города производилась от ворот прямыми лучами, здания и кварталы были довольно близко друг-другу, по моему мнению, связано это с погодными условиями региона, густота здания и тесные улицы в жаркий период давали необходимую тень для комфортного состояния человека, в периоды холодной поры, такое расположение задерживало, например, ветряные массы [5, 6, 7].

Население городов было довольно разнообразным. Начиная от бедняков, просящих милостыню возле мечетей и на как правило центральной торговой улице города, до зажиточного класса населения, представителей элиты. Именно с Южного региона Казахстана началось распространение исламской религии, так или иначе кочевники, иногда приходили в города для того чтобы обменять свой скот на свои нужды. Важными сословием были представители мусульманской религии, как правило они жили в непосредственной близости к мечети или же их дома примыкали к мечети. Раз уж мы затронули тему религии хотелось бы также рассмотреть не только ислам, но и те религии, которые присутствовали в Южном Казахстане на период до монгольского нашествия. На территории Южного Казахстана были религии буддизм, манихейство, выше упомянутый ислам с VIII века, и зороастризм. По археологическим раскопкам в разных районах Южного Казахстана есть много интересных находок. Зороастризм, подробно описан в трудах А.Н. Бернштама, также о популярности зороастризма новые сведения дали раскопки в некрополе Красная Речка. Судя по всему, отсюда и идет много традиции в современном казахском обществе, самый яркий из них это конечно же праздник Наурыз, который многими людьми ассоциируется с мусульманским праздником, что конечно же неправда, истоки этот праздник берет еще с зарождения в Персии зороастризма и постепенным его распространением на близкие к Персии регионы. Буддизм начал свое начало в Казахстане с VIII века, скорее всего вместе с переселенцами из Согда. Есть несколько версии почему буддизм имел свою популярность и городского населения. А.Габон, считал, что буддизм распространился за счет того, что часть тюркского населения приняла оседлый образ жизни. Б.А. Литвинский писал, что буддизм — это политическое решение, чтобы управлять населением, так как религия как мы знаем сплачивает во все времена население вокруг общей идеи. Манихейство — очень интересная религия, основанная на христианской вере, с вкраплениями зороастрийских течений, начала свое распространение с начала VIII века. Хакан или каган западных тюрков даже именовался покровителем всех манихеев востока. Христианство распространяется с передвижением на Великом Шелковом пути сирийцами-несторианами в VII-VIII веке, в Таразе и Мерке были христианские общины, а в самом городе Тараз был храм. Из археологии мы знаем о Ак-Бешиме, на раскопках, которого нашли христианское кладбище и храм VII-VIII веков. На Краснореченском городище найдены нательные кресты из нефрита и бронзы, на Испиджабе каменная ступка с христианскими символами. Таким образом, все эти религии, местное

население, культурные достижения. Тогда, тюркские традиции, скотоводческая и земледельческая культура, породили своеобразную синкретическую культуру [8].

Таким образом, выводом данной статьи является рекомендация читателям – больше познавать не отдельные города Южного Казахстана исследуемого периода, а, в целом, иметь представление о том, что из себя представлял город в разных аспектах его жизни.

Список использованных источников

1. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. — книга 18, глава 39.6
2. Ли Яншу, Ли Даши, История северных династий. Шанхай, 1958. — цзюнь 97
3. Смирнова О. И., Сводный каталог согдийских монет. М., 1981, с.59.
4. Рашид-ад-Дин, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем. М.-Л. АН СССР.1941.
5. Засыпкин В. Н. Архитектура Средней Азии. — М.: Изд-во Академии архитектуры, 1948.
6. Лавров В. А. Градостроительная культура Средней Азии. — М.: Государственное издательство архитектуры и градостроительства, 1950.
7. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г., Средневековый город Средней Азии. — Ленинград, 1973, АН СССР.
8. Средневековые города Южного Казахстана, сборник статей. — Алма-Ата. 1986 — стр.6-10.

УДК 93/94

В БОРЬБЕ С ВРАГОМ: КАЗАХИ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941–1944 ГГ.)

Курманская Александра Андреевна

sashakurm@tut.by

Студентка учреждения образования
Белорусский государственный педагогический
университет имени Максима Танка, Минск, Беларусь
Научный руководитель – А.Ф. Ратько

В годы Великой Отечественной войны на территории Беларуси плечом к плечу с русскими, белорусами, украинцами и жителями других оккупированных врагом районов сражались узбеки и башкиры, киргизы и татары, грузины и армяне, азербайджанцы и туркмены – сыновья и дочери других народов Советского Союза. Большую роль в борьбе с врагом на белорусской земле сыграли уроженцы Казахстана. Беларусь помнит тех казахстанцев, которые ценой собственной жизни отстаивали победу. Имена героев этой среднеазиатской страны высечены на памятниках и обелисках, отражены в экспозициях музеев, восславлены в художественных произведениях, песнях, кинофильмах. Война стала общим «местом памяти», основой для формирования национальной идентичности народов Беларуси и Казахстана.

Примером активного участия в борьбе против фашизма в годы Великой Отечественной войны может служить Восточно-Казахстанская область (ВКО) Республики Казахстан. Область была образована 20 февраля 1932 г. с административным центром в г. Семипалатинск, в составе 21 района, однако 14 октября 1939 г. была образована Семипалатинская область с центром в г. Семипалатинске, а центр Восточно-Казахстанской перенесён в город Усть-Каменогорск. В состав области вошли следующие районы: Большенарымский, Бухтарминский, Зайсанский, Зыряновский, Катон-Карагайский,

Кировский, Курчумский, Митрофановский, Предгорненский, Самарский, Тарбагатайский, Уланский, Шемонаихинский. Территория области тогда составляла 99607 квадратных километров. В состав региона входили 3 города, 5 рабочих поселков, 180 аулсельсоветов, 3415 населенных пунктов. Население области насчитывало 474 тыс. человек. В те годы в ВКО насчитывалось 3 техникума, 31 детский сад, 532 начальной школы, 94 предприятия, 609 колхозов, 8 совхозов. Посевная площадь области составляла 455768 гектаров, поголовье скота – 773851 голову [1, с. 280; 2, с. 174, 230].

С первых дней Великой Отечественной войны жители ВКО включились в борьбу с врагом. Трудно найти фронт, корпус, дивизию, в составе которых не сражались бы восточно-казахстанцы. Они проявили героизм, храбрость и беспримерное мужество. За боевые заслуги в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками более тысячи из них награждены орденами и медалями Советского Союза, 109 удостоены звания Героя Советского Союза, 24 стали кавалерами Ордена Славы трех степеней. Большой вклад в разгром врага внесли труженики ВКО. Промышленность была переведена на выпуск оборонной продукции: свинца, снарядов, армейского обмундирования, снаряжения. Родина высоко оценила вклад трудящихся в разгром врага, удостоив восточно-казахстанцев медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов» [3, с. 2]. Сыновья и дочери Казахстана участвовали в борьбе против немецко-фашистских оккупантов в составе партизанских отрядов и бригад на территории Беларуси.

В казахстанской историографии тема участия уроженцев республики в партизанском движении на территории оккупированных республик бывшего Советского Союза, в том числе и Беларуси, нашла своё отражение в работах Н.Е. Едыгенова, П.С. Белана, Д.Ф. Наумова, А.Ш. Шарипова, Т.Ж. Жангельдина, А.З. Уразбаева, З.Г. Сактагановой, Мусабалиной Г.Т., Т.В. Кошман, и др. Последнее время появляются публикации и белорусских исследователей: А.М. Литвина, А.Ф. Ратько, Н.С. Рачиловского. Следует отметить, что тема участия уроженцев Восточно-Казахстанской области в партизанском движении Беларуси в годы Великой Отечественной войны практически не изучена.

Известно, что во время Великой Отечественной войны в СССР против немецких захватчиков сражалось более 6 тысяч партизанских отрядов, объединивших более 1 миллиона партизан. Число белорусских мстителей превысило 374 тысячи человек. Они были объединены в 1255 отрядов, из них 997 входили в состав 213 бригад и полков, а 258 отрядов действовали самостоятельно [4, с. 114]. Среди них были и представители ВКО.

Для поиска уроженцев ВКО – участников партизанского движения в Беларуси были использованы данные интернет-портала «Партизаны Беларуси», который создан с целью увековечить память о народных мстителях в годы Великой Отечественной войны. База данных активно пополняется. На сегодняшний день на страницы портала выложена информация о более 180 тыс. партизан. Здесь мы можем найти интерактивную карточку партизана, которая включает личные данные, принадлежность к партизанскому отряду, бригаде, награды, отсканированные документы – личные листки по учёту, наградные листы, характеристики и другие материалы.

По данным интернет-портала «Партизаны Беларуси» на март 2022 г. было найдено 52 казаха Восточно-Казахстанской области, воевавших на территории Беларуси. Давая классификацию по социальному положению представителей казахского населения ВКО, которые участвовали в партизанском движении Беларуси, можно констатировать, что значительное большинство из них – крестьяне, служащие и рабочие. Встречались также в партизанском движении среди казахов учащиеся. Если вести речь о партийном членстве казахов-партизан области, то основная масса – 22 чел. была беспартийной (42%), 13 чел. (25%) являлись членами ВКП(б) и 18 (35%) – ВЛКСМ. Что касается возрастной структуры, то обращает на себя внимание количество молодежи в партизанских формированиях. Средний возраст партизан области составлял 22 года.

Большинство казахов ВКО – 40 чел. (78%) – рядовые бойцы партизанских отрядов – стрелки, пулемётчики и радисты, 7 командиров отделений, 1 командир партизанского отряда

(Тасжанов Аскар), 1 начальник продовольствия (Айсагалиев Кисм), 1 начальник штаба бригады (Ахмедьяров Галим).

Самое большое количество восточно-казахстанцев (3 – Абдрахманов Тиниш, Маметов Тойшевек, Тасжанов Аскар) было представлено в 1-й Минской партизанской бригаде, которая действовала в Червенском, Минском, Пуховичском и Руденском районах Минской области и входила в группировку партизанских бригад Минской зоны. В составе бригады сражались 800 белорусов, 252 русских, 62 украинца. В рядах отмеченного военного формирования вели борьбу с врагом и 48 представителей других национальностей [5, с. 487]. Воевали казахи ВКО против немецко-фашистских захватчиков в составе партизанских формирований, действовавших практически во всех областях БССР.

Большое значение в деятельности партизан придавалось политической и агитационно-пропагандистской работе как в самих партизанских формированиях, так и среди местного населения. Партизаны распространяли листовки, брошюры, в которых рассказывалось о положении дел на советско-германском фронте, разоблачали политику гитлеровцев на оккупированных территориях страны. Этой важной работой занимались уроженцы ВКО: политрук неназванного партизанского отряда Кенжалиев Зеннат и младший политрук одного из партизанских отрядов 208-го отдельного полка им. И.В. Сталина Нурекенов Тулеубай.

Бесстрашно действовал в тылу врага партизанский отряд «Большевик», образованный 17 августа 1941 г. Гомельским горкомом КР(б)Б. Командиром отряда был И.С. Федосеенко, комиссаром – Е.И. Барыкин. В конце августа и сентябре 1941 г. в отряд вступило несколько солдат-окруженцев. Среди них был казах комсомолец Шапатов Манаф 1919 г. рождения из Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области. Вместе с Манафом в отряд «Большевик» вступило ещё 6 казахстанцев, среди которых был и его земляк Калинин Борис Александрович 1914 г. рождения, уроженец г. Лениногорска Восточно-Казахстанской

Боец партизанского отряда «Большевик» Шапатов Манаф

области, русский по национальности. Численный состав отряда с 72 человек в конце 1941 г. к маю 1943 г. перевалил за тысячу человек. Летом 1943 г. на базе отряда И.С. Федосеенко была создана партизанская бригада «Большевик», состоящая из отрядов «Большевик», «Патриот Родины» и отряда им. Чкалова [5, с. 397; 6, 164].

В боевой характеристике уроженца Тар-Багатайского района, Восточно-Казахская область, Казахская ССР Шапатов Манафа говорится: *«Товарищ Шапатов являлся пулемётчиком, чётко и самоотверженно борется с врагами нашей родины. В сентябре 1941 г. при его участии было разбито 5 немецких автомашин с войсками и грузами, проходивших по шоссе Гомель-Чериков. Тов. Шапатов участвовал в бою у д. Борщёвка с фашистским гарнизоном и проявил смелость и инициативу, при его участии уничтожено 19 гитлеровцев. Неоднократно участвовал в организации засад против полицейских гарнизонов в Лоевском районе БССР. Тов. Шапатов является самоотверженным бойцом партизанского отряда, пользуется авторитетом среди комсомольской организации. Представляется к награде медалью «За отвагу»»*. Однако этой награды за боевую деятельность в самом начале войны отважный партизан не получил. Но приказом начальника Белорусского штаба партизанского движения П.З. Калинина от 21 сентября 1943 г. Манаф Шапатов *«За доблесть и мужество, проявленные в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками достоин правительственной награды «Ордена Отечественной войны» II-й степени»* [7].

Отважно сражались в партизанских отрядах Беларуси и казахские женщины ВКО. Участницей партизанского движения была уроженка Зырянского района Абдул-Валиева Гульдзамгер и другие [8, с. 524].

Таким образом, в результате работы с интернет-порталом «Партизаны Беларуси» автором обнаружено значительное количество казахов ВКО, сражавшихся с немецкими оккупантами в партизанских формированиях Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Учитывая, что база данных портала с каждым днём пополняется, можно полагать, что количество восточно-казахстанцев – участников партизанской борьбы будет большим. Героями-партизанами гордятся не только те края и области, на территории которых развёртывалось партизанское движение, но не захваченные врагом республики, посылавшие своих сыновей и дочерей на всенародную партизанскую войну. Казахи-партизаны Восточно-Казахстанской области Казахстана, сражавшиеся на белорусской земле, сдержали партизанскую клятву: бороться с врагом до полного разгрома и окончательной победы над ним. Жители области вправе гордиться подвигами своих сынов и дочерей.

Список использованных источников

1. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 г. – декабрь 1936 г.) / Архивное упр. МВД КазССР; сост. Ф.Н. Базанова. – Алма-Ата: [б. и.], 1959, 285 с.
2. Восточный Казахстан в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. сб. док., восп.; редкол.: А.А. Аубакиров [и др.]. – Усть-Каменогорск: ИП Садыкова, 2010. 656 с.
3. «От Советского информбюро...» сб. ст.: редкол. А.А. Аубакиров [и др.]. – Усть-Каменогорск: изд-во: «Жастар-печать». 2010, 285 с.
4. Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учеб. пособие для 11-го кл. учреждений, обеспечивающих получение общ. сред. образования. под общ. ред. А.А. Ковалени. – Минск: БГУ, 2004, 231 с.
5. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): Краткие сведения об орг. структуре партиз. соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе. редкол. А.Л. Манаенков [и др.]. – Минск: Беларусь, 1983, 765 с.
6. Едыгенов Н.Е. Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. – Алма-Ата: Наука, 1972, 208 с.
7. Партизаны Беларуси: Шапатов Манаф [Электронный ресурс] // partizany.by – Режим доступа: <https://partizany.by/partisans/31255/> – Дата доступа: 31.03.2022
8. Харин М.Т. Герои Советского Союза – зыряновцы // материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Великая Отечественная война: история, методология, современное осмысление»; редкол.: А.А. Аубакиров [и др.]. – Усть-Каменогорск: ТОО «ВКПК АРГО» 2015, 620 с.

УДК 93/94

НОВОЕ И ТРАДИЦИОННОЕ В СТРУКТУРЕ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ СЕМЬИ

Курманова Сара Алпыспаевна

[sarakurmanova12@gmail.com](mailto:saraturmanova12@gmail.com)

Студент 4 курса исторического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель — Г.К. Ерменбаева

Являясь первичной ячейкой общества, семья, как и само общество, представляет собой категорию историческую. Под воздействием социально-экономических перемен она претерпела немалые изменения. Вместе с тем семья не только изменяется по мере развития общества, но и сама прямо или косвенно воздействует на это развитие. В частности, семья продолжает оставаться необходимым элементом функционирования общественной системы,

обеспечивая воспроизводство этноса и передачу этнокультурной традиции от поколения к поколению.

Цель данной статьи – изучить механизмы функционирования новых и традиционных форм культуры в структуре современной казахской семьи.

Исследуемая проблема нашла свое отражение в многочисленных публикациях Н.С. Сабитова, известного фольклориста и этнографа. Им, начиная с 1946 по 1956 гг., были опубликованы несколько статей, где кратко были затронуты те или иные аспекты семейно-брачных отношений казахов Восточно-Казахстанской, Семипалатинской, Жамбылской, Алма-Атинской и Талды-Корганской областей. Прежде всего это касается исчезающих в исследуемых регионах таких обычаев, как многоженство и аменгерство, браки по сговору родителей (колыбельный стговор, детская помолвка), калым и насильственное похищение невесты. Особо им отмечены демократизация внутрисемейных отношений, включая изменение положения женщины не только в семейном, но и в общественном быту, система родства. Одновременно исследователь обращает внимание на устойчивость народных традиций в семейной обрядности казахского колхозного крестьянства [1].

В статью О.А. Корбе вошли материалы экспедиции Института этнологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, исследовавшей летом 1949 г. колхоз им. Сталина Кегенского района Алма-Атинской области и колхоз «Бельбасар» Чуйского района Жамбылской области. В ней отмечено стойкое сохранение традиционных норм и обычаев в трех- и четырехпоколенных казахских семьях. Это, в первую очередь, относится к статусу женщины во внутрисемейных отношениях, особенно в присутствии представителей старшего поколения или при приеме гостей как из числа близких родственников, так и знакомых, друзей или просто соседей [2]. Наибольший интерес представляет попытка автора проследить «борьбу старого и нового» в вопросах заключения брака. К первым она относит стойкое сохранение «пережиточных» явлений, связанных с обычаем скрытой уплаты калыма, двоеженством, насильственным или добровольным «похищением» невесты, «колхозной экзогамией». Новые явления автор связывает с повсеместным повышением роли молодых людей в решении своей судьбы.

Поставленная нами проблема затронута в кандидатской диссертации В.В. Вострова, посвященной казахам Жаныбекского района Западно-Казахстанской области, где наряду с другими проблемами, рассматриваются как дореволюционная семья и брак казахов Внутренней или Букеевской орды, так и советского времени, включая 1950-е годы [3]. В разделе, касающемся исследуемой проблемы в 50-х годах XX в., прослежены и изменения в сфере брачно-семейных отношений казахского населения. Автор показывает самостоятельность молодых при заключении брака, исчезновение таких обычаев, как стговор малолетних, калым, насильственная выдача замуж, упрощение свадебной обрядности, заключение гражданского брака через органы ЗАГСа, создание национально-смешанных семей.

Изучаемая проблема значительно обогатилась новыми разработками отечественных исследователей, особенно монографическими работами. Так, юридические аспекты развития семейно-брачных отношений, включая 1917-1970 гг., были исследованы А.Ж. Жакиповой [4].

Видный отечественный этнограф Х.А. Аргынбаев внес весомый вклад в разработку исследуемой нами проблемы, обогатив ее как теоретическими, так и чисто эмпирическими материалами. Так, в опубликованной в 1973 г. монографии, он одним из первых всесторонне проанализировал форму, типы и структуру традиционной казахской семьи, специфику ее внутрисемейных отношений и семейной обрядности, а также формы заключения наиболее распространенных типов брака в дореволюционном Казахстане. В заключительной 4-й главе он в сжатом виде указал составные части семейно-брачных отношений советского периода, подкрепив их полевыми этнографическими материалами, собранными им на протяжении 20 лет в различных регионах республики [5].

Особенности исследований 1980-2000-х годов по семье и браку заключаются в том, что отечественные этнографы по примеру российских коллег начали осваивать новые методы,

включая этносоциологические. Это новое научное направление нашло свое практическое применение и при выполнении плановой темы Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи народов Казахстана» в Алматинской и Талдыкорганской областях в 1983–1986 гг. и «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» в г. Алматы, Алматинской, Жамбылской областях, «Новое и традиционное в быту современного сельского населения Северного Казахстана (на материалах Костанайской и Павлодарской областей)» в 1988–1989 гг.

Особое значение имеет социологическое исследование проблем современной казахстанской семьи, осуществленное З.Ж. Жаназаровой [6]. В ее работе проанализированы исторические типы и формы брачно-семейных отношений, динамика их развития, раскрыты особенности деятельности семьи на разных исторических этапах, выявлены причины и мотивы, препятствующие нормальному функционированию жизнедеятельности семьи и приводящих к появлению неполных семей, внебрачных детей в создавшихся рыночных условиях и т.д.

Таким образом, рассмотренные нами выше исследования внесли определенный вклад в разработку различных проблем традиционной и современной семьи и брака казахского населения.

В настоящее время большинство исследователей, занимающихся проблемой типологии современной семьи, признают существование следующих двух форм семьи: малой, простой или нуклеарной (от лат. «нуклеус» – ядро) и большой, сложной или неразделенной. Перечисленные нами выше различные типы современной казахстанской семьи вполне соответствуют многовековому традиционному семейному циклу, когда малые нуклеарные семьи, разрастаясь, превращаются в расширенные, а последние, достигнув своего максимума, дробятся и превращаются в нуклеарные. Тип семьи динамичен, видоизменяется по схеме: нуклеарная семья – расширенная семья – нуклеарная семья. Поэтому рассматриваемые типы семей постоянно сосуществуют между собой. Указанные нами типы семей характерны не только для казахов, но и встречаются повсеместно в странах ближнего и дальнего зарубежья.

В целом, можно сказать, что структура, численность, состав, тип семьи современного населения Казахстана характеризуются сложным и многообразным сочетанием традиций и инноваций. Повсеместно по республике преобладающим типом семьи является как малая (нуклеарная) двухпоколенная семья, так и социально-гетерогенная семья. Одновременно у казахов имеют место и сложные неразделенные семьи, равно как и многодетность.

Интересно отметить, что во многих областях республики, особенно в сельских районах с преобладанием казахского населения все еще сохраняется традиция среднедетности, а в отдельных населенных пунктах – многодетности. Детность в казахских семьях пока не проявляет до конца заметной связи с уровнем образования и квалификацией труда родителей, доходами семьи, условиями ее быта, т.е. с теми параметрами, с которыми часто связывают исследователи уровень рождаемости. Детность в сельской казахской семье, еще в значительной степени регулируется традиционными репродуктивными установками казахов на средне- и многодетность.

К примеру, в Жамбылской области в 2002 г. насчитывалось 17240 многодетных матерей, имеющих четырех и более детей, получающих пенсии, а через четыре года этот статус обрели уже 23360 женщин, при этом прирост многодетных матерей составил 35,5% [7].

Характер семейных отношений в настоящее время резко отличается от тех, которые были свойственны казахской сельской семье в прошлом. Глубокие социально-экономические и культурные преобразования, происшедшие в жизни населения нашей республики, включая казахский народ, рост профессиональной и общественно-политической активности женщин внесли существенные изменения в формирование современной семьи и во взаимоотношения между супругами и другими членами семьи. Демократизация общественных отношений оказала влияние и на внутренний строй семьи, в том числе на правовой статус ее членов.

В целом можно сказать о том, что существенным образом изменилось положение в семье ее главы. Функции главенства как бы раздваиваются между мужем и женой. Теперь во

многих случаях глава не является единоличным распорядителем собственности семьи и не обязательно им бывает мужчина или старший по возрасту.

Рассмотрим традиционное и новое во взаимоотношениях супругов. Такие отношения во многом зависят от того, где проживают супруги: а) в сельской или городской местности; б) в моноэтнической или полиэтнической среде; в) в неразделенной или нуклеарной семье и т.д. Во всех первых случаях из перечисленных выше трех обстоятельств взаимоотношения супругов больше подвержены влиянию традиционных начал, так как в сельской среде с моноэтническим составом населения под влиянием старшего поколения, близких и общественности молодое и среднее поколение больше следует традиционным стереотипам поведения [8].

Более демократические отношения мы наблюдаем в многоамных семьях, а также в полиэтнических селениях. Они во многом изменили статус женщины в семье. Такое новое общественное положение казахской женщины привело к кардинальному изменению ее роли в семье, коренным образом отразилось на ее семейных функциях, обусловило новый принцип распределения домашних обязанностей между членами семьи, между мужчинами и женщинами. Следует также отметить и то, что влияние производственной и общественной деятельности современной женщины на семью является многогранным. Обогащая личность женщины, профессиональный труд повысил ее роль во всех сферах жизнедеятельности семьи, способствуя росту ее престижа не только внутри, но и за ее пределами.

В этой связи очень показательным является изменение положения невестки в трехпоколенных семьях. Так, во многих случаях, если она имеет более высокое образование, чем родители мужа, они прислушиваются к ее советам, считаются с ее мнением [9].

Таким образом, широкое участие женщин на производстве и общественной жизни внесло большие коррективы в семейные отношения. С одной стороны, мужчины в большей мере вовлекаются в сферу домашнего труда, с другой – заботы по содержанию дома и домашнего хозяйства занимают меньше времени и труда. В целом же прежняя традиция, согласно которой только жена должна выполнять все обязанности по дому, по воспитанию малолетних детей, постепенно разрушается.

Отметим то обстоятельство, что в настоящее время в отличие от прошлого существенно изменились взаимоотношения между старшим и младшим членами семьи. Их основу составляют не только лучшие образцы традиционных представлений, они строятся теперь на демократической основе, которые не исключают уважения и почитания старших младшими, родителями и детьми даже в тех случаях, когда те принимают неверное или спорное решение. Участие младших совершеннолетних членов семьи в разнообразной домашней и производственной деятельности обеспечивает им фактическое равноправие и экономическую самостоятельность. Нередко в семейном совете наряду со взрослыми им принадлежит роль советчика, к голосу которого прислушиваются и старшие [8].

В настоящее время внутрисемейные отношения во многих казахских семьях более демократичные, вместе с тем они предполагают уважение личного достоинства каждого ее члена, чему во многом способствует соблюдение традиционного этикета. Жизнеспособность указанных факторов объясняется в значительной мере не только стойкостью привычек, традиций, но и тем, что многие родители стремятся использовать народный этикет в воспитательных целях. Указанная нами особенность еще более характерна для тех казахских семей, в которых имеются представители старшего поколения, выступающие во многом носителями этнического менталитета.

Известно, что в основе традиционного этикета общения казахского народа лежит свод неписанных законов обычного права – адата, шариата, реликтов доисламских поверий. Значительное влияние на формирование этики общения оказали представления об определенных моральных и нравственных основах поведения, сложившиеся в народной среде. Они неукоснительно соблюдались в течение многих столетий, присутствуют и в наши дни, регулируя повседневное поведение казахов во многих областях семейной и общественной жизни.

Известно, что важной и существенной чертой в национальном характере казахского и других этносов являются гостеприимство, родственная солидарность, включая взаимопомощь и взаимовыручку, уважение к старшим, которые напрямую связаны с их традиционной системой жизнедеятельности, основанной на кочевом скотоводстве и оседлом земледелии. Они вобрали в себя все положительное и рациональное из норм адата и шариата, доисламских верований, выдержаны практикой многих столетий и поколений, отвечали общим интересам и потребностям как кочевого, так и оседлого населения [8].

В последние несколько десятилетий исследуемый семейный этикет в большинстве случаев имеет тенденцию к определенному упрощению, особенно в городской местности и в полиэтнических селениях и районах. Здесь мы имеем в виду уменьшение состава участников этикетного общения. Так, например, представители младшего поколения придерживаются этикетных правил в основном по отношению к деду, отцу, старшему брату, но не к брату немногим старше его; невестка – по отношению к свекрови, но не к сестре мужа и т. д. [8]. С другой стороны, в рассмотренных особенностях казахского этикета можно обнаружить как этнически особенные моменты, так и наличие общих правил поведения, характерных и для других народов. Однако, как и всякая живая система, традиционные этикетные нормы и правила продолжают развиваться, органически вбирая в себя современные элементы.

Естественно, социальные структуры реагируют на изменения реальности и приспосабливаются к новым условиям, но такие понятия, как «семья» и «родство», остаются нетронутыми. В настоящее время групповая идентичность остается одним из главных этнических символов казахов, которая активно пропагандируется государством и поддерживается обществом. Это позволяет нам сказать, что на современном этапе знание родословной человека и его осознание себя в этой структуре дополняют резерв культурных ценностей и традиций, составляющих этническое самосознание. Представления о социальной организации основаны на традиционных общественных нормах и, в меньшей степени, на политических и экономических факторах. Естественно, общественные структуры реагируют на изменения действительности и адаптируются к новым условиям, но такие понятия, как «семья» и «родство» остаются незыблемыми. В настоящее время групповая идентичность продолжает быть одним из основных этнических символов казахов, активно пропагандируемых государством и поддерживаемых обществом. Это позволяет на современном этапе говорить о том, что знание своей родословной и осознание себя в рамках этой структуры становятся фактором обыденного сознания и дополняют тот запас культурных ценностей и традиций, который составляет этническое самосознание. Представления о социальной организации базируются на традиционных общинных нормах и в значительно меньшей степени — на политических и экономических факторах. Таким образом, безусловно, что в условиях современного мирового развития, процессов глобализации, осознание жизнеспособности традиционной социальной организации является одним из ведущих механизмов сохранения и адаптации традиционных форм культуры в современном мире.

Список использованных источников

1. Сабитов Н.С. Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников (по материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // ТИИАЭ АН КазССР. – 1956. – Т. 3. Этнография. – С. 190-230.
2. Корбе О. А. Культура и быт казахского колхозного аула (К 30-летию Казахской ССР) // СЭ. – 1950. – №4. – С. 67-91.
3. Востров В.В. Казахи Джаныбекского района Западно-Казахстанской области (Историко-этнографический очерк) // ТИИАЭ АН КазССР. – 1956. – Т. 3. – С. 5-104
4. Жакипова А. Развитие семейно-брачных отношений в Казахстане – Алма-Ата: Казахстан, 1971. – 180 с
5. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. – 328 б.

6. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 257 с
7. Женщины и мужчины Казахстана: Статистический сборник. – Астана: Агентство РК по статистике, 2007. – 120 с
8. Калыш А.Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 464 с.

ӘОЖ 93/94

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

Құмарбекова Г.Н.

gulden0203@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, қ. Нұр-Сұлтан

Ғылыми жетекшісі: доцент, PhD доктор Кабылтаева С.К

Ислам Қазақстанда таралғалы бері қазақ халқының этникалық мәдени саласын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. XIX-XX ғасырларда мемлекеттік институттар болмаған уақытта, этноконфессиялы бірегейлікті, рухани мәдениетті дамытуда, ұлттық жаңғыруда исламның алар орны ерекше болды.

Қазақстандағы ислам мен араб исламының негізгі ұстанымдары ұқсас болғанымен, қазақтар арасындағы күнделікті исламның өзгешеліктері болды. Ол көпғасырлық дәстүр мен қазақ халқының әдет-ғұрпына сүйенді. Ғасырлар бойы Қазақстан территориясында араб-түрік әлемінің жетістіктері мен құндылықтарын сіңірген цивилизациялық кеңістік қалыптасты. Түркілердің ортағасырлық әдебиеті, қасиетті Құран кәрім, ислам ұлылары мен ислам тарихына негізделген дәуір әдебиетін, тарих пен мәдениетін араб, парсы және түркілерден бөле-жара қарау мүмкін емес. Бұл аксиома.

XIX ғасырдың екінші жартысы Қазақстан тарихында үлкен мәнге ие, себебі осы уақыттан бастап білім беру жүйесі мен ағарту саласы дами бастады. Мұсылмандық білімнің дамуы және ислам тарихы, халықтық білім беру жүйесінің қалыптасуы, қазақ халқының өзіндік этникалық даралығын сақтауда шешуші фактор болды. Дәстүрлі мұсылман мектептері мен медреселерінің қызметін зерттеу – қазақтар арасындағы исламның негізгі заңдылықтары мен этникалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Мұсылмандық ағарту жүйесі рухани мәдениеттің бір бөлшегі бола тұра, қазақтардың ұлттық бірегейлігіне тікелей әсер етті. Тіпті көшпелі тұрмыс жағдайында да халық арасындағы сауаттылық белгілі көлемде таралды деп айтсақ болады. Халықтық дәстүрлер, халықтық этнопсихология, халықтық этнопедагогика, дәстүрлі әдебиет мектептері халықтың сана-сезіміне әсер етіп, дамуына үлкен үлес қосқан.

Халықтық ислам мен мұсылмандық білім берудің дамуы туралы И.Г.Андреев еңбектерінде кездеседі. Мысалы, оның жазбаларында мұсылмандық рәсімдер, дұға ету әдебі, тәлім-тәрбие жөнінде біраз деректер келтірілген. Орыс ғалымдары тарапынан Қазақстанға деген қызығушылық қазақтардың ауызша халық шығармашылығы мен діни ұстанымдарын зерттеуге әкелді [1]. Бұл тұста ислам дініне құрмет көрсете отырып, оны дала көшпенділері үшін мәдени игілік деп санаған орыс түрколог ғалымы, академик В.В. Радловтың жұмыстары үлкен қызығушылық тудырады. Ол «мұсылман дінінің ықпалының арқасында қырғыздарға киім-кешек пен тұрғын үй құрылысында үлкен тәртіп пен тазалық, реттелген отбасылық қатынастар және жоғары этникалық қағидалар тән» деген қортындыға келген [2]. Қазақтардың білім беру жүйесі мен олардың өмірінде діннің алатын орны туралы орыс шығыстанушылары А.Алекторов, Н.Остроумова, Н.Бобровниковтың, И.Ильминский еңбектерінде кездеседі [3].

XIX ғасырда исламның Дала тұрғындары арасында таралу факторларының бірі татар молдаларының қызметі болды. «Қырғыздар арасындағы исламның таралуына негізінен

Орынборда, Орскіде, Троицкіде, Петропавлда және қазақ даласымен шекаралас басқа да қалалар мен ауылдарда орналасқан Қазан татарлары болып табылады», - деп жазады А.Е. Алекторов. «Благодаря им, киргизы, этот весьма способный и восприимчивый народ, все более и более омусульманивается и отатаривается» деген түйінге келген. XIX ғасырдың екінші жартысында Солтүстік Қазақстан қалаларында татар халқы мұсылман қауымының құрамындағы ең ықпалды топтардың бірі болды. Петропавл, Семей - татар халқы көп қоныстанған қалалар. Осы екі тармақта татар әлемінің қырғыздармен қарым-қатынасы нәтижесінде қырғыздардың да өмір салты өзгере бастағанын атап өтуге болады. Исламмен бірге татар молдалары көбінесе өздерімен бірге Ресейге қарсы көңіл-күй әкелді, бұл Ресей әкімшілігін алаңдатты. «Татар халқы орыстарға мүлдем жағымсыз қарайды және балаларына орыс тілін үйретпейді. Екінші жағынан, олар қырғыздарға жанашыр, бір топ адамдар сияқты, бірақ олардың барлық әл-ауқатының жақсы болуы қырғыздармен сауда байланыс жасауымен байланысты». А.Е. Алекторов тек татарлардың ықпалымен ғана қазақтар арасында «Орыспеннен жолдас болсан, жанында балтаң болсын» деген мақал қалыптасқан деп есептеді [4]. Мұндай насихаттың таралуына кедергі жасау үшін патша шенеуніктері қазақтарға татарларды балаларына мұғалімдер ретінде шақыруға рұқсат бермеді [5]. Келген молдалардың сапасы, сондай-ақ XIX ғасырдың 60-шы жылдарының аяғынан бастап Ресей үкіметінің қазақтардың ортасынан молдаларды бекіту саясаты қазақ дінбасыларының көбеюіне әкелді. XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында қазақтардың өз ортасынан молдалар шыға бастады. Оларды дайындау үшін медреселер (Петропавл және Семей қалаларындағы мешіттер жанындағы мектептер) жұмыс істеді, онда бастапқы білім алды; содан кейін білімін толықтыру үшін Бұхара, Хиуа, Ташкент, Самарқанд сияқты мұсылмандық ғылыми орталықтарға барды [6]. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің шет аймақтарын ескере отырып, бұл кезеңдегі мешіттер тек діни ғана емес, іс жүзінде мұсылмандардың бүкіл рухани өмірінің маңызды аспектісі болғанын атап өткен жөн. Олар мұсылмандар арасында білім таратуда үлкен рөл атқарды. XIX ғасырдың ортасына дейін медреседегі оқытудың мазмұны мен әдістемесі таза діни сипатта болды. Рас, студенттерге теологиялық пәндермен қатар арифметика, геометрия, география, астрономия, медицинадан кейбір мәліметтер де берілген. Бірақ зайырлы пәндерді оқыту деңгейі дүние жүзіндегі ортағасырлық діни идеялар шеңберінен шықпады, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері іс жүзінде ескерілмеді. Дегенмен, XX ғасырдың басында білім беру жүйесі үлкен өзгерістерді талап етті, бұл көптеген факторларға байланысты болды. Сол кезде бұл жүйенің негізіне айналған жаңа әдісті медреселер де жетілдіруді қажет етті. Білім беру жүйесінің келешегін белгілейтін негізгі принциптерді шешу қажет болды. Бұл, ең алдымен, мұсылман оқу орындарының мәртебесіне әсер етті. Бірақ олардың конфессиялық табиғаты, әрине, олардың модернизациялану процесіне көп кедергі жасады. Сондықтан да болар, XX ғасырдың басында мұсылман мерзімді баспасөзінде конфессиялық білім мазмұнын анықтауға арналған тұтас талқылау басталды [7].

Кейіннен Ресей мұсылмандары арасында жәдидшілдік идеясы тарала бастады. Негізгі мақсаты артта қалушылыққа, тоқырауға, сауатсыздыққа және қоғамның басқа да кемшіліктеріне қарсы күрес ретінде бағытталды. Жәдидшілдікті жақтаушылар дін мен шариғат негіздерін сақтай отырып, исламды жаңа жағдайларға бейімдеп, ұлттық мәселелерді шешу үшін еуропалық мәдениеттің жемістерін пайдаланғысы келді. Қазақстан тарихының қазіргі заманғы зерттеушілері жәдидшілдікті XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында пайда болған Ислам феномені, діни – жаңартылған реформаторлық ағым ретінде жиі бағалайды. Жәдидтер сонымен қатар мектептерде ұлттық тілде сабақ беруді, исламды реформалауды және оның аймақтың буржуазиялық дамуына бейімделуін, дін қызметкерлерінің білімге әсерін шектеуді, ұлттық өнер мен әдебиеттің дамуын, әйелдердің теңдігін жақтады. Осы ортадан қазақ мәдениетінің ірі қайраткерлері А. Байтұрсынұлы, С. Торайғыров, М. Жұмабаев, Б. Майлин және т. б. шықты. Қазіргі тарих ғылымында жәдидтердің әрекетін және жалпы осы қозғалыс жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Жәдидшілдіктің пайда болуының тағы бір себебін еске түсіру керек. Бұл оның жетекшілері жәдидшілдіктің мәнін

Батыс өркениетімен қатар дами алатын шынайы интеллектуалды исламдық жауап ретінде бағалады.

Жәдидтер ұсынған мұсылмандық білім беру, дін және тұрмыс реформасы, ұлттық мәдениетті дамыту талабы, сайып келгенде, түркі халықтарының рухани орнығуы мен идеологиялық негіздемесінің құралы болды. Осыған байланысты ғасырлар тоғысында білім беру мен ағарту саласында екі түрлі идеология: ағартушылық-реформаторлық және отарлық-империялық қақтығысқанын айту керек. Сондықтан мектепті реформалау үшін күшті қозғалыс біртіндеп Ресей мұсылмандарының саяси либералды-оппозициялық қозғалысына айналды. Осылайша, ХХ ғасырдың бірінші ширегі қоғамдық сананың сапалы өзгеруімен, қоғамдық аренаға жаңа күштердің шығуымен ерекшеленді. Діни реформаторлық, ағартушылық және либералды идеялар негізінде қоғамдық ойдың жаңа бағыттары қалыптасты, олар прогресс жолында қазақтар арасындағы ұлттық қозғалыстың күшті көтерілуінің теориялық негізін құрады. Қазақстанда жәдидшілдік идеологиясының кеңінен таралуы Ресейдің түркі халықтары зиялыларының өкілдері арасындағы байланыстардың нығаюына және олардың екі ғасыр аралығындағы қоғамның өркениеттік процестеріне белсенді түрде қосылуына ықпал етті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков.- Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006.- Т. 26. - 210 с.
- 2 Радлов В.В. Из Сибири: страницы с дневника. – М., 1989.- 749 с.
- 3 Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1900- 1917гг.). Алма-Ата: Мектеп, 1972. -162 с.
- 4 Алекторов А.Е. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей / Религиозные верования и обряды казахов. 2-е изд. доп. Том 46. - Астана: Алтын кітап, 2007. – 322 с.
- 5 Саидбаев Т. С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. 253 с.
- 6 Киргизский край. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т.18. Репринтное издание. - Уральск, 2006. – 496 с.
- 7 Мухаметшин Р.М. Ислам в татарской общественной мысли начала ХХ века. Казань, 2000. С. 78

УДК 93/94

ОСОБЕННОСТИ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ В XVIII ВЕКЕ В ОТРАЖЕНИИ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (НА ПРИМЕРЕ МОРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ Г.И. ШЕЛИХОВА)

Лавров Алексей Сергеевич

aleshalavrov@mail.ru

Студент четвертого курса Института общественных наук ФГБОУ ВО «Уральский государственный педагогический университет», г. Екатеринбург, Российская Федерация
Научный руководитель – Э.Е. Протасова

На протяжении последних десятилетий вопрос национально-этнической политики Российской империи в XVIII веке к коренным народам Алеутских островов в контексте модернизации исторического сознания вызывает ожесточенные дискуссии. Одни считают, что процесс освоения «Русской Америки» сопровождался преимущественно военными методами и пренебрежением интересов местного населения. Другие, напротив, подчеркивают относительно мирный характер территориальной экспансии в сравнении с колониальной политикой европейских стран.

В попытках найти ответ на возникшее противоречие стоит обратиться к истокам становления национально-колониальных отношений, а именно к морской экспедиции 1783-1786 гг. под предводительством исследователя – промышленника Григория Ивановича Шелихова. Именно он с целью организации пушного промысла на Дальнем Востоке империи заложил первую русскую крепость на острове Кадьяк, а также наладил контакты с алутиитами – кадьякскими эскимосами. В знак признания заслуг императрица Екатерина II наградила промышленника серебряной шпагой и золотой медалью. В дальнейшем поэт Г. Р. Державин прозовет его «Колумбом России», покорившим «без войск и огромных сил» обширные территории [1, с. 120-121].

Несмотря на предоставленные при жизни почести, в отечественной историографии оценка деятельности мореплавателя неоднозначна. Историки дореволюционного и советского периода, в частности Г. И. Болховитинов и А. И. Алексеев, подчеркивали, что деятельность Г. И. Шелихова вызывает восхищение в контексте государственной пользы по организации крупных промыслов [1, с. 126]. Однако современные историки оспаривают достижения мореплавателя, акцентируя внимание на политике в отношении аборигенов. В понимании доктора исторических наук А. В. Гринёва, взгляд предшественников намеренно ограничен: они не замечают многочисленные прецеденты жестокости, опровергающие образ благородного исследователя. Следовательно, стоит именовать его не первооткрывателем, а завоевателем «Кортесом» [2, с. 126-127]. Вмешательство в жизнь – развивает мысль русско-канадский профессор И. Виньковецкий – происходило для принудительного использования труда коронного населения для нужд экспедиции и в последующем торговой компании [3, с. 63]. При этом отказ в сотрудничестве эскимосов, по мнению А.В.Артюшевой и В. И. Потапчук, практически всегда решался с применением пушечного оружия [4, с. 6-7]. Подобная категоричность взглядов предполагает проверку посредством источников, в том числе привлечения воспоминаний современников.

Первоначально определим предпосылки и периодичность вооруженных столкновений. По данным Г. И. Шелихова, подобных прецедентов за все время пребывания на острове было три. Приблизительно 11 августа мореплаватели вступили в контакт с эскимосами, потребовав людей и шкурки морских животных, на что последние ответили отказом. Они обстреляли русских из луков, на что последовало несколько холостых пушечных залпов. Последующей ночью, как писал купец, «дикие в превеликой толпе» напали на караул у строившегося селения в бухте, но были отбиты оружейным огнем [5, с. 38-39]. Этим же днем командование от некоего перебежчика-рыбака узнает, что множество воинов собралось на островке в 40 верстах от бухты. Выяснилось, что засевшие ожидают отряды из других селений для организации координированных действий по изгнанию чужаков. Не дожидаясь их атаки, мореплаватель спустя два дня с небольшим отрядом и пятью пушками двинулся к ним [5, с. 40].

По приведённым данным следует, что основными инициаторами конфликта выступили непосредственно местные жители. Примечательно, что с этим согласны и остальные участники экспедиции за исключением подлекаря М. Бритюкова. По его словам, никакого нападения ночью не было: просто часовым привиделся крадущийся туземец, и те открыли беспорядочный огонь [6, с. 373]. Несмотря на это, говорить о многочисленных военных прецедентах мы не можем ввиду недостаточности источниковой базы. При этом заявленная выше цель И. Виньковецкого подтвердилась.

Открытым остается вопрос о первичных целях и последствиях для эскимосов атак колонистов. Показателен в данном контексте инцидент, вошедший в историю как «резня в Авауке». По версии Г. И. Шелихова, огонь со стороны российского отряда велся в основном по скалам и туземным хижинам с целью деморализации противника. Оценка потерь с их стороны не велась, но при этом оговаривалось: «сколько я ни избегал пролития крови, нельзя, однако думать, чтобы не было при сем несколько из них убито» [5, с. 41]. В действительности, потери были колоссальными. Спустя время А. Аминак, алутиик-очевидец тех событий, констатировал до 300 убитых, а после битвы все вожди обязывались отдать в плен своих детей

[7, с. 59]. С позиции этнографа Г. И. Давыдова, после данной демонстрации силы сопротивление со стороны островитян полностью прекратилось, а часть кадьякцев перебежали к русским [8, с. 143].

Последующее налаживание отношений с туземцами носит скорее положительный, чем враждебный характер. Усилиями экспедиции на острове была открыта школа. По воспоминаниям Г. И. Шелихова, дети островитян быстро осваивали учебный материал, демонстрируя невиданную остроту ума. Двадцать пять мальчиков, пожелавших продолжить обучение и остаться с колонистами, отправились вместе с ними [5, с. 43]. В отношении взрослого населения алутиики-мужчины нанимались в качестве охотников и проводников для исследования прибрежной территории. Так, в мае 1786 г. отряд русских, кадьякских эскимосов и алеутов открыли соседний остров Афогнак [1, с. 105-106].

После двух лет пребывания на острове, мореплаватель решается передать управление колонии приближенным и вернуться домой. В «Наставлениях» по организации работы с местным населением управленцам предписывалось: во-первых, привести в ближайшее время перепись туземного населения и установить, чем они согласны платить ясак. Во-вторых, проявлять заботу об утвержденной им школе, при этом «секрет огнестрельного оружия» не раскрывать. В-третьих, следить за обеспечением каюров одеждой и пищей. [9, с. 188-192]. По прибытию в Охотск, мореплаватель предписал отправить обратно галиот с парами живности: собак, кроликов, телят, свиней и коз для дальнейшего разведения [1, с. 109].

Таким образом, деятельность морской экспедиции Г. И. Шелихова в отношении коренных народов острова Кадьяк неоднозначна. С одной стороны, на конец 1784 г. покорение местного населения происходило преимущественно путем применения огнестрельного оружия. С другой позиции, в 1785-1786 гг. наблюдается процесс мирного урегулирования противоречий посредством привлечения населения к благам цивилизации. При этом возникает закономерный вопрос: с точки зрения сохранения перспектив культурного развития кадьякских эскимосов, вмешательство экспедиции принесло больше вреда или пользы? В российской историографии нет прямого ответа на этот вопрос. Историки дореволюционного и советского периода обращали внимание преимущественно на практическую значимость морской экспедиции, оставляя на второй план аспекты национально-этнической политики. Современные исследователи, понимая необходимость сохранения культурно-цивилизационного полиэтнического многообразия, придерживаются сдержанных оценок. В целом, выраженная категоричность во взглядах имеет право на существование, но не в отношении всего хода экспедиции.

Список использованных источников

1. Алексеев, А.И. Судьба Русской Америки. – Магадан: Магаданское книжное издательство, 1975, 322 с.
2. Гринёв, А.В. Российская колонизация Аляски (ее ход, характер и результаты): специальность 07.00.02. «Отечественная история»: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: Санкт-петербургский государственный университет профсоюзов. – Санкт-Петербург, 2000, 647 с.
3. Виньковецкий, И. Русская Америка. Заокеанская колония континентальной империи, 1804-1867. – М.: Новое литературное обозрение, 2015, 320 с.
4. Артюшкина, А.В. Г. И. Шелихов в истории Русской Америки / А.В. Артюшкина, В.И. Потапчук // Основные тенденции государственного и общественного развития России: история и современность, 2020. № 1. С. 3-7.
5. Шелихов, Г.И. Российского купца Григория Шелихова странствования из Охотска по Восточному океану к Американским берегам / Под ред., с предисл. и прим. Б. П. Полевого. – Хабаровск, 1971, 176 с.
6. Памятники новой русской истории. Сборник исторических статей и материалов / Сост. А. П. Барсуков и др. – Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1873. Т. III. 429 с.

7. Holmberg, H.J. Holmberg's ethnographic sketches. – University of Alaska Press, 1985. Т. 1. 131 p.
8. Давыдов, Г.И. Двукратное путешествие в Америку морских офицеров Хвостова и Давыдова, писанное сим последним – Санкт-Петербург: Морская тип., 1812. Ч. 2. 253 с.
9. Русские открытия в Тихом океане и Северной Америке в XVIII веке / Под ред. и со вступ. ст. А. И. Андреева. – М.: Гос. изд-во геогр. лит., 1948, 379 с.

УДК 93/94

ИСТОЧНИКОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КИНО КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЙ ДОСТОВЕРНОСТИ

Наурызбай Сауле Сайранкызы

Saulenauryzbaj@gmail.com

студент 4 курса исторического факультета

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – С.К. Кабылтаева

Современное документальное кино Казахстана сегодня рассматривается как потенциал для формирования массового самосознания и знания о глобальности исторических событий, произошедших в глубокой древности и ставших национальным достоянием казахского народа.

Достижение поставленных целей, направленных на повышение национального самосознания и воспитание патриотизма посредством расширения исторического знания через документальное кино как инструмент массовой коммуникации возможно при наличии и использовании для этих целей достоверных и объективных исторических источников.

Большинство ученых историков, философов, социологов сходятся во мнении о том, что массовое историческое знание должно формироваться только на основе объективной источниковой достоверности. Именно источниковое обеспечение документального исторического кино является первичным и ключевым фактором, достоверности представленных в нем данных, событий, фактов.

Сегодня в исторической науке сложилось целый ряд научных точек зрения на проблемы, возникающие в связи с качеством и подходами использования источников в историческом документальном кино. Среди ученых занимающихся вопросами источникового значения для исторического кино можно назвать В. Литвинову, А. Поршневу, Э.Ф. Караваева, В.Е. Никитина, М.С. Звонареву, С.А. Баблевскую, К.Ш. Алимгазинова, А. Ержанова и других.

Проблема недостоверности в игровом и неигровом кино состоит в том, что после выхода исторического фильма без рецензии специалистов-историков широкому кругу кинопотребителей все кажется реальным и воспринимается зрителем как абсолютная историческая правда.

Критика исторического кинофильма историками и другими специалистами в этой области не столь популярна и выходит узкими тиражами и поэтому она или неизвестна, или не интересна киноманам. Обстоятельства успеха исторического кинофильма, который создан в кинопроизведении приживается в сознании общества как истина, а ее опровержение, построенное на заключениях специалиста не может ее разрушить, так как их мнение является автономным и даже в век Интернета известным в основном узкому кругу и в основном ученых и специалистов других направлений научной деятельности.

Актуальность вопросов, поднятых в статье, состоит в том, что расширяющийся интерес к истории казахского народа, в период независимости и национального культурного возрождения может быть удовлетворен только на основе пропаганды истинного и достоверного знания, которое может дать только объективное источниковое обеспечение.

Для реализации поставленной в исследовании цели в нем были решены задачи, позволяющие раскрыть наиболее общие подходы к использованию источникового обеспечения документального исторического кино в Казахстане, которые позитивно или негативно отразились на его достоверности.

Множественность точек зрения на проблемы значения источникового обеспечения в художественных игровых и неигровых киножанрах стало следствием того, что проблема эта возникла не сегодня. Погоня за эффектами в кинопроизведениях для привлечения кинозрителей зачастую ведет к пренебрежению исторической достоверностью. Трактовка содержания исторических источников в разные времена была, например, инструментом приписывания заслуг нации каких-то в реальности не было. В своей работе «Фальсификация исторических источников и конструирование этнографических мифов» ее авторы А.Е. Петров и В.А. Шнирельман приводят большой перечень фальсификации исторических данных и как средство разжигания националистических настроений в обществе и как иное средство манипуляции общественного сознания.

По мнению данных авторов, фальсификация источникового содержания затрагивает документальные, повествовательные, археологические, псевдоэтимологические или антропологические источники. А.Е. Петров и В.А. Шнирельман не отрицают того, что факты источникового искажения имели место и в XIX веке, и в XX и в XXI вв. и были зачастую спровоцированы желанием государств, получивших независимость от колониального статуса и прочих давлений доказать свое достойное место в развитии мировой цивилизации, мирового сообщества [1, с.10-16].

Источниковое содержание, вернее его транскрипция становилось иногда орудием для достижения политических целей. Историческое прошлое при этом переосмысливалось, а герои становились антигероями или наоборот. А.Е. Петров пишет, что «...История переписывается: пересматривается её прежняя схема, заново происходит отбор значимых исторических событий, осуществляется реинтерпретация известных исторических фактов». Эти выводы А.Е. Петров строит на исследовании интерпретации источникового содержания, которое имело в золотой век, в период формирования новых государств, когда новые автономные государственные формирования ищут доказательства своего исторического прошлого в мировой истории развития человечества. Авторы книги приходят к тому, что не сами исторические источники, а фантазии на историческую тему, которые возникают вследствие наивных представлений дилетантов, приводят к искажению и извращению фактов и их значимости в истории.

Эти научные и псевдонаучные точки зрения на источник иногда влияют на отклик специалистов документального исторического кинематографа. Режиссеры документального исторического кино преследуют в своем кинопроизведении иногда миссию в необходимости расширения знания об исторически значимых вехах в обществе. Ряд кинематографистов пытается высказать собственное прочтение исторического события или факта. Порой документальный исторический фильм – это попытка прославиться за счет включения в сюжет сенсационного открытия. Помимо освещения исторического факта документалисты стремятся внести собственное прочтение исторического факта или события, которое включает кинотрюки текстовое содержание, домысливают возможность происходящего, не имеющего под собой исторической реальности.

Разнообразие целей и задач документального кинематографа диктует формы представления источникового содержания исторического события или факта. В итоге до зрителя доходит информация, которая завуалирована в красивую художественную обложку, и даже если факт и имеет место, то его уникальность и значимость бывает преувеличена автором фильма.

По мнению ряда, современных казахстанских ученых историков во многом художественное кинопрочтение исторических событий повышает интерес к истории, но, с другой стороны, дискредитирует знания, создаваемые казахстанскими учеными и учеными других стран.

Действительно резкий поворот к истории в годы независимости спровоцирован процессами активной суверенизации и становления независимого Казахстана. Как пишут в своей монографии С.Н. Алибек, С.К. Косанбаев и А.К. Бегалиева «Процесс исторического самопознания казахского народа в реальной практике социального и культурного бытия может и должен развиваться в форме заинтересованного диалога с представителями давно ушедших эпох и культур посредством экстенсивного и интенсивного освоения аутентичных первоисточников» [2, с. 78-90].

Таким образом, следует, что любому историческому фильму должна и предшествует большая работа по подготовке сценария, обеспеченного достоверными источниками. При этом необходимо отметить, что доступ к историческим источникам до некоторых пор был крайне ограничен. Сегодня цифровизация расширяет возможности работы с источниками, а значит, дает возможность для притока новых кинематографистов желающих работать в жанре исторического документального кино в Казахстане.

Обособленный исторический факт или документ смысл, которого может раскрыть только специалист не дает возможности режиссеру исторического кино единолично и самостоятельно оценить его значимость для нации народа, человечества. Отсутствие профессиональных знаний и даже больше их системы и широты, без учета мнения специалиста снижает качество источникового изложения, приводит к неправильной оценке их содержания.

Браться за освещение в документальных фильмах определенных исторических событий глубокой древности еще более сложно – это связано с тем, что по ряду исторических фактов единого мнения нет даже у историков. И это несмотря на многолетнюю исследовательскую работу и источниковую базу, подтверждающую ряд гипотез казахстанских историков. Например, наиболее глобальный вопрос в казахстанской истории, касающийся этногенеза казахов, претерпел множество научных вариаций. На сегодняшний день большинство казахстанских ученых на основе изучения различных источников сходятся во мнении, выраженном А.А. Кузембайулы, который доказал, что история казахского этноса начиналась задолго до монгольских времен. О. Исмагулов и К.А. Пищулина в своих исследованиях указывают на то, что началом этногенеза казахов (протоказахов) относится к IX-XII вв. Позднее О. Исмагуловым, К.Б. Сихимбаевой, А.О. Исмагуловой указывают на кыпчакскую основу казахского этноса. В этот же период (1993 год.) Ж. Мырзаканулы в статье «Қазақ шежересінің жазба тарихи деректерімен байланысы жөнінде», предполагает, что казахи как этнос сложились в результате объединения усуней, гуннов и аланов, которые стали ядром трех казахских жузов: усунь (уйсун) – Старшего жуза, гунны (аргыны) – Среднего жуза, аланы (алшыны) – Младшего жуза [3].

Далее в 1995 году ряд видных казахстанских ученых (Ж.О. Артыкбаев, С.М. Ахинжанов, У. Кыдыралина, С. Мадуанова и другие) доказывают, что миграционные процессы в 30-ых гг. XI в. в евразийских степях создали условия для обособления предков современных казахов как будущей самостоятельной нации. Работы этнологов, историков, археологов, которые интенсивно ведутся на всем протяжении периода независимости Казахстана позволили расширить исторические знания, но не дали однозначного ответа на многие вопросы и на вопрос исторического развития казахского этноса [4]. Таким образом, именно наличие источниковой базы, а не только доступность или недоступность к этой базе является главным условием и одновременно проблемой для выбора темы исторического казахстанского документального кино. Многие события, которые бы сделали историческое документальное кино, в Казахстане востребованным невозможно сделать правдоподобным, но на многие из них и у ученых нет однозначного ответа.

В XX веке документальное историческое кино в Казахстане очень долго, в основном было построено на раскрытии значимости деятельности отдельных личностей, запечатлении фактов, которые впоследствии представляли документальное свидетельство происходящего и освещении исторически значимых событий. В число наиболее важных источников для создания исторического документального кино в Казахстане входят не только древние

рукописи, манускрипты, но и архивные описи и описания, поэтому их цифровизация это возможность взглянуть на исторические события реально и доказать правильность и достоверность фактов и обоснованность мнения режиссера.

Эта доступность к источниковой информации должна создать возможность создания реально-значимых документальных фильмов, построенных на достоверной информации, изменить содержание фильмов и мнение об этом жанре кино. Это необходимо в связи с тем, что длительный период документальное кино в целом, а не только историческое рассматривалось как единственная возможность не только услышать, но и увидеть информацию об общественном и историческом развитии в оживленной кинематографом форме, а не только в представленной вербальных элементов. Зритель видел событие и слышал содержание. Слияние комментария и кинозарисовки о событиях или о выдающихся людях позволяло при минимуме описательных фраз создать некий образ, который под воздействием ассимиляции увиденного и услышанного становился более запоминаемым. То есть минимальный по длительности неигровой кинофильм становился новым коммуникационным инструментом. Этот инструмент позволял создать запоминающийся при хорошей режиссерской постановке или бесполезным при выборе неактуальной темы и при выборе неэффективных методах ее художественного исторического освещения.

Документальное кино, в сюжете которого заложена идея рассказа об историческом деятеле включает и раскрывает сложное взаимодействие личности и истории. В этих фильмах используются хроникально-документальные кадры, фотографии и другие материалы, отражающие время и их деятельность в этот период времени. Однако проблемой казахстанского кино является усиленное внимание к отдельным личностям, которые становятся объектом иконописания жизни ограниченного количества исторически легендарных людей.

Выявляя целый круг проблем исторического кино и причем не только казахстанского вовсе не отрицает создания глубоких по смыслу и художественному содержанию картин, с историческим контекстом. Пропитанные реалистическими идеями и стремлением передать как можно более объективно источниковые начала событий и личностей экрана казахстанские кинодокументалисты стремятся активно использовать разные формы исторических документов, прибегая даже к человеческой исповеди, ассимилируя в фильмах повествовательные, стилевые и публицистические способы при формировании структуры документального исторического фильма.

Но следует заметить, что порой хороший режиссер исторического документального кино может создать героя или превратить его в антигероя. То есть документальное историческое кино может стать средством манипуляции общественного мнения [5].

Раскрывая потенциал документального казахстанского кино, становится очевидным, что извращение источникового содержания или собственное его дилетантское прочтения режиссером это возможность нанесения вреда не менее страшного, чем любое разрушение. Это очень важно сейчас в эпоху современной политики переосмысления многовекового исторического пути развития казахского народа. Стремление познания казахского этноса и его роли в развитии человечества требует наличия документов и фактов, подтверждающих те или иные события, происходившие в Великой степи. Это не только стремление казахского народа, а всех народов. Трудности с поисками источникового обеспечения исторических событий на протяжении длительного пути развития казахского этноса осложняет древность его зарождения в Золотой степи. Специфика и оригинальность национальной культуры и это, безусловно, должно стать объектом кинопроизведений неигрового кино, но недостаточность и неполнота описания исторических фактов и других проблем источникового содержания информации сужает сферы приложения и жанры исторического документального кино в Казахстане.

Концентрация авторов на констатации исторических фактов снижает духовность документального кино. Между тем нельзя забывать, что за долгий исторический период развития казахского этноса формировались не только культурные, но и духовные

национальные каноны. Дипломатичность и толерантность, которые должны быть присущими человеческому обществу которые сейчас наиболее актуальны для многих стран, и являются одним из ключевых аспектов их внутренней политики в Казахстане норма, сформированная в условиях особого исторического развития. Учитывая транзитное положение Казахстана, через территорию которого проходил Шелковый путь, который предполагал общение с народами различных этносов можно сказать, что исторически именно толерантность и дипломатичность в отношениях стали ментальной чертой нации. Особенность территориального размещения, и прохождение через территорию Казахстана торговой артерии позволило расширить многие знания, научиться соприкосновению с многими культурами, расширить возможности к миграции отдельных групп казахского этноса по территориальному принципу [6]. Источниковое наследие развития казахского этноса проявляется в идентичности подходов в ремесленных искусствах, в языковой общности в обычаях народов и т.д. живущих за много тысяч километров от территорий, где культивировалась культура казахского этноса, однако эта историческая связь не обрывалась не годы, а столетия [7]. Система вернее клубок тесных исторических связей усложняет историческую автономизацию и усложняет выработку однозначных сюжетов исторического кино за гранью давнего исторического прошлого. Сложность и переплетение исторических событий требует глубокого изучения источникового содержания киносюжетов исторического казахстанского документального кино [8].

Таким образом, документальное историческое кино без подлинного источникового основания не имеет права называться историческим, но ввиду того, что качество изложения во многом зависит от трактовки событий, вернее правильности оценки исторических событий эффект восприятия, которого достигается не только средствами и эффектами кинематографа, участие специалиста или рецензия специалиста должна быть обязательна. Отсутствие цензуры вовсе не означает, что зрителю можно преподнести ложную, хотя и красиво художественно изложенную историческую информацию. Информация об историческом событии или артефакте должна соответствовать действительности, должна быть правдива и опираться только на факты, подтвержденные реальными историческими источниками. Поэтому любое историческое кино, как игровое, так и неигровое, затрагивающее историю Казахстана должно строиться на неукоснительном соответствии реальному источниковому содержанию, а не домыслам и художественному приукрашиванию событий, фактов в угоду кассовости кинопродукта, привлечения зрителя и входу в число значимых кинохудожников республики и мира.

Список использованных источников

1. Петров А.Е., Шнирельман В.А. Фальсификация исторических источников и конструирование этнографических мифов. URL: <https://europe.google.com/url?sa=t&rct=j&> (дата обращения: 05.03.2022).
2. Алибек С.Н., Косанбаев С.К., Бегалиева А.К. Этнология Казахстана: история и современность Монография. Алматы. 2018 – 155 с.
3. Юмашева Ю.Ю. Источниковая база виртуальных и исторических реконструкций объектов историко-культурного наследия: к постановке проблемы. //Историческая информатика. – 2020. №3. – С.21-50
4. Исмагулов О. История казахского народа – вне ложных концепций и уничижительных терминов. – 2020. – URL: <https://www.google.ru/url?sa=t&rc=&cad=rja&> (дата обращения: 05.03.2021).
5. Адилова А. «Штрихи к портрету». URL: <https://www> (дата обращения: 05.03.2022).
6. Государственная программа «Культурное наследие». URL: <https://znanio.ru/media/is-> (дата обращения: 05.03.2022).
7. ENU.KZ Народ в потоке истории/. URL: <https://enu.kz/ru/press-center/daidjest/20823/> (дата обращения: 05.03.2022).

8. Политика формирования нового исторического сознания и мировоззрения народа Казахстана. [URL:https://mypresentation.ru/presentation/politika-formirovaniya-novogo-](https://mypresentation.ru/presentation/politika-formirovaniya-novogo-) (дата обращения: 05.03.2022)

ӘОЖ 93/94

ҰЗАҚБАЙ ҚҰЛЫМБЕТОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ

Нурбаева Дина Замирбековна
dina.nis01@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, тарих факультетінің 1-курс
PhD докторанты

Ғылыми жетекшісі - т.ғ.д. З.О. Дукенбаева

«Сіздер, совет әйелдері, комсомолдық жігерлеріңмен кеңес шаруашылық орындардан тиісті көмекті талап етіп, ала біліңіздер. Тәрбие жұмыстарыңызды жөндеуге тырысып, бұл жолдағы міндеттеріңізді орындау жолында басшы адамдарға «дамыл бермейтін» болыңдар. Сонымен қатар әйедер арасындағы жұмыстарды ойдағыдай жолға қою ісі қолынан келетін активтердің басын құрауға сіздер бізге мықтап көмек берулеріңіз қажет» - деген бастамалар Ұзақбай Құлымбетовтың 1936 жылы «Қазақстан» баспасында жарық көрген Қазақстан қыз-келіншектерінің республикалық I съезіндегі «Совет әйелдері - толық праволы азамат» тақырыбында жасаған баяндамасының басты мақсаты болатын [1, 169-бет].

Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің өз құқықтарын тиімді пайдалана отырып, қоғамның алға жылжуы үшін аянбай еңбек етулеріне бастама жасайды. Өз баяндамасында Кеңес үкіметі жеткен жетістіктердің көбісі әйелдердің жасаған қызметтерінің арқасында екендігін атайды. Сонымен қатар Кеңес халқының жартысынан көбін құрайтын әйелдер қауымының мұң-мұқтажын түсініп, оған қолғабыс етпеудің дұрыс еместігін де айтады. Басшылық қызметте отырған ер азаматтардың көп жағдайда мән бере бермейтін әлеуметтік мәселелерді шешуде әйелдердің рөлі жоғары екендігін тілге тиек етеді. Бұл пікірлер мен бастамалар Ұзақбай Құлымбетовтың әйелдер қауымына деген ерекше құрметі мен ілтипаты, сонымен қатар жанашырлығынан туындаған болуы керек. Өйткені әйелдердің сауатты болып, ерлермен қатар қызмет жасап, тұлғаға айналу жолында қызмет етуін қолдап, өз қызметі барысында әрқашан қолдау көрсетуге дайын болғандығын оның өмір жолындағы өнегелі іс-әрекеттерінен де көре аламыз.

Қазақ әйелінің жай-күйін жақсы білетін Ұзақбай Құлымбетов революцияға дейінгі қазақ әйелдерінің тауар секілді сатылып, ескі салт-дәстүр салдарынан жап-жас қызды сексеннен асқан шалға еріксіз беруі туралы айта келе қазақ қызының болашақ тағдырын өз қолына алу керектігін сөз еткен. Сонымен қатар халық арасында сауаттылық деңгейінің өте төмендігін сөзге тиек етеді. Ал қыздардың сауаттығы туралы ауыз толтырып айтарлықтай жағдай болмағаны да мәлім [1, 164-бет].

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін халық арасында «сауатсыздықты жою» жолында іс-шаралар жүргізілген болатын. 1930-1940 жылдардағы халық арасындағы сауаттылық деңгейіне келетін болсақ, халықтың сауаттылығының салыстырмалы түрде жоғары деңгейі неғұрлым урбандалған Қарағанды облысында – 83,3%, оның ішінде ерлерде – 83,3%, әйелдерде – 75,3% байқалды, одан әрі Алматы облысында – 79,3% (ерлерде 87,5%, әйелдерде – 70,8%), Солтүстік Қазақстан облысында-79,2% (тиісінше 88,2 және 69,4%) байқалды. Семей (77,8%), Батыс Қазақстан (77,5%), Шығыс Қазақстан және Ақтөбе тұрғындарының сауаттылығы орташа республикалық деңгейден біршама жоғары болды-77,2%-дан. Сауаттылық орташа республикалық деңгейден төмен Жамбыл (73,1%) және Гурьев (71,6%) облыстарында байқалады. Сауаттылықтың неғұрлым төмен деңгейі – 70%-дан төмен Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының – 68,9% – ы (ерлерде – 79,3%, әйелдерде-56,1%) болды. Қала

тұрғындарымен салыстырғанда ауыл тұрғындары арасында, әйелдер арасында ерлермен салыстырғанда сауаттылық деңгейі Қазақстанның барлық облыстарында төмен екені байқалады.

Сауаттылықтың ең жоғары деңгейі 9-19 жас аралығында болды, ол 1926-1939 жылдары 26,7% – дан 96,0% – ға дейін өсті, оның ішінде ерлерде-33,8% - дан 97,1% - ға дейін, ал әйелдерде-18,8% - дан 94,9% - ға дейін. 20-49 жастағы адамдарда сауаттылық деңгейі 24,1% – дан 77,4% – ға дейін көтерілді, оның ішінде ерлерде-35,9% - дан 87,2% - ға дейін, әйелдерде-11,8% - дан 65,5% - ға дейін. 50 және одан жоғары жастағы адамдарда сауаттылық, әрине, төмен болды, бірақ олардың деңгейі айтарлықтай өсті – 11,5% – дан 31,4% – ға дейін, оның ішінде ерлерде-19,6% - дан 49,6% - ға дейін және әйелдерде-2,9% - дан 15,2% - ға дейін [2].

Халық арасында жүргізілген сауатсыздықты жою жұмыстарды жоғарыдай көрсеткіштерді көрсеткенімен, іс жүзінде халықтың сауаттылық деңгейі әлдеқайда төмен болатын. Соның ішінде әйелдердің сауат ашуы мәселесі өзекті болатын. Өйткені әйелдердің білім алуы былай тұрсын, олардың қоғамдағы статусының өте төмен болғандығын Ұзақбай Құлымбетовтың келтірген деректерінен де көрсек болады.

Ұзақбай Құлымбетов әйел мен еркектер арасындағы теңсіздік сияқты капитал қоғамынан, ескі заманнан қалған ең сорақы қалдықты толық жою жөніндегі жасалған қолайлы жағдайларды ойдағыдай пайдаланбай отырғандықты атайды. Ескілік қалдықтар деп:

- Көп әйел алушылық, қалың мал беру, әмеңгерлік, жасы жетпей үйлену және т.б.
- Колхоздардағы рушылдық, туысқандық, ағайын-қарындастық секілді ескі әдеттердің қалдығын пайдаланып, бетін жасырып, колхозшы әйелдердің еңбегін дұрыс пайдаланбау;
- Әйелге деген өрескел, тіпті айуанша қараушылық фактілері. Әйелдерге еркектерінің нәпсісін орындайтын адам деп қарайтындар кездеседі;
- Белсенді әйелдер қызметке отырса да, оларға толық қолдау берілмейді.
- Қазақ әйелдерін басшылық қызметке көтермеу мәселесі;
- Әйелдер арасындағы сауатсыздық, шала сауаттылық мәселелерін атайды.

Патша үкіметі кезеңінде әйелдердің хәлі адам аярлық болатын. Патша үкіметінің полициялары, ерінің қорлығынан, тепкісінен құтыламын деген әйелдерді қорғау былай тұрсын, қайта құлдықта, тепкіде қалдыра бергендігін Ұзақбай Құлымбетов өз баяндамасында айтқан болатын.

Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің асқынған жағдайы туралы: «Қазақ салтында некесіз туған баланы «жансыз» туған бала деп атаған екен. Ондай талай нәрестелер қорғансыз қалып отырған, оны қорғау жолы тек өлтіріп тастау деп шешкен қатаң талаптар қазақ жерінде орын алған. Бұл жағдайдың астарында патша үкіметінің жезөкшелік, дене сатушылық секілді сұмдықтардың орын алуынан болатын еді. Орыс халқында «тауық құс емес, әйел кісі емес», қазақтарда «шашы ұзын, ақылы қысқа» деген әйелдерді кемсіту мақалдары таралып кеткен»- деген ақпараттар береді [1, 164-бет].

Дегенмен қазақ әйелінің жағдайы тек кеңес үкіметі орнағаннан кейін реттеле бастады деп біржақты пікір айту қате болар. Өйткені революцияға дейінгі қазақ әйелдерінің жағдайы туралы Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы Жанат Құндақбаева өзінің «Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы» атты монографиясында революцияға дейін қазақтардың нақты гендерлік рөлдері және символикалық толықтырудың жоғары деңгейі бар өзіндік әлеуметтік ұйымы болғанын жазған. Оның негізінде ер мен әйел арасындағы патриархалды келісім болған. Мұнда автор Дениз Кандиотти (Дениз Кандиоти) теориясына сүйенеді. Соған сәйкес, қазақ қоғамындағы патриархалдық қатынастарды үстемдік – бағыну қатынастары ретінде емес, көшпелі тұрмыс жағдайында әлеуметтік қатынастар жүйесінің теңгерімін қолдау тетігі ретінде қарастырған. Революцияға дейін қазақтарда шаруашылықтың үш түрі болған – көшпелі, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы. Бірақ барлық фермаларда ынтымақтастық деңгейі жоғары болды, өйткені олар өте көп жұмыс істеді. Малды сумен қамтамасыз ету ең шығынды қызмет болды. Бірақ қысқы жайылым физикалық күш - жігерді қажет етті, өйткені көбінесе қалың қардан

кейін малға табиғи шөптерге қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін жайылымдарды тазарту қажет болды. Қоғамның барлық мүшелері еңбек қызметіне қатысуға тиіс болды. Тек кейбір балалар, қарттар, науқастар мен босанған әйелдер қатысқан жоқ. Яғни қазақ қоғамында әйелдердің өзіндік міндеттері мен құқықтары болған [3].

Оның барлығы салт-дәстүрмен біте қайнасып, әйелдердің басты міндеті отбасы мен отағасының жағдайын жасау болған. Дегенмен тұрмыс құру мәселесі бойынша әйелдің пікірі мен келісімі қарастырыла бермеген. Бала тәрбиесінде де қыз баланы туғаннан бастап «жат жұттық» ретінде қарап, ерекше құрмет көрсеткен. Қазақ қыздары отбасындағы әкеге деген, ер адамға деген құрметті көріп өскеннен кейін де тұрмыс құрғаннан кейін соны әдетке айналдырған.

Ұзақбай Құлымбетов өз сөзінде дінде «әйелдерді қатты ұста, ұра бер» деген жағдайлардың бар екендігін атап өткен. Соның салдарынан әйелдерді ұрып-соғу, қорлау деген сұмдықтардың орын алғандығын айтады [1, 165-бет].

Бұл халық арасында ислам дінін дұрыс түсінбеудің және дінге қарсы саясаттың салдарынан таралған деп санаймын, өйткені исламда әйелдерге ерекше құрмет көрсетіледі. Ол туралы Мұхаммед пайғамбар (ол кісіге Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Сендердің ең жақсыларың - әйелдеріңе жақсы, көркем қарым-қатынаста болғандарың» деп хабар береді. Ислам дінінің кейбір заңдарын өз пайдасына теріс пайдаланып жүргендер аз болмады. Олар өз әйелдеріне күң секілді қарап, қорлық көрсеткен. Ол туралы талай тарихи, әдеби шығармалар жазылған да болатын.

Қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасырдағы басты тақырыптардың бірі – әйелдер құқығы болатын. Тақырып төңірегінде жазушыларға қалам тартуға себепші болған қазақ арасындағы қарапайым салт-дәстүрлердің немесе саяси жағдайлардың құрбанына айналған арулар тағдыры болатын. Қазақ халқы қыз балаға ерекше мән беріп өсіруімен қатар қызға «жат жұрттық» деп қараудан болар, бәлкім ХХ ғасырдың ортасына дейін қыздардың құқықтары аяқ асты болғандығын тарихи шығармалардан, тарихи оқиғалардан да естіп келеміз. Құқығының аяқ асты болып, тағдыр тәлкегіне түскен арулар туралы қалам тербеген жазушыларымыздың қатарында: Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек» романы, Міржақып Дулатов «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлин «Шұғаның белгісі», Ғабит Мүсірепов «Ұлпан» романдары дәлел бола алады. Аталған тақырып төңірегінде жазылмаған қаншама тағдырлар бар екендігін ойлай беріңіз. Шығармаларда сол кездегі қазақ жерінде орын алған саяси жағдайлардың құрбандары мен ескі әдет-ғұрыптың сарқыншақтары салдарынан тағдыр тәлкегіне ұшыраған арулар жайлы жазылған болатын.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында Қазан төңкерісінен кейінгі орыс офицерлерінің бойжеткен Ақбілекті зорлауы және Ақбілектің кейінгі қасіретті тағдыры туралы болса, Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романында әкесінің арманы үшін құрбан болған, сүйгеніне қосыла алмаған және сүймеген адамға тұрмысқа шығып оның тарапынан қорлық, зәбір көрген қыздың тағдыры сөз болған. Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесінде Шұға мен кедей отбасынан шыққан мұғалімнің махаббаты баяндалған, олардың бақытына балта шапқан әдет-ғұрып, әлеуметтік теңсіздікті сынға алынған. Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» романында жас Ұлпанның өзінен қырық жас үлкен бай Есенеуге тұрмысқа шығып, кейіннен бір аймақты сәтті басқара алғандығын бейнелейді.

Ұзақбай Құлымбетов әйелдерге октябрь революциясының арқасында, ұлы көсемдер Сталин мен Лениннің данышпандық басшылығы арқасында – әйелдерге деген теңсіздік, қорлық тамырынан жойылды дейді.

Теңдік, бостандық алдық деп қуанған әйелдер қауымының жағдайы бір онжылдықта қайтадан қорлықпен зомбылыққа толған жоқ па? Енді ерлерінен емес, саясаттан таяқ жеген болатын. Алысқа ұзамай Ұзақбай Құлымбетовтың жұбайы Әйеш пен оның балалары қудалаға ұшырап темір торға қамалған болатын. Ұзақбай Құлымбетов өзі құруға ат салысқан үкіметтің қарапайым халыққа жалған айыппен құрсау саларын білмеген еді. Ол құрсау өзінің мойнына да салынған болатын. Сталиндік қуғын-сүргіннің кезінде «халық жаулары» деп айдар тағылған тұлғалардың әйелдерінің адам төзгісіз жағдайы туралы айтылмай келе жатырған

деректер өте көп. Кейіннен аталмыш «халық жауларының» отбасы мүшелері талай қуғынға түсіп, ата-тегін жасырып өмір сүруге мәжбүр болды. Тек қана кінәсіз қудалауға ұшыраған бабаларының есімі талай жылдан кейін ақталып, халыққа ақ-қарасы айқын болғаннан кейін ғана бойларын еңсере бастады. Әлі де ақталмаған қаншама тұлғалар мұрағатта өз уақытын күтуде?!

Сол зұлмат кездерді басынан кешіргендер ғана оның қаншалықты ауыр және қиын болғандығын жаза алады. Солардың бірі Ұзақбай Құлымбетовтың қызы Орынша Қарабалина болатын. Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның 2009 жылы жарық көрген «Жүрек сыры» ғұмырнамалық хикаят кітабы босқынға ұшыраған ұрпақтың тағдыры арқылы қазақ ұлтының басына түскен нәубет, өмірлік мұраттарға адалдық жайы, ғұмырнамалық хикаят ретінде берілген [4, 3-бет].

Бұл еңбекте автор Ұзақбай Құлымбетовты «халық жауы» деп ұстап әкеткеннен кейінгі оның ағайын-туыстарының бір-бірінен ажырап қалып, тарыдай шашылып бірі түрмеге, бірі айдауға кетіп, өз әкелелерінің атын жасырып кешкен күндері турасында айтылады. Бастысы «өз әкенің «халық жауы» болғанығына балаларын сендірген заманның қасыретін атайды. Ең қорқыныштысыда, ең өкінішітісі де осы болатын». Өздер туып өскен ортада халық сыйлаған азаматтың баласынан «халық жауының бөлтіріктері» деген атаққа ие болған балалар тағдыры өз алдына жазылатын бір шығарма.

Қорытындылай келе Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің тағдыры мен болашағына бей-жай қарай алмаған азамат. «Бір қолымен бесікті бір қолымен әлемді тербеткен» аналардың жағдайы тұтастай бір қоғамның жағдайының бастауы екендігін ескереді. Қоғамдағы әйелдердің мәртебесі жоғары болса, өскелең ұрпақ ұлағатты болатындығы ата-бабаларымыздан келе жатқан даналық. Ұзақбай Құлымбетовтың өткен ғасырдың 20-30 жылдары ұсынған бастамалары әлі күнге дейін өз мәнісін жойған емес. Әлі де біздің қоғамымызда әйелдер мәртебесі өз деңгейінде болмай отыр. Егер әйелдер қауымына болашақ ұрпақтың бастамашысы ретінде қарайтын болсақ, онда әйелдерді саясатта да, ғылым саласында да және тағы да басқа маңызды салаларда қолдауды арттыру керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлова С.О., Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. Ұзақбай Құлымбетов. Материалдар мен құжаттар жинағы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. - 416 б.
2. Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. <https://iie.kz/?p=4615>
3. <https://www.caa-network.org/archives/22003/modernizacziya-rannej-sovetskoj-epohi-v-sudbah-zhenshin-kazahstana-1920-1930-gody-intervyu-s-avtorom-monografii>
4. Қарабалина-Қазыбаева, Орынша. Жүрек сыры. - Алматы: Ан Арыс, 2009. -318 б.

ӘОЖ 93/94

ДЖАДИДИЗМ ИДЕЯСЫНЫҢ ТҮРКІСТАН МҰХТАРИАТЫНА ЫҚПАЛЫ

Нурсейтова Ляйля Маратовна

Puella86@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Гуманитарлық-педагогикалық институты «Тарих» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қызылорда, Қазақстан
Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор Б.Ж. Абжаппарова

Қаралыстырылып отырған жұмыста ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Түркістанда джадидтер қозғалысының пайда болуы мен таралуы және олардың қызметі талданып сарапқа салынбақ.

Түркістанда мұхтариат құру идеясының кезеңіне дейін Түркістан патриархалдық қағидаларға сүйене отырып өмір сүріп, гүлдеп, дамып келді. Және бұл қағидалардың да, әрине,

жағымды жақтары болды – дәстүрлер әлеуметтік өмірдің барлық салаларында мұқият сақталып, қоғам тұтастай алғанда әлеуметтік қақтығыстарсыз дамыды, бірақ әлеуметтік қатынастардың консерватизмі күрделі проблемаларды тудыра бастады. Әлеуметтік мәселелерді кеңінен талқылауға жағдай жасалмады. Зайырлы білім беру жүйесі дамымаған. Діни медреселерде ең қарапайым негіздерді оқыту өте ұзақ уақытқа созылды. Мұндай жағдайда дамып келе жатқан салаға қажетті жоғары білікті мамандарды дайындау мүмкін емес еді. Түркістан халықтарының консервативтік өмір салтын жақтаушылар, дәл білім беру жүйесінде патшалық Ресей әкімшілігінің қолдауына тап болғанын, олар өз баяндамаларында Түркістан жастарының мұндайға бейім еместігін атап өткенін айта кеткен жөн.

Осы жағдайларда қоғам өмірінің барлық салаларында реформалардың тәрбиелік кешенін ұсынатын джадиттер идеологиясы пайда болды. Джадиттер әлеуметтік реформаларды талап ете отырып, сонымен бірге өз ойларының Құраннан дәлелін тауып, жалпы халықтың дәстүрлі өзін-өзі тануына үндеді. Джадиттер оқу реформасын жүргізе отырып, дәстүрлі мұсылман мектептеріне қарағанда зайырлы (нақты, жаратылыстану және экономикалық) ғылымдар әлдеқайда жылдам әрі қарқынды оқытылатын жаңа әдіс мектептерін ашты. XIX ғасырдың соңында Түркістан қоғамының ішкі топтарында жаңа күш біртіндеп қалыптасып келіп, сол өлкенің қоғамдық-саяси өмірінде аса маңызды рөл атқаратын болады. Бұл қуатты әлеуметтік күш джадидизм деп аталатын қозғалысқа біріктіріліп, жергілікті прогрессивті зиялылардың атынан ұсынылды. Әуелі джадиттер қозғалысы қазіргі Татарстан Республикасының аумағында пайда болды. Кейінірек XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Бұхара, Хиуа және Түркістанда таралды. Джадиттер қозғалысына көрнекті Қырым татар реформаторы, джадиттер қозғалысының негізін қалаушы Исмаил Гаспринский (1851-1914) үлкен әсер еткен болатын [2, 22-23 б.].

Түркістан джадиттерінің ағартушылық қызметі негізінен реформаторлық сипатта болды. Джадиттер өз қызметінің алғашқы кезеңінде діни реформаларды жүзеге асыруға және ағартушылық зерттеулерге баса назар аударғандығы белгілі. Олардың теориялық еңбектерінде «біз салт-дәстүрді жеңілдету арқылы, мұсылмандардың өткен күшін жаңғыртамыз. Демек, елді фанатизм секілді артықшылықтардан азат етеміз. Мұсылман халықтарының бұрынғы билігін қалпына келтіруге шақыруды табамыз.» Олар дәстүрлі әлеуметтік-философиялық жүйені тек мәдениеттің, ғылымның және білімнің дамуы тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге (ең бастысы - бұл) отаршылдыққа қарсы күрестің міндеттері тұрғысынан қайта қарауды ұсынды.

Джадиттер оқу жүйесін реформалау мақсатында өздерінің ұлттық мектептерін құра бастады, оларда оқыту жаңа әдіс-тәсілдерге негізделген болатын. Бұл мектептер ұлттық мәдениетті, исламды, салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты қорғау құралына айналуы тиіс еді. Олар «жаңа әдіс» («жадиди-усул») деп атала бастады.

Алғашқыда джадиттер Исмаил Гаспринскийдің идеяларын негізге ала отырып, жаңа әдіс мектептерін ашып, ескі жаттау әдісінің орнына дыбыстық оқыту әдісін қолдана бастады [2, 44-48б]. Бұл мектептерде діни пәндермен қатар зайырлы ғылымдар да оқытылды. Джадиттер мен олардың мектептері бұқараны тәрбиелеуде, олардың саяси санасын көтеруде маңызды рөл атқарды.

Облыс аумағындағы алғашқы жаңа әдістеме мектептерінің бірін 1898 жылы Қоқан қаласында Салохуддин домла ашты. Сол жылы Тоқмақ қаласында да джадид мектебі ашылды. 1899 жылы Ташкенттегі Маннон Кори мен Әндіжандағы Шамсиддин Домла бұл бастаманы қолдады.

1900 жылдан бастап Түркістанда жаңа әдістеме мектептерінің желісі жүйелі түрде кеңейе бастады. Ташкент, Самарқанд, Қоқан қалалары джадиттік мектептердің ірі орталықтарына айналды. 1910 жылға қарай Түркістанда және өлкенің әртүрлі аймақтарында 50-ге жуық осындай мектептер құрылды.

1893 жылы Исмаил Гаспринский Түркістанға келеді. Озық ойлы зиялы қауыммен кездесулер өткізіп, джадиттік мектептердің маңызы жайлы талқылады. Жаңа әдіс мектептерінде жаңа ағартушы интеллигенция қалыптасты. Джадид мектебінің түлектері:

Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, Абдулла Авлони, Муминжан Мұхаммеджан-оғлы, Файзулла Ходжаев, Бату және басқалары білім беру жүйесінде жанқиярлықпен еңбек етті.

Қазірде джадиттік қозғалыс ағартушылықтың түрі ретінде де емес, реформаторлық қозғалыс ретінде де емес, тек «білім реформасын жүргізудегі қоғамдық қозғалыс» ретінде бағаланады. Бірақ Орталық Азияның жаңа мемлекеттерінде джадиттік қозғалыс мүлдем басқа ұғымға ие болды: ол Ресей билігінен тәуелсіздік үшін күрестің бастауы ретінде қабылданды. Осының негізінде джадиттік қозғалыс өлкедегі алғашқы қоғамдық-саяси қозғалыс мәртебесіне ие болды.

Орта Азиялық джадиттілік Ресей империясының ішкі аймақтарына қарағанда әлдеқайда кеш дами бастады. Бірақ ол қысқа мерзімде барлық тұрғыдан дами бастады: жаңа әдіс мектептерін ұйымдастырудан, саяси қозғалыстардың қалыптасуына дейін теңестірілді. Орта Азиялық джадит зерттеушілері оның пайда болуы мен дамуын әр түрлі көзқарастар тұрғысынан қарастырады. Бірақ олардың ешқайсысы джадиттіліктің негізін салушы Исмаил Гаспринскийдің рөлін және оның Түркістанда бұл ағымның пайда болуы мен дамуына ықпалын егжей-тегжейлі қарастырған жоқ.

Гаспринский 1881 жылы «Орыс исламы» атты памфлеттің басылуымен өзінің қызметінің басынан бастап Ресей билігінің күдігіне түседі [3, 31-376]. Гаспринскийдің бұл шағын кітапшадағы патшалық Ресейдің мұсылман халқына қатысты жүргізген саясаты туралы пікірлері, Түркістандағы орыс қоғамының теріс реакциясын тапты. Түркістандағы Н.Остроумов бастаған халық ағарту ісінің саясаткерлері Гаспринскийдің «кеңестеріне» наразылықтарын білдірді [4, 4-66]. Ресейлік шенеуніктердің бұл «ызаларын» Қазақстандағы ғалымдар посткеңестік кезеңде көбірек зерттегенімен, тап джадиттер қозғалысымен байланысты уақыттың толық спектрін көрсетпейді. Бұл кітапта Түркістанның орыс шенеуніктерінің Гаспринский бастамаларына қатынасына қатысты ең маңызды тұстардың барлығы нақтырақ және кеңірек қарастырылған.

Түркістандық джадиттіктің түп-тамырын зерттеген американдық тарихшы Адиб Халид оның пайда болуын Орталық Азия қоғамындағы трансформациядан және оның Ресей жаулап алуынан туындаған өзгерістерден бүкіл әлемді, және сол әлемді қайта құруға ұмтылған қазіргі заманға «жауап» деп санайды.

Түркістандағы реформаторлық идеялардың қалыптасуын Б.Бабаджанов атап көрсеткендей, «тек сыртқы әсерлердің нәтижесі деп қабылдауға болмайды. Бірақ реформация идеясының өзін «сана мен жүректе» қалыптаса отырып, тарихи, әлеуметтік, діни немесе саяси факторлардың бүкіл кешенін ескермеу мүмкін емес» [5, 78-836]. Осы сөздермен келісе отырып, реформалау идеясын «сана мен жүректе» қалыптасуынан бұрын, сыртқы күштердің үлкен әсер еткенін атап өткім келеді. Б.Бабаджанов француз зерттеушісі Стефан Дюдойньонға ілесе отырып, өз зерттеулерінде «реформатор» сөзінің мағынасын анықтауға тырысады, оның ішінде мұндағы «кадимистер» де, оның пікірінше, джадиттер реформалау мәселесін көтерген, бірақ түбегейлі басқаша етіп көрсеткен. Бұл ретте ол «дар әл-ислам» (таза мұсылман елі) концепциясы бойынша «кадимистердің» отаршылдарға қатысты таза діни уәждеріне ғана тоқталады. Бұл зерттеуде автор Түркістандағы «реформацияны» ислам мен оның құндылықтарын жоққа шығармаған және оның шекарасында әрекет еткен джадиттер көзқарасы тұрғысынан қарастырады. Шындығында, джадиттіліктің пайда болуы, атап өтілгендей, мұсылман мектебін реформалаумен тығыз байланысты. Ол Ресей империясының мұсылман қоғамындағы ауқымды реформалардың алғы шарты болды. 19 ғасырдағы Түркістандағы мұсылман мектебінің басқа мұсылман мектептерінен еш айырмашылығы жоқ: барлық мектептердегі оқыту жүйесі бірдей дерлік болды. Сонау 19-ғасырдың соңы мен 20-ғасырдың басында-ақ бұл білім беру жүйесі әртүрлі дереккөздерде орыс тілінде де, жергілікті тілдерде де көрініс тапты. Мұсылман мектебі, Гаспринскийдің пікірінше, қазіргі заман талабына сай емес еді.

Орыстар Орталық Азияда тұрып, орналаса бастады. Ең бірінші орындалған істердің бірі орыс халқы үшін мектеп ашу еді. Генерал-губернаторлық билік құрылғанға дейін Түркістанда алғашқы орыс мектептері ашылды. Жетісу өңірінде 10 ұлдар мектебі, 2 қыздар

мектебі есіктерін ашты. Олардың біріншісі 1850 жылы Қопал қаласында ашылды. Өлкедегі ең көне мектептердің бірі 1860 жылы No1 Форт (Қазалы) мен Перовскіде діни қызметкерлер жұмыс жасаған. Онда балаларды оқу, жазу, дін және арифметиканың төрт ережесін үйрету үшін ашқан бастауыш мектептер болды. Кейіннен бұл мектептер 1863 жылы Перовскіде, 1865 жылы Қазалыда ашылған қырғыз (қазақ) мектептерімен ауыстырылды. Бұл мектептерде қырғыз (қазақ) ұлдарына арналған 25 орындық мектепінтернаттар ұйымдастырылды. 1867 жылы Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман осы Жетісу мектептерімен жақынырақ танысып, олардың қалаған бағытын көрсетеді.

Қоғамдағы артта қалуға, тоқырауға, сауатсыздыққа және басқа да орын алған кемшіліктерге қарсы күресті басты мақсат еткен джадиттердің қозғалысы- Түркістан өлкесін, Бұхара әмірлігі мен Хиуа хандығын әр түрлі даму деңгейіне әкелді. Джадиттердің жақтастары дін мен шариғат негіздерін сақтай отырып, исламды реформалар арқылы жаңа жағдайларға бейімдеуді, Еуропа мәдениетінің жемістерін ұлттық мәселелерді шешуге пайдалануды көздеді. Джадиттік идеяларды негізінен ұлттық зиялы элитаның өкілдері, мұсылман дінбасыларының прогрессивті бөлігі және жергілікті буржуазияның прогрессивті көсемдері қолдады. Джадитшілер мектеп, қайырымдылық қоғамдары, кітап шығару мекемелері, кітапханалар мен оқу залдары, баспасөз, әдебиет және театр өнерінің көмегімен өз алдына қойылған міндеттерді шешуге тырысты. Джадиттіліктің өзінің қайғылы аяқталуына қарамастан Орталық Азия аймағы халықтарының ұлттық өзіндік санасының өсуіне үлес ықпал етті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ағзамходжаев С.С. Джадитизм - XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басындағы Ресей империясындағы Ислам модернизмінің идеологиясы. Түркістандағы реформалар қозғалысы [Электрондық ресурс].

2. Гаспринский Исмаил - Ресей империясының бүкіл мұсылман халқы арасында танымал және танымал болған Қырым татар зиялысы, ағартушы, баспагер және саясаткер және диссидент. Бірінші түркітілдес "Терджиман" газеті мен оның баспагерлері 1987. № 9. – Б. 22 – 50.

3. «Орыс исламы» - Rusya Müsülmaları. – İsmail Gaspıralı. Secilmis Eserleri: 2. Fikri Eserleri. Neşre haz.: Yavuz Akpınar. – İstanbul: Ötüken, 2004. – S.77 – 121.

4. Алимова Д.А. Н.Остроумов - орыс шығыстанушы ғалымы, тарихшы және этнограф. Түркістанды алғашқы зерттеушілердің бірі.. Тәрбие, білім және мінез-құлық этикасының бірлігі // Өзбекстан тарихы. Ташкент.-1999. - No 2. - С.4-6.

5. Абашин С.Н., Бабаджанов Б., Махмудов О. А., Котюкова Т. В. Туркестан в имперской политике России: Монография в документах. М.: Издательство «Кучково поле», 2018. – 1440 с

ӘОЖ 93/94

МАЙДАН БАСПАСӨЗІНДЕ КЕҢЕС ХАЛЫҚТАРЫ ДОСТЫҒЫН ҮГІТ-НАСИХАТТАУ ЖҰМЫСЫ

Оразаев С.Б.

тарих магистрі, Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы

Ұлы Отан соғысы біздің еліміздегі ұлтаралық қатынастарды қатаң сынады. Батыс тарихнамасында тіпті кеңестік мемлекеттің көпұлттылығы ол үшін «күмәнді стратегиялық артықшылық» болды деген пікір де айтылды.

Елдің саяси басшылығы кеңес әскерінің көп ұлтты бөлімшелеріндегі түрлі ұлт жауынгерлерімен жұмыс жасауға ерекше назар аударды. 1940ж. из Қызыл Армияның 4,2 млн. жауынгері мен командирлерінің 61%-н орыстар, 19,6% — украиндар, 4,1% — белорустар,

15,3% — өзге ұлт өкілдері құрады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қарулы Күштер қатарын 20 млн. астам адам толықтырып, олардың жартыдан көбі орыстар, 4,5 млн. Украина өкілдері, 1 млн. астамы Белоруссиядан, 600 мыңы Грузиядан, 450 мыңы Армениядан, 1 млн. Өзбекстаннан болды [1].

1942 ж. өзінде Қарулы күштердегі ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі шектен тыс өзектіге айналды, себебі соғыстың алғашқы 10 айында мобилизация бойынша оның қатарына Кеңес Одағының аумағында тұратын барлық дерлік ұлттың сарбаздары енді. Негізінен Өзбекстан, Армения, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Латвия, Литва, Тәжікстан, Түркмения, Өзбекстан мен Эстонияның адами және материалдық ресурстары есебінен 80-нен астам ұлттық және жалпыодақтық дивизия мен жеке бригада жасақталды.

1942 ж. жаз-күз айларында майдандағы қайғылы оқиғалар барысында әскердегі көңіл-күй нашарлап, әскерден қашу, өз-өзіне зиян келтіру, жау жағына шығып кету жағдайлары жиіледі. Волхов майданы Әскери кеңесінің мүшесі Л.З. Мехлис, 1942 ж. қазанда 2-соққыштар және 8-армияның саяси бөлім бойынша командирлер орынбасарларының мәжілісінде сөз сөйлеп тұрып, бұл әскери бірлестіктердің саяси құрамын соғыс жағдайында түрлі ұлт солдаттары арасында тәрбие жұмысының нашар жүргізілетініне кінәлі деп айыптады. Ол майдан батальондарында болған кейбір ұлттық жерлестіктердің жау жағына өтіп, тұтқынға берілу фактілерін мысал етіп келтірді.

Қызыл Армиядағы ұлты орыс емес солдаттардың, әсіресе Орталық Азия мен Кавказдың алыс аудандарынан шақырылған солдаттардың жағдайы оңай болған жоқ. Бұл туралы, мысалы, Өзбекстан қызыл әскерлерінің Сталин атына жазған хаты айтып береді. Олар хатта «армиядағы сабақтардың барлығы орыс тілінде жүретініне шағымданған. Өзге ұлттар түсінбегендіктен артта қылап, оларға сөз тиетін болған».

ҚАҚБ Бас Саяси басшылығы соғыс кезінде кеңес әскерлерінің жеке құрамында болған өзгерістерді өз әрекеттерінде ескерді. Басқарманың 1942 ж. 17 қыркүйектегі директивасында былай делінді: «Бөлімдер мен бөлімшелердің саяси органдары мен комиссарлары ұлты орыс емес қызыл әскерлер мен кіші командирлермен жүргізілетін тәрбие жұмысына бірінші кезекте (бірінші кезекте Кавказ және Орталық Азиядан келген ұлттарға) көңіл аударсын». Құжатта Кавказ және Орталық Азия республикаларынан келген солдаттармен саяси жұмыс жүргізу керектігіне ерекше назар аударылды. Мұның барлығы неміс әскери басшылығының КСРО-дағы мұсылман халықтарға қатысты құрған жоспарларына байланысты болды.

Кеңес Одағына шабуыл жасауды ойластыра отырып, гитлерлік стратегтер Кеңес Одағы халықтарының ұлтаралық бірлігін бұрынғы Балтық жағалауы мемлекеттері, Батыс Украина, Батыс Белоруссия, Солтүстік Кавказ және Орталық Азияның кейбір халықтарының осал және күшті тұстарын пайдалану арқылы бұзуға иек артты. Атап айтсақ, 1941ж. соңына қарай вермахт қолбасшылығы кеңестік мұсылмандар большевизмге барынша қарсы және «олар жақсы солдат бола алатын қасиеттерге ие» деген қорытындыға келді.

Газеттердегі жұмысқа ұлттық республикалардың жетекші әдеби күштері кеңінен тартылды. «Правдада» М. Бажан, А. Корнейчук, В. Василевская, П. Бровка, Я. Колас, Я. Купала, Жамбыл Жабаев пен өзгелері бірнеше реттен жарияланды. Соғыстың алғашқы жарты жылында газет беттерінде 98 өлең жарияланып, оның 36-сы ұлттық ақындардікі болды; 170 публицистикалық материал жарияланып, оның 59-ының авторлығы КСРО-ның көптеген халқының өкілдерінің болды.

Әскери баспасөз түрлі ұлттар мен ұлыстардың жауынгерлік және еңбек майданындағы деректері туралы ғана жазып қойған жоқ. Алдыңғы қатарлы және редакциялық мақалаларда КСРО халықтарының экономика, саясат, әлеумет пен мәдениет саласындағы жетістіктеріне назар аударылды, ал сол кездері осы салалардан «лениндік-сталиндік ұлттық саясаттың» нәтижелері көрініс тапты» деп айту қабылданған еді. Мұның өзінде ел халықтарының тарихи тағдырының ортақтығы идеясы жан-жақты насихатталып, ұлттық теңдік «социализмнің шынайы жеңісі», «кеңестік құрылымның ұлы артықшылықтарының» бірі ретінде көрсетілді.

Бұл тақырыптар кеңес мемлекетінің және жекелеген республикалардың өміріндегі атаулы даталарға байланысты кеңінен таратылды, мысалы, КСРО құрылуының 20 жылдығы және УКСР-дың 25 жылдығы (1942 ж.). КСРО халықтары достығының идеясы мен пролетарлық интернационализмді насихаттау 1942ж. жазы мен күзінде, сондай-ақ соғыстың соңғы кезеңінде ерекше кең ауқымда жүргізілді. Бірінші жағдайда бұл майдан мен елдегі жалпы алғандағы ауыр жағдайға, соғыс қимылдарының халқының басым бөлігі мұсылман болған көп ұлтты аудандарға қарай жылжуымен байланысты болды. Екінші жағдайда интернационалды бауырластық тақырыбына жүгіну фашистерден босатылған аудандарда идеологиялық жұмыстың жалпы күшейтілуі және Қызыл Армияның Еуропа халықтарына қатысты азат етушілік миссиясының мақсаттарын түсіндіру мәселесінің бірінші кезекке шыққанымен байланысты болды.

Материалдардың бірінші тобы үшін ұлттық тақырып бойынша, мысалы, Жоғарғы Кеңес Президиумының хатшысы А.Ф. Горкиннің «Дружба народов СССР — величайшая сила в Отечественной войне» мақаласы тән болды, ол 1942 ж. 1 қарашада «Правдада» жарияланды — ал бұл кез Кавказбен Сталинград үшін кескілескен ұрыс жүріп жатқан уақыт болатын. Мақалада кеңес билігінің соғысқа дейінгі жылдардағы ұлттық-мемлекеттік құрылыстағы «тарихи жетістіктердің» мағынасы атап көрсетілді — халықтардың құқықтық теңдігі орнап, Кеңес Одағы аясында ұлттық мемлекеттік құрылымдар құрылып, ұлттық республикалардың жедел экономикалық даму саясатының арқасында олардың іс жүзіндегі теңдігі қамтамасыз етілді. Бесжылдықтардың алғашқы жылдарындағы республикалардың экономикасы мен мәдениетінің өсуінің жоғарғы екіні туралы «әсер қалдырарлық цифрлар» келтірілді. Мысалы, Белоруссияда соғыс алдында өнеркәсіптік өндіріс көлемі 8,5 есеге ұлғайған.

Орталық газеттер беттерінде басты орынның бірі кеңес халықтарының Ұлы Отан соғысы майдандарындағы жауынгерлік достығының насихатына берілді. Бұқаралық ақпарат құралдарында мына тезис үнемі айтылды: «Қызыл Армия — көп ұлтты армия, КСРО халықтары достығының нәтижесі». ҚАҚБ БасНБ 1942 ж. 17 қыркүйектегі осыған дейін аталған директивасындамына талап болды: «Дивизиялық, армиялық, майдан және округ газеттерінде ұлты орыс емес қызыл әскерлермен тәрбиелік жұмыс тәжірибесі, олардың фашистермен ұрыстағы батырлығының мысалдары туралы ақпарат берілісін» [2].

Түрлі ұлт өкілдерінің майдандағы бауырластығының тақырыбы жекелеген жауынгер немесе біртұтас әскери бөлімдердің жауынгерлік жетістігін насихаттау арқылы ашылды. Барлық газеттер бомбалаушы Николай Гастеллоның интернационалды экипажының ерлігі туралы жазды, оның ұлты белорус, оның штурманы украин Анатолий Бурденко, атқыш-радистері — ненец Алексей Калинин мен орыс Григорий Скоробогатый болды. Аға саяси жетекші Минаевтың «Подвиг тринадцати советских воинов» атты 1942 ж. 6 шілдесінде «Правдада» жарияланған очеркінде Оңтүстік майдандағы бөлімдердің бірінде жаудың ондаған танкі мен жауын әскеріне қарсы тұрған азғантай ғана солдаттардың батырлығы баяндалды. 60 гитлершілдің көзін жойып, үш танкі өртеген он екі сарбаз ерлікпен қаза тапты. Олардың арасында ұлты украин саяси жетекші Григорий Гадерман мен қатардағы сарбаз Иван Пупченко, орыс Иван Гугонов, грузин Ермолай Чачия, әзербайжан Исмаил Алеуров, армян Грач Агдасарян және т.б. болды.

«Красная звезда» газеті 1943 жылы түрлі ұлт жауынгерлеріне арналған материалдар желісін жариялады. Олардың арасында И. Эренбургтің «Казахи» атты очеркі де бар. «Писем народов СССР к воинам-фронтовикам» деп аталған тақырыптың жариялануына маңызды тәрбиелік және насихаттық мағына берілді. Өзбектердің алғашқы ұжымдық үндеу хаты орталық және майдан газеттерінде 1942 ж. қазанында екі тілде — орыс және өзбек тілдерінде жарияланды. Оған 2 млн. 412 мыңадам қол қойды. 1943 жылдың ақпан-тамызында армян, татар, тәжік, түрікмен, белорус, қазақ және украин халықтарынан майдандарға хат жетіп, газеттерде жарияланды. Бұл хаттарға 10 млн. адам қол қойыпты [3].

Хаттардың барлығы бір схемамен жазылып, негізгі бірнеше тезистен тұрды. Бастапқыда әңгіме бақытты өмір мен гүлдеуге әрбір халықтың «Кеңес билігі мен лениндік-сталиндік ұлттық саясаттың арқасында қол жеткізгені» туралы айтылады. Сенімдірек болуы

үшін халықтардың жасампаз тарихи шығармашылыққа орай оянуының эпикалық картиналары кеңінен сипатталады. «Қазақстанның жерлері бұрын жеміс бермейтін еді, — делінді Қазақ КСР еңбекшілерінің хатында — небәрі жиырма бес жыл өтті...бірақ ел қалай өзгерді десенізші! Ал халқы қандай деңіз! Жер егістіктен мол жиын-терін беріп, ең далада шұбырған мал жайылып жүр. Тауда мыс жылтырап жатыр. Мұнай болса аспанға фонтан болып атқылауда».

Хаттарда барлық халықтың ортақ үйі Кеңес Одағы туралы ойлау атап көрсетілді. Жау бауырлас халықтардың үйіне келді және де оны жақындары өз үйінде көріп қорғауы керек. Бұл туралы Өзбек КСР-ының еңбекшілері үндеу хатта былай жазды: «Енді үлкен ағаң орыстың, бауырларың белорустер мен украиндардың үйіне германдық басмашы баса көктеп кірді. Оның жүрген жерінің бәрі жұт пен жалмауыздық және ажал. Ал орыстың үйі – сенің де үйің! Себебі Кеңес Одағы тату отбасы, мұнда әркім өз үйінде тұрғанымен ауласы мен шаруашылығы бір және тұтас».

Майдангерлерге жазылған хаттарда орысқа КСРО халықтары үйіндегі «үлкен ағаның» ролі берілді, оның күшіне сүйеніп, ортақ жауды жеңуге болатыны туралы айтылды. Түрлі ұлт жауынгерлерінің санасына «үлкен аға» образын сіндіру үшін халықтың ақындық дәстүрлері қолданылды.

Үндеу хаттарда шайқастарда ержүректілік, табандылық танытып, қиындықтарды еңсеру туралы үндеу тасталды, ал жасық, сатқын, қашқын болу өзі және отбасы үшін маскара болып саналатыны ескертілді.

Фашистік басқыншыларға қарсы ортақ күресте КСРО халықтарының бірлігін нығайтудың құралы одақтас республикалар басшыларының газеттерде тұрақты түрде жариялаған есептері, Украина, Грузия, Орта Азия, Белоруссия, Қазақстан еңбекшілерінің Сталинге жазған еңбек баяндамалары, қалалар арасындағы өзара радиомен хабарласу болды. 1944 ж. 5 қарашада «Правда» мынадай ортақ тақырыппен материалдар жиынтығын жариялады: «Да здравствует нерушимость дружбы народов нашей страны! Семь советских столиц, освобожденных Красной Армией накануне славной годовщины Октября (аудармасы: Еліміздегі халықтар достығының мызғымастығы жасасын! Октябрьдің даңқты мерекесі қарсаңында Қызыл Армия азат еткен кеңес елдерінің жеті астанасы)», материалда Киев, Петрозаводск, Минск, Вильнюс, Кишинев, Таллин мен Риганың қалыпқа келу барысы туралы айтып берді.

Орталық газеттер соғыс жүрген бүкіл уақыт бойы ұлттар арасындағы байланыстарды бекітудің республикалар делегацияларының майданға баруы, жерлес жауынгерлерге сый-сарқыт, сәлемдеме жіберу секілді түрлері туралы да жазды. «Красный флот» газеті 1942 ж. сәуір-қарашасында «Дружба фронта и тыла» тұрақты айдарын жүргізіп, Балтық және Солтүстік флоттары делегацияларының Қазақстан, Орталық Азия еңбекшілерімен өзара алмасуы туралы жазды.

Ұлтаралық бірліктің насихаты соғыстың нақты мәселелерімен байланысты. Мысалы, 1942 ж. жазынан бері орталық және жергілікті баспасөзде орыс халқының КСРО-ның барлық халқының арасындағы басқарушы ролі атап көрсетіле бастады. Сталиндік басшылық «орыс факторын» саналы түрде көздеді. Нақты тарихи жағдайлармен анықталған КСРО мерзімдік баспасөзінің мәселелеріне сүйене отырып, Ұлы Отан соғысы кезінде КСРО-дағы ұлттық қарым-қатынастар тақырыбы туралы жөні түзу ақпарат таратылды, ал бұл өз кезегінде кеңес халқының соғыста жеңіп шығуының бір себебі болғанын мойындауымыз керек. Бұл фактіні КСРО-ның одақтастары да лайықты бағалады. «Британский союзник» апталығы былай жазды: «Немістердің басты қателіктерінің бірі олардың көп ұлтты Кеңес мемлекетінің ауызбіршілігі жоқ деп ойлағаны болды және олар орыстардың өз отаны үшін соғысуға дайын екенін жете бағаламады» [3].

Қызыл Армия шабуылға кіріскен кезде редакциялар су кедергілерін еңсеру әдістері, елді мекендерді қорғау жүйелері, шегініп бара жатқын жаудың болған жерін қалай миналап кетуі мүмкін екені туралы материалдар жиынтығын жазды. Курск шайқасы кезінде «Военное обучение» газеті «Бронейбойщику» айдарында танк шабуылы кезінде жауынгер әрекеті, ұшақтарды ату әдістері туралы айтып берді.

Атап өту керек, газеттерде жарияланған хаттар арнайы корреспонденттердің материалдарынан да қатаң цензураға ұшырап отырды. Редакция қызметкерлерінің алдына нақты саяси-насихаттаушы мәселелер қойылды: халықтың партия басшылығының қателеспейтініне деген сенімін, Қызыл Армияның ақыры жеңіске жететініне сенімін, кеңес адамдарының жауынгерлік рухы және еңбекке ынтасын, солдаттар мен офицерлердің жоғары моральдік рухын қолдау және т.б.

Соғыс қимылдарының Кеңес Одағының шегінен тыс жерлерге көшірілуі Қызыл Армия солдаттары мен офицерлерінің еуропалық елдердің өмірі, тұрмысы, мәдениетімен тікелей бетпе-бет келуіне апарып соқтырды. Кеңес солдаттарының батыстың мәдени және саяси құндылықтарын қабылдау мәселелері насихаттаушы органдар, орталық газеттер мен журналдарының басты назарына ілікті.

Соғыстың ақырғы кезеңінде дүниетанымдық сипаттағы сауалдар идеологиялық жұмыстағы алғашқы орындарың бірін алды. Фашистік және буржуазиялық идеологияның әсеріне қарсы күрес, партиялық кадрлардың теориялық дайындығының ыдыраңқылығын болдырмау, бұқараны саяси тұрғыдан ағартуға ерекше назар аударылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында елдің саяси басшылығының алдында тұрған мәселелердің бірі ел мен шетелдегі оқиғалар туралы жедел және бақылаудағы ақпараттың анық жүйесін құру болды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Советские национальности в стратегической перспективе. - М., 1986. - С. 96.
2. Отанды қорғауда. Красноармейская газета Ленинградского фронта "Отанды қорғауда" за 1942-1945 гг. – Алматы, 2008. – 648 с.
3. Отанды қорғау мен қастерлеу: тарих және тағылым. Академик, экономика ғылымдарының докторы, профессор, майдангер Т.Ә. Әшімбаевтың (1918-1995) әскери-отаншылдық ғұмырбаянын, шығармашылығын, ғылыми еңбегін байыптайға арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана, 2008. – 150б.

УДК 93/94

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ КАМЫШЛОВСКОГО УЕЗДА ПЕРМСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Ошивалова Дарья Сергеевна

oshivalova.01@mail.ru

Студентка кафедры истории России, Уральский государственный педагогический университет, Российская Федерация, г. Екатеринбург

Научный руководитель – М.К. Елисафенко, канд. истор. наук, доцент

XIX век по праву считается одним из самых прогрессивных периодов отечественной истории. В 1860–1870-е годы император Александр II осуществил «великие реформы». Его преобразовательная деятельность коснулась практически всех сфер жизни российского общества, в том числе и сферы образования.

С введением по «Положению о начальных народных училищах» от 14 июля 1864 года [7] доступного для представителей всех сословий начального образования возросла потребность в учителях для начальной народной школы. Именно на этот период пришлось формирование учительства, как особой социально-профессиональной группы, индикаторами которой выступили половозрастные показатели, условия труда, материальное положение, социальный статус и присущие ему социальные роли. Все эти показатели позволили оценить значимость и престиж профессии педагогов.

Согласно данным всеобщей переписи населения, проведенной в 1897 году, в Камышловском уезде проживало 248128 человек [6, с. 1]. Из них учебной и воспитательной деятельностью занимались 164 человека – 54 мужчины и 110 женщин [6, с. 179]. Простые арифметические подсчеты позволяют представить, что учителя не составили даже одного процента от всего населения уезда. Подобная статистика демонстрирует катастрофическую ситуацию по решению кадровой проблемы развивавшейся системы начального обучения.

Статистические материалы позволяют констатировать, что наибольшее число грамотного населения Камышловского уезда находилось в возрастных группах от 10 до 19 лет (11453 мужчины и 3716 женщин или 6 % от общего числа жителей уезда) и от 20 до 29 лет (5594 мужчины и 2074 женщины – еще 3 %) [6, с. 20]. С момента введения в Пермской губернии органов земского самоуправления (1870 год) и предоставления им права заниматься вопросами начального образования (1864 год) элементарной грамотой овладели лишь 9 % населения уезда. Такая неприглядная ситуация была вызвана множеством проблем: низкой плотностью населения и необходимостью открывать большое количество начальных школ, на что земских средств не хватало, нежелание родителей отдавать своих детей в школу, т.к. не видели необходимости в грамотности для живущих в сельской местности, важнейшим препятствием была нехватка педагогов, готовых поселиться в глубинке и нести свет знаний за очень скромное жалование.

Все эти проблемы породили специфику социальных характеристик учительства, работавшего в начальных народных училищах: молодой состав и преобладание женщин.

Молодость учителей можно объяснить стремлением мужчин призывного возраста избежать военной службы, ведь военная реформа 1874 г. освободила учителей от действительной службы в мирное время. Многие рассматривали работу деревенского учителя только как старт для более престижной работы в городе, чем и объяснялась довольно интенсивная ротация педагогических кадров.

Процесс феминизации образования берет начало именно в пореформенной России и связан с развитием женского образования и появлением профессионального педагогического образования [2, с. 59]. Женщины могли окончить женскую церковно-учительскую школу получить звание домашней наставницы. Наряду с этим учительниц для начальных школ готовили женские учительские семинарии, педагогические классы при гимназии и прогимназиях, епархиальных училищ [1, с. 139].

Уровень образования учителей был различен. Согласно статистическим данным, в начале XX века в Камышловском уезде 1,6 % учителей имели высшее образование (3 мужского пола), 75 % – среднее образование (4 мужского пола, 135 – женского), примерно 6 % – неполное среднее (7 мужского пола, 4 – женского), 15 % получили начальное образование (25 мужского пола 3 – женского), 2 учительницы получили домашнее образование (1,1 %), столько же работали без права преподавания [4, с. 30].

Средний показатель жалования учителя начальной школы в Камышловском уезде составил 300 рублей в год [4, с. 32–33]. О тяжелых условиях труда и быта свидетельствуют произведения искусства, созданные современниками описываемого периода. На картине «Сельская учительница» К. Пинеев изобразил женский образ учителя. Учительница имеет уставший вид. Её жильё выглядит бедно: там едва хватает места на кровать, тумбу и стол. Также в комнате есть перегородка, которая, по всей видимости, разделяет комнату учительницы и ее рабочий кабинет, что также свидетельствует о низком материальном положении народных учителей [3].

Учителями начальных народных училищ могли быть выходцы из всех сословий православного вероисповедания [1, с. 85]. О сословном многообразии населения Камышловского уезда свидетельствуют данные всеобщей переписи 1897 г. Самой многочисленной группой было крестьянство – 241566 человек или 97 %, затем шли мещане – 3537 человек или 1,4 %. Помимо этих сословий в Камышловском уезде проживали представители духовенства – 1347 человек (0,5 %), дворянства 805 человек (10,3 %),

купечества – 272 человек (0,1 %), иностранные подданные – 27 человек и другие – 574 человек [6, с. 2].

Учительская профессия обладала высокой социальной значимостью, ведь именно учитель транслировал ученикам полезные знания и утверждал в народе религиозные и нравственные понятия [5, с. 4].

Вместе с тем были высоки и социальные ожидания по отношению к педагогам. Так, ученый Камышловского уезда того времени Николай Сеницын в своем руководстве для учителей начальной школы выделил основные характеристики народного учителя: он должен обладать профессиональными качествами, знать основы педагогики, быть человеком последовательным и справедливым, иметь крепкое здоровье и светлый ум, твердо верить в Бога, любить детей и свое дело [5, с.9].

Таким образом, можно сделать вывод: народное учительство начало оформляться как особая социально-профессиональная группа во второй половине XIX – начале XX века. Этому способствовали законодательные материалы, закреплявшие доступ всех слоев населения к начальному образованию, и как следствие, развитие педагогического образования с целью удовлетворить потребность начальных народных училищ в учителях.

С осознанием обществом важности образования, росли престиж профессии педагога и социальные ожидания по отношению к нему.

Профессия учителя начальной школы имела как свои достоинства, так и недостатки. С одной стороны, интерес к учительству обеспечивался некими привилегиями, которые получал народный учитель и общественной значимостью. Также эта профессия была доступна выходцам из всех сословий. С другой стороны, это был очень тяжелый труд, сопровождаемый сложностями быта. Поэтому человек, выбравший для себя педагогическую профессию, должен был обладать сильным характером и высокими моральными идеалами.

Одной из главных отличительных черт развития образования в пореформенной России стала феминизация образования. Женское образование стало доступным и распространенным.

Список использованных источников

1. Днепров, Э.Д. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX в. – начало XX в. / АПН СССР. НИИ теории и истории педагогики; Отв. ред. Э. Д. Днепров. – Москва: Педагогика, 1991. – 449 с. – Текст: непосредственный.
2. Захарова, Е. Ю. Феминизация российского образования: этапы становления / Е. Ю. Захарова, Л. А. Порш // Гуманитарный вектор. – 2016. – Т. 11 – № 1. – С. 58–62. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/feminizatsiya-rossijskogo-obrazovaniya-etapy-stanovleniya> (дата обращения: 19.03.2021). – Текст: электронный.
3. Пинеев, К. Сельская учительница / К. Пинеев // Женские образы в искусстве [сайт]. – URL: <https://womanpaint.blogspot.com/2017/07/School-Teacher-Student.html> (дата обращения: 19.03.21). – Текст: электронный.
4. Раменский, А. П. Очерк народного образования в Пермской губернии в 1902 году / А. П. Раменский. – Пермь: Типография Губернской Земской Управы, 1904. – 86 с. – URL: <https://e.gorkilib.ru/node/177450> (дата обращения: 23.03.21). – Текст: электронный.
5. Сеницын, Н. Важнейшие вопросы общеобразовательной народной школы. Руководство для начального учителя: практическое пособие / Н. Сеницын. – Москва: Типо-Литография Н.И. Гроссман и Г.А. Вендельштейн, 1905. – 270 с. – URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=81918 (дата обращения: 19.03.21). – Текст: электронный.
6. Троицкий, Н. А. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XXXI. Пермская губерния / Н. А. Троицкий, П. А. Бесчанов; Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 301 с. – URL: <https://www.prilib.ru/item/436662> (дата обращения: 18.03.2021). – Текст: электронный.

7. Хронос. Всемирная история в интернете [сайт]. – URL: <http://hrono.ru/dokum/1800dok/18640714.php> (дата обращения: 18.03.2021). – Текст: электронный.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕР МӘСЕЛЕСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАМА

Рахман Жанерке Берікқызы
zhanerkerakhman@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің 2-курс магистранты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі - М.А. Алпысбес

Тарих ғылымында «әйелдер тарихы» не «гендер» түсініктерінің пайда болғанына көп болған жоқ. XX ғасырдың ортасына дейін тарих ғылымы негізінен акцентті ер адамдар мен олардың жасаған еңбектеріне, тарих пен ғылымның, технология мен медицина және басқа да салаларға қосқан үлесіне қойған еді. Сондай-ақ, күні кешеге дейін әйелдердің STEM-ге (Science, Technology, Engineering, Medicine) қосқан үлесі және осы саладағы ірі әйел тұлғалардың болмысы еленбей, көлеңкеде қалып жатты. Баршамызға белгілі болғандай, ғылым мен білім, мәдениет пен әдебиет саласында маңдайалды жетістіктерге жеткен әйелдердің тұлғасы алдыңғы шепке шығуы үшін я бүркеме есім керек болды, я жанында міндетті түрде ер адамның есімі қатар шығуы қажет еді.

Батыста әйелдердің тарихтағы ролін зерттеу нысаны ретінде алу өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғы мен 70-жылдарының басында басталды. Алғашқыда проблематика мен методология негізінен «әйелдер тарихына» қатысты болса, 1980-жылдардан бастап фокус нүктесі жалпы гендерлік проблемаларға ығыса бастады. Жоғарыда айтқанымыздай, 1960-80 жылдар аралығында әйелдер тарихының басты мақсаты және бағыты әйелдердің тарихта ролін қайта қалпына келтіру болды. Сонымен қатар, ғылымдағы бұл кезең әйелдер образын оның еркекке деген қатынасын айқындайтын образдан өзгертуге және әйелге қатысты таптаурындарды бұзумен ерекшеленеді. Әйелдер тарихында алғашқылар, атап айтқанда, 1970-жылдарға дейінгі зерттеушілер әйелдер тарихын қоғам тарихымен байланыстыруға тырысып, жыныстар ерекшелігін әлеуметтік-класстық талдама призмасынан өтіп, зерттеу алаңын тарылтты. Алайда, 1980-жылдардағы мәдениет пен ғылымдағы өзгерістер феминисттік теорияларды жаңартып, әйелдер тарихы өз зерттеу алаңын жалпы гендерлік мәселелерге де назар аудару арқылы кеңейте бастайды [1].

АҚШ пен Еуропадағы феминизмнің өркендеуі білім мен ғылым сферасына айтарлықтай өзгерістер әкеледі де, «әйел» зерттеу объектісіне айналады: ғылым мен білімде, мәдениет саласында, заң саласында және басқа да салаларда [2]. Мысалы, психологияда Карл Роджерс пен Абрахам Маслоу теорияларының дамуы адамның бойында жыныстық ерекшеліктерге қарағанда, тұлғалық қасиеттердің, интеллект пен қабілеттерінің маңызды екенін көрсетті [3]. Тиісінше, осы толқындағы адамдардың да жалпы адам болмысына деген көзқарасының өзгеруі ғылымдағы ірі өзгерістерге әкелді. Мәселен, тарих ғылымында бұрын «тарихи» деп саналмайтын зерттеу объектілері пайда болып, әлеуметтанумен, тіл білімімен, әлеуметтік антропология секілді ғылым салаларымен пәнаралық байланыстар пайда бола бастады. Яғни, тарих бәрін жалпы алатын макротарихтан микротарихқа ауыса бастады. Ғылымдағы осындай ірі өзгерістерге алғышарт болған авторлар мен еңбектер қатарына келесілерді жатқыза аламыз: Хейден Уайттың «Метатарихы», Клиффорд Гирцтың «Мәдениет интерпретациясы», Мишель Фуконың «Тәртіп пен жазасы» [4].

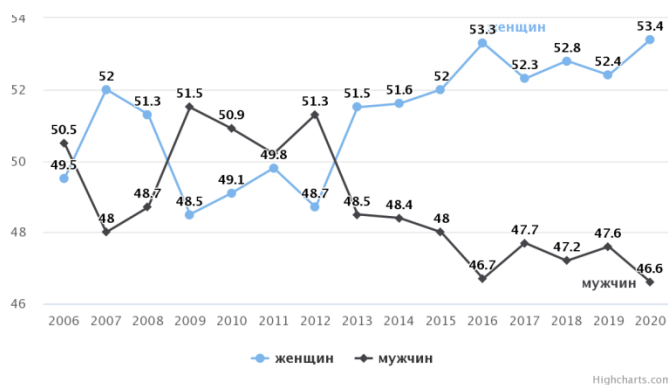
Ғасырлар бойына адамзат әйел адам мен ер адамның болмысына бөлініп, біріне бірі қарама-қарсы ерекшеліктер арқылы сипатталды. Бұл бөліністі діни, әдеби және ғылыми

ойлардан айқын көруге болады [2]. Келлердің пікірінше, қоғамда «әйел» образы әлсіз, эмоция жетегінде кететін, ақылы жағынан ер адамнан кейінгі орында тұрса, «еркек» образы ақылы жағынан артық, мықты, рационалды болып сипатталады [5]. Өкінішке орай, бұл секілді біржақты, кертартпа ойлар қазіргі қоғамда да орын алады. Мысалы, кей таптаурындарға негізделген төмен пікірлер ғылым мен білім саласында мемлекет тарапынан орнатылған гендерлік теңдікті терістейді де, жасырын дискриминацияға жол салады. Яғни, белгілі бір салада әйелдер және басқа да гендерлер репрезентативтілігі сақталғанменен, жоғарыда келтірілген мысал секілді таптаурын ойлардың әйелдер мен басқа да минор топтардың мансап жасауында біршама кедергілер келтіру ықтималдығы жоғары. Келлердің айтуынша әйелдерде жетістіктің, көшбасшылықтың аз болуы, әсіресе ғылым, технология, инженерия, және медицина салаларындағы төмен көрсеткіштер, ертеректе әйелдер мен ер адамдардың мінезі мен қабілеттерінің арасындағы «ерекшеліктер» салдары ретінде түсіндірілген. Десе дағы, қазіргі кезде Қазақстанда әйелдердің ғылым мен білімдегі репрезентативтілігі және көшбасшылығы кереғар өсім тенденциясын көрсетеді [5].

XX ғасырдағы білім мен ғылым саласындағы әйелдерге деген қатынастың және олардың гендерлік ерекшеліктерге қарамастан бірдей мүмкіндіктерге ие болуына ең жақсы мысал ретінде біз Кеңес Одағының практикасын ала аламыз. Оның ішінде Орта Азия елдерінде болған эмансипация басқа шығыс елдеріне қарағанда ілгерінде болды. Мәселен, тек 1978 жылдың өзінде Қазақстанда 200-ден астам ғылыми орталықта отыз мыңнан астам ғылыми қызметкер болса, соңғы он жылда бұл көрсеткіштің екі есе өсіп, олардың арасында әйелдердің үлесі 52 пайызды құраған. Ғылым докторлары мен кандидаттар арасында әйелдер үлесі өсіп, ер адамдарға қарағанда жоғары болғанына қарамастан, ер адамдар ғылым саласында, әсіресе ғылым мен білім жұмысын ұйымдастыруда ер адамдар үстемдігі едәуір жоғары [7].

1990-жылдардан болған саяси-экономикалық кризис ғылымға да өз әсерін тигізді. Дағдарыс салдарынан Қазақстан да ғана емес, барлық посткеңестік елдерде ғылым мен білім саласының феминизациялану тенденциясы көрінді. Алайда, 2000-жылдары бұл арақатынас теңестірілді. 2013-жылға дейін зерттеуші-ғалымдар арасында ерлер мен әйелдердің үлесі салыстырмалы түрде тең болса, одан кейінгі жылдарда бұл арақатынас бірінен бірі барынша алшақтай түскен.

Төменде Ұлттық статистика бюросының мәліметтері келтірілген суретте зерттеуші-мамандардың әйелдер-ерлер санына қарайғы арақатынасын көре аламыз.

Сурет 1. Зерттеуші мамандардың әйелдер-ерлер санына қарайғы арақатынасы [5]

Кесте-1. Қазақстандағы ЖОО басшыларының гендерлік көрсеткіші

**ЖОО ӘЙЕЛ-БАСШЫЛАР (РЕКТОРЛАР)
ҮЛЕСІ**

ЖЫЛД АР	Жоғары білім беру жүйесі			
	Барлығы (ректорлар, про- ректорлар, декандар, декан орынбасарлары, кафедра менгерушілері)		ЖОО басшылары (ректорлар)	
	әйелдер	Еркектер	әйелдер	еркект ер
2006	1 266	1 691	6	61
2007	1 315	1 711	5	66
2008	1 370	1 717	6	67
2009	1 402	1 679	8	66
2010	1 451	1 647	7	65
2011	1 489	1 673	8	65
2012	1 529	1 636	13	65
2013	1 553	1 566	12	65
2014	1 559	1 544	11	67
2015	1 551	1 527	16	95
2016	1 563	1 531	22	94
2017	1 531	1 563	14	100
2018	1 569	1 588	25	91
2019	1 580	1 600	28	88

Жоғарыда берілген зерттеуші мамандардың әйелдер-ерлер санына қарайғы арақатынасын көрсететін сурет пен ЖОО әйел-ректорларын көрсететін кестеге қарап, ғылыммен айналасатын әйелдер үлесі артқанымен, сол ғылым саласын ұйымдастыратын ортада әлі де болса, әйелдер репрезентативлігінің төмен пайыздық көрсеткішке ие екенін көруге болады [6]. Мысалы, зерттеуші мамандар арасындағы гендерлік теңдіктің ең жақсы көрсеткіші болған 2006 жылды алып қарар болсақ, зерттеушілер арасында теңдікке және ғылым және білім саласындағы әйел басшылардың жалпы басшылардың 42 %-ын құрағанына қарамастан, әйел-ректорлардың пайыздық көрсеткіші тек қана 12 %-ды құраған. Дәл сол секілді, соңғы 2015-2020 жылдар аралығындағы бесжылдықта ғылым мен білім саласындағы зерттеуші мамандар арасында әйелдер үлесі тұрақты өсіп, еркектер үлесі төмендегеніне қарамастан, әйел-ректорлар үлесі ешқашан 25%-дан аспаған.

Жоғарыда берілген сурет 1-ден көретіндігіміздей 2013 жылдан бастап ғылымның сандық феминизациясы әр жыл сайын өсіп жатыр. Жалпы алғанда, осы уақытқа дейін ғылымның феминизациялануының үш толқыны болған:

- Бірінші толқын 1920-жылдарда жүзеге асқан заңнамалық актілердің нәтижесінде орын алып, білім алуға әйелдер мен еркектердің тең мүмкіндіктерге ие болуымен сипатталады [8].

- Екінші толқын 1960-жылдары ғылымның экстенсивті дамуымен байланысты болды. Негізінен бұл толқын КСРО-да ғылыми орталықтардың көптеп ашылып, олардың қызметкерлерге деген сұранысының арқасында туындаған [9].

- Үшінші толқын 1990-жылдары болған ғылымдағы дағдарыспен байланысты. Бұл кезеңде посткеңестік елдерде ішкі және сыртқы ми ағымы үдей түседі. Егер ер адамдар, өз қызметтерін жалақысы жоғары басқа салаларға ауыстырса, әйел адамдар ғылым мен білім саласынан ауысуға асықпаған. Феминизацияны тежеуші факторлардың болмауы, ғылымдағы гендерлік асимметрияны ұлғайтады [9].

Қазіргі күндегі STEM-дегі гендер проблемасы әйелдердің мүмкіндігі мен құқығының заң тарапынан шектелуінде емес, керісінше қоғамдағы стереотиптерге және білім деңгейінің барлық әлеуметтік топтарда біркелкі болмауына байланысты. Әлбетте, бұл секілді проблемалар тек қана ғылым мен білімде емес, сонымен қатар басқа да салаларда гендерлік асимметрияның өсуіне әкеп соғары хақ. Ғылым мен білім саласының жалпы феминизациясына қарамастан, әйелдердің академиялық статуска ие болуы тым сирек.

Әйелдердің мен басқа да гендерлік топтардың ғылым мен білім саласындағы гендерлік асимметриясы қоғам санасында үстем боп табылатын патриархатты ұстанымдар мен жасырын дискриминацияның әлі де болса бар екендігін растайды. Кез-келген салада, әсіресе білім және ғылым саласында гендерлік асимметрияның болуы – сол салада ғана емес, жалпы мемлекет деңгейінде даму тұрақсыздығын туындатады.

Қорыта айтар болсақ, ғылым және білім саласы және ондағы гендерлік симметрия қоғамда болып жатқан саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени жағдайға тікелей байланысты. Сонымен қатар, көшбасшылықта, басшылықтағы әйелдерге деген көзқарас және қатынас қоғамның барлық топтарындағы білім деңгейі мен қоғамдық сана деңгейі тәуелдігін жасыра алмаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Репина Л. П. Пол, власть и концепция "раздельных сфер": от истории женщин к гендерной истории //Общественные науки и современность. – 2000. – №. 4. – С. 123-137.
2. Scott, H. 1974. Does Socialism Liberate Women? Boston: Beacon Press.
3. Hubbard, R., Henifin, M. S., Fried, B. (eds.) 1982. Biological Women, the Convenient Myth. Cambridge, Mass.: Schenkman.
4. Gender in Science, Technology, Engineering, and Mathematics: Issues, Causes, Solutions, Tessa E.S. Charlesworth, Mahzarin R. Banaji. Journal of Neuroscience 11 September 2019, 39 (37) 7228-7243; DOI: 10.1523/JNEUROSCI.0475-18.2019
5. Keller EF (1985) Reflections on gender and science. New Haven, CT: Yale UP.
6. Әйелдер/ерлер санының зерттеуші-мамандар бойынша ара қатынасы. URL: <https://gender.stat.gov.kz/kk/category/8>
7. Кодар З. М. Женское участие в науке в Центральной Азии. – 2018.
8. Тайцлин И.С. Научные кадры РСФР // Научное слово. 1929. № 10. С. 11-20
9. Мирская Е. З., Мартынова Е.А. Женщины в науке // Вестник Российской академии наук. 1993.Т. 63. № 8. С. 693-700.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫ

Сағадатов Туран Турланович

turan.sagadatov@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Тарих факультетінің магистранты

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент Қ.О. Сейтказина

XX ғасырдың басында қазақ қоғамын дүр сілкіндірген оқиғалардың бірі – Патша үкіметінің қазақ халқын отырықшыландыру туралы ереженің қабылдануы болды. Бұл мәселеге қатысты ұлт зияларының пікірлері де екі жақты болғаны анық. Ұлт зияларының көкейіндегі ойлары сол кезеңдегі белгілі газет-журнал беттерінде жарық көрді. Негізгі пікірталас алаңы – әрбір қазақ халқының санасын оятуға еңбек етіп жүрген Алаш партиясының негізгі баспасөз органының бас редакторы Ахмет Байтұрсынов болатын. 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жұмыс жасаған – «Қазақ газеті» болса, екіншісі, бас

редакторы Мұхаммеджан Сералин мен оның жанындағы Жаһанша Сейдалин, Бақытжан Қаратаев секілді тұлғалардың ойы басылып шыққан – «Айқап» журналы болды. Бұл авторлар қазақтар жерді отырықшылық деп аталатын нормаға сәйкес қабылдап, егіншілікпен айналыса бастауы керек пе, әлде олар жерді көшпелі нормаға сәйкес қабылдап, кезбелілікті жалғастыра беруі керек пе деген мәселені талқылады.

Қазақтар үшін жер алудың көшпелі нормаларын 1896 жылы Ақмола, Семей және Торғай облыстарының (Солтүстік және Шығыс Қазақстан) 12 ауданында жүргізілген Щербина экспедициясы анықтап берген еді. Қалған жерлер «мемлекеттік меншік» деп жарияланды. Кейінірек бұл көшпелі нормалар бірнеше есе азайды, сондықтан қазақтар өз төрт – түліктерін күрт азайған аумақтарда жаю мүмкін болмады. 1909 жылғы 9 маусымдағы патша жарлығына сәйкес қазақтар да, орыс шаруалары да отырықшы нормаларға сәйкес жер ала алады. Отырықшы норма әр адамға 15 ондық жер болса, көшпелі норма отбасығы 15 ондық болды. Қазақ жерлерін басып алудың патшалық саясаты отырықшылықтың артықшылығын айқындайтын, "мәдениетпен", прогреспен, еуропалық өркениетпен т.б. теңестірілетін насихатпен ілесе жүрді.

Сонымен бірге көшпелі өмір артта қалумен, регрессиямен, жыртқыштықпен және варваризммен байланысты болды. Мысалы, Г.Агаревский қазақ революционері Тұрар Рысқұловпен пікірталасында былай деп тұжырымдайды: «Экономикалық тарихтан белгілі болғандай, көшпелі халықтар деп аталатындардың барлығы кедей және бейқам болған. Бірақ олар басқаша бола алмады, өйткені жиі қоныс аудару кезінде өзіңізбен бірге көп нәрсені алу қиын болды. Егер «екі қозғалыс бірдей» деген сөз рас болса, онда көшпенді көптеген нәрселер нашарлап, бұзылып, жоғалған кезде көптеген қозғалыстарды бастан кешіреді. Осы себепті көшпенді материалдық игіліктерді жинақтай алмайды. Сондай-ақ, экономикалық күші жоқ адамдар рухани құндылықтарға ие емес және ғылым мен өнермен айналыса алмайтыны белгілі. Көшпелі халық ешқашан отырықшы халықтармен бәсекелесе алмайды және - сенімді түрде айтуға болады-соңғысына экономикалық тәуелділікте қалады және оларға бағынады. Экономикалық тәуелділік, өз кезегінде саяси тәуелділікті тудырады» деген тұжырымдаманы атаған болатын.

Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханов патша үкіметі қазақтарды мәдениетке жақындату ниетімен емес, орыс шаруаларына көбірек еркін жер беру үшін отырықшылыққа мәжбүрлегенін атап өтті. Бөкейханов Үкімет осы ғасырдың басында ең жақсы жерлерді орыстар жаулап алғаны туралы көп алаңдамайтынын, ал қазақтар қалған жерлерде шаруашылықты сәтті жүргізе алмайтынын, өйткені оларда қажетті ауылшаруашылық тәжірибесі жоқ екенін атап өтті. Ол сондай-ақ қазақтар жерді отырықшылық нормасына сәйкес тек қана өз еркі бойынша қабылдауы тиіс екенін атап өтті. Ол Глинканың төртінші орыс Думасындағы сөзін мысалға келтірді: "біз орыс шаруаларына қазақтар үшін пайдасыз жерлерді ғана береміз. Егер біз қазақтарға көшпелі нормаға сәйкес жер берсек, онда орыс шаруалары үшін жер қалмайды". Қазақтарға жерді мерзімсіз пайдалануға берудің қажеті жоқ". Глинка сонымен бірге қазақтар өз бастамасы бойынша жерге отырықшы нормаға сәйкес өтінім берді деп мәлімдеді. Әлихан Бөкейханов соңғы тұжырымның толық жалған екенін атап өтті.

Ахмет Байтұрсынов мәселенің саяси және мәдени аспектілерін ажырата білу қажеттігін атап көрсетті: патша үкіметі қоныс аудару саясатының мәдени аспектілерін атап көрсеткенімен, оның негізгі қызметі Ресейдің өзіндік аграрлық мәселелерін шешуге бағытталған болатын. Ахмет Байтұрсынов және «Айқап» журналы редакторлары, сондай-ақ кейбір татар лидерлері Ресей үкіметінің көші-қон саясатының мәдени және саяси аспектілері арасында айырмашылықтар жасамағанын атап өтті, олар қазақтарға тезірек орнығуына қысым жасады. Ол мұндай саясат қазақ даласындағы нақты жағдай туралы ақпараттың жетіспеушілігінің нәтижесі деп есептеді. Екінші жағынан «Айқап» журналын басылымға дайындайтындар қазақ зиялыларының ішіндегі отырықшылыққа толық көшуді үгіттейтін прогрессивті бөлігі болып саналды. Жоғарыда аталған екі мерзімді басылым арасындағы пікірталасты неғұрлым егжей-тегжейлі талдау шын мәнінде қазақ зиялыларының екі тобы да отырықшылыққа қолдау білдірді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Олардың

арасындағы түбегейлі айырмашылық олардың осы ауысуды қабылдауға тиісті жолдары мен формаларын түсінуінде болды.

«Айқап» журналы көшбасшылары қазақтар отырықшы өмір салтын неғұрлым ерте бастаса, соғұрлым олар білім алып, еуропалық мәдениетке қосылады, деп сендірді. Мұхамеджан Сералин отырықшы өмір салтына көшу қазақ халқын ұлт ретінде сақтаудың маңызды шарты деп есептеді: "қазақтардың орыс шаруаларының нормалары бойынша жер қабылдауға негізделген ауыл шаруашылығына көшумен қатар жүретін қоныстар мен қалалардың құрылысы қарама - қарсы шешімнен гөрі пайдалы болатынына сенімдіміз. Қазақ халқының бір аумаққа топтасуы оны ұлт ретінде сақтап қалуға көмектеседі. Олай болмаған жағдайда көшпелі ауылдарбытырап, көп ұзамай құнарлы жерлерін жоғалтады. Содан кейін отырықшы өмір салтына көшу үшін кеш болады, өйткені осы уақытқа дейін барлық егістік жерлер бөлініп, басып алынады". М. Сералин қазіргі ғылым көшпелілікке қарағанда отырықшылықтың артықшылықтарын дәлелдегенін атап өтті. Ол көшпелілік кезеңі біраз уақыт өтті деп мәлімдеген, бірақ қазақтар кезбе жүруді жалғастырды және көшпелі өмір салтын өздерінің жалғыз бақыты деп санады. Мұхамеджан Сералин мен Бақытжан Қаратаев өздерінің туыстарының көмегімен туған жері Қостанай провинциясында (Солтүстік Қазақстан) отырықшылықтың артықшылықтарын жеке мысалмен көрсету үшін қоныстар ұйымдастырды. Бірақ тұтастай алғанда, отырықшылық танымал болмады. Сералин мен Қаратаевтың идеяларын негізінен кедей қазақтар қолдады. Сералиннің өзі түсіндірді бұл факт "пайдалы заттарды пайдасыздан ажырата алмаған" қазақтардың мәдени артта қалуымен түсіндіріледі.

Қазақ газеті астаналық округтен (Солтүстік Қазақстан) келген 64 қазақ отбасының осы мақсат үшін арнайы салынған қалаға қоныстануға талпынысы туралы хабарлады. Бұл қазақтар ауыл шаруашылығымен айналысуды және "ер адамдар сияқты үйлерде тұруды" шешті. Олар тіпті орыс шаруа қауымдастықтарына еліктеп, ақсақалды (ауыл ақсақалын) таңдады. Бірақ үш жылдан кейін бұл қала құлады. Мақала авторы шексіз даудамайдан басқа, тіпті толық салынған үйлер немесе басқа "мәдени белгілер" болмағанын атап өтті. Қажетті білім мен дағдылар болмаған жағдайда, осы қаланың қазақтары ауыл шаруашылығымен қарапайым тәсілмен айналысқан. Жазда қыдыруға тыйым салынған кезде олар қатты қайғырды. Автор келесі қорытындыға келді: "біртүрлі өмір салтын бірден қабылдау оңай емес". Ол сондай-ақ бұл қазақтарды әр топты орыс ауылына қосу немесе оларды қалада тұруға үйрету үшін 10 отбасына бөлу жоспарлары туралы жазды.

Қазақтың аса көрнекті жазушыларының бірі Мұхтар Әуезовтің айтуынша, аңшылық-тарихи қалыптасқан алғашқы мәдениет түрі. Одан кейін көшпелі өмір салты, содан кейін ауыл шаруашылығы, содан кейін балық аулау болды. Экономикалық қызметтің барлық басқа түрлері кейінірек дамыды. Әр түрлі климаттық жағдайлар, сондай-ақ экономикалық қызмет түрлері адамдардың табиғатына да, олардың мәдениетті қабылдау қабілетіне де әсер етеді. Мысалы, аң аулау, сондай-ақ балық аулау адамнан көп күш, күшті ерік, ұстамдылық, шыдамдылық пен батылдықты қажет етеді. Барлық осы сипаттамалар мәдениеттің салыстырмалы түрде оңай сіңуіне ықпал етеді. Көшпелі халықтардың табиғаты көршілерінің сипатына байланысты. Егер соңғысы көшпенділердің өмірін бұзса, онда көшпенділер батыл, тұрақты және соғысқұмар болады. Бірақ егер көшпенділердің тыныш өмірін бұзатын факторлар болмаса, онда соңғылардың мінезі тұрақсыз, жалқау және ұсақ болады. Соңғы аталған сипаттамалары бар халықтар мәдениет пен ғылымды тек қиындықпен қабылдайды. Мұхтар Әуезов қазақтардың соңғы халық қатарына жататынына сенімді болды. Сондықтан олар өздерінің дәстүрлі экономикаларын өзгертіп, қоныстануға мәжбүр болды. Тек осылай ғана олар ұмытылған энергиясын, ерік-жігерін және жауынгерлік сипатын жандандыра алды. Әуезов сонымен қатар мал шаруашылығымен айналысатын барлық халықтар көшпенді емес (Швейцария, Голландия) екенін атап өтті. Соңғылары күшті рухының арқасында мәдениет саласында айтарлықтай жетістіктерге жетеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров мәдениетті өзінше жеткізе білген. Оның көзқарасы бойынша мәдениетті "азигияның анықтамасы" (физикалық сипаттамалары), яғни паровоз

немесе телеграф сияқты адамзат өмірін жеңілдететін әдістермен сипаттауға болады. Сонымен қатар, мәдениетке "ар азигия" (моральдық қасиеттер) немесе әділеттілік кіреді. Технологиялық прогрестің өзі, әділеттіліксіз, адамзатты бақытты ете алмайды. Бұл тұжырымның дәлелі ретінде Торайғыров Бірінші дүниежүзілік соғыстың мысалына сілтеме жасайды, ол техникалық дамыған еуропа елдерінің бастамасымен миллиондаған отбасыларға бақытсыздық пен қайғы әкелді. Моральдық көзқарастардың бақылауынсыз технологиялық прогресс тіпті зиянды салдарға әкелуі мүмкін, атап айтқанда, техникалық дамыған елдер дамымаған және кедей елдерді құлдыққа алып, олардың заманауи технологияларға жетуіне жол бермейді. Алайда, Торайғыров қазақтар еуропалық мәдениетті қабылдауы керек деп есептеді, өйткені олар тек осылай ғана қазақтың ұлттық бірегейлігін сақтай алады ("qazaqtyq"). Ол қазіргі еуропалық өркениет деңгейіне жету үшін 20-30 жыл жеткілікті болар еді деп ынта білдірді. Әлихан Бөкейханов бәсекелесудің тағы бір қызықты әдісін ұсынды. Мақалаларының бірінде ол – «өмір өзгерді» деп жазды. Егер бұрын малы бар бай болса, бүгінде бұл рөлді ақша атқарды. Сондықтан, қазір көшпелі мал өсіру дағдыларын қолданып жүрген қазақтар өз өнімдерін нарықта сату арқылы ақша таба алар еді. Қазақтар сондай-ақ, мал шаруашылығы өнімдерін орыс шаруаларының ауыл шаруашылығы өнімдеріне айырбастай алады, осылайша өз қажеттіліктерін де, орыс шаруаларының қажеттіліктерін де қанағаттандыра алады.

Қазақстанның қоғамдық пікір көшбасшыларының жоғарыда аталған топтарының ешқайсысы көшпелі өмір салтын ұлттық бірегейлікті сақтау ретінде қарастырған жоқ және отырықшылықты "qazaqtyq" - тің өзгеруімен немесе жоғалуымен байланыстырмады деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, олар қазақ көшпелі қоғамын өндірістің ерекше тәсілі ретінде емес, нақты климаттық жағдайларға, халықтың тығыздығына және аумақтың көлеміне байланысты мал шаруашылығының ерекше түрі ретінде қарастырды. Сондықтан олар Швейцария мен Голландиядағы мал шаруашылығының түбегейлі айырмашылықтарын көрген жоқ. Ұлт зиялыларымыздың әр ойынан, қандай партияда, қандай саяси бағытты ұстанса да, барлығының да ортақ бір ойы қазақ халқының жарқын болашағын бәрінен де жоғары қойғандығын байқауға болады. Әлем елдерінің, тарихын экономикасын зерттей отыра, қазаққа сәйкес келетін дәстүрді іздегендігін, сол әлемде жасалып жатқан жаңалықтарға қазақ халқының да белсенді араласуына, көшпелі қоғамның кедергі жасап отқанын олар жақсы түсініп отырған болатын. Бұл жерде тек қана жер мәселесі ғана емес, үлкен мәдени құндылықтарды да атап отырғандарын да атап өткен жөн. Қазіргі қазақ қоғамының да негізгі бағыты – ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялырамыздың бастап кеткен бағытын жалғастырып, әлем елдерінің озық үлгілерінің ішінен үздігін таңдай отыра, жарқын болашақты қалыптастыру болып табылады деген ойдамын. Мемлекеттің мықты болуы географиялық жағдайға немесе экономикалық тұрақтылыққа ғана емес, адами факторға да байланысты десек болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Agarevsky G.K. «kirgizskoi intelligentsii [To the Kirghiz Intelligentsia]», Nasha gazeta, 1918.
2. Байтұрсынов А., «Қазақ һәм жер шежіресі», Қазақ газеті, 1914.
3. Бөкейханов Ә., «Жауап хат», Қазақ газеті, 1913
4. Бөкейханов Ә., «Қазақтың тарихы. Сөз басы», Қазақ газеті , 1913
5. Зиманов С.З., Идрисов К.Ж. «Общественно политические взгляды Мухамметжана Сералина», Алматы, 1989.

ТЮРКСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ КАК ИСТОК РАЗВИТИЯ КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Сәдуақас Әміржан Дәрменұлы

a-mir2002@mail.ru

студент 2 курса исторического факультета, специальности «История»

ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Ж.О. Хасенова

Большое значение для истории казахов и других народов Евразии имеет Алтай. Испокон веков эти величественные горы не просто украшали земли Казахстана, но и являлись колыбелью тюрков. Именно здесь в середине I тыс. н. э. зародился тюркский мир, и наступила новая веха в жизни Великой степи.

История и география сформировали особую модель преемственности тюркских государств, великих степных империй. На протяжении многих веков они последовательно сменяли друг друга, оставив свой значительный след в экономическом, политическом и культурном ландшафте средневекового Казахстана.

История любой развитой человеческой цивилизации строится на письменных источниках. Письменность впервые появилась к 3300 году до н.э. в Месопотамии, к 3000 году до н.э. в Египте, а в Древнем Китае к 2000 году до н.э. Возникновение письменности было в первую очередь связано с постепенным и обширным накоплением информации разного рода, которую люди уже не могли запоминать самостоятельно, поскольку по мере развития происходил рост культурных связей между людьми и также возрастали потребности государства.

Одним из древнейших типов буквенного письма является древнетюркская письменность, которая легла в основу письменности тюркоязычных народов Средней Азии, Поволжья, Закавказья и Казахстана. Она возникла в VI-VII веках. Ее родина - Центральная Азия. Здесь, на развалинах предтюркских этнополитических образований, в раннем средневековье сложился Тюркский Эль, который существовал с начала VI до середины VIII века. В литературном и историографическом отношении рунические памятники не столь едины, как в отношении языка и шрифта. Наиболее существенной задачей для историографического изучения рунического письма является классификация памятников по их региональной, историко-политической (этнической) и жанровой принадлежности [1].

Наши предки жили в полной гармонии с окружающим миром и считали себя неотделимой частью природы. Этот ключевой принцип бытия сформировал мировоззрение и ценности народов Великой степи. Древние жители Казахстана обладали высокоразвитой культурой – имели свою письменность и мифологию. Памятники древнетюркской рунической письменности, обнаруженные в Южной Сибири, Монголии, Кыргызстане и Казахстане, являются исключительно ценным источником по языку, истории, этногенезу, географии, духовной культуре, письменной традиции, верованиям и мировоззрению древнетюркских племен. Необходимость всестороннего изучения графики тюркских рунических надписей вызвана неточностью отдельных публикаций, произвольностью встречающихся толкований и наличием нерасшифрованных рунических знаков. Вопросы истории древнетюркской письменности приобрели особую актуальность в свете новых эпиграфических находок на территории Казахстана. Дальнейшее выявление и изучение древних письменных памятников Казахстана имеет большое значение для разработки новых научных проблем, позволит глубже понять древнюю культуру тюркских народов и их вклад в мировую цивилизацию [2].

Существует общее определение памятников древнетюркской письменности как обширного корпуса текстов, написанных рунической, уйгурской, согдийской, манихейской, сирийской, тибетской и арабоглифической письменностью, а также письмом брахми. В более узком смысле под древнетюркскими памятниками понимаются только рунические тексты.

Установлен огромный ареал распространения памятников рунической письменности: от Орхона до Дуная, от Якутии до Гоби. Древнетюркские письменные памятники являются наследием тюркоязычных народов. Древнетюркские традиции, обычаи, обряды (обряд инициации, постановка балбалов, ритуалы захоронений) раскрываются в данных памятниках. Древнетюркские орхонские памятники относятся к раннему средневековью (VII-VIII вв. н.э.) [3].

Они исследовались на протяжении длительного времени учёными Запада и Востока – археологами, историками, этнографами, тюркологами, лингвистами. Необычные надписи на памятниках Минусинской долины обнаружил ещё в XVIII в. Д. Г. Мессершмидт, это были первые рунические памятники, написанные енисейской графикой. Спустя через более чем сотню лет Н.М. Ядринцев в 1889 г. в урочище Кошо-Цайдам, что находится примерно в 400 км западнее современного Улан-Батора, обнаружил стелы памятников Кюльтегина и Бильге-кагана. В 1890 г. памятники были обследованы финской экспедицией во главе с А. Гейкелем, а 1891 году – экспедицией В.В. Радлова. В 1893 г. В. Томсен делает первую дешифровку текста Кюльтегина и докладывает об этом на заседании Датской королевской академии. Дешифровка В.Томсена имела огромное научное значение, так как открывала возможность вхождения в круг важнейших источников истории Центральной Азии большого количества оригинальных текстов самого разнообразного содержания. В.В. Радлов в 1894 году сделал первый перевод рунического текста и в течение 1894-1896 гг., учитывая критические замечания В. Томсена, несколько раз перерабатывает свой перевод. И далее, в 1897 году Е.Н. Клеменц находит на берегу реки Толы памятник Тоньюкука, Г.И. Рамstedт - памятник Моюн-чору, в 1909 году он же обнаруживает Суджинскую надпись в северной Монголии [4].

В данных текстах отражены история тюркского народа, описание подвигов которых, мы можем проследить в данных памятниках. Об этом свидетельствуют памятники в честь Кюльтегина, памятник в честь Бильге кагана, Тоньюкука, каждый из которых внес определенный вклад в историю тюркского народа. Следует начать с памятника Кюльтегину, один из самых известных монументов на территории нынешнего Казахстана, посвященный истории древних тюркских кочевников.

Памятник открыт в 1889 году в урочище Кошо-Цайдам на берегу реки Комнин-Орхон в Монголии. Кюльтегин политический и военный деятель Второго Тюркского каганата, соправитель Бильге кагана, сын Кутлуг-Эльтериш кагана. Прославился как героический воин и участник множества военных походов, обеспечивший тюркам гегемонию в Центральной Азии. Кюльтегин умер на 47-м году жизни, 27 февраля 731 года.

Стела с надписью имеет форму усеченной пирамиды, высота которой – 3,15 м, ширина в основании – 1,24 м, толщина – 0,41 м. Верхушка плиты высечена в форме пятиугольного щита, обрамленного изображениями драконов. На одной из сторон щита изображена каганская тамга; на другой стороне – китайская надпись, содержащая дату сооружения памятника – 1 августа 732 года. Правее китайской надписи вырезаны две строки рунического письма, каллиграфически значительно уступающие основному тексту. Памятник тюркской рунической письменности VIII века содержит ценные исторические сведения и богатый лингвистический материал [5].

Другим не менее важным монументом является памятник Бильге-кагану – крупный каменный комплекс, памятник тюркского рунического письма VIII века. Расположен также в долине Кошо-Цайдам, на берегу реки Орхон. Основная площадка поминального храма Бильге-кагана была окружена глубоким рвом, вымощена керамическими плитами. Также сохранились остатки стен храма, возведенные из красного кирпича. Всего на территории комплекса было обнаружено несколько каменных изваяний, изображавших людей, в том числе самого Бильге-кагана и его супругу. Сам Бильге-каган был старшим братом Кюльтегина, вместе они возглавляли восстание против китайского государства, вместе основали Восточнотюркский каганат [6].

Дополнением к данной стеле служит комплекс памятников в честь Иль Етмиш Бильге кагана. Название на древнетюркском языке: *Teñiride: bolmuş: El Etmış Bilge: qayan*. Памятник

обнаружен в местности «Долоон мод» к северу от реки Хойд Тэрхийн Тариат сомона Архангайского аймака Монголии. Частично стела хранится на складе лаборатории института Археологии Монголии. Каменная черепаха поставлена у входа Академии Наук Монголии. Стела и ее постамент расположены на специально установленной земляной насыпи. Стела сделана из светло-серого гранита. На четырех сторонах стелы высечены 30 строк надписи. Постамент черепаха сделан из серого гранита. На спине черепахи есть отверстие. На правой задней части черепахи высечены тамга (знак) и 1 строка надписи. Впервые он был обнаружен в 1956 г. монгольским археологом Ц. Доржсурэн. В 1969 г. Советско-монгольская совместная историко-культурная экспедиция вела раскопки и сделала эстампаж. Затем в 1970 г. Н. Сэр-Оджав, В. В. Волков при археологических раскопках нашли две остальные части стелы. Кроме того чуть позже Б. Базылхан, М. Шинэхуу, С. Г. Кляшторный, Т. Текин, К. Сарткожаулы также вели исследование надписей и историко-источниковедческие исследования. В 1996-1997 гг. Монгольско-японская совместная экспедиция тщательно исследовала памятник [7].

Памятники Бильге-кагана и Культегина составляют единый погребально-поминальный комплекс. Каменные стелы, обнаруженные на территории комплекса, содержат изложение истории Восточно-Тюркского каганата от его создания до начала упадка, рассказанное от имени самих правителей каганата. Оба памятника написаны по приказу Бильге-кагана, под его наблюдением и контролем, выражают его мысли и его слова. Каждый памятник бесспорно является сложным литературным произведением и одновременно важной исторической хроникой. Открытие этих памятников положило начало масштабному поиску и изучению письменных памятников тюркского периода на территории Монголии и Алтая.

Вместе с тем тексты имеют жанровую характеристику, определенный стиль. Ареал распространения древнетюркских рунических памятников охватывает обширную территорию в Южной Сибири, Саяно-Алтайском нагорье, в Монголии, в Казахстане и Средней Азии, в Восточной Европе и на Северном Кавказе. Как правило, рунические памятники концентрируются в развитых культурно-политических центрах древнетюркских государств и народов и по размеру в основном представляют небольшие надписи, или высказывания, оставленные на камнях, валунах, на скальных плитах или предметах материальной культуры, выполненных самим человеком: стелах, сосудах, бронзовых зеркалах, половниках, подвесных печатях, палочках, браслетах и т.д. По жанру следует отнести к текстам различного типа: текстам-высказываниям, иногда минимизированным до одного слова, фразы; текстам – сообщениям; эпитафийным текстам и текстам повествованиям типа Орхонских памятников.

В тексте Кюльтегина на протяжении 20 рунических строф описываются подвиги Кюльтегина. Восприятие читателями этих подвигов осуществляется через описание повторяющихся стереотипных составляющих: указание возраста Кюльтегина, его боевых коней, врагов и их действий, поведения в бою самого Кюльтегина. В тексте Кюльтегина правление каганов описывается в виде смены поколений. Смена правления кагана означает смену поколения, дается оценка и воздается должное правлению каждого кагана. Предки или первые каганы являются наиболее почитаемыми и уважаемыми, и последующие поколения в сознании тюрков должны следовать традициям предков. Предки древнетюркского каганата Бумын-каган и Истеми-каган, восхваляются как «мудрые каганы», как «мужественные каганы», создавшие сильное государство и власть [8].

Не менее значимым открытием, а также дополнением к памятникам урочища Кошо-Цайдам можно стелу Тоныкока. Стела Тоныкок – тюркский рунический письменный памятник. Датируется 726 годом н.э. Стела является частью поминального комплекса Тоныкока, расположенного в урочище Байн-Цокто в Монголии.

Надпись Тоныкока была открыта Е. Н. Клеменцом в 1897 году, и с тех пор неоднократно исследовалась учеными-тюркологами Монголии, Казахстана и России.

Надпись Тоныкока вырезана на двух врытых в землю каменных столбах, прямоугольных в сечении, сделанных из мрамора и гранита. В отличие от памятника Культегина, здесь не имеется никаких упоминаний об авторе текста, однако в 58-й строке сообщается, что надпись сделана по приказу самого Тоныкока: «Я, мудрый Тоныкок, приказал

написать [это] для народа тюркского Бильге-кагана». Текст памятника является жизнеописанием Тоныкока на фоне политических событий региона. Стела повествует о восстании тюрков против китайского государства, создании Восточно-тюркского каганата, роли Тоныкока в этих событиях в качестве советника Бильге-кагана. Надпись Тоныкока дополняет повествования о создании Восточно-Тюркского каганата, которые зафиксированы на стелах Культегина и Бильге-кагана [9].

Все памятники имеют свои особенности и стиль изложения, к примеру, в памятнике в честь Кюльтегина можно выделить описание его героических подвигов, его восхваление, в памятнике в честь Бильге кагана изложение исходит от него самого, как своеобразная автобиография, в памятнике в честь Тоныкока имеет немного иной характер, в котором присутствует анализ всех событий, что не удивительно, так как Тоныкока воспитывался при Китайском дворе и получил там образование. Руническая письменность, найденная повсеместно на скалах, рядом с тамгами и наскальными рисунками, на монетах, на строительных материалах, на керамических изделиях, являет собой образцы культуры, свидетельствующие о грамотности населения каганата. Используемая в торговле, дипломатии, в ритуалах, в ремесленном производстве письменность стала основой для формирования литературного языка кочевников последующих эпох, в том числе казахского народа.

Письменные памятники дают нам подробную информацию о том, что в тюркском обществе существовали сложные формы общественного бытия, был четко развит социальный институт: эль, удельно-лестничная система, иерархия чинов, военная дисциплина, дипломатия, а также наличие четко отработанного мировоззрения, противопоставляемого идеологическим системам соседних государств. Глава государства носил титул Каган, он занимал верхнюю ступень в лестнице иерархии чиновников. Этот титул впервые встречается в орхоно-енисейских надписях с конца VII века и в древнеуйгурских рунических текстах с VIII века [10].

Среди основных обязанностей кагана были:

1. Защита границ государства, усилия по расширению его территории;
2. Деятельность по обеспечению экономического благосостояния народа;
3. Обеспечение чести и славы тюркского государства и народа. Таким образом, каган должен был не только думать о расширении границ своего государства и защиты его от нападения, но также выступал в качестве гаранта экономической стабильности всего тюркского народа.

Должность кагана была выборной. В соответствии с основным законом после смерти кагана, его преемник должен был быть утвержден советом именитых людей. Традиционно нового кагана выбирали среди сыновей и близких родственников предыдущего кагана. Однако если каган был последним представителем своего рода, то нового кагана избирали на совете среди достойных представителей других родов [11].

Таким образом, тюркская руническая письменность и отдельные каменные постаменты являются наиболее значимым примером исторической хроники, а также служат основой языков последующих тюркских народов на широких пространствах Евразии. Руническая письменность тюрков создала и передала через свое содержание определенную модель управления, административного деления и традиций верховной власти кочевых государств, начиная от Великого Тюркского каганата VI века вплоть до Казахского ханства XV-XVIII веков.

Список использованных источников

1. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб.2005-346с.
2. Жолдасбеков М.Ж., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников.- Астана: Күлтегін, 2006.- 360 с.
3. Жолдасбеков М., Досымбаева А. Западный Тюркский каганат. Атлас.- Астана: «ServicePress», 2013.- 848 с., илл. карты

4. Шаймердинова Н.Г. Репрезентация в языке древнетюркской картины мира. Уч.пособие.- Астана: Арман-ПВ, 2009.- 252 с.
5. Л.Н. Гумилев. Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.): - Изд-в: Кристалл. -2003. - 576 с.
6. Л.Н. Гумилев. История народа хунну. - Изд-в: Астрель. -2010. - 704 с.
7. В.Е. Войтов. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв.- М.: Изд-во ГМВ. 1996. 152 с.
8. Тюркские народы. Фрагменты этнических историй/ Отв. ред. М.Н. Губогло. М.: ИЭА РАН, 2014;
9. В. Бартольд. Тюрки. 12 лекций по истории тюркских народов. - Алматы: Жалын, 1993. — 192 с.
10. С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - М.-Л.: 1951. - 451 с.
11. А. Досымбаева. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. – Астана. Servis-Press7 – 20137 – 254 с

УДК 93/94

ВОИНЫ-СИБИРЯКИ КУЮТ ПОБЕДУ

Стрельникова Александра Павловна

alexandra.strela@mail.ru

Студент Уральского государственного педагогического университета,

г. Екатеринбург, Россия

Научный руководитель – Елисафенко М.К., кандидат исторических наук; доцент

Велик был Советский Союз. Далеко от сибирских просторов бушевал огонь войны, но ни один регион страны не остался безучастным. Казахстан, Узбекистан, Таджикистан и другие среднеазиатские республики приняли тысячи эвакуированных людей и сотни предприятий. Каждый советский человек был сопричастен общей трагедии – войне. Сибиряки не остались в стороне от общего настроения, приняв не только эвакуированных граждан, но и сформировав многочисленные воинские подразделения, среди которых была и 308/120 дивизия.

Данная статья посвящена подвигу 308/120 дивизии, прошедшей весь сложный и героический путь от Сталинграда до Берлина. История дивизии бессмертна, она жива и по сей день, пока живы ее ветераны и будет жива всегда в нашей памяти.

Формирование дивизии началось в тревожный 1942 год, когда враг был еще полон сил. Дивизия 308/120 сформировалась на базе омского пехотного училища, начальником которого являлся её будущий командир – Леонтий Николаевич Гуртьев. Он родился в городе Шемаха (небольшой город в 120 километрах от столицы Азербайджана Баку). Полковник Л.Н. Гуртьев двадцать восемь лет своей жизни посвятил военному делу, участвовал в Первой мировой войне, затем обучал молодое поколение командиров.

Новая война принесла и новые тревоги. Два его сына лейтенантами ушли на фронт. В 1942 году Л.Н. Гуртовому приказали начать формирование нового воинского подразделения. Леонтий Николаевич очень серьезно подошел к подбору кадров и укомплектованию новой части, хотя процесс формирования проходил очень сложно. Красная Армия отступала, ее снабжение оружием и боеприпасами было крайне неудовлетворительно. Боеспособность нового подразделения зависела не только от опыта командиров и обученности рядового состава, но и от материальной части, т.е. укомплектованности вооружением и военной техникой.

В действительности численность личного состава достигла лишь 86,5 %, не доставало почти две тысячи бойцов, горючего было на одну заправку. Отсутствию автопарка и горючего

можно было бы компенсировать конной тягой, но и лошадей катастрофически не хватало. На фронт дивизия была отправлена неуккомплектованной, практически без боевой техники.

Не дожидаясь полной укомплектованности, Леонтий Николаевич приступил к обучению бойцов, приближая условия к боевым. Воинский контингент дивизии прошел большую школу подготовки, прежде, чем выступить на фронт. Тщательно и умно, беспощадно и придирчиво учил бойцов полковник Л. Н. Гуртьев, понимая, сколь ни тяжела военная учёба: ночные учебные марши, утюжение танками сидящих в щелях бойцов, долгие марши – всё это только подготовка к тяготам и суровым условиям войны. Командир верил в стойкость, в силу сибирских полков.

Он обучал бойцов слаженным действиям, учил не только бесстрашно драться, но и сохранять свою жизнь: «Родина требует от нас победы, а не смерти», – говорил он [1, с. 23].

Первым на прием к Л. Н. Гуртьеву прибыл старший батальонный комиссар Иван Дмитриевич Зенин и был назначен комиссаром дивизии. Позже прибыли комиссар Алексей Степанович Смирнов, подполковники Андрей Иванович Шкудов, Павел Семенович Косенко, военнослужащие П. М. Варшавчик, М. И. Баранов, М. Л. Ингор, И. В. Максин, М. Г. Шепелев, Д. А. Петраков.

В числе первых добровольцев в ряды дивизии были зачислены работницы Сибзавода г. Омска: Леля Таскаева, Зоя Путилова, секретарь Центрального райкома комсомола Лида Подоплелова, Тобольские девушки Таня Егорова, Зоя Калганова, Вера Коляда, Аня Стойлик из Калачинска [2].

В дивизию прибыл комиссар Афанасий Матвеевич Свирин, командирами полков были назначены майоры Г. И. Савкин, Г. А. Фугенфиров, П. Ф. Барковский, подполковник К. И. Михалев. Начальником штаба 347 полка был назначен старший лейтенант Игорь Мирохин, комиссаром – В. Г. Белугин.

Бесстрашием и отвагой прославились медработники Фрося Зырянова, Стеша Чернова, Маша Чернявская, Александра Дежурова, командир санроты 339 полка В. И. Данилов, старшие врачи 347 и 351 полков Т. И. Михайлова, В. С. Макаренков, которые бросались в бой, чтобы вытащить оттуда раненных бойцов, жертвуя своими жизнями, при этом спасая чужие. И спасли они далеко не одну.

Состав дивизии был по истине многонациональным. В ее состав входили уроженцы самых разных регионов и республик нашей страны. Сам командир дивизии – Леонтий Гуртьев был уроженцем Азербайджанской ССР; младший лейтенант и пулеметчик, прославившийся при освобождении Рогачева в 1944 году Мамутов Косан был родом из Казахстана; младший сержант Акбаров Абдухафиз, младший сержант Назыров Мамен, сержант Турахаджаев Балту, гвардии красноармеец Юлдашев Исаак родились и выросли в Узбекской ССР; из Татарской АССР был старший сержант Хасьянов Ваган – это лишь небольшой перечень героев, представлявших все республики и регионы Советского Союза, и воевавших в рядах 308/120 гвардейской дивизии за победу до самого конца.

Сформированная в конце мая 1942 года 308-я дивизия была передислоцирована из Омска в Приволжский военный округ в район г. Саратова. К началу боев личным составом дивизия была укомплектована на 86,5 %, в ее составе насчитывалось 11573 человека.

19 августа 1942 года дивизия под командованием полковника Л. Н. Гуртьева выступила на фронт, ее направили на Сталинградский участок фронта, где уже два месяца шли ожесточенные бои. На десятые сутки движения первый эшелон с бойцами достиг станции назначения – разъезда Кумалча. К исходу 6 сентября 1942 года дивизия вышла на рубеж Котлубань-Самофаловка и была готова выступить в бой.

Первый бой приняли на территории совхоза «Котлубань» 9 сентября 1942 года в составе 24-ой армии генерала Д. Т. Козлова. В городе не хватало воды. Подвоз продовольствия, боеприпасов, эвакуация раненых проходила в очень тяжелых условиях, под непрерывным обстрелом и бомбёжкой.

Предстояло овладеть хутором Бородкин и высотами 133.4; 143.8 и 154.2. Дивизию поддержали войска 217 танковой бригады, 136 минометного, 1936 тяжелого артиллерийского

полка. Противник обрушил на войска дивизии мощный огонь артиллерии, минометов, авиации, танков. Но ничего не смогли сделать фашистские войска, не сломили боевой дух и упорство воинов-сибиряков. Они с честью выполнили задачу: задержали фашистов в наступлении на Сталинград. За 16 дней боев потери дивизии составили почти половину личного состава.

Боевое крещение сибирских полков увенчалось внушительной победой. Затем она была выведена из боя и переброшена в Сталинград.

За период с 10 по 24 сентября «гуртьевцы» уничтожили 11 тысяч гитлеровцев, 12 минометов, 3 артиллерийских батареи, сожгли 19 танков, три самолета. В сражающемся Сталинграде дивизия Л. Н. Гуртьева в ночь на 2 октября 1942 года поступила в распоряжение командующего 62-й армией генерала В. И. Чуйкова и заняла боевые позиции в районе завода «Баррикады». Целый месяц воины-сибиряки не отступили ни на шаг.

Бои шли и ночью и днем. Противник бросал в бой корпуса, усиленные танками до ста машин, а в полосе обороны сибиряков лишь 10 боевых машин. Наши бойцы не только отражали атаки, но и сами переходили в контратаки. Мужество советского солдата было беспримерным. Враг нес тяжелые потери. Навечно останется в народной памяти имена связиста омича Матвея Путилова, который истекая кровью, зажал зубами концы телефонного провода, погибая восстановил связь; наводчика пушки Павла Пономарева, отразившего 10 атак гитлеровцев. Сапер второй роты Селезнев Гавриил Григорьевич, ныне проживает в Омске, со связкой гранат подполз к вражескому дзоту, и пулемёт захлебнулся.

Двести дней и ночей не утихала величайшая в истории войн битва. Здесь, под Сталинградом, была окружена и полностью разгромлена 330-тысячная группировка немецко-фашистской армии. В эту выдающуюся победу внесли свой большой вклад сибирские соединения и воины – сибиряки.

В Сталинграде полки сибиряков значительно поредели. После битвы они именовались полками только на бумаге, на самом деле в них насчитывалось пять-шесть десятков штыков.

3 ноября 1942 года Л. Н. Гуртьев получил приказ передать оборону завода 138-й дивизии И. И. Людникова, а самим перейти па отдых и доукомплектование – этот период был периодом второго формирования, третье формирование было после сражения на Курской дуге.

За боевые заслуги 308-я дивизия была награждена орденами Боевого Красного Знамени, А. В. Суворова и М. И. Кутузова. За освобождение г. Рогачев ей было присвоено наименование 120 гвардейской Рогачевской дивизии.

Героями Советского Союза в 308 (120) дивизии стали: Л. Н. Гуртьев – командир дивизии с февраля 1942 по август 1943 года; Я. Я. Фогель – генерал-майор, командир дивизии с ноября 1943 года по июль 1944 года; П. Г. Петров – полковник, заместитель командира дивизии в 1944 году; П. Т. Пономарев – наводчик орудия; рядовой Косан Мамутов – пулеметчик; Я. П. Зайцев – командир взвода; младший лейтенант И. А. Чупилко – танкист; капитан И. В. Богданов – командир орудия [3].

Исходя из вышеизложенного, можно сказать, что вклад 120 гвардейской Рогачевской краснознаменной орденов Кутузова и Суворова дивизии в победу был очень велик. Каждый из ее бойцов был достоин звания героя, ведь именно благодаря простым солдатам, моим землякам, дивизии удалось пройти героический путь от Сталинграда до Берлина, организовать прорыв под Котлубанью, выстоять под Орлом и, потеряв командира, дойти до победного конца.

Одна дивизия не может одержать победу в одном из самых грандиозных сражений Великой Отечественной войны, однако дивизия 308/120 внесла свой вклад, несмотря на неуккомплектованность кадрового состава и материальной базы. Об этом говорит тот факт, что бойцы дивизии не дрогнули и не оставили своих позиций, нанесли существенный урон противнику и награды, полученные солдатами и офицерами за эту битву. Был накоплен большой воинский опыт, реализованный в дальнейшем боевом пути дивизии.

Мы должны больше внимания уделять вкладу отдельных личностей, дивизий и

частей, сформированных в различных регионах нашей страны.

Список использованных источников

1. Гроссман В. С. Память / На основе заметок и произведений В. Гроссмана. – Нефтеюганск, 1997.
2. Письма ветеранов, собранные поисковой группой «Искатель». Музей МБОУ СОКШ № 4 г. Нефтеюганск.
3. Портал министерства обороны РФ о наградах, награждениях и награжденных. – URL: <http://baza.onagradah.ru>
4. Портал о фронтовиках. – URL: <http://www.pobeda1945.su>

ӘОЖ 93/94

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДӘРІГЕРЛЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Сұлтанаева Әсем Серікқызы

sultanaeva99@mail.ru

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті «Тарих педагогтерін даярлау» мамандығының 2 курс магистранты Қызылорда, Қазақстан
Ғылыми жетекші – т.ғ.к., доцент Ильясова К.М.

XX ғасырдың басында тарих сахнасына шыққан Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш қайраткерлері әлеуметтік құрамы жағынан да, кәсіби білім жағынан да әртүрлі болды. Солардың қатарында азаттық жолындағы күрес алаңында ерекшеленген, сол кезеңдегі саяси оқиғалардың басы-қасынада жүріп, қазақтың басына төнген қиын-қыстау заманда оларды өлімнен арашалап алу жолында тынбай еңбек еткен саусақпен санарлық дәрігерлер мен басқа да медицина саласындағы мамандардың орнын айрықша атауға тұрарлық. Сондықтан Гиппократтың антына адал қазақтан шыққан ақ халатты абзал жандарға жандарға жеке – жеке тоқталуды жөн санадық. Солардың ішінде қазақ әйелдерінен шыққан дәрігерлер саны 2 болды. Олардың бірі түркістандық Асфендиярова Гүлсім кеңес өкіметі құрылғанға дейін, екіншісі актөбелік Аққағаз Досжанова кеңес заманында көзге түскен. Олар ұлттық мерзімді басылымдар арқылы танылған дәрігер – қыздар. Бірі Санжар Асфендияровтың апасы, екіншісі Сағындық Досжановтың қарындасы болып келеді. Басқаша айтқанда, екеуі де қоғамдық-саяси оқиғалардан хабардар, көзі ашық, көкірегі ояу, сауатты қыздардың қатарында еді.

Өткен ғасырдың басында қазақ әйелдері арасынан ерекшеленген алғашқы дәрігерлердің бірі, Түркістан өлкесінің тумасы Асфендиярова Гүлсім болды. Жоғары білімді, Түркістан өлкесіндегі денсаулық сақтау жүйесін ұйымдастырушы, медик-педагог. Гүлсім Асфендиярованың өмірі мен қызметтік жолы Түркістанмен тығыз байланысты. Шымкент уезінде, Ферғана облысында, Ташкент қаласында дәрігерлік, оқытушылық қызметтер атқарған. Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының атынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылған. 1913 жылдан бастап Хиуа ауруханасында әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалған. Осы жерде орыс дәрігері А.Анисимовпен біріге отырып, алғаш рет жүкті әйелдің жатырына ота жасап, ана мен баланың өмірін аман сақтап қалған. Сонымен қатар Г. Асфендиярова «Әйелдердің акушерлік курстарын» ұйымдастырып, «Жүкті әйелдердің физиологиясы» пәнін жеке жүргізеді. Ол өмірінің соңына дейін дәрігерлік және оқытушылық қызметтермен айналысып, медициналық кадрларды дайындау ісіне зор үлес қосты [1, 103 б.]. Сонымен қатар ол Алаш қозғалысы тарихындағы 1917 жылғы қараша айында өткен Түркістан мұсылмандарының төтенше съезіне қатысқан делегаттардың тізімінде болған.

Қазақтан шыққан екінші әйел дәрігер Аққағаз Досжанова болды. Тәуелсіздік жылдарында жазылған зерттеулерде Аққағаз Досжанованы тұңғыш әйел дәрігер ретінде көрсетеді. Олай жазылуының бір себебін, оның Ташкенттегі қызметінің кеңестік билік

түпкілік орнағаннан кейінгі қызметімен байланысты деуге болады. Бұған қосымша ол қатардағы қарапайым дәрігер болған жоқ, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласқан дәрігер еді. Қазақстан кеңестік билік орнағанға дейін, ол Алаш партиясының мүшесі ретінде ұлтына адал қызмет еткен батыл да қайсар, қазақ қызы болатын. Жастайынан білім қуып, оқуға деген талпынысының арқасында алып шаһар Мәскеу қаласында дәрігерлік факультетке оқуға түсіп «Қайырымды медбике» куәлігін алып шығады. Қазан революциясы кезінде Польшаға дейін барып, жаралы солдаттарға көмек көрсетеді. Аққағаз Досжанова аш жүрген қазақ балаларын интернатқа орналастыруға жанын салады, ауру балаларды емдеп, интернаттың тазалығы мен науқас балалардың сауығып кетуін үнемі қадағалап отырған. Сол уақытта, яғни 1920 жылдары азамат соғысы салдарынан халық арасында шешек, оба секілді аурулар кеңінен тарайды. Осы кезеңде Өзбекстан Республикасының медицина ғылымына еңбек сіңірген қайраткері Зульфия Умидова өз естеліктерінде А. Досжанованың белсенді қызмет жасағанын атап өтеді. Оның өмір сүрген кезеңі дәрігер мамандардың тапшы кезі еді. Сондықтан да оның терапевт- акушер- гинеколог, дерматолог секілді медицинаның бірнеше салаларын қатар алып жүруіне тура келді. Медицина тақырыбындағы мақалалары «Әйел тендігі», «Абай», «Жас азамат» басылымдарында жарияланған әлеуметтік, жалпыұлттық тақырыпта мақалалар жариялайды. № 1 ауруханада гинеколог болып жұмыс істейді. 1922 жылы ел ішін жайлаған безгек ауруына қарсы емдеу ісіне күш-қайратын салып, үлкен нәтижеге жетеді. Сырқаттарды емдей жүріп өзі де сол аурудан көз жұмады.

Батыс Алашорда қайраткері, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі Бейсенов Бақтығали болды. Ол 1910 жылы тамызда Саратов университеті медицина факультетінің I курсына қабылданады. Университет сынақ комиссиясының 1917 жылы 30 сәуірдегі қорытындысымен «дәрігер» атағын алып елге келеді. Орал облысы 13-Қызылкүлгін ауылдық-дәрігерлік учаскесінде дәрігер болып істеді. 1920 жылдан бастап Орал облысындағы Калмыков уездік денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарды. 1924 жылы Жымпиты уезіндегі Байғұтты ауруханасының меңгерушісі болды [2, 124 б.]. Сол тұста жұқпалы аурулар таралып, халықтың денсаулық жағдайы мүшкіл халде болды. Б.Бисенов бар күшжігерін халықтың жаңдайын жақсартуға жұмсады. Соның бір дәлелі Базартөбе ауылында 10 орындық емхана тұрғызуы еді. Осындай жарқын істерді жасаушы тұлғалар тағдырдың тәлкегіне ұшыраса да, есімі тарих сахнасынан өшпеді. Керісінше онымен бірге жасасып келеді.

Батыс Алаш-Орда қайраткері Қасаболатов Есенғали да алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі болған. Ол да 1910 жылы Саратов университетінің медицина факультетіне қабылданады. Студент кезінде мерзімді басылымдар бетінде бірнеше мақаласымен көзге түскен. Тырнақалды «Қазақ жастарына» деген мақаласында жастарды ел игілігі үшін еңбек етуге, өнер-білім игеруге шақырды. «Бас қосу турасында бір-екі сөз» мақаласында қазақ зиялылары арасындағы жалпықазақ съезін шақыру туралы айтыс, ел басқару, әкімшілік іс жөнінде өз ойын білдірді. «Баспасөзге қарсы» атты өткір полемикалық мақаласында баспасөздегі сын мәдениеті, қазақтың басшы адамдарының арасына алалық кіру себебі мәселелерін көтерді. «Кімге өкпелеуіміз тиіс» мақаласында оқып жүрген қазақ жастарының мұқтаждық көруін, бұл орайда жүйелі қамқорлық жасалмай отырғанын сөз етті. Қазақ арасында етек алған ауру түрлерінің алдын алу тақырыбында бірнеше мақала жариялады: «Чума», «Күйік», «Арақ пен темекі зияны», «Көз ауру (Трахома)». 1915 ж. университеттің толық курсын аяқтап, «дәрігер» атағын алып елге оралды. Калмыков университетіндегі Жылы-Қоныс ауылдық-дәрігерлік учаскесінде дәрігер болып қызмет етті. 1916 ж. қазақтан тыл жұмысына адам алуға байланысты туындаған толқуға қатысып, алғашқы кезде еріктілер жасағын құруға ат салысты. Кейін «Қазақ» газеті бетіндегі түсінік жұмысынан соң Алаш қайраткерлерінің соғыс жағдайындағы Уақытша үкіметке көмектесу жөніндегі үндеуін қолдады, майдандағы қазақ жасақтарына бас-көз болып, дәрігерлік көмек ұйымдастыруға шақыруын қабыл алды. 1931 ж. маусым айында жаңадан ұйымдастырылып жатқан Алматы медицина институтына қызметке шақырылып, қыркүйекте осы оқу орнының тұңғыш директоры болып тағайындалды.

Батыс Алаш-Орда қайраткері Қашқынбаев Иса (Ғайса) 1912 ж. Қазақ университетінің медицина факультетіне түседі. Депутаттыққа кандидаттар тізімін жасаған съезд бюросы

«Қазақ» газетінің бетінде оған «Жас доктор, жігерлі, білімді, ұлтшыл жігіт» деген мінездеме берген [3, 118 б.]. Шамамен 1917 ж. жазда Орал облыстық земство управасында, халық денсаулығын сақтау бөлімінің меңгерушісі А.В. Генкенің көмекшісі болып істейді. Облыстық земство жанындағы үкімет мүшесі ретінде әскери құрам жасақтау, халыққа дәрігерлік, тұрмыстық қызмет көрсету мәселелерімен шұғылданды. Оған қоса ол, өлкелік мұсылман фельдшерлік мектебін ұйымдастыруға белсене қатысты.

Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, дәрігер, ұстаз, ғалым Досмұхамедов Халел болды. Ол 1903 ж. Санкт-Петербург императорлық әскери-медицина академиясына оқуға түскен. Студенттік өмірі империяның саяси толқуларға толы кезеңімен тұстас келіп, оның саяси білімін жетілдіріп, қалыптасуына әсер етті. Ол осы жылдары ел ішінде үгіт-насихат жүргізіп, жергілікті «Фикр» (Пікір), «Уральский листок» газеттеріне мақалалар жазып, болып жатқан саяси толқулардың мән-жайын халыққа түсіндіріп отырды. 1909 ж. академияны үздік дәрежелі дәрігер атағымен бітіріп, офицер ретінде кесімді мерзімдегі әскери міндетін өтеуге жіберілді. 1912, 1913 және 1915 жылдары оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысты. Бұл еңбектері үшін Императорлық қола медальмен марапатталды [4, 95 б.]. «Қазақ» газетінде «Тамыр дәрі хақында», «Сары кезік – сүзек», «Жұқпалы ауру хақында» сынды кәсіби, әлеуметтік-саяси тақырыптарда мақалалар жариялап, өзіндік ой-пікірін білдіріп тұрды. «Как бороться с чумой среди киргизского народа» деген кітабы өз кезеңінде оба індетіне қарсы күрестің әдіс-тәсілдерін түгел қамтыған еңбек болды. 1920–21 ж. Ташкенттегі Физикалық әдіспен емдеу институтының ординаторы, Қазақ педагогикалық институтында мектеп дәрігері, Орта Азия (Түркістан) университетінің медициналық факультетінің хирургиялық емханасында ординатор, 1922–24 жж. Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты алқасының мүшесі және емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі болды. Жауапты қызметтер атқара жүріп, отандық ғылымның дамуына да мол үлес қосты, «Табиғаттану», «Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Оқушылардың саулығын сақтау», «Дене бітімі және оның жұмысы туралы әңгімелер», т.б. оқулықтар мен ғылыми еңбектер жазды. 1922–25 жж. мәдениетті көркейту мақсатында құрылып, жұмыс жасаған «Талап» қауымының басқармасына төрағалық етті. Қазақ халқының тілі мен әдебиетіне, тарихына қатысты материалдар жинақтап, тілдің дыбыс жүйесінің өзекті мәселесі сингармонизм заңын зерттеді, «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы», «Шернияз шешен», «Алаш не сөз», «Бұқарадағы Көкілташ медресесін салу туралы әпсана», «ТілләҚары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі», «Диуани лұғат аттүрк», «Кенесарының соңғы күндері», «Қазақ әдебиетінің тарихы» сияқты, т.б. ғылымтеоретикалық еңбектер жазып қалдырды. «Мұрат ақын сөзі» (1924), «Исатай–Махамбет», «Аламан» жинақтарын шығарды. Қазір туған жері Атырау облысы Миялы кентінде оған ескерткіш қойылған. Атырау университетіне, Алматы және Атырау қалаларындағы бір көшеге Досмұхамедов Халелдің есімі берілген. Х. Досмұхамедұлы қазақ тілінде медицина мен жаратылыстану бойынша ғылыми-танымдық кітаптар мен оқу құралдарын жазған алғашқы адам. Қазақ халқының бостандығы мен азаттығы жолында елеулі еңбек етіп, басын бәйгеге тіккен күрескер тұлғалардың таңы бір қатарын Әбубәкір Бермұхаммедұлы Алдияр толықтырады. Ол «жоғары білімді дәрігер» деген атақ алған Мұхамеджан Қарабаевтан кейінгі екінші, сол кезеңде екі жоғары білім алған алғашқы қазақ еді. 1908 жылы қазақтың атақты ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың көзіне күрделі ота жасайды. Ота сәтті шығады. С. Торайғыров оны қайта-қайта құшақтап: - Құдайға сенбеуші едім, сөйтсем ол бар екен. Ол – сізсіз, Бәкір! Сіздің жаныңыз әрқашан шуаққа толсын, біздің өмірімізді мәңгі жылытып өтсін!» дейді. Бұл оқиға «Айқап» журналының 1913 жылғы сегізінші санында жарияланған [5, 271 б.].

Тарихы жоқ ел болмайды. Елдің ертеңі бүгіннен басталады десек, ол – дау жоқ, кешегінің жалғасы. Ендеше ел болашағын ойлауды өткенімізді біліп, бүгінімізді танудан бастағанымыз құба-құп [6, 3 б.]. «Тарихты бірін өзіміз ұнатып, құптайтын, ал келесісін «жағымсыз» санап, бойымызды аулақ салатын үзік-үзік оқиғалардың жиынтығы деп пайымдамау керек. Яғни, өткенімізді тұтас күйінде, ешқандай боямсыз, қоспасыз, қазқалпында қабылдағанымыз ләзім. Ал өткен жылдар шежіресін үнемі әрі бұрмалаусыз

зерделеп отырудың жөні бөлек. Мұның өзі өткендегі тәжірибенің жақсысынан үйрену үшін, ескі қателіктерді қаулата бермес үшін, жаманнан жирену үшін қажет», – дейді бұл турасында Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын» деген тарихи еңбегінде [7].

Болашақта мақалаға арқау болған санаулы қазақ дәрігерлерінің қатары жаңа ізденістер мен зерттеулер барысында толығы түсері анық. Әзірге, Алаш қозғалысында қазақтың жоғын жоқтап, өмірін арашалап алып қалуға тырысқан дәрігерлерді шамамызға қарай таныстырумен шектеліп отырмыз. Тарихты ұмытпау, Алаш арыстарының, солардың ішінде ақ халатты абзал жандардың есімдерін атап, еңбегін жоғары бағалап, қашан да құрмет тұту біздің басты парызымыз. Өткенге салауат айтып, белгілі бір кәсіби мамандықты игерген Алаш қайраткерлерімен қатар жүрген қазақ әйелдерінен шыққан дәрігерлерді дәріптеу, олардың есімдерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізу қоғам алдында тұрған үлкен міндет деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014, 528 бет.
2. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Жауапты ред. М.Қойгелдиев. 2 том. Алматы: Алаш, 2005. – 270 б.
3. Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Жауапты ред. М.Қойгелдиев. 1 том. Алматы: Алаш, 2004. – 261 б.
4. Алаш ақиқаттары. Құрастырған: Т. Жұртбай. Алматы: Алаш, 2006. – 130 б.
5. Қазақстан ғалымдары. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2012. 1-том. – 616 бет.
6. Алаш мұрасы / Қ. Сақ. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2014, – 288 бет. ISBN 978-9965-22-481-2
7. Назарбаев Н.Ә. Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын // ЕгеменҚазақстан, 1998, 16-қаңтар

УДК 93/94

РОЛЬ МУКАНА АЙТПЕНОВА В СТАНОВЛЕНИИ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»

Талгатбеков А.Ф.

докторант 1-го курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Научный руководитель: Мусабалина Г.Т., д.и.н., профессор

Мукан Айтпенев видный общественный деятель, политик и журналист, родился 2 февраля 1871 года в ауле Саменке Шербакульского района Омской области. В 1892 году окончил Омскую учительскую семинарию, затем устроился на работу переводчиком в уездное правление, откуда был переведен в губернское правление и стал переводчиком генерал-губернатора М. Таубе. В 1900 году уволен за плохое влияние на казахов и отправлен в ссылку на Зайсан.

Однако Айтпенев считал себя невиновным и бежал из ссылки в Маньчжурию, где укрывался под фамилией Сыртамбаева (Кыртамбаева). В Манчжурии проживал и работал счетоводом на станции КВЖД. В 1908 году возвращается в Омск, где пробыл до 1916 года. После знакомства с большевиком Михаилом Бетулиным, перебирается на некоторое время в Петербург. Вместе с Бетулиным они занимались снабжением оружием Путиловских рабочих. В 1912-1915 годах публиковал статьи о культуре, и просвещении на страницах журнала «Айкап». В мае 1917 избран председателем Омского уездного комитета и представляет его на I Всероссийском съезде мусульман [1].

Уездный комитет пользовался поддержкой у Омского Совета рабочих и солдатских депутатов, который начинал оказывать все большее влияние на город и отбирал власть из рук Омского коалиционного комитета во главе с А. Турлыбаевым. 19 октября Айтпенов возглавил группу демонстрантов из почти 300 человек и обвинил их в растрате средств, требуя отставки.

Демонстрантами была предпринята попытка арестовать Турлыбаева, но в результате этой акции они сами были арестованы. По требованию Омского Совета рабочих и солдатских депутатов, Айтпенов был освобожден 24 октября 1917 года и принялся за создание Казахского областного комитета.

В ноябре 1917 года в газете «Революционная мысль» было сообщено о создании партии «Уш жуз», председателем которой стал Муқан Айтпенов. Партия была создана вследствие недовольства программой партии «Алаш», целью новой партии была – защита федерации и создание объединение тюркских племен. Членами партии стали такие видные деятели, как К. Тогусов, И. Кабеков, А. Клычбаев, Ш. Альжанов, А. Асылбеков, Н. Кульжанов, Е. Токпаев, С. Толенгутов, К. Мунайтпасов, К. Каранаев, М. Есмагамбетов, К. Дуйсекеев, К. Есмагамбетов, К. Куанышев, К. Сотешев, А. Досов и др. [2].

Появление партии «Уш Жуз» подтвердило, что внутри общества шел процесс социально-политического размежевания. Образование партии было реакцией на революционные события 1917 года. Население страны из-за своей политической безграмотности не смогло разобраться в сложившейся ситуации, что определило идейные колебания, политическую слабость и нежизнеспособность партии. [3].

Партия главной своей задачей ставила участие в выборах в Учредительное собрание России, список кандидатов в собрание от партии выглядел следующим образом:

1. Беккожин Хасен-Ходжа, член Акмолинского областного киргизского комитета;
2. Альджанов Шаймардан, медицинский фельдшер, социалреволюционер;
3. Тогусов Кольбай, журналист, член Исполнительного комитета Всероссийского совета крестьянских депутатов;
4. Валиханов Махмуд, отставной офицер;
5. Торсанов Казий, член Акмолинского областного киргизского комитета;
6. Косаев Усен, общественный деятель;
7. Сейфуллин Садвокас, народный учитель;
8. Адилев Байсеит, член Акмолинского областного киргизского комитета;
9. Куванышев Галиаскар, председатель Петропавловского уездного комитета;
10. Кульджанов Нургали, преподаватель Семипалатинской семинарии;
11. Талебай Ибрай, националист;
12. Аблаев Султан, народный социалист;
13. Айтпенов Муқан, председатель Омского киргизского уездноисполнительного комитета [2].

Однако молодая и малоизвестная партия не смогла сохранить всех своих кандидатов, на отказ некоторых кандидатов на участие в выборах повлияла неопределенность и расплывчатость программы партии. Многие сторонники партии несогласные с политикой «уш жузовцев» и вовсе проигнорировали выборы. Итоги этих выборов показали, что в начале своего существования, «Уш Жуз» не имела достаточного влияния среди населения [4].

Точных сведений о численности партии не имеется. Однако в адрес партии поступали многочисленные письма и телеграммы с поддержкой из различных регионов Казахстана. Состав партии постоянно увеличивался, имеются сведения о том, что в Омске в рядах партии состояло 450 человек, а в Петропавловске около 200. Партия объединяла в своем составе часть интеллигенции, учителей, учащихся, фельдшеров, служащих, скотоводов, крестьян-земледельцев, кустарей, собственников и рабочий класс. Большинство из них привлекали идейные позиции партии. Они представляли собой синтез идей эсеров и традиционного мусульманского движения, которые были наиболее понятны основной массе казахского народа [5].

Так же, партия «Уж Жуз» получила поддержку от большевиков, которые за счет нее хотели укрепить свое положение в Казахстане и привлечь на свою сторону всех сочувствующих революционному движению. Но большевики не просто поддерживали «уж жузовцев», но и пытались противопоставить их партии «Алаш», разжигая вражду между ними. Поскольку «алашовцы» не признали и не поддержали Советскую власть, изыскивая другие пути для освобождения казахского народа [6].

Но единения не было и в самой партии «Уш Жуз», программа которой была непоследовательна и расплывчата. Избранный при образовании партии ее председателем Мукан Айтпенов, поддерживал политическую линию партии «Алаш», его сторонники в Центральном Комитете партии были против сближения с Советской властью. Противниками Айтпенова был К. Тогусов, который тоже имел много сторонников и большой авторитет в партии. Борьба завершилась тем, что феврале 1918 года Айтпенов был снят с поста и новым председателем единогласно был избран К. Тогусов [7].

10 марта 1918 года Айтпенова делегировали на IV Всероссийский съезд Советов в Москву, на котором решались вопрос о переносе столицы из Петербурга в Москву и ратификация договора о Брест-Литовском мирном договоре.

В марте 1919 года Айтпенов укрыл у себя дома Сакена Сейфуллина и помог ему с документами. Вскоре сам Айтпенов был арестован вместе с руководителем первого Омского Совета К. Поповым, 2 августа вместе с другими 26 заключенными они были вывезены из Омской тюрьмы в эшелоне смерти. За станицей Мурино им удалось взломать вагон и совершить побег. До 1920 года скорее всего вместе с Поповым работали в Иркутском подполье, в Омск Айтпенов вернулся М. Юнусовым по паспорту, выданному Слюдянской подпольной организацией большевиков.

Став членом РКП(б), Айтпенов работает заведующим губернской казахской секции. В 1920 году занимается организацией ревкомов и Советов в Кокчетавском уезде и разверсткой скота и шерсти в Омском уезде. В том же году стал редактором газеты «Голос бедноты». В феврале 1921 года при Ишимском восстании погиб старший сын Айтпенова – Хасен. После похорон он отходит от активной деятельности и живет в родном ауле, и только в 1923 году по приглашению руководителя Казнаркомпрода Саматова, становится начальником Волго-Каспийского управления рыболовства в Астрахани [1].

В 1925 году Айтпенов якобы был завербован в антисоветскую организацию возглавляемую Тураром Рыскуловым, который в это время был заместителем председателя Совнаркома РСФСР. Рыскулов и еще ряд советских и партийных деятелей будто бы объединили бывших «алашординцев» и собиралась создать единое тюркское государство вне состава СССР.

В 1933 году арестован органами НКВД по обвинению в организации тайной подпольной националистической контрреволюционной группы. Следствие считало, что Айтпенов в 1933 году начал агитационную кампанию за создание повстанческой организации, высказывал недовольство, что советская власть «притесняет мусульманские религии» и проводит неправильную национальную политику, «которая рассчитана на угнетение отсталой национальной массы и разорение ее хозяйства». В качестве примера приводилось положение Казахстана, который из-за неправильной политики потерял половину населения, а другая половина обнищала и влачила жалкое существование.

Отвергая все обвинения Айтпенов объявил трехдневную голодовку. В деле отмечается, что Айтпенов не признавал себя виновным на протяжении 4-х месяцев. Но под нажимом оказался вынужден признать все обвинения, в результате чего был осужден на 3 года заключения в Марьинских лагерях.

Следствие создало легенду, что у организации была стройная и разветвленная сеть с центром в Москве. Ее членами были А. Турлыбаев, М. Алимбаев, Н. Бугенбаев, А. Нуржанов, К. Кеменгеров, Г. Хусаинов, Э. Исабеков, О. Махмутов, К. Алимбаев и др. Основная сеть организации раскинулась по аулам, в которых находились участники повстанческой группы казахов.

В разных районах начали выявляться группы казахов, причисляемые к движению повстанцев. Крупную повстанческую организацию следствие нашло в Черлакском районе, арестовав 41 человек, приговорили к расстрелу 37 из них. В Москаленском районе были арестованы 25 членов движения и 13 из них приговорены к расстрелу. Наиболее крупная группировка из 82 человек была выявлена под предводительством старого «противника и знакомого» Айтпенюва – А. Турлыбаева. Следствие так же обвинила Турлыбаева во встречах и сговоре с лидером белого движения А. Колчаком [8].

После освобождения в 1936 году Айтпенюв возвращается в Саменке, потом перебирается в Омск, а затем в Алма-Ату, где планирует побег в Китай к своему другу Раиму Марсекову. Был вновь арестован в Кош-Агачском районе Алтайского края при попытке перехода китайской границы и 8 декабря 1937 года расстрелян в Омске.

Реабилитирован 29 марта 1957 года, постановление тройки УНКВД Омской области отменено за отсутствием состава преступления в действиях обвиняемого [9].

Список использованных источников

1. Кабульдинов З.Е. Репрессированные казахи Западной Сибири (на примере жителей Омской области). Новые имена и факты в истории массовых политических репрессий в Казахстане и Западной Сибири в 1920-1950-х гг. – Астана: Полиграфия «Enter Group», 2017. С. 12.
2. Киргизская жизнь // Революционная мысль Омского Совета рабочих и солдатских депутатов. – 1917. - № 55.
3. Козыбаев М.К. Еще раз о проблемах истории национальноосвободительного движения революции 1916 года в Казахстане // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. – Алматы: НАН РК, 1994. – С. 16.
4. Сейфуллин С. Тернистый путь. Историко-мемуарный роман. - АлмаАта: Жазушы, 1975. - 143 с.
5. Елькеев Б. Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период установления Советской власти в Казахстане // История Казахстана: «белые пятна». Сборник статей. - Алма-Ата: Казахстан, 1991. - С. 191.
6. Джангильдин А. Документы и материалы. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1961. - 50 с.
7. Отепова Г. Из истории национальной партии «Уш жуз» (К 100-летию образования партии). Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № №3 (11).
8. Самосудов В. Омский Вестник // Степные заговорщики. – 1993.
9. ГАНО (Государственный архив Новосибирской области). Ф. 1, Оп. 1, Д. 1527, Л. 93

УДК 93/94

ПРОЕКТНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ КРАЕВЕДЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

Томилова Ирина Владимировна

irischa-tom-a@yandex.ru

Магистрант «Уральского государственного педагогического университета»

Институт общественных наук

Кафедра всеобщей истории и методики преподавания исторических дисциплин

Научный руководитель – Э.Е. Протасова, канд. истор. наук, доцент

На сегодняшний день перед школой стоят задачи развития у учеников желания и интереса к получению знаний, формирование критического мышления, культурно-исторических ценностей, толерантности, патриотизма.

Сегодня очень важно укреплять национальное достоинство и авторитет России, как показывают реальность, мы все чаще сталкиваемся с неверной, ошибочной или заведомо

ложной интерпретацией исторических событий, причем даже на уровне высшего руководящего звена стран. Поэтому задача сохранения и приумножения национального наследия, истории и культуры, находится в руках наших детей. А школа является одним из источников формирования и развития гражданской личности.

И, конечно, именно уроки истории формируют у учеников твердые знания исторических событий и личностей.

В преподавании истории важным является не только выучить даты, события, личностей и прочее, а именно заложить эти знания так, чтобы ученик пронес их через всю жизнь. Для этого необходимо его замотивировать на получение знаний более глубоких, чем это позволяет школьная программа.

Поэтому наша система образования, исходя из новых задач, возложенных на новое поколение, перешла на новый уровень преподавания, направленный на личностно-ориентированный подход. Это содержится в стандартах ФГОС. «Главной задачей является воспитание профессиональной личности, способной творчески мыслить и находить нестандартные решения, готовой обучаться в течение всей своей жизни» [1, с. 7].

Сейчас, учитель должен быть наставником для учеников. Он направляет и курирует самостоятельную работу учеников по поиску, анализу и рефлексии поставленных задач и проблем.

Урок, в традиционной форме, ограничен определенными нормами, правилами, временными рамками и не позволяет в полной мере понять, почувствовать тему. Метод проектов как раз дает возможность расширить рамки и почувствовать все события прошлых лет, прикоснуться к истории.

Применение метода проектов на практике в процессе обучения рассматривала профессор Е. С. Полат.

Метод проектов может быть индивидуальным и групповым, но если это метод, то он предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных действий учащихся с обязательной презентацией этих результатов. Если же говорить о методе проектов как о педагогической технологии, то эта технология включает в себя совокупность исследовательских, поисковых, проблемных методов, творческих по самой своей сути [2, с. 68].

Проектные технологии очень распространены в преподавании. В определении С. Н. Беловой и А. Н. Худина, метод проектов – это совокупность учебно-познавательных приемов, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных действий учащихся с обязательной презентацией этих результатов. Его можно использовать в любой школьной дисциплине [3, с. 105].

Таким образом, проектные технологии в образовании предполагают самостоятельную исследовательскую и поисковую деятельность по постановке проблемы, ее решению, а так же подробный анализ и оценку решений. Проектный метод учит критическому мышлению, помогает раскрыть творческий потенциал, развивает навыки практического применения знаний.

Изучение истории России и всеобщей истории, через призму истории родного края, города, села или рода, более интересно и осмысленно. Так как всегда интересней исследовать то, к чему можешь прикоснуться, что является родным и близким.

Краеведческие материалы помогают ученикам «увидеть» картины прошлого, ощутить причастность к истории. А проекты с использованием краеведческих материалов являются мотивацией к углубленному изучению всей истории. И результаты таких проектов, не редко становятся, важными для родного края, школы или семьи.

Проекты по изучению, исследованию, анализу родного края могут носить поисково-исследовательский характер. В данных проектах предлагается использовать не только имеющиеся материалы в учебниках, библиотеках, музеях, архивах, но и не опубликованный или необнародованный материал – это интервью с очевидцами, родственниками, старожилами

местности, социальные опросы или даже «Тимуровская работа». Возрождение «Тимуровского движения», столь популярного в советское время, предполагает сознательную детскую волонтерскую деятельность. Огромное количество предметов старины и быта, литературы, предметов искусства и многое другое, пылилось на чердаках, домов пожилых людей, и было обнародовано «Тимуровцами».

А так же школьникам предлагаются проекты с использованием уже имеющихся данных в разнообразной литературе и музеях, для аналитической деятельности и дискурсивного исследования.

Проектная работа с применением краеведческого материала позволяет приобрести метапредметные навыки, умения работать с источниками, музейными экспонатами, архивными документами, сопоставлять, анализировать, делать выводы. У учеников формируются навыки постановки цели, задач, проблемы и путей ее решения. Они учатся осуществлять контроль и оценку своей работы.

Данные проекты формируют личностные результаты такие как, патриотизм, коммуникативные навыки, гражданская позиция, уважение к своему народу, гордости за свой край, свою Родину. И, конечно же, предметные знания определенного периода истории, по средствам краеведческого проекта по данному периоду или событию.

Гипотеза о том, что организация проектной деятельности на уроках истории, с применением регионоведческих и краеведческих материалов, позволяет повысить мотивацию учеников к изучению всеобщей истории и истории России, была доказана многими выдающимися учеными, историками и краеведами. Академик Д. С. Лихачев, подтверждая эту гипотезу, писал: «любовь к Родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу начинается с малого – с любви к своей семье, к своему жилищу, к своей школе, постепенно расширяясь, эта любовь к родному переходит к своей стране, ее истории, ее прошлому и настоящему» [4, с. 54].

Академик РОА, председатель Союза краеведов России, С. О. Шмидт отметил, что, краеведение возбуждает интерес и воспитывает уважение к истокам нашим, к родной земле, ее природным особенностям и предания, к исконным занятиям предков. Его воздействие велико и на разум наш, и на душу. Подлинное краеведение – всегда краелюбие. Интерес к тому, что ближе всего, – основа интереса ко всему остальному: это помогает понять общие представления о мире и обществе, о взаимосвязях явлений и времен [5, с.13; с.14].

Методист-историк А. И. Стражев справедливо утверждал, что без краеведческой работы нельзя представить по-настоящему преподавание истории [6, с. 274].

Но и в современной практике успешно используется применение регионоведческого материала в преподавании истории. Для погружения учеников в атмосферу исторического прошлого необходимо проведение уроков с использованием краеведческого материала, а во внеклассной и внеурочной деятельности использование экспозиций школьного краеведческого музея, которые позволят воспроизводить события истории с использованием наглядного материала. Ученики младших классов могут учиться писать пером и чернилами, поиграть в игры прошлого. Интерактивная составляющая этих экспозиций, позволит ученикам работать по созданию индивидуальных брошюр на основе материалов музея, печатных источников и фотоматериалов.

Для средних и старших классов целесообразно планировать проектную и самостоятельную исследовательскую деятельность. Ребятам интересно искать и исследовать исчезнувшие поселения Свердловской области, составлять карты и оформлять брошюры, видеоролики с найденными фотографиями, брать интервью, и формулировать собственные выводы. Их может заинтересовать составление биографических материалов известных людей Свердловской области или биография собственных предков.

Еще один возможный исследовательский проект «По следам кинематографических съёмок» – это проект по созданию карты мест, где в Свердловской области проходили съемки фильмов, с описанием и фотоматериалами.

Благодаря таким проектам, ученики смогут рассмотреть более подробно те темы, которые не освещены в учебной литературе, и на которые не уделяется достаточного времени в учебном процессе.

Для внеклассной работы вполне актуальна организация историко-краеведческого кружка. В данном кружке ученики занимаются пополнением материалов в школьный краеведческий музей, проводят интервью очевидцев, делают фотографии семейных архивов, информацию о людях, живущих рядом и в целом пополняют историческую картину событий родного края. Оформление музея, составление и проведение экскурсий по музею для младших классов, дает возможность чувствовать завершенность проекта и его результат.

Использование краеведческого и регионоведческого материала, на уроках истории, дает более широкий выбор проблемных тем для создания проектов. Данные проекты будут всегда играть мотивационную роль для изучения истории, так как изучение родного края позволяет почувствовать сопричастность с историей. Знания, полученные в ходе выполнения проекта – это знания, добытые собственным трудом. Они закрепляются в памяти на всю жизнь, что является важнейшей задачей преподавания.

Список использованных источников

1. Федеральный государственный образовательный стандарт общего образования. – М.: Российская академия образования, 2011. – 38 с.
2. Полат, Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: [Текст] учебное пособие / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров; Под ред. Е. С. Полат. – 4-е изд., исправ. и допол. – М.: Академия, 2009. – 272 с.
3. Худин, А.Н. Организация профильного обучения в школе: лекция 4. Проектная и исследовательская деятельность в профильном обучении / А.Н. Худин, С.Н. Белова // Завуч. – 2016. – № 4. – С. 105–110.
4. Лихачев Д. С. Заметки о русском. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. России, 1984. – 64 с.
5. Шмидт С. Слово о пользе краеведения. // Учитель. – №2, 1997. – 13–15с.
6. Стражев, А.И. Методика преподавания истории: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1964. – 287 с.

УДК 93/94

ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХОВ И КРЕСТЬЯН-ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В XIX В.

Тумырза Зарина Еркебулатовна

yessenbayeva.z@inbox.ru

магистрант 2 курса исторического факультета ЕНУ им Л.Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Г.К. Ерменбаева

В истории Казахстана одной из актуальных проблем является изучение опыта этнокультурного взаимодействия казахов и крестьян-переселенцев во второй половине XIX – начало XX веков, который можно рассмотреть через призму разнообразных повседневных практик, локальных вариантов и постоянную изменчивость жизненных ситуаций, связанную с процессом адаптации социальных особенностей крестьян - переселенцев к меняющимся условиям жизни.

Первым крестьянам-переселенцам было довольно сложно устроить свой быт на новых, необжитых пространствах. Летом, как правило, сильная жара с сухим ветром, а зимой очень холодно и пронизывающие ветра. Приходилось в степи строить жилье, обрабатывать землю, заниматься разведением скота. К тому же из-за обширности региона переселенческие пункты могли располагаться весьма далеко друг от друга. Были также так называемые

самовольные переселенцы, не получившие разрешения властей на переселение. Не имея права на получение наделов, они устраивались наемными работниками к зажиточным крестьянам. Они арендовали землю у казахов, но эти договоры считались незаконными и не утверждались в областном правлении. Тем не менее самовольные переселенцы приезжали в Казахстан и пытались создать свое хозяйство [1, с. 49].

В отдельных случаях крестьяне-переселенцы обращались к местным властям с просьбой о содействии в аренде земли у казахов. Аренда земли получала все большее распространение в Западном Казахстане. Многие переселенцы видели в этом способ прочного оседания и создания своего хозяйства. После того как некоторым крестьянам удавалось более или менее укрепиться на земле и развести хозяйство, зачастую в этот район переселялись их родственники или односельчане, создавая таким образом крупные поселения. Число таких переселенческих поселков постепенно возрастало.

Во второй половине XIX в. переселенческие процессы сближения казахов с Россией продолжались, вызывая все большие перемены в структуре хозяйства и общественной организации казахов.

Первым происходящие изменения почувствовал казахский аул. Нарушение традиционных маршрутов кочевков, запрет подходить к большинству водных артерий, казачьим поселениям (еще по Указам XIX века) привели к разрушению производительных сил общества, а отсутствие достаточных территорий - к уменьшению поголовья скота. Там, где казахи занимались земледелием, лучшие земли были отданы переселенцам. В результате на остатках земель могли продолжать заниматься скотоводством лишь наиболее богатые люди аула, остальные становились батраками у своих же сородичей, либо у зажиточных переселенцев, или уходили на отхожие промыслы. Разрушалась социальная и родовая структура аула. Постепенный переход казахов к оседлости затронул также и представления кочевников о землеустройстве. Изменялась ментальность казахов, что выразилось и в усилении частнособственнических настроений. Следует отметить, что в традиционном кочевом обществе казахов каждый род имел свои сезонные пастбища. Распределение пастбищ происходило на съездах старшин родов. Высшим распорядителем пастбищ был хан, который также принимал участие в распределении пастбищ между родами. При этом род кочевал на обозначенных пастбищах, но эти земли не предоставлялись в частную собственность, а только в пользование. Такая система существовала веками, но с началом переселенческой политики и переходом к оседлости казахов представления о землеустройстве стали меняться. Оседлые казахи, которые устраивались на одном месте, нуждались в наличии земельного участка именно в собственности, поскольку при оседлом образе жизни невозможно постоянно получать землю в разных районах. Земельные участки нужны были в месте постоянного проживания. Это касалось и крестьян-переселенцев, нуждающихся в получении земли по месту постоянного проживания.

При кочевании скотоводы постоянно перемещались с места на место, и в этих условиях представления о частной собственности на конкретные наделы не были распространены в обществе. Но с переходом кочевников к оседлости ситуация стала меняться. Даже в современном казахстанском обществе вопрос о передаче земли в частную собственность зачастую негативно воспринимается некоторыми гражданами. По их мнению, землю нельзя отдавать в собственность, в особенности иностранцам. В понимании определенной части общества земля есть народное достояние, имеющее сакральную ценность, и ее нельзя отдавать в частные руки. Вероятно, здесь также прослеживается связь с историей, когда в течение долгого времени земля считалась собственностью всего рода или племени, а не отдельных лиц.

Многие переселенцы по прибытии в Западный Казахстан стремились тесно сотрудничать с ранее прибывшими крестьянами, нанимались на работу к ним, постепенно создавали свое хозяйство. Согласно архивным источникам, переселенцы зачастую устраивались на работу в казахские хозяйства, косили сено, пасли скот, выполняли другую физическую работу. Отмечались случаи, когда казахи, первоначально сдававшие землю в

аренду переселенцам, затем отказывались заключать новые арендные договоры. Борьба за землю обострялась по мере увеличения числа переселенцев, так как многие плодородные земли оказались занятыми.

Одной из практик взаимоотношений казахов и крестьян-переселенцев является обустройство жилища крестьянами-переселенцами на новом месте поселения. По приходу на избранный участок главной заботой крестьян являлось устройство жилищ. Для представления реальной картины обратимся к архивным документам и рассмотрим ситуации по обустройству жилья, акцентируя внимание на практике заимствования опыта у киргизов крестьянами-переселенцами во второй половине XIX- начало XX веков.

В многочисленных очерках Петропавловского уезда Акмолинской области, обследованных поселков крестьян-переселенцев и описания их жилищ иллюстрируют чаще всего типичную картину: переселенцы построились, вырыли землянки, в погоне за теплом при постройке землянок углубились до 2 аршин, сырость и холод занимают особенное место. Над ямой возвышается стена на 1 аршин (аршин-71,12см.) над поверхностью земли, сверху сделан потолок, заваленный землей без крыши. Весной такие сооружения превращаются в банные помещения, переполненные зловонием от скопления людей. В такой земляной норе порой находится 19 душ жильцов, за неимением даже таких землянок. Все помещения крестьян переполнены паразитами до такой степени, что дети от укусов блох и клопов кажутся покрытыми сыпью. Только очень немногие смогли построить деревянные дома. Что касается размера землянок, то в среднем составлял 4 куба. При составе средней семьи в 7 душ на каждого обитателя приходится 4/7 куб. сажень воздуха, а при вычете около куба (2/3) на печь, в общем, приходится не более 1/2 куба воздуха на человека.

Практика жизни показала, что строения, углубленные в землю, служили к развитию различных болезней. К примеру, в поселке Полтавской, (Полтавской волости, Петропавловского уезда) развитие цинги зависело от того, что поселенцы зимовали во вновь устроенных землянках, которые не успели просохнуть, а весной при таянии снега таяла и та вода, которой были пропитаны стены землянок, что делало из землянок естественные стоки для воды. Если к этому прибавить, ужасную грязь в которой пришлось обитателям поселков пробыть в душных землянках вместе с животными и полное отсутствие бань, то понятно, влияние жилищ описанного типа на здоровье и психику переселенцев и в целом, то удручающее положение, которое сложилось в степном краю с наплывом переселенцев в конце XIX – начале XX века.

Замечено, что дома казахов из дерна достаточно сухие и теплые, не углубляются в землю, а находятся поверх земли. Они недостаточно прочны, но годятся в качестве временных жилищ. Термин «временное» в приложении к переселенческому жилищу обозначает не столько то, что оно обитаемо временно, пока будет построено жилище постоянное, сколько указывает на недолговечность, непрочность такого жилища.

Ситуацию об устройстве переселенцев в районе Казалинска представляет рассказ переселенца (дискурс): «повели нас на новые места, версты три от города (Казалинска), говорят, можете строиться, а как тут будешь строиться: леса нет, на базаре за жердь в руку толщиной рубль просят. Кое - кто киргизов послушал: на базаре кибитки из кошмы купил рублей по 20-30... да ведь кибитка не изба, в ней и печи не приладишь, русскому человеку так жить нельзя. Те, кто решили остаться за стройку принялись, другие же киргизские кибитки купили, приноровились к труду непривычному. Колодцы рыть начали, глину месить по-киргизски с соломой; комья лепили, на солнышке сушили; из комьев и стены выводили, двери из камышовых плетен, окна рамах ладили, камышовые плоские крыши делали. Скоро и зима подошла, холодные ветры задули. Хватились за счет топлива; саксаул, колючку или камыш с лета запасают. Дожди пошли, стройка новая, крыши протекли и стены размывать стало, у кого кибитки, тем лучше было. В начале февраля весна началась. Которые на новых местах остались, у киргизов на посев семена купили, начали плуги ладить...». Автору очерка многое казалось странным в рассказе переселенца. Думалось, почему русскому человеку трудно

завести хозяйство в этих странах, тогда как, живущие там киргизы, которых в России считают, чуть ли ни диким народом, обходятся без лесов и без дождей и собирают огромные урожаи.

Однако, казахи перенимали хозяйственные достижения крестьян-переселенцев - переходили к оседлости, строили себе дома, завязывали с крестьянами оживленные торговые связи и т.д. На это обращал внимание Е.Бекмаханов: «Киргизы от частого соприкосновения с русскими все более и более привыкают к образу оседлой жизни и подражают в этом жителям, многие строят себе дома и заводят хлебопашество» [2, с.11].

Долголетнее соседство казахов с крестьянами-переселенцами не могло не сказаться на взаимных обменах и выгодных контактах. Близкое соприкосновение казахов с переселенцами-крестьянами, безусловно, наложило резкий отпечаток на характер поселочных форм, на виды хозяйства и на способах ведения его, на составе стад и на порядке землепользования.

Казахстанский историк, доктор исторических наук М. У. Шалекенов в своем труде «Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX вв.» отмечает о наиболее востребованной и интересной практике заимствования опыта местного населения с крестьянами-переселенцами в силу не достаточной изученности: «Не имевшие никакого представления об искусственном орошении и работе плугом на глинистых лесовых полях новой родины... русские переселенцы здесь оказались в смысле знаний местной культуры ниже туземцев и попали к ним до некоторой степени в науку» [3].

Таким образом, мы можем сделать вывод, что взаимоотношения и взаимозаимствования казахов и крестьян-переселенцев происходили более активно на фоне увеличения темпов переселенческой политики царизма. По мере роста числа переселенцев участились трудовые контакты их с казахским населением. Мы также можем констатировать тот факт, что именно практика жизни определяет объекты, а не наоборот. В создавшихся условиях жизни степного пространства крестьяне-переселенцы вынуждены были перенимать многое из опыта жизни казахов. В данном случае мы еще раз убеждаемся в заимствовании и перенимании опыта крестьянами-переселенцами у казахов-кочевников, во всяком случае, во взаимообмене и этнокультурном взаимодействии казахов-кочевников и крестьян-переселенцев. Логика и стратегия действий крестьян-переселенцев диктовалась конкретной ситуацией и практикой повседневной жизни. Практика создает вещи, а не вещи создают практику, не объекты определяют поведение, а практика повседневной жизни. Практика – это основа, потому необходимо исследование конкретных практик жизни.

Список использованных источников

1. Турсунбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1950. - 102 с.
2. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. - Алма-Ата: Казак университеті, 1992 – 150 с.
3. Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII-XIX вв.- Алматы: Ғылым, 1995. — 192 с.

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ МЕН СҰЛТАНДАРЫНЫҢ ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ ХАТТАРЫ

Умаралиев Жандос Бахит угли

umarali99@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің 4-курс студенті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

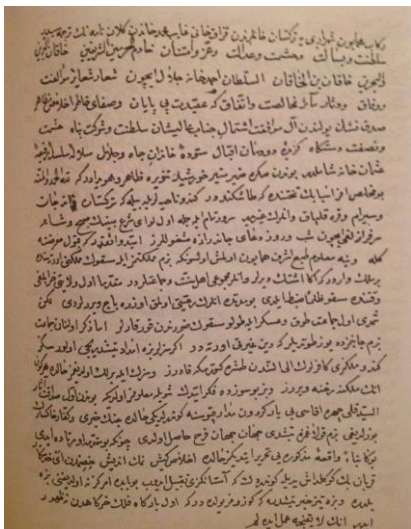
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., доцент Н.Е Сайлаубаева.

XV ғасырдың ортасында Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде құрылып, көп ұзамай бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтағы мемлекеттің бірден-бір көрінісі болған – Қазақ хандығы біртұтас, бір орталықтан басқарылатын мемлекеттік құрылым ретінде 260 жылдай, ал бытыраңқылық күйде тағы да 100 жылдан аса өмір сүріп, XIX ғ. 20-шы жылдарында біржолата тарихтың еншісінде қалады. Осылайша, 3,5 ғасырдан аса тарихы болған Қазақ хандығы, біріншіден, б.з.д. I-ші мыңжылдықтың басынан-б.э. II-ші мыңжылдығының ортасына дейін Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттік құрылымдар мен мемлекеттердің заңды жалғасы, мұрагері болса, екіншіден, XV ғасырдың ортасынан XIX ғ. I-ширегі аралығында қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті болып саналады [1, 7-б.].

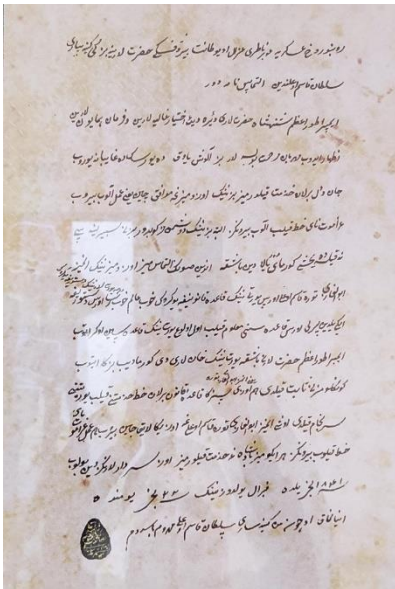
Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында «Қазақ хандығын Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет» деп ерекше атап өткен болатын [2, 211-б.]. Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатында қазақ хандары мен сұлтандардың көрші елдермен дипломатиялық келіссөздері нәтижесінде хандықтың аумағы және беделі арта түсті. Қазақ хандары мен сұлтандарының сыртқы саясатта белсенді болуы Қасым хан тұсынан басталады.

Соңғы уақытта Шығыстану археографикалық экспедициялардың нәтижесінде шетелдік мұрағаттарда ҚХР, Түркия, Франция, Ұлыбритания, Швейцария қорларында, кітапханаларында, музейлерінде табылған материалдар бірегей жәдігерлер болып табылады. Оларда қазақ хандары мен сұлтандарының Абылай ханның, Әбілпейіз сұлтанның және басқалардың көрші мемлекеттердің билеушілеріне жолдаған ресми хаттары, дипломатиялық байланыстар туралы, сауда-экономикалық, мәдени қарым-қатынастар туралы мәліметтер бар. Қазақ хандығында іс-қағаздар түркі (шағатай) тілінде, орыс тілінде (тілмаштар болды) жүргізілді. Осыған сәйкес әкімшілік аппараты «түркі текті жазушылардан» жасақталды. Дипломатиялық сипаттағы құжаттамалар арасында жолдаулар, хаттар, «мөр басылған құжаттар», «жүзік таңбалы», құпия жолдаулар, хабарламалар және т.б. аталады [3, 7-8-б.].

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығында қазақ хандары мен сұлтандарының шағатай тіліндегі хаттары атап айтқанда, Қайып хан және Кенесары Қасымұлының хаттары орталықтың көрме залына қойылған. Қайып хан түрік сұлтаны III Ахметке 1711 және 1713 жылы екі хат жазыпты. Алғашқы хатты зерттеуші-шығыстанушы И.В.Ерофеева Түркия мұрағатынан алып, осман-түрік тілінің маманы Т.Бейсембиеваның қатысуымен орысшалаған. Хаттың қысқаша мазмұны Қайып хан Түрік сұлтанына ерекше құрмет көрсетіп, Орыс мемлекеті күштеп бағындырған Ака- Аштақдағы (Жайық-Орал) сүнниттерді босату үшін болатын алдағы жорыққа түрік сұлтанынан көмек сұраған. – дейді Қолжазбалар және сирек кітаптар қорының қызметшісі Алматы аға

Қолжазбалар және сирек кітаптар қорындағы Кенесары Қасымұлының 1841 жылы 22- ақпанда Орынбор әскери губернаторы Перовскийге жазған хатының көшірмесі. Түп нұсқасы Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінде сақтаулы. Хат шағатай тілінде, насталық жазу үлгісінде жазылған, алғашқы аударғандардың бірі Ахат Әшуұлы.

Хаттың аудармасы Орынбор ғаскери-губернаторы генерал-адъютант Перовский хазіретлеріне Біздің, Кенесары Қасымоғлынан ғарызнаме

1841-жылында Қаратай сұлтаннан ғарыз қылып уә мұнша Сібір линиясы тұсында әр төренің қылған істерін мағлұм қылдық. 1838 жылда Сібір линиясының төрелері білен қажет болып (қатар) қондық. Сүйіндік баласын айдап шығарып едім, одан соң атығай, қарауылды шығарып едім. Сол елбілен Ғұбайдолла хан Уәлиоғлыны ұстап алып келіп едік. Одан тілек қылып үйге қайтарып жібердік. Оны Көкшетау диуаны мекемесінің бастықтары өсек қылып, яғнай, жала қыюлып, Кенесары сұлтан білен ақыл қосты деп ссылқаға, яғнай, которожнойға жіберген екен.

Ғұбайдолла хан Уәлиоғлы маған, бізге ақыл қосқан жоқ. Біздің ұстап зорлығымызбен келді. Одан соңғы айдаған елімізні Қоқанд деген сарт зорлық қылып, тартып алды. Одан бұрын ағамыз Саржан сұлтан, Есенгелді сұлтан

уә Әлжан сұлтанны ұстап өлтірді. Одан соң. атамны – Қасым сұлтанны өлтірді. Алмал алымды 1841-жылды Қоқанда үстіне ләшкер тартып барып, елімізні шығарып, падишах хазіретлеріне қызмет қылып жібердік. Собелімізден алты мың алты жүз алпыс алты үй қалды. Сол жұртымызды шығарып падишах қызметіне жіберуге ниет қылып тұрмыз.

Сіз мархабатлы ғинаят, шапағатлы губернатор хазіретлеріне император шаһиншах хазіретлерінен ғарыз қылың, бізге отыз бес жыл мәулет берсін. Одан соң ғарызымыз сол: Сібір линиясы тұсынан ғаскер шығармасын. Ұлытау, Кішітау тұсынан, һам Ұлытауға ғаскер шығарса қатын, бала-шағамыз шошып, падишах хазіретке қызмет қыла алмаспыз. Одан соңғы ғарызымыз сол: біз естиміз төрт кісі елші барды деп, бізді шығып, яғнай жала қылып, керуенді талады деп һам жұртты шапты деп.

Егер біз керуен талаған болсақ, мойнымызға салсын. Біз бұл керуеннен алғанымыз жоқ дүр. Біз ел шығарған соң қайттық. Басқа ешбір зарар қылғамыз жоқ және жүзіміз сол. Бізнің қосылуымыз Ұлытау, жайылуымыз – Кішітау, Торғай, Жайық дүр. Падишах қызметінен бізнің көңіліміздің басқалағы жоқ дүр.

Сізнің комиссия мекемесінен келген хабар уә хатны Ержан төре Тұрсыноғлы келіп мағлұм қылып, падишайның манифесін айтып келді. Біз әлбетте көңіліміз іблен қабыл қылып қызмет қылдық.

1841-жылда, феуралдың 22-наумінде

Иланбақ үшін мөрімді бастым 4. («Ақиқат» журналы, 1994 жыл, №2)

И.В. Ерофеева құрастырған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы» атты мұрағат құжаттар топтамасына енген Уәлиханның хаттарына 1771 жылдан бастап 1821 жылға дейінгі жиыны 54 құжат жатады. Дегенмен барлығы – түпнұсқа құжаттар емес, арасында орысша аудармасы ғана берілгендері де кездеседі. Уәли хан хаттары негізінен Орынбор, патша құзыры және Сібір әкімшіліктеріне (Омбы, әулие Петр бекінісі) жіберілген. Уәли хан Сібір әкімшіліктері, яғнай Омбы, Петропавл бекіністерімен тығыз қарым-қатынас жасасып, хатхабар алысып тұрған.

Уәли ханның 1788 жылы сәуір айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты: Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгелбилеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огарев (1787 жылдан бастап Сібір тәуелсіз әскери корпусы және Сібір әскери округінің командирі болып тағайындалған) мырзаның құдіретті құзырына айрықша өтініш айтып мәлімдеймін. Құзырыңыздан {март айында}1 жіберілген хатты тапсырып алып, мазмұнынан хабар таптық. Онда «біздің тілеуіміз бойынша пат- шамыз мәртебелі хазіреттеріне (орысшасында «Санкт-Петербург» деп аударылған) барып, дидарын көрмек хақында, яғнай өзіміздің бір інімізді қосып, жиыны он кісі жібереміз деп мәлім еттіңіз» дегендер жазылыпты әрі сол іс жөнінде біздің сұрағанымызға «патшаға жібермекке жол бар,

қай кезде барса да дайынбыз» деп өзіңіз рұқсат беріп, жауап қаттыңыз. Сол себепті біз тілейміз, бір інімізбен қосып, жиыны он кісі жіберерміз. Құдай қаласа, шабан айының (орысша аудармасында: «5-ай». Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4/26-5/24) басында сіздерге (орысшасында «әулие Петр қамалы» болып аударылған) барып жолығар (аталмыш елшілер Хафизованың еңбегінде ауызға алынбаған. Сондай-ақ аталмыш хаттан Огаревтің Уәли хан мен Ресей патшасы арасында жеңгетайлық рөл ойнағанын байқауға болады), сол халда сіздер хош көріп, патшаны көруге жіберерсіздер. Әуелгі қағида (орысшада «дереу» сөзімен баламаланған) бойынша жақсылап жөнелтсеңіз екен және біздерге қытай сиясы, сапалы қағаз һәм сүргіш (орысшадағы «сургуч» сөзінен келген) жіберсеңіз екен деп сенім үшін Уәли хан мөрімді бастым. 1788 жылы ражап айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 4-айдың 5-күні. Ражап айы). [Мөр] Абылай хан бін баһадүр Уәли сұлтан [5, 610, 615-б.].

Қорыта келсек, Қазақ хандығының дипломатиясында шағатай тілінің маңызды рөл атқарғанын қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарынан білуге болады. Қазақ билеушілері шағатай, парсы, ұйғыр, тот монғол жазуларын еркін жаза білген және өздерінің жеке мөрлері болған. XV-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы өз дәуірінде алып күшке ие болған мұны қазақ хандарының көршілес елдермен шағатай, парсы, монғол тіліндегі хат алмасулары дәлелдеп отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 бет.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
3. Абусейтова М.Х. “ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ ДИПЛОМАТИЯСЫ”
4. Байғалиев Б. Кенесары хаттары. «Ақиқат» журналы, 1994 жыл, №2
5. Ерофеева И. В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Т. 2. – Алматы: Абди компани, 2014. – С. 1026

ӘОЖ 93/94

САЛАМАТ МҰҚАШЕВ: АТЫРАУ-МАҢҒЫСТАУ ӨңІРІНДЕГІ ӨЛКЕТАНУЛЫҚ МҰРАСЫ

Ұлұқпанова Әсем Дарханқызы

ulukpanova01@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультетінің 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Алпысбес М.А.

*Ей, азамат! Сенің жекеменшігің – өзің ғана,
басқасының бәрі ортақ дүние...*

С.Мұқашев

Тұғырлы тұлға ғұмырлы тарихты жасаса, тарлан тарих та тегеурінді тұлғаны тудырады. Ел тарихын түгендеу – бүгінге дерек, ұрпаққа түбінде керек екенін ескеріп, тарихшы ретінде зерттеуді міндет етіп қойдым.

Қазақ тарихын зерттеудің методологиялық бірқатар мәселелеріне қалам жүгірткен тарихшы-ғалым Х.Әбжанов «Тарих және тұлға» жайлы толғана келіп: «Тұлғатану – Отан тарихы тереңіне бойлаудың кілті», - деп тұжырым жасаған еді. Мен де осы пікірмен келісе отырып, «Тарих толқынындағы тұлғалар» тақырыбы аясында сөз қозғамақпын.

Биыл көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Саламат Көңілқошұлы Мұқашевтың туғанына – 95 жыл. Тарихты жасайтын тұлға секілді, қазақтың рухани әлемін

қалыптастыратын да – тұлға. Ізгілік нышанын танытар іргелі қасиеттер бойына дарыған С.Мұқашев мұнай кәсіпшілігінде қызмет атқарса да, өлкелік тарихын жазған. Қайраткердің қоғамдық-саяси қызметі мен әдеби-мәдени мұрасы тереңінен зерттеуді талап етеді.

Мақалада сирек кездесетін деректер негізінде мемлекет және қоғам қайраткері С.Мұқашевтың кеңестік билік тұсында ұлттық тәуелсіздік идеясын іске асыру жолындағы ерен еңбегі мен қызметі, өлкетанушылық сырлары, өмірлік ғибраты ғылыми тұрғыда қарастырылады. С.Мұқашевтың тұлғааралық байланыстарының сырын ашатын жаңа деректік материалдар ұсынылады.

Өзінің ел алдындағы парызын өтеуді өмірінің соңғы сәттеріне дейін берік ұстанған Ел ағасының Атырау-Маңғыстау өңіріндегі өлкетанулық мұрасын қарастырамас бұрын, естеліктеріндегі ой-толғауына көз жүгіртелік: *«Ойдан-ой туады. Кейде зиялы азаматтар туған жері, елі туралы жылы лебізін айтып, не жазып жатса, оны жершілдік, рушылдық дейтіндер де бар. Шын мәнісінде өздерін дүниеге әкелген, жетілдірген ортаға айтқан алғысы, борышын өтегені деп түсінген жөн. Егер ағайын-тума сый-құрмет көрсетсе, оны сенімді ақтағаны үшін, туған жерін әлемге танытқаны үшін берген байрағы, марапаты деп есептеген абзал»* [1, 97 б.]. Тұлғалардың қайсысының болсын тек сүйегі ғана ел-жерінікі, ал бар ішкі жан дүниесі, рухы барша қазақ халқына тиесілі екенін түсініп, сол деңгейде құрметтеу қажет.

С.Мұқашев 1927 жылы Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында дүниеге келген. Еңбек жолын Мақаттағы мұнай кәсіпорнында жер асты ұңғымаларын жөндеуші оператор қызметінен бастады. Гурьевтегі мұнай техникумын аяқтап, елімізде тұңғыш рет өндірістік мұнай өндіру басталған Доссор мұнай кәсіпорнында бухгалтер болып қызметін жалғастырды. Кейінгі екі жылда комсомол комитетінің хатшылығына сайланды. С.Мұқашев өмірінің он жылын мұнайшы мамандығын меңгеруге арнады. Харьков қаласындағы (Украина) Бүкілодақтық орталық кеңестік кәсіби одақтардың екі жылдық жоғары мектебіне жолдама алып, үздік тәмәмдаған соң елге оралды.

Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі, Жылыойлық Жаңаш Нұрмахан өзінің С.Мұқашев туралы жазған естілік-очеркінде туған еліне деген сүйіспеншілігі жайында сыр шерте, былай деп жазады: *«Мені осы қысқаша еңбекті жазуға кейіпкерімнің өзіме істеген жақсылығы емес, туған жеріме төккен тері, еліме еткен еселі еңбегі, халқыма деген махаббаты жетектегенін тағзы да айта кеткім келеді. Ол, осы өңірден шыққан асыл азаматтарды еске алғанда, алдымен Жылойдың киелі жері мен қасиетті еліне бас иеді»* [2, 49 б.]. Ел ағасы да өз естеліктерінде авторға жауап қатқандай, әрқашан оймен болса да оралғысы келетін жердің рухани бұрышына былай баға береді: *«Жаңаш Нұрмахан: «Сен Жылойдан ұшып самғадың», – дейді. Дұрыс айтады. Мені жетілдірген де, ұшырған да, самғатқан да Кең Жылойдың кең пейілді халқы екенін мойындаймын»* [1, 103 б.].

Туған елге оралған соң, 1951-1953 жылдары мұнай өнеркәсібі жұмысшыларының Республикалық кәсіподақ комитетінде және 1953-1954 жылдары Гурьев облыстық партия комитетінде нұсқаушы қызметтерінде болды. 1954-1961 жылдары Гурьев облыстық кәсіподақ кеңесінде хатшы және төраға лауазымдарын абыроймен атқарды. 1961-1970 жылдары Атырау облысы Ембі (Жылыой) аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, 1970-1977 жылдары Атырау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқарды.

С.Мұқашев Жылыой аудандық партия комитетінің бірінші хатшылығына сайланған уақытта аудандағы мал шаруашылығы табиғат кеселдерінен зардап шегіп, ауыл тұрғындарының қал-жағдайы да мәз емес еді. Мұнай-газ өндіру көлемін арттыру, экономиканың өзге салаларында шешімін таппаған мәселелер өте көп болатын. Алайда, қатерлі сынға төзе біліп, байыппен шешімін таба білген Ел ағасына тоғыз жылдық ерен еңбегіне Жаңаш Нұрмахан былай баға береді: *«Елің қалай болса — бөркің солай», - деген мүддесін ойлаған жігіттердің кісілігіне қарай айтылған мақал. С.Мұқашев та елге қатты келмеді, ел бабын табуға тырысты. Сөйтіп ол өзінің ауқымды еңбегі арқасында аудан хатшысы кезінде Қазақ Республикасының Жоғарғы Кеңесінің Төралқасының мүшесі болып сайланды. Аудан көрсеткіштері төмен болып көрген жоқ. Ауыл шаруашылығынан да талай*

көрсеткіштерге қол жетті» [2, 30 б.]. Шынында да, осы уақыт аралығында аудан облыстық және республикалық деңгейде алдыңғы қатарға шығып, бірнеше рет ауыспалы Қызыл туды жеңіп алды. Жоғарыда айтылған аудан көлеміндегі қиындықтар түгелге дерлік жойылды.

Туған елінің тарихына деген аса қызығушылығын С.Мұқашевтың шығармаларынан айқын көруге болады: *«Атырау деген жер аты Каспиймен байланысты, яғни теңіздің атырабы, айдынның жайылмалы жағасы. Бұл тұйық теңіздің және оның тұрақты серіктері Еділ мен Жайықтың қойны толған қазына, онда жүз түрлі тағамдық балық өседі. Сондықтан олардың жағасын жайлаған қазақтар ежелден балық аулауды кәсіп еткен. Атырау балықшылары су маржандарын тереңнен теруді, тайыздан сүзуді, оларды құттыға салуды басқалардан бұрын меңгерген, өзгелерге үлгі болған.*

Атырау мен Маңғыстаудың шаруа қазақтары талай рет жұтқа ұшырап, көгендерін қолына ұстап, балықшылар қатарына қосылғанын тарих шежіресі дәлелдейді» [3, 35 б.]. Атырау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінде жүргенде аталмыш облыстың одақта рөлі артып, экономикасы дамып, әсіресе мұнай өндірісінің өркендеген кезі еді. Мұнайшылар қауымын ортақ мақсатқа жетуде жұмылдыра білген білікті басшының жемісі айқын көрініс тапты. Қосымша айта кеткен жөн, С.Мұқашев «Мұнай тарихы» атты зерттеу еңбегін жазып, қазақ мұнайының 100 жылдығына орай мұнай өндірісінің бастауы туралы нақты дерек келтіреді: *«Тәуекелі табысқа жеткізіп, 1899 жылдың қараша айында 40 метр тереңдіктен мұнай фонтаны атқылайды. Бұл – қазақ жерінде өндірістік мәні бар алғашқы мұнай қоры ашылған тарихи оқиға. Қарашуңгіл – Қазақстан мұнайының тұңғышы дейтініміз де осыдан»* [4, 13 б.].

С.Мұқашев іскерлігі мен ұйымдастыру қабілетінің арқасында 1977 жылы Кәсіподақтардың республикалық съезінде Қазақстан кәсіподақтары кеңесінің төрағасы болып сайланды. Осы жауапты кезеңде нәтижелі жұмыс атқарып, кәсіподақ қозғалысының тиімділігін дамытуға елеулі үлес қосты.

1980-1985 жылдары – Маңғыстау облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне ауысты. Айта кететін мәселе, 1973 жылғы 20 наурызда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығы бойынша Гурьев облысын бөлу нәтижесінде жаңа Маңғыстау облысы құрылды. 1973 жылдың наурыз айына дейін Маңғыстау өңірі Гурьев облысының құрамында болғанын, сол кезде жер көлемі 278000 шаршы шақырым екенін де айта кеткен жөн. С.Мұқашев алқалы жиындарда Маңғыстау облысын құру туралы мәселені бірнеше мәрте көтерген еді [5].

Қаламгер Кенжебек Тұманбайұлы өзінің С.Мұқашев туралы деректі кітабында жаңадан қалыптасып келе жатқан облыс туралы бірінші хатшының ой-толғанысын былай баяндайды: *«Маңғыстауды өлі жарты арал, шөл дала, қатал өлке деп айтып та, жазып та жатады. Ал мен ауданды түгелге дерлік аралап шықтым. Жүрген жерімде жүздеген суы мол құдықтар, бірнеше тұщы бұлақтар, түрлі-түсті ағаштар өскен түлейлер көрдім. Маңғыстау жерінің астында жатқан таусылмас қазынасын әуелден білетінмін, енді үстіндегі табиғи байлығы да талай ұрпақтың үлесіне тиетініне көзім жетті. Болашақта сәулетті қалалар да тұрғызылар, жолдар да салынар, байланыс жүйелері де жетіле түсер, көліктің түрлері де көбейер, халық та өсер. Сондықтан біздер көлемді де күрделі жерді тиянақты игеруді үйренуіміз керек. Әрине бейнетсіз бітетін оңай шаруа болмас, алайда мұнда жұртты үркітетіндей қатал, тауқыметті қиыншылықтар жоқ», - деп алдағы болатын орасан зор өзгерістерді алдын-ала көре білген көреген екенін аңғартқан еді»* [6, 146 б.]. Міне қазіргі таңда Қазақстанды теңізбен байланыстыратын жалғыз су бекеті Ақтау халықаралық теңіз сауда порты бар, жер қойнауы қазба-байлыққа толы, экономикалық қуатты облысқа айналды. Бүгінгі жетістіктеріміздің парқын тереңінен білу үшін, бұл бағытта кешегі кезде қандай жұмыстар, қандай деңгейде атқарылды деген сауалдарға үнемі жауап іздеуіміз қажет. Сол уақытта ел басқарған азаматтардың естелік-жинақтарынан да өлкенің сол кезеңдегі бет-бейнесі байқалып-ақ тұрады.

«Ел үшін еселі еңбек ету, туған жерінде игілікті із қалдыру, ананың ақ сүтіне қылау түсірмеу әр азаматтың міндеті. Ал өлгеннің өнегелі өмірін елеп, ескеру – тірінің борышы» -

дейді С.Мұқашев [7, 17 б.]. Ел ағасы да көп оқып, нақыл сөздер мен ой-толғауларын қойын дәптеріне түртіп, зейнет демалысында еңбек жолынан естелік-эсселер мен кітап жазған. «Атырау Ардагерлері» кітапшасында еңбек жолында, өнегелі өміріне тікелей куәгер болған Нұртас Дәндібайұлы, Сафи Өтебаев, Құлқайыр Оспанов, Дәулетов Шайқым, Хамза Санбаев секілді ардагерлердің өмір жолдарын баян еткен. С.Мұқашев естеліктерінде бұл туралы былай ой-толғайды: *«Естелік жазуыңа қандай себептер итермеледі?»*, – деп сұрады. *Оған жауабым мынандай: Қазір кейбіреулер өткенді сынағанда – ескі қоғам елімізді дамытпады, кейін шегерді дейді. Сонда, біздің замандастарымыз өмірге, қоғамға, елімізге ештеңе қоспағаны ма? Елімізді егемендікке жеткізген сол ескі заманның адамдары емесе? Өткен қиын да ұзақ өмір ескерусіз қала ма? Осы ойлар өткен қоғамда істеген асыл азаматтар туралы жазуға итермеледі»* [1, 231 б.]. Еліміз тәуелсіздік алған жылдары орын алған тың өзгерістердің басты салмағы кеңестік кезеңде саяси шыңдалған аға буынға түскені рас. Сондықтан еліміздің дамуына үлес қосқан тұлғаларды әрдайым есте ұстау бүгінгі ұрпақтың басты міндеті.

Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы «Атадан балаға екі байлық қалады: бірі – байтақ жер, екіншісі – бай тіл», – деген болса, екеуін де қос қанатындай тізгіндей білген С.Мұқашев ана тіліміздің қадір қасиетін айырықша қастерлеген еді. Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері Дүйсенбі Әріпов «Өркенді өлке, өнегелі өмір» кітабында С.Мұқашев туралы былай жазады: *«Сәкең де, тіліміздің жетімдік көріп жүрген сол кездердің өзінде, өзге ұлт өкілдерінің қатысып отырғанына қарамастан, көптеген жиналыстарды ана тілімізде өткізетін. Бұл қазақ тілінің мемлекеттік тіл аталуынан әлдеқайда ерте кез ғой. Сонда да Сәкеңнің өз ана тіліне деген сүйіспеншілігін осы бағытынан аңғарып отыратынбыз. Ал қазақ тілі мемлекеттік тіл аталуынан он жылдан асып кеткеніне қарамастан, бірде-бір жиналысты осы кезге дейін қазақ тілінде өткізіп көрмеген басшыларды қалай түсінуге болады деген ойға қаласың»* [8, 57 б.]. «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте!», - ақын Қадыр Мырза Әлінің сөзі. Алдымен, жас ұрпақтың санасында ана тіліне деген үлкен құрметтің қалыптасуы маңызды.

Дәулетов Болат ағамызбен сұхбаттасу кезінен. Атырау қаласы, 2022 жыл, ақпан

С.Мұқашев 1985 жылдың қазан айынан 1988 жылдың ақпан айына дейін, яғни зейнет демалысына шыққанша, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Төралқа төрағасы және КСРО Жоғарғы Кеңесі төралқа төрағасының орынбасары қызметтерін атқарды. КОКП Орталық Комитетінің (1986-89 жылдары) және ҚКП Орталық Комитетінің (1970-1989 жылдары) мүшесі, КСРО VIII-XI шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі VII-XI шақырылымының депутаты болып сайланды. Төрт рет «Еңбек Қызыл Ту», екі рет «Құрмет Белгісі», «Құрмет» (1999 жылы) ордендерімен марапатталды. Атырау, Ақтау қалаларының, Жылыой, Түпқараған аудандарының құрметті азаматы және жеті кітаптың авторы атанды.

Қортындылай келе, С.Мұқашевтың ұлы, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі Дәулетов Болат ағамыздың «Ел ағасы» атты ғұмырдерегінен үзінді келтірейін. *«Адам баласы 60-қа келген соң артына көп қарайды екен. Жасың ұлғайған сайын қоғамға пайдалы болғың*

келе ме, алде... Әйтеуір өмірге құштарлық, атқарған қызметіңнен, атқарылмаған істерің көп сияқты көрінеді де тұрады. Бұл менің шын сырым» - деп жазады [9, 21 б.]. Жақсы адам қашанда айналасындағыларға көлеңкесін емес, сәулесін түсіреді. Сол сәуле іспеттес Ел ағасының естелік-жазба мұралары сыр түйінін түйістіргендей оқырманын толғандырмай қоймасы анық. Ендеше Саламат Көңілқошұлы Мұқашев ұрпағының, халқының жүрегінде мәңгі жасай бермек!

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мұқашев С. Таңбалы тандар (Голощекиннен Колбинге дейін). – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2014, – 288.
2. Нұрмахан Ж. Жылыойдан ұшып самғаған...: (Белгілі қоғам қайраткері С.Мұқашев жайлы естелік-очерк). – Алматы, «БИКО» баспа үйі, 1997. – 64 бет.
3. Мұқашев С. Өткенді оймен шолғанда. Естелік эсселер. – Алматы, «Өлке» баспасы, 1996, - 144 бет.
4. Мұқашев С. Елім менің – мақтанышым менің: деректі әңгімелер, естеліктер. – Алматы: «INTELLSERVICE», 2000. – 152 бет.
5. Шырдабаев Р. «Мемлекет қайраткері Саламат Мұқашұлы туралы бір үзік сыр» // Егемен Қазақстан, 02 қазан, 2017 жыл.
6. Тұрманбайұлы К. Саламат Мұқашев: деректі кітап. – Алматы: «Атамекен» баспасы, 2018. – 284.
7. Мұқашев С. Атырау ардагерлері. – Алматы, «Өлке» баспасы, 1994. – 96 бет.
8. Әріпов Д. Өткенді өлке, өнегелі өмір. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2002, - 208 бет.
9. Дәулетов Б. Ел ағасы. – Алматы, «Ол-Жас Баспасы» ЖШС, 2007. – 80 бет.
10. Саламат Мукашев. История в фотографиях: фотоальбом, Составители: члены семьи Саламата Мукашева. Алматы: 2018. – 320 с.

УДК 93/94

ПАРТИЯ СОЦИАЛИСТОВ-РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ НА УРАЛЕ В 1917 ГОДУ

Черноскутова Виктория Максимовна

chernoskutova.v.m@gmail.com

Студентка Уральского государственного педагогического университета,
Екатеринбург, Российская Федерация
Научный руководитель – М. К. Елисафенко

В конце февраля 1917 года на Урал пришли первые телеграммы о начале революции в центральной части Российской империи. С этого времени в регионе обострились общественные настроения – начались многочисленные забастовки. Особую роль в разрастании недовольств играли уральские комитеты политических партий, особенно социалистической направленности. Рассмотрим более подробно основные события Февральской революции на Урале и действия партий.

О революции местное население узнало из газет. 1 марта из Петрограда во все части страны, в том числе Пермскую губернию, было направлено сообщение о событиях, происходивших в столице [1]. Это событие не осталось без внимания со стороны местных властей. 3 марта в газете «Зауральский край» вышли обращения, адресованные к населению Екатеринбургa, от Уральского областного военно-промышленного комитета и от Екатеринбургского уездного земства. И военно-промышленный комитет, и земство в своих обращениях возложили огромные надежды на новую власть и призвали народ к оказанию помощи военным на фронте [2].

4 марта 1917 года в газете «Пермские ведомости» было опубликовано сообщение об отречении российского императора [3]. С этого времени в газетах ежедневно публиковались заметки о событиях, происходивших в Петрограде.

Среди широких масс народа с этого времени стали наблюдаться революционные настроения. Начались массовые демонстрации, затронувшие каждый уголок губернии. Все они выступили за новую Россию и выразили уверенность на перемены к лучшему.

Следует отметить, что многие из этих митингов и демонстраций получили освещение в прессе. В газете «Зауральский край» от 7 марта подробно были освещены митинг, прошедший в здании одного из театров. Судя по заметке, можно сделать вывод о том, что все участники митинга были очень воодушевлены идеей изменения власти в стране и, как следствия – победы России и в войне с Германией [4].

Примечательно, что в выпусках некоторых газет после начала Февральской революции на первых страницах крупным шрифтом появились анонсы театральных представлений, сами названия свидетельствовали об их патриотической направленности. На первой странице газеты «Пермские ведомости» от 5 марта можно было прочитать: «5-го марта в кафе-театре «Колибри» демонстрируется высоко-патриотическая картина «Белый генерал» [5]. Вполне возможно, что подобными театральными анонсами пытались отвлечь внимание народа от происходящих событий, пытаясь через культуру повлиять на народные настроения.

Особую роль в событиях Февральской революции сыграли политические партии, в особенности радикальные: большевики и эсеры. В условиях революционной ситуации обострилась борьба политических партий друг с другом.

Следует отметить, что в ходе политической борьбы в условиях революции 1917 года социалисты-революционеры почти не использовали тактику террора, предпочитая ему легальные методы. Популярность партии привела к «самозванчеству» среди общественных активистов в целях повышения политической значимости.

В газете «Зауральский край» от 14 марта вышла статья под названием «Арест провокаторов» [6]. В ней содержалась следующая информация: «11 марта в Екатеринбурге был арестован некто Медовый, выдававший себя за судебного следователя, только что на днях прибывший из Петрограда» [7]. Кроме того, данный гражданин на митинге, прошедшем 10 марта в здании кинематографа «Лоранж», выдал себя за члена эсеровской партии и выступил с речью о том, что крестьян путем насилия следует немедленно наделить землей. Члены ПСР, присутствовавшие митинге 10 марта, заявили о том, что «гражданин Медовый» никогда не входил в ряды их партии. Следователи выяснили, что этот человек не только не входит в ряды социалистов-революционеров, но еще и не является судебным следователем. Также следователями было установлено, что «гражданин Медовый» связан с темными силами, и его дознание ведется именно в этом направлении.

В ходе революции эсеры по-прежнему считали своей главной опорой крестьян, поэтому всю свою политическую деятельность развернули именно вокруг крестьянства. Председатель Уральского комитета партии социалистов революционеров С. К. Тарин выступил с докладом на собрании социалистов-революционеров 25 марта, в котором изложил результаты областного крестьянского съезда, заявив о том, что съезд одобрил все его резолюции «в духе эсеровской партии». Собрание партии выразило С. К. Тарину благодарность за вклад в распространение идей социалистов-революционеров [8].

Уральский комитет ПСР весной 1917 года развернул широкую агитацию, причем различными способами, начиная от выпуска листовок и брошюр «Социализация земли», «Что даст демократическая республика», «Что такое Учредительное собрание» и т.д. и заканчивая показом театральных представлений. Таким образом, эсеры стремились обрести популярность в широких слоях населения.

Все вышеперечисленные действия можно считать вполне удачными, что подтвердили результаты выборов в городские думы Урала летом 1917 года. Победу на выборах во многих городах одержали эсеры. Например, в Екатеринбурге социалисты-революционеры набрали 51,7 % голосов, в то время как большевики – всего 21 % [9].

К осени 1917 года на Урале возникла ситуация, похожая на события политической борьбы в центральных регионах страны – окончательный раскол эсеровской партии. Левые эсеры сблизилась с большевиками, популярность которых в это время сильно возросла.

Как свидетельствует уральская пресса, регион был активно включен в революционные события 1917 года. В сложившейся ситуации наиболее остро развернулась партийная борьба между радикальными партиями, всегда имевшими популярность среди населения Урала. На первых этапах революции 1917 года партия социалистов-революционеров имела широкую поддержку, несмотря на развитость промышленного сектора. В целом большинство уральцев, как и в других регионах России, были сельскими жителями, и программа решения аграрного вопроса, предложенная эсерами, была близка их настроениям и образу жизни. Популярность ПСР была на начальном этапе революции 1917 года значительно выше, чем у большевиков, однако из-за просчетов лидеров эсеровской партии, в частности раскола внутри эсеровской партии, а затем распада на несколько идейных течений, она не смогла избавиться от конкуренции и сосредоточить в своих руках контроль за революционным процессом.

Список использованных источников

1. Попов Н.Н., Бугров Д.В. Бремя упущенных возможностей: Урал в 1917 году. – Екатеринбург: Наука, 1997. – 23 с.
2. Зауральский край. 1917. 3 марта. – С. 2.
3. Пермские ведомости. 1917. 4 марта. – С. 1.
4. Зауральский край. 1917. 7 марта. – С. 3.
5. Пермские ведомости. 1917. 5 марта. – С. 1.
6. Зауральский край. 1917. 14 марта. – С. 3.
7. Зауральский край. 1917. 27 марта. – С. 3.
8. Зауральский край. 1917. 1 мая. – С. 2.
9. Попов Н. Н., Бугров Д. В. Бремя упущенных возможностей: Урал в 1917 году. – Екатеринбург: Наука, 1997. – 31 с.

ӘОЖ 93/94

РЕСЕЙМЕН САУДАНЫ ДАМЫТУДАҒЫ БАРАҚ ХАННЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ысқақов Алмаз Жексембайұлы

almaz.a.92@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 3 курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми кеңесші – Г.Т. Мусабалина

І Петр Қазақ жерінің Ресей империясының күшеюіне ықпалын өте жоғары бағалап Қазақстанды «кілт пен қақпа» деп жоғары бағалағаны бәрімізге белгілі жағдай болып табылады. Ресей үкіметі қазақ жерін өзіне қосқаннан кейін тікелей экономикалық сауданы қазақ хан-сұлтандары мен беделді адамдарының көмегіне сүйенгені белгілі. Кіші жүз жері көбіне Хиуамен сауда үшін қолайлы болса, Орта жүз жері арқылы Ұлы жүзбен, Қокан, Хиуа, Бұхар хандықтарымен, Жоңғар мемлекетімен, Қытаймен арадағы сауданы жүргізудегі потенциалы өте жоғары болған болатын.

Қаракесек билері Қазыбек пен Дүйсенбай би 1737 жылы маусымда өз елшілері Құдайшүкір Хангелдин мен Ішдәулет Байсақовты Әбілхайыр ханға жібереді. Олар Әбілхайыр ханның қолдауы негізінде Орынбор экспедициясының басшысы Кирилловқа баруы керек болады. Қаракесек билері Әбілхайыр ханға Орта жүз жеріне көпестердің сауда керуенінің келуіне көмектесуін сұраған және Орта жүздің де Ресейдің қол астында екендігіне байланысты Ресей императоры қандай бұйрық берсе орындауға даяр екендігін жеткізеді. Егер Ресей

керуендері Ташкент, Түркістан және Бұхара қалаларына аттанар болса Әбілхайыр хан, Қазыбек би және Дүйсенбай би өз адамдарымен оны қорғауға дайын екенін мәлімдейді.

Осыдан кейін Орта жүз жері арқылы Ташкентке аттандырыла бастаған. Солардың бірі Вятск провинциясының Слабодск уезінің Төменгі Погост деревнясының татары Шубай Хашаметов 1741 жылы Ташкенттегі сапары жайлы Орынбор комиссиясына 1742 жылы мәлімет берген. Шубай Хашаметов Мансұр Юсуповпен бірге тауарлар алып Орск қаласынан Ташкентке аттануға тиіс болған. Оны орта жүздегі арғынның Төлен батыры інілері Беріш және Байғожамен Ташкентке дейін бастап баруға және кері аман жеткізуді өзіне міндет етіп алған. Олар орта жүзге келіп Елек өзені бойында Төлен батырдың ауылында он күн қонған. Одан ары Түркістанға жеткеннен кейін Төле бидің балаларын Ташкентке дейін қорғауын өтінген. Төле бидің балалары Ташкентке баратын жол қауіпті болғаннан кейін Сырдария бойы арқылы жеткізген. Ташкент қаласында көпестер Төле бидашкент қаласында көпестер Төле бидің үйінде екі күн қонақ болған. Ташкентті бұл кезде Үсен бек (Кусян) деген адам басқарған. Шубай мен Мансұр Ташкенттің сарттарын Орынборға келіп сауда жасауға көндіру қажет болған. Олар өз мақсатына жетіп Ташкенттен Орынборға өте көп көпестер аттанған. Түркістан қаласына жеткеннен кейін Төле бидің баласын кері қайтарып, ары қарай Ор қаласына аман-есен жеткен. Шубай Ташкент қаласында Жолбарыс пен Төле бидің басқарғанын жазады. Сол жылы Төле бидің әйелі мен екі баласының тұратынын, бұрын Төле бидің жылына 40 мың ақыны жыл сайын алып тұрғанын мәлімдейді. Жолбарыс хан өлгеннен кейін Үсен бек басқарып кеткенін, бірақ оны халық хан көтермеген. Мансұр кеткеннен кейін Төле би жоңғар билеушісі Қалдан Серенге барып өзін Ташкенттің ханы етіп сайлауын өтінбек болған [1].

Орынбор губернаторы Неплюев 1745 жылғы Барақ сұлтанға хатында Орынбор айырбас саудасына қазақтардың келуі үшін қолдау көрсетуін сұрайды. Осы хаттан Барақ сұлтанның 1744 жылы күзде өзінің старшыны Даулетбек биді (Девлет Бакбия құжатта) аттандырғанын, қайтар жолда Дәулетбек би арқылы императорлық грамота, қылыш және басқа да заттар жіберілгенін жазады. Барақ сұлтан Неплюевтен көпестер жіберуді сұраған тәрізді, оған Ор бекінісінде тәрізді Орынбор бекінісіне Ресейден әртүрлі тауарлармен келетін көпестердің бұрынғыдан көп екендігін және өзі орналасқан Орынбор бекінісінде қазақтар мен азиялық халықтарға мүмкіндіктер қазір көп дейді. Егер уақыт ыңғайы келіп сіз маған келсеңіз кездесуге қуанар едім. Сізді жақын тұтудың белгісі ретінде қырмызы шұға, тонға қажетті түлкі терісі, әйеліңізге қамқа (камку из голей) жібердім [2].

Барақ сұлтан 1745 жылы князь Петр Федоровичқа жазған хатында оны Ресей императорына мұрагерлікке өтуімен құттықтай отырып, осы хабарды бұхар ханына Ескендір сұлтан арқылы жеткізгендігін айтады. Осыдан соң бұхар ханы маған көпестер керуенін жіберіп, мені атақты билеріммен Ресейге жіберуін сұрады. Одан бөлек келесі жылы көктемде Бараққа дейін көпестер керуенін жіберетінін, одан ары оған атақты адамдарды қосып жіберуімді сұрады.

Барақ Әндіжан, Наманган және Ходжент қалаларына старшын Сарымбет батырды жіберген. Ол қалалардағы халық билеушісі Абдулкарим бектің 900 мың әскері бар, Абдулкарим бек те келесі жылы көктемде бұхар ханымен бірге көпес керуенін аттандыруға уәде берген.

Барақтың ұлы Шығай сұлтан Қалдан Серен мен Қалдан Шырынға барған, олар оған әйелдікке екі қызын беріп кері қайтарған. Қалдан Шырын Шығаймен бірге көптеген көпестерді жіберіп, Барақтың ол керуенді Орынборға саудаға апаруын сұраған және Барақ жақын арада жеткізетіндігін айтқан. Осы хатты Ескендір сұлтанмен бірге Баимбет, Тляубетя және Джианды барлығы бес адамды жіберген, оларды келесі көктемде кері қайтаруын сұрайды. Кубяк мырзаны Бұхар мен Абулкаримбектің елшілігімен бірге қайту үшін сонда қалуын сұраған. Барақ сұлтанның Орынбор саудасының жандануына үлесі жоғары болған. Соған байланысты Барақтың елшілігін бастап барған інісі Ескендір сұлтан старшындармен Санкт-Петербургте 1746 жылы Елизавета Петровнаң қабылдауында болады, Елизавета Петровна Неплюевке Барақ сұлтанға атқарған ісі үшін ақы беруін бұйырады [7].

Келіссөздерде өзара тиімді сауда мәселелері маңызды орын алды. Шекаралық аудандардағы орыс бекіністері мен қоныстарының құрылысы XVII-XVIII ғасырларда сауда алмасуының тұрақты өсуіне әкелді. бекіністердің гарнизондарына аттар қажет болды, ал Ресейдің дамып келе жатқан өнеркәсібі шикізатқа, атап айтқанда былғары мен жүнге қажет болды. Қазақ және ортаазиялық көпестерді орыс мемлекеті шегінде әкімшілік қорғады, түрлі жеңілдіктерді пайдаланды. Сауданың ауқымын, мысалы, 1748 жылы 1741 жылмен салыстырғанда 7062 рубльге өскен Орынбордағы – Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда орталығындағы кедендік кірістер бойынша бағалауға болады. Көбіне бір күнде саудаға 700-ден 1000-ға дейін қазақ көпестері келетін. Орынборда 1745-1747 жылдар аралығында шамамен 12 млн. рубль сомасына тауарларды орыс, қазақ, ортаазиялық көпестер сатты. Сауданың қарқынды дамуы XVIII ғасырдың соңына қарай Ресеймен сауда жасаған қазақ көпестерінің саны Орта Азиядан сауда жасағандардың санынан асып түсуіне алып келді

Қазақстанның көшпенділері мен жартылай көшпенділерінің шаруашылығында ертеден қой өсіруге үлкен мән берілген. Қой шаруашылығы өнімдері көшпенділердің негізгі азығын құрады, үй өнеркәсібі үшін шикізат (жүн) берді, шекара сызығының айырбас пункттерінде және Далада кең алмасу нысанасы болды. Орыс-қазақ экономикалық қатынастарының дамуымен қой ақша функциясына ие болады.

XVIII ғасырдың 40-жылдары Орынбор және Троицк айырбас сарайларына 30 мыңнан 50 мыңға дейін қой жеткізілген. 1769 жылы бір Орынборда 140 мың қой сатылды, ал 1770 жылы— 132 000. XIX ғасырдың 20-шы жылдары Орынбор желісіне айдап әкелінген қошқарлардың саны 400 000-нан асты.

1747 жылы Неплюев Барақ сұлтанға көктемнен бастап азиялық көпестер мен қазақтардың тауарларымен саудаға келуін қамтамасыз етуін және өз қамқорлығына алуын сұрайды. Ембі бойын мекендеген қазақтардың 600 адамы жиналып Еділге дейін жорық жасағандығын және бір форпостқа шабуыл барысында олардың көбі талқандалып суға батып өлгенін жеткізеді және Барақ сұлтанға басқа билеушілер мен старшындарды тыныштыққа шақыруға үлес қосуына үміт артатынын айтады. Ор маңында көшіп жүрген қазақтардың ештеңеден қорықпай тыныштықта болатынын бұйырдым және саудаға Орынборға келуде еш қауіптенбеуіне болады дейді [3]. Ресей қазақтармен саудаға мүдделі болған, соған байланысты 1747 жылы 22 қыркүйекте Елизавета Петровна бұйрық шығарады, сол бұйрық бойынша жоңғарлардан, шекарадағы қытайлардан, Орынборда сауда жасаған қазақтардан салық алынбайтын болады, салықты Ресей көпестері төлеуге тиіс деп шешеді [4].

Ресей әкімшілігі Орта жүз қазақтарын Орынбор арқылы Ресеймен саудаға көндіре алмаған тәрізді. Соған байланысты 1749 жылы бригадир А.И.Тевкелев кіші жүзден қарағанда Орта жүзде адам саны мен байлығы көп, жылқылары мен жануарлары әлдеқайда жақсы, Орынборға Орта жүзден алыстығына байланысты аса қажеттілік болмаса ешкім бармайды, оның өзінде бес-он адам ғана барады, Орынборда тек Кіші жүздің өзінен Жайыққа құятын жердегілер ғана сауда жасайды, ал қалған Кіші жүз адамдары жердің шалғайлығына байланысты келмейді. Ор бекінісіне сауда ашылса онда Орынбордан қарағанда көп салық жинауға болады. Жәнібек тархан да Орта жүз старшындарымен бірге Тевкелевпен 21 шілдеде кездескенде: «Ор қаласында сауда ашылса ерлерден бөлек әйелдер де саудаға бара алады, қазақтар өз пайдасын көріп саудаға белсене араласады» - деп жауап берген [5].

Орынбор арқылы Кіші жүз, хиуалықтармен бұхармен сауда жақсы жүргенінмен Орта жүзбен, Ташкентпен, қашқарлықтармен және Кіші Бухариямен сауда жүргізу үшін 1750 жылы Үй шебі мен Троицк бекінісінде жәрмеңке саудасы енгізіледі. Осы сауда негізінде жылқыдан, Қашқар және Ташкент тауарларынан сегіз айдың ішінде тоғыз мың рубль кеден салығы жиналған, жүз пұт күміс алынған, император әскеріне қажетті жылқыны алатын өте маңызды сауда орталығына айналған [6].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ресей Көне Құжаттар Мемлекеттік архиві, 248, 138, 195-200 парақ
2. РМК «Ғылым ордасы» ғылыми архиві, 11 қор, т-4, 157 іс, 48 парақ

3. РМК «Ғылым ордасы» ғылыми архиві, 11 қор, т-4, 157 іс, 4 парақ
4. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор, 1747, 5 іс, 4 парақ
5. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор., 1722-1755 жж, 1 іс, 50-51 парақ
6. Орталық Мемлекеттік Тарихи Архиві, 1341 қор, 1751 ж, 698 іс, 6 парақ
7. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор, 1745-1746 жж., 9 іс, 61 парақ

ӘОЖ 93/94

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҰЛТ БАСПАСӨЗІ БОЛҒАН «ҚАЗАҚ»

Ізгілеуова Д.А

Askarovnadiana@email.ru

М. Қозыбаев атындағы СҚУ Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының 3 курс студенті, Петропавл, Қазақстан.
Ғылыми жетекшісі-Бимаканова З.Ш.

Қазақтың сан ғасырлық тарихының ең жарқын беттерін жазған Алаш қозғалысы - тарихи-саяси, айрықша құбылыс ретінде ұлтымыздың мәдени- рухани даму жолын жаңа арнаға бұрғаны сөзсіз. Өйткені ол Қазақ баласының саясат, мәдениет сатысына көтерілгендігін айғақтай отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына әлеуметті сендіре алған жаңашыл қозғалыс еді. Ұлтының теңдігі үшін қауымдасумен де, қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш баласының есінен еш кетпек емес. Оның дәлелі - тәуелсіз Қазақстанның барлық түкпіріндегі қазақ зиялы қауымының ісіндегі, ойындағы алашшылдық сана. Бұл алашшылдық сана уақыт жылжыған сайын қазіргі қазақ қоғамында тереңдей түссе, халқымыздың ұлттық өресі де биіктей бермек. Алаш көсемі Әлихан – төрткүл дүниені дүр сілкіндіріп өткен Шыңғысханның 23-інші ұрпағы – төре тұқымынан бола тұра, Қасым хан, Абылай хан, Бөкей хан, Кенесары сынды халқы ақ киізге көтеріп хан тағына отырған емес. Қазақ халқының тарихында Шыңғысханның кейінгі ұрпақтары қарама-қайшы – екіұшты роль атқарды: бір жағынан, алғашқы кезеңде олар көшпелі ру-тайпалардың бірігіп, жаңа және қуатты қазақ мемлекетінің құрылуына ұйытқы болса, екінші жағынан – олардың билік үшін ішкі күрес-тартысы салдарынан «қазақ» деген этнонимді құрағанымен де, бірегей халық, ұлт болып толық пісіп-жетілмеген халықтың Орта, Ұлы, Кіші жүздер ретінде «үштік одаққа» бөлініп бытырауына түрткі болып, ақыр соңында бірінің соңынан бірін орыс империясының отарлығына душар етті. Міне, соңғы жайтты терең зерттеп білген Әлихан «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!», – деп, ертеден-ақ халқы алдында серт беріп, сол сертіне ақырғы демі біткенше адал болып өтті [1, 110 б].

Қазақтың болашағына қызметін, өмірін арнаған Алаш қайраткерлерінің үні бола білген «Қазақ» газетінің бағасы мен мазмұны, ел үшін алған жауапкершілігі өте ерекше баспасөз болды. Бұл шындықты Ахмет Байтұрсыновтың замандастары тап басып танып, айтып кеткен. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов 1923 жылы Ахметтің 50 жылдық мерейтойына орай жазылған мақаласында «Қазақ» газетінің қазақ ұлтына жасаған қызметін Абайдың қазақ әдебиетіне сіңірген еңбегіне пара-пар санайды. 1913 жылдың 2-ақпанынан 1918 жылдың 16-қыркүйегіне дейін шығып тұрған «Қазақ» жаңа дәуірдің шежіресі десе болғандай, оянған сана үніне айналған газет өз тұсында ең көп таралған басылым болды. Мұның басты себебі қазақ тарихының қилы-қилы кезеңдерінде замана ағымын, саясат аңғарын айнытпай тануында. Танып қана қоймай, ұлтына азаттық жолдың сілемін тауып, сүрлеуін нұсқады. «Оян, Қазақ» деп аттан салып, бостандық пен азаттықты аңсаған Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов сынды қыран ойлы қазақ зиялыларының күш-жігері, қайраты мен табандылығының арқасында дүниеге келген «Қазақ» ұзақ жылдар бойы ұраншыл айқайдың тоқпағында қалып, тапшыл саясаттың тозағына қарылды. Ақ-қараны айыртпас солақай саясат

дегеніне жетіп, «халық жауларының» газетін 72 жыл бойы ел көзінен тысқары сананы улаған тар қапаста ұстады. Кезінде ұлттың ар-намысына айналған, халқының бағдар сілтер жарық жұлдызы бола білген газеттің сондағы жазығы не еді? Жазығы ұлтымыздың шерлі кезеңінің шежіресіне айналғандығында. Қазақтың кең даласын апай-топай етер қара дауылдың алдын болжағандығында.

1916 жылы «қан жылаған қазақ баласына» (М. Әуезов) қамқор болып аман сақтаудың қамы үшін шырылдаған «Қазақ», 1917-1918 жылдардың аласапыранында сарсаңға түскен елін жұмылдыруға ұмтылды, «Қызыл судың» тасқынына бөгет болмақ ниеті оны тарихтың актандағына айналдырды. Бүгінгі ұрпақ атын енді естіп, мәні мен маңызына тамсанып тұрған уақытта, өз заманының энциклопедиялық басылымына айналған, бүгінгі қалың оқырман қызыға оқуға қолы жетпес қасиетті «Қазақты» зерттеу құндылығы арта түспесе, кемірек емес. Ендеше, 72 жылдай тек қара күйе жағылумен келген газеттің ақ-қарасын айырып, тарихи-әлеуметтік орнын айқындау уақыт сұранысы [1-112 б].

Сондықтан газеттің бай материалын саралау, жүйелеу, зерделеу қажет. «Қазақ» газетінің жарық көруі - ең алдымен жоғарыда аты аталған қазақ ұлтының өркендеуін өмірлік мақсатына айналдырған көрнекті қайраткерлер Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтардың тынымсыз еңбек, риясыз күресінің нәтижесі. «Қазақ» газеті шығар тұста қазақ зиялылары арасындағы революция жылдары жалпыелдік ұрандармен бірлікке беттеген идеялық бағыттар мен көзқарастар жігі ажырап, жол айырығында тұрды. «Қазақ» жетісіне бір рет апталық газет ретінде шығып тұрды, Басылымның «Қазақ» аталуында екі түрлі мағына барлығы аңғарылады. Біріншіден, газет жалпыұлттық газет болғандықтан, мақсаты жері бөлшектеніп, елі бытырап жүрген қазақ халқын топтастырып, бір ортаға біріктіру болғандықтан да ұлт атын иемденіп «Қазақ» аталды. Екіншіден, кітәби, әдеби, ғылыми айналымда қазақ атының өз аты аталмай, қырғыз аталып келгендігі белгілі, сондықтан, туған халқының төл атын қайта оралту мақсатында, қазақ зиялылары өз баспасөзін осылай атауды мақұл көрген, Ахмет сөзімен айтсақ: «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетамыздың есімін «Қазақ» қойдық». Мұның өзі газеттің символикалық белгілерінен де көзге шалынады, «Қазақтың» бірінші бетінің оң жақ шекесіне қазақтың киіз үйі, оның етегінде ірі араб графикасымен «Қазақ» деп жазылған. Газет үлкен форматты, 4 беттік болып жарық көрген. Тұрақты айдарларының ішінде «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Басқармадан», «Өлең-жыр» үнемі сақталған, кей-кейде «Оқшау сөз» айдарымен де мақалалар жарияланған, ал тарихи, қоғамдық өзгерістерге байланысты «Соғыс», «Газеталардан» деген айдарлары болған. Сонымен қатар, келелі ойлар, кең толғаныстар бас мақалаларда айтылып, оларда көбіне саяси-әлеуметтік тақырыптар сөз болған. Ал, экономикалық, шаруашылық және мәдени-ағартушылық мәселелерін сөз етер мақалалар бірнеше номерлерге жалғасып, сериялы түрде шығып отырған.

Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетінің маңына Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Ғұмар Қарашев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов, Жаһанша мен Халел Досмұхамедов және басқа да көрнекті қазақ жазушылары мен ақындарын біріктіре білді. Осындай көрнекті қайраткерлердің, өз заманының озық адамдарының жігері мен күш-жігерінің арқасында газет шын мәнінде жалпыұлттық басылымға айналып, қазақтар арасында еркіндік пен бірлік идеясын кеңінен насихаттады. Редактордың басты еңбегі-ол байырғы халықтың мүддесін қорғауда, озық идеялар мен ойларды қалың бұқараға жеткізуде қазақ көшбасшыларының күш-жігерін біріктіре білуінде [2, 250 б].

Қазақ халқының ояну дәуіріндегі әдебиетінің бастауында тұрған Ахмет әдебиетке өзінше сарынмен қатар қазақ тілінің тазалығын да әкелді. Ол өз шығармалары арқылы қазақ тілінің мәртебесін көтеруді мақсат тұтты.

Ахмет Байтұрсыновтың туған халқына істеген қызметінің үлкен бір арнасы - қазақ баспасөзін қалыптастыру. Ол өзі аяғынан қаз тұрғызған қазақтың тұңғыш бейресми «Қазақ» газеті арқылы ұлттық баспасөздің негізін салды. «Қазақ» газеті алғашқы шынайы жалпыұлттық саяси-қоғамдық газет болды. Өз кезінде газет бүкіл қазақ өміріне қатысты

мәселелерге ой жіберіп, көзқарасын, бағыт-бағдарын үнемі білдіріп отырды. «Қазақ» газеті қазақ зиялыларының саяси орталығы ретінде бүкіл саяси-әлеуметтік іс-әрекеттердің ұйымдастырушысы да бола білді.

Биліктің әділетсіздігін әшкерелейтін қоғамның саяси және әлеуметтік өмірі туралы көптеген жарияланымдар материалдарды үнемі қадағалап отыруға, газетті цензураның күшейтілген бақылауында ұстауға мәжбүр етті. Бұл тіпті редакция мен жандармерия мен губернатордың қудалауына дейін жетті. Сонымен, 1914 жылғы газеттің 80-ші санында А.Байтұрсыновтың жергілікті әкімшілікті қатты сынға алған мақаласы жарық көрді. Дереу, Орынбор губернаторы Сухомлиновқа 1500 рубль айыппұл салынды немесе үш айлық қамауға алынды. Газеттің қаржылық жағдайы мұндай айыппұлдың ауыртпалығын көтеруге мүмкіндік бермегендіктен, редактор белгіленген мерзімге қызмет ету үшін полиция бөлімшесіне жеке келді және 20 қазанда қамауға алынды. Мұны білген оқырмандар сүйікті газетінің айыппұлын жабу үшін қаражат жинай бастады және бес күннен кейін редактор босатылды. 1916 жылы, мысалы, газетке салынатын айыппұл сомасы 3000 рубльді құрады және оны белсенділер мен оқырмандар, А.Байтұрсыновтың серіктестері төледі. Ал басылым 1917 жылы «Алаш» партиясының баспа органына ауысуына байланысты жабылды. Ахмет Байтұрсыновтың редакторлық және публицистикалық қызметі ұлттық мүдделерді қорғаған «Алаш» партиясын құруда да, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысты күшейтуде де баға жетпес рөл атқарды деп нық сеніммен айтуға болады [2, 252 б.].

Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақ» газетіне қайта оралайық. Ол қазақ халқы тарихының бетбұрыс кезеңінде басылып, тағдыршешті рөл атқарды. Газет революция мен автократияның құлдырауы қарсаңында басты ұлттық қоғамдық-саяси және ғылыми-әдеби басылым бола алды, ол көпшілікке қол жеткізді және ең өзекті мәселелер мен езілген халықтың өмірінің ащы шындығын жариялады. М.Әуезовтің 1913-1918 жылдар аралығын «Қазақ» газетінің дәуірі" деп атағаны кездейсоқ емес. Ол 1922 жылы мәдениет қайраткерлеріне жазған ашық хатында («Қазақтағы қалам қайраткерлеріне. Ашық хат») қазақ баспа сөзінің тарихында оның бағытын дәл анықтап, ұлттық рухты көтеретін, халық тәрбиешісі міндетін орындайтын «Қазақ» сияқты бірде-бір басылым болмағанын атап өткен. Кеңес өкіметінің алғашқы айларында «Қазақ» газеті өз қызметін тоқтатты, өйткені большевиктерді оның редакциясында олардың көзқарастары мен бағытымен ынтымақты емес, қазақ саяси партиясының өскені алаңдатты. Сталиндік «тазалық» жылдарында «Қазақ» газетінің бұрынғы белсенді қызметкерлерін аяусыз қырып-жою кездейсоқ емес, ол қазақ халқының санасын ояту үшін көп жұмыс жасады [3, 145 б.].

1913 жылдың ақпан айынан 1918 жылдың қыркүйек айының басына дейін бес жыл бойы жарық көріп, өзіне дейінгі қазақ баспасөзі тарихында ең ұзақ ғұмыр сүрген газет, қазақ тарихының қилы-қилы замандарында ұлтына көз-құлақ болып, жолбасшылық танытты. Әсіресе, 1916 жылдың қазақ халқының басына қасірет бұлты үйірілген тұста «қанжылаған» қазақ баласының қамын ойлаған, қасіреттің бетін бұру жолында аянбай күрескен 6 миллион қазаққа тиесілі жалғыз басылым еді. Әрине, газеттің жеткен жетістігі, оның бас жазушысы Ахмет Байтұрсынов көшелілігіне тікелей байланысты. Оның редакторы ретінде газет жұмысын ұйымдастыруы мен келелі мәселелерді көтеруге жол ашатын, озат ойды алға тартқан, сөз маржанын тере білген көркем тілді, дәуір тынысын терең сезе білген мазмұнды мақалалары өзгелерге үнемі жөн-жоба көрсетіп отырды. Бұл мақалалары арқылы ол әдебиетші, ағартушы, журналист қана емес, сол кездегі саяси жағдайларды мейлінше терең білетін, аса көрнекті саяси қайраткер ретінде де танылды. Сондықтан да, «Қазақ» газетінің ұстанған бағыты, жүргізген күресі Ахмет Байтұрсынов есімімен тығыз байланысты.

Замана ағымын терең түсініп, оянған сананың іс-қимылын реттеп отырудың орталығы болар басылым жасау басты мақсат болатын. Ахмет, Әлихан, Міржақып бастаған зиялылар тобының бұл үміті ақталды. Өз керегін «Қазақтан» тапқан жұрт еңсесі соған бұрылды. Бұған газеттің өз тұсындағы таралымы мыңға жетуі басты бір айғақ. Әрине, «Қазаққа» дейінгі басшылар қызметін, әсіресе, «Айқап» журналының ұшан-теңіз еңбегін жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен нағыз қазақ баспасөзінің өзіндік бағыт-бағдары «Қазақ» газетінен

басталады десек артық айтқандық емес.КСРО атынан тоталитарлық жүйенің күйреуі және Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның бүкіл демократиялық баспасөзінің негізін салушы – Байтұрсынұлы "Қазақ" газетінің рөлі мен мәніне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді [4,128-129 б.]. Халықтың патриоттық сезімін одан әрі қалыптастыруға үлкен серпін берді.Мұның өзіндік себептері бар. Біріншіден, таза қазақ тілінде шыққан, қазақ әдеби тілінің калыптасуына ұлан-ғайыр үлес қосқан осы басылым. Екіншіден, ұлт тәуелсіздігінің саяси платформасын калыптастырған - «Қазақ». Үшіншіден, қазақ мәдениетінің жан-жақты өркен жаюына кең көлемдегі жүйелі жоспарын болашаққа аманат еткен - «Қазақ». Осы үш таған бірлік «Қазақ» газетінің бүкіл болмыс-бітімін айқындайды. Ендеше, «Қазақ» газеті қазақ баспасөзінің мәңгілік көшбасшысы болып қала бермек.

«Қазақ» тек аласапыран оқиғалардың,аласұрған заманның бақылаушысы болып қана қоймай,сонымен қатар,буырқанған оқиғалардың куәгері болды. Сол болып өткен құбылыстардың барлығын суретке түсіргендей,құбылыстарды өз парақтарында жариялады. Барлық мәліметті өз беттерінде тасқа басқандай басып шығарды. Солайша,газет қазақ өмірінің күрделі кезеңдерінің куәгері болып,баға жетпес шежіресіне айналды. XX ғасырда қазақтың қолдаушысы бірден-бір осы «Қазақ» болған болатын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. История Казахстана. В пяти томах. Том 3. А., Атамұра, 2010, с.704, л. 110-112б.
2. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. А., 1993, л. 250-252б.
3. «Қазақ», 1913, №1; І. Байтұрсын. Алтын бесік. Қостанай, 1998, л. 145-150б.
4. Оренбургский обрархив.Фонд Алаш Орды. Оп. 9, д.3, л. 128–129б.

UDC 902/904

**IMPORT IN YAKUT GRAVES OF THE XVIII CENTURY AS A SIGN OF
ELITISM DURING THE BIRTH OF WIDE TRADE**

Парфенова Айталина Родионовна

aytap@mail.ru

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова

In the period of XVII-XVIII centuries in Yakut graves begins to be traced the existence in some of them items of foreign manufacture. As a rule, in the afterlife people take the most expensive and favorite things. So why in Yakut graves discovered elements of foreign cultures? To find the answer to this question, we studied the most famous graves in Yakutia, in which were found imported items. Put before you a hypothesis: whether the imported goods in the period of trade relations with other regions and countries to be a sign of wealth and elitism? Because the goods are exported as exports from the country have demand, are corrupt and covering transport costs, are profitable to the manufacturer, which is a guarantee of quality.

In examining this theme we aim to explore the funerary complexes, in which there are elements of neighboring cultures, the concept of their role in the lives of the people of that time. To achieve this goal, we have set the following objectives: to address the issue of trade relations for the period XVII-XVIII centuries; to study and analyse the materials of the expeditions carried out on the territory of Yakutia, and in which there are items of imports; attempt to compare received data to confirm or refute the set of hypotheses. For this purpose in our work many of the conceptual aspects built on the basis of complex use of data of archeology and history, and also used scientific methods such as comparative method and analysis. All of the following burials were studied separately, and in our view such interesting items as imports they were not given due consideration. As such, the problem of import in Yakut graves special works dedicated to. The novelty of this study is a comprehensive study of the most famous funerary monuments in the territory of Yakutia from the point of view of Ethnography the concept of their reflection on the historical psychology, culture and "the history of everyday life".

Apparently, all things imported were imported through trade, which in the XVIII century and developed substantially. Yakutsk at this time gained fame in the domestic market. About it is mentioned in the following terms: "Yakutsk is also worth to note, because, besides the fact that it is the richest city in the whole of Siberia, in the best of soft stuff, and it is in good Sables, and bring back all sorts of Russian and Chinese goods for the allowance of not only this city, but also the Yakutsk extensive County of the land of Kamchatka" [7]. At the beginning of the century (1704), along with the already mentioned Russian Chinese goods. Surveyor, associate of the Russian Academy of Sciences Ivan Ivanovich Islenyev, reports that the merchant brings in Yakutsk, especially from Arkhangelsk, different wines, simple cloth for the Yakuts, different silk good matter, paper matter, iron and copper in the case, fruit dry, tea, honey, sugar, and in the greatest number — beads of different colors and tobacco [7].

In the middle of XVII century began Russia's trade relations with China; trade between them was carried on through an intermediary — Central Asian merchants, who brought to our country cotton products, silk products, porcelain, precious stones, etc. In 1689, was signed the first Russian-Chinese Treaty, which authorized mutual trade, held primarily through Tobolsk and Nerchinsk. 25 Aug 1728 opened the bargaining between Russia and China via Kyakhta [5]. Thus, trade, and the trade could happen on the territory of Yakutia. In line with this, in the tombs of this period can be traced to the presence of individual burials imported items.

Below we look at the burial, which was discovered products that are clearly imported. And the method of analysis and comparison we will try to confirm the set hypothesis.

1. In 1965, I. V. Konstantinov has been studied female burial in Churapchinskyulus, area of SayylykEbe. In the grave there is boa of squirrel tails, a silk handkerchief, a silver ring, in a burial pit at the posterior wall of the tomb of the saddle and two stirrups, six copper iron girth buckles, in a coffin at the feet of the skeleton of choroon on three legs, vessel, knife, two wooden bowls and one of them with traces of the varnish and on the bottom there is a painting of Chinese characters with black paint [4].

2. The female burial in Churapchinskyulus, area Elamastaakh, cape-like promontory of a terrace of alaas, excavated by I. A. Gogolev, in the framework of Archaeological and ethnographic expedition Yakutsk state University 1974-1978 In the burial feature: cap-bonnet with horns, arctic fox Doha with a beaded ornament, covered with reindeer skins deer leather tank top, leather underwear, fur socks, making. As jewellery used Chinese coins-chokha, dating from the end of XVI – beginning of XVIII, on the neck three wire sterling silver earrings, brass neck loop-like torque, as well as jewellery from the same Chinese coins of the XVI – early XVIII centuries [1].

3. The grave of a man buried in Khangalasskyulus, naslegNemuhinskoy the area At Dabaan, on the ledge of the cape, excavated in 1986 under the leadership of F. F. Vasiliev Archaeological and ethnographic expeditionof Yakutsk stateunited museum of historyandculture of peoples of the north named after E. M. Yaroslavskiy. The face of the deceased was covered with a piece of horse skin, and the body is a layer of birch bark. He was dressed in a coat of wolfskin, a shirt of Chinese silk and shoes made of moose skin. In the cell compartment of the coffin had 11 rib bones of a foal, a wooden bowl Katya, front and rear bows of a saddle, a wooden stick, a palm and two wooden bases of pack leather bag [1].

4. The burial of the child of 1-2 years in Tattinskyulus, terrain KianEbe, in the cemetery of three graves, excavated in the framework of the Sakha-French expedition in 2004-2005. Of the clothes there were: the coat with two buttons, the lower part of which is decorated with a metal convex balls; belt, beaded rings; shoes with sewn beads. In the fill of the burial pit lay a birch box axe, fragments of painted cups Chinese production; between burial and deck on the North side of a wooden spoon; the deck near the left shoulder, metal, rattle [1].

5. The burial of horses in Churapchinskyulus, naslegKitanoski the, location alaasEbe. Excavated Vladimir Popov in the framework of Archaeological and ethnographic expedition of Yakutsk stateunited museum of historyandculture of peoples of the north named after E. M. Yaroslavskiy in 2004-2005 on the horse's skull strung on sinew thread 17 counting tokens with the profile of Louis XV, as well as on the rump remains of the saddle, beaded [1].

6. The burial of a woman in Olyokminskyulus, nasleg Olenek, the upper reaches of the Olenek river, in a remote place, discovered by I. S. Gurvich in 1940-1960-ies. in the form of insignia on clothing had copper Western European counting tokens of the XVIII century, and the exact same torque, wire earrings, sterling silver rings and plaques [1].

7. In the same ulus I. S. Gurvich in the naslegKirbyson was discovered air burial, which is also in the form of stripes on clothing have been used copper Western European counting tokens of the XVIII century, in the burial was discovered silver circle tuosakhtha from caps, part of deer leather coat and a wooden bowl with a handle [1].

8. In 1969, the Central Yakut Prilenskoe detachment of the Archaeological expedition headed by I. V. Konstantinov in the area Inah-Syhyyta of Chapadinnasleg ofLeninsky district of the Yakut ASSR excavated burial of an elderly man of the first half of the XVIII century with four horses. At the head of the coffin a small wooden Yakut work the Cup on the tray with the remnants of varnish, and on the North side of coffin copper kettle factory work, on the bottom which is stamped in Latin letters, the word "Siberia", the letters MSF and figure 1732, which apparently is the year of issue. Also in the burial there was a silver – spoon in deer lather ornamented box, a large bundle of undressed fur skins, most likely protein (50 pieces) and one skin of the red foxes [5].

9. In air burial, examined Okladnikov in the area Acit, 15 km below the polar Bulun on the left Bank of the Lena, in addition to the items locally and found a ring of polished white jade, similar to the rings that had been spread among the peoples of the Amur region. On the chest of the skeleton

survived the clothes of Chinese silk with geometric pattern on the chest were two strips of cloth embroidered with blue beads [6].

Assessing and analysing the equipment and clothing mentioned above, the burials can be said that these graves clearly belong to the wealthy people of social stratum, of this we speak of silver jewellery, silk products and fur. Bravina R. I. in his work on Chinese goods in the cult paraphernalia of the Yakuts, says that the imported product was a prestigious item of material culture, and many signs indicate that their owners belonged to wealthy segments of society [2]. It is curious to notice that almost all of these items of clothing go in conjunction with clothing and decor is fairly typical for wealthy people of that time. Interesting in our opinion is the fact that the above-mentioned Mongol robe was folded under the head of the deceased. According to some, the Vilyuy Yakuts believed that the main mother-soul (Ie-Kut) lives in the back of the head [8]. However, this item of clothing was not worn by the deceased, who suggests that he did not identify him with them and perceived as part of a different culture.

Each of these burials is quite rich and each interesting in its own way. All these burials are the graves of different type: one burial with burial tomb construction, one kuochay, three ground burials, one of which with the tomb construction of the Yurt type of farce, two air burials, one burial of a horse, and one burial accompanied by 4 horses. About the wealth and nobility could also say the burial ceremony. A. I. Gogolev wrote that at the burial of noble men, along with the deceased were buried his favorite horse with all the trappings and attributes of the decoration [3], and complex types air graves and gravestones of the buildings, of course, afford poor people could not.

From the foregoing, it can be concluded that the imported goods in Yakutia XVIII century and was quite highly valued because of their quality, but the bulk of the Yakut burials dating from the XVIII century is not too rich, and they rarely present imported items of clothing and products. Therefore, the presence in the burial of things that are not made by the Yakuts, and were rare in their environment, can probably be considered an indicator of elitism and high social status.

References

1. Bravina R. I., Popov V. V. Funeral rites of the Yakuts: history and tradition (XV-XIX centuries) / R. I. Bravina, V. V. Popov. – Novosibirsk: Nauka, 2008. – 296 p.
2. Bravina R. I., Dyakonov V. M., Zaitsev V. P., Masumoto So Chinese products in the cult paraphernalia of the Yakuts // *Russia and Asia Pacific*. 2016, No. 4
3. Gogolev A. I. Archaeological sites of Yakutia late middle ages XVII – XVIII centuries. / Irkutsk: Publishing house Irkutsk archive. 1990, 72
4. Konstantinov V. I. Burial with a horse in Yakutia (new data on the ethnogenesis of the Yakuts) // *the traces of ancient cultures of Yakutia (Proceedings prilenskaya archaeological expedition)*. Yakutsk: 1970. 212.. — 183
5. O. E. mishakova Diplomatic role to Kyakhta in the development of economic relations between Russia and China in the XVIII century // *Humanitarian vector. Series: Pedagogics, psychology*, 2011, № 3. p. 19
6. Okladnikov A. P. the Lena of old. Vol. 2. The report about archaeological research in the Lower Lena river from Zhigansk to the Kum-Surt in 1942-1943 / the Institute of history of material culture. N. I. Marr of the Academy of Sciences of the USSR; research Institute of language, literature and history of the Yakut ASSR. – Yakutsk: [b. I.], 1946. – 123-124 C.
7. Popov, G. A. Works. In 3 T. T. 3 : History of the city of Yakutsk : 1632-1917 : [short essays] / G. A. Popov ; [comp. and resp. ed: Ph. D. L. N. Zhukov, Phys.N. V. G. Skripin, Ph. D. E. Antonov ; Yakut. GOS. UN-t]. – Yakutsk, 2007. 312.
8. Utkin, K. D. The Philosophy Of "Kut - Syur" / K. D. Utkin ; Intern. the center of the khomus. (harp.) music. The Museum of khomus of the world's peoples. Resp. The house of the people. creativity. - Yakutsk : Cetim, 1994. – 20 C.

EFFECT OF CLIMATE CHANGE ON THE LIFE OF CATTLE BREEDERS OF YAKUTIA

Федоров Святослав Игоревич

fedorov.si@mail.ru

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова

Climate change is a change in average climatic parameters and climate variability, including anomalies such as droughts, floods and storms.

The aim of this work is to study the impact of climate change on daily life of herders in the territory of Yakutia.

Materials and methods. The basis of the study is the results of archaeological and ethnographic expedition in Yakutia, Kazakhstan and Mongolia 2014-2016. The material was collected by questionnaire methods, participant observation, depth interviewing, photo taking, audio and video for the study "Anthropology of social-cultural transformations of modern Yakut village" [3, 4].

The urgency of the problem on the world stage is that it is currently one of the most important international problems of the XXI century is global climate change. Further climate change may threaten people's lives and cause irreparable damage to traditional methods of agriculture and have a negative impact on the living conditions in many regions of the globe, including in the territory of the Republic of Sakha (Yakutia).

The territory of Yakutia is situated in the northeastern part of Siberia. It includes the place of residence of such indigenous peoples as the Yakuts, Evenks, Evenki, Dolgan, Chukchi, Yukaghir, Itelmen. These peoples have long been engaged in the maintenance of the traditional economy.

On the territory of the Republic of Sakha (Yakutia) there are many burial sites, therefore, in the case of critical increase of air temperature there is a danger of repeat of the tragedy in the Yamalo-Nenets Autonomous district. The fact that the spread of the deadly disease shows the danger of climate change, not only for traditional agriculture, but also to human life and nature in General, in view of this, it is important to examine the impact of climate change on traditional ways of managing.

For modern pastoralists, the main "negative" climate change is the increase in the average atmospheric temperature. The consequences of such changes can be drought, loss of cattle due to the lack of food due to poor plant growth fauna the habitats of animals and the flooding of pastures, improvement of the climate can also contribute to glacial melt, which may cause outbreaks of infectious diseases are dangerous not only for livestock but also for human health.

The most strongly warming climate affects water resources. This is because at the moment, river and lake water bodies are 20% more water. Respectively, significantly more frequent devastating floods, destroyed pasture, hay and hunting grounds, nature reserves.

Another problem was the changes of distribution ranges of animals and plants. In particular, in Central Yakutia are increasingly recorded cases of people bitten by ticks.

According to local residents, shifts in seasonal work (hay making, hunting, gathering, etc.) in connection with climate change, the risk of ticks bite humans, the danger of melting permafrost, excessive drought adversely affect over the years developed a traditional way of life of pastoralists. Also according to the observations of local people, the rain drops become more comparable to tropical downpours. These rains destroy the upper fertile layer of soil and shoots of plants, which complicates the management of grasslands management. People harder during the short favorable period of the year to accumulate resources for normal farming [3].

If to do conclusions on the basis of the arguments of local residents, climate change may bring more harm than good in the life of a cattleman, however, we believe that this problem is poorly studied and needs more rigorous study of the joint efforts of all humanitarian, natural and technical Sciences and research centers.

References

1. Maak R. K. Vilyui district. – 2nd ed. - Moscow: Yana, 1994. – 592 p
2. Seroshevsky V. L. The Yakuts. The experience of ethnographic research, Moscow: Tsentrpoligraf, 1993, p. 751
3. Field materials of the author - Expedition if NEFU them. M. K. Ammosov "Central Yakutia", June-July 2014, July 2015, June-August 2016
4. Field materials of the author - Expedition if NEFU them. M. K. Ammosov "Kazakhstan-Mongolia" August-September 2014

УДК 902.01

ПСАЛИИ ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Асан Туран Калыбайулы

Turan.asan2001@gmail.com

студент 3-го курса ОП «6В02203 – История» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Т.В. Брынза

В последней четверти прошлого века и первом десятилетии нашего века ознаменовали мощный прорыв в исследовании псалиев степных и лесостепных племен бронзовой эпохи, а результатом роста интереса к этим изделиям стало появление большого количества публикаций и аналитических работ. Вопрос, где и когда изобрели псалии, пока открыт. Для того, чтобы решить эту задачу, мировая наука пытается типологически и хронологически упорядочивать, и изучать артефакты.

Знакомство археологической науки с псалиями произошло в XIX веке. Однако в то время этот термин применялся только для изделий Скифо-Сарматского периода. А вот артефакты более древних эпох долгое время были считаны предметами неизвестного назначения.

Еще в 1978 г. Е.Е. Кузьминой на основе типолого-технологического метода была разработана схема эволюционного развития типов псалиев Евразийских степей и сопредельных территорий [1].

Согласно этой схеме, щитковые псалии, делятся на шесть типов по расположению дополнительных отверстий.

Тип I делится на три подтипа:

1) дисковидные псалии с одним или несколькими малыми отверстиями на периферии диска с тремя или четырьмя шипами (Петровка II, Синташта, абашевское поселение Баланбаш, срубно-абашевское поселение Суруги в Среднем Поволжье, позднекакомбное поселение Каменка в Крыму, IV шахтная гробница в Микенах в Греции);

2) два псалия с тремя шипами с выделенной полуовальной планкой, орнаментированные по краю диска бегущей волной (IV шахтная гробница в Микенах);

3) дисковидные псалии с центральным большим, иногда одним-двумя меньшими отверстиями и несколькими малыми отверстиями по краю диска (Синташта, Потаповка, Трахтемирово на Украине).

Тип II отличается выделенной планкой, на которой размещены малые отверстия:

1) псалии с усеченным сегментом диска и расположенными вдоль хорды малыми отверстиями, часто со вставными шипами (Синташта, могильник 11, 12; Потаповка, курган 5, погребение 8; Утевка VI, абашевский могильник Отрожка; поселение Кырломанешти, поселение Сарата Монтеору, поселение Кындешти в Подунавье);

2) псалии с щитком и с выделенной выступающей треугольной планкой с дополнительными отверстиями (Синташта, Берлик II, Утевка VI в Поволжье, могильник Богоявленский в Подонье).

Особый вариант псалиев составляют экземпляры с сегментовидным щитком, центральным большим отверстием и шипами (Новоникольское, Камышное, Кулевчи III).

Тип III. Псалии, имеющие выделенную прямоугольную планку с малыми отверстиями и дополнительное отверстие в другой плоскости (могильник Староюрьево в Подонье).

Тип IV. Псалии с центральным большим и двумя малыми отверстиями на периферии диска и лополнительным отверстием в другой плоскости, с четырьмя цельными шипами (Кослодженъ, Сарата-Монтеору в Подунавье).

Тип V. Псалии круглые дисковидные, имеющие два равных центральных отверстия и по четыре вставных шпенька, укрепленных в прямоугольных отверстиях диска (Микены, Каковатос в Греции).

Тип VI. Дисковидные псалии с планкой-выступом, на которой расположено лополнительное отверстие (могильник Веселое в Башкирии, Тисзафюред в Подунавье).

Классификация псалиев и установление их эволюции позволяют установить происхождение дисковидных псалиев и их хронологию. Наиболее архаичные дисковидные аморфные не орнаментированные псалии типа I происходят из комплексов катакомбно-многоваликовых и абашевских древностей от Украины до Урала. Те и другие приняли решительное участие в сложении памятников синташтинского и петровского на Урале и в Казахстане, где впоследствии наиболее распространилась и развилась колесничная тактика боя.

Г. Б. Зданович – исследователь памятников синташтинской археологической культуры, в 1982 г. выступил с докладом на II Сессии, посвященном проблемам срубной общности. В докладе была представлена типология псалиев Петропавловского Приишимья. Схема Г. Б. Здановича, основанная на сравнительно-типологическом анализе роговых псалиев, гармонично вписалась в существующие представления о генезисе данной категории инвентаря. Типологическая модель состояла из трех основных типов в соответствии с формой щитка псалиев – прямоугольных, круглых и сегментовидных [2, с. 17]. Используемый в ранних работах термин «дисковидные псалии» был пересмотрен Г. Б. Здановичем, который счел его не вполне корректным, применительно к морфологически отличающимся источникам. Им был внедрен новый термин – «щитковые псалии», объединивший огромный пласт изделий, основу конструкции которых составлял щиток [3, с. 110]. Этот факт, безусловно, является одной из главных заслуг Г. Б. Здановича в отношении «псалиевой» темы, поскольку данное определение подразумевало конструктивную особенность очень широкого круга источников. Так на смену понятию «дисковидные псалии», применимому в основном к находкам с юго-западных территорий Евразии, пришло качественно новое емкое определение. Это стало поворотной точкой в вопросе переосмысления прежних типологических построений, выходом на новый уровень систематизации псалиев.

На Токсанбайском поселении, пожалуй, наиболее ярко выявлены самые яркие поселенческие комплексы с псалиями. Этот памятник относится к синташтинскому времени, но культурное значение его не очень понятно. Это расположенная на мысе крепость убежища с постройками, тянущимися к краям Мыса. В северо-восточной стороне памятника были исследованы жилища с ярко выращенными следами ритуальных действий. Псалии относились к щитковым со смешанной шиповой системой: в одном из экземпляров монолитный плюс вставные, в другом – только вставные. В общем, пара Токсанбай очень близка к тем псалиям, которые предложил В.В.Цимиданов выделить в «утевский тип» [4, с.79], хотя отличается от того, что их щитки весьма узкие и сегментированные. Присутствие Токсанбайских псалиев в бесспорной культурной обстановке не позволяет сомневаться, что их преднамеренно помещали сюда.

На поселении Петровка II, полуземлянка 1, которое, как свидетельствует керамика, относилось к периоду перехода Петровской культуры к Алакульской, в нижнем крае котлована были обнаружены две псалиевые заготовки. Один артефакт лежал недалеко от другого [3, с.112, 115]. Псалии, которые можно было бы получить из этих заготовок - это щитковые псалии с монолитным шипом и с маленькой подтреугольной планкой. У планки,

судя по размеру, было бы только одно отверстие, что, впрочем, характерно для синташтинского типа псалиев.

Заготовки были вполне подходящими для их дальнейшего применения, и поэтому едва ли их можно было выбросить. В то же время они были рядом в одной глубине, что позволило допустить факт преднамеренного их оставления на котловане с достаточным количеством вероятности.

На поселении Атасу I, относящемся к бегазы-дандыбаевской культуре, в жилище 4, был обнаружен псалий, относящийся к стержневидным (изогнутая форма стержня отражает, скорее всего, местную специфику изготовления подобных псалиев). К сожалению, нет информации о том, где в пределах жилища находился упомянутый псалий, а потому вероятность его преднамеренного оставления в постройке является меньшей, чем в случаях, описанных выше. Тем не менее, совсем отбрасывать ее не стоит.

На поселении Алакульской культуры Конезавод 1 в жилище 1 были выявлены два фрагмента, вероятно, одного и того же псалия, причем они располагались у противоположных (северо-восточной и юго-западной стенок) постройки, в ее заполнении [5, с. 30]. Псалий сильно разрушен, но относится, скорее всего, к щитковым безшипным. Интересно, что из котлована, помимо предметов, которые можно было бы трактовать как бытовой мусор (фрагменты керамики, кости животных и т.д.), происходят бронзовые браслет и нож. Это позволяет допускать, что после прекращения функционирования жилища в котловане совершались какие-то неутилитарные действия. В свете отмеченного нельзя исключать того, что и присутствие здесь фрагментов псалиев является результатом ритуальных манипуляций.

Приведенный обзор работ далеко не исчерпывающий. Ввиду дискуссионности вопросов, связанных с приручением человеком лошади и появлением технических средств, позволявших ее использовать, количество публикаций растет в геометрической прогрессии. Поскольку многообразие артефактов и разность подходов в их оценке не позволяют пока выработать единую схему развития данной инвентарной категории, важнейшим направлением дальнейших исследований является решение этой сложной научной задачи.

Список использованных источников

1. Кузьмина Е. Е. Еще раз о дисковидных псалиях Евразийских степей // КСИА. 1980. Вып. 161. С. 8–21.
2. Усачук А. Н. Древнейшие псалии эпохи бронзы лесостепи и степи Евразии (технологический и функциональный аспекты): Дис. ... канд. ист. наук. Киев. 2007. 438 с.
3. Зданович Г. Б. Щитковые псалии Среднего Приишмья // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск. 1985. С. 110–119.
4. Цимиданов В.В. Воинские погребения эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. Волгоград. 1996. С 78 - 82.
5. Логвин А.В. Раскопки поселения Конезавод 1. // Археологические исследования степной Евразии: сборник научных статей К 70-летию В.В. Евдокимова. Караганда. 2013. С. 103-113

ӘОЖ 902/904

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ АЛТЫН АДАМЫ – ЕСІК АЛТЫН АДАМЫ

Атахан Асылжан Бауыржанұлы

assylzhan.atakh@bk.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент Ұ.Ұ.Үмітқалиев

К.А.Ақышев бастаған экспедиция Алматы облысы, Есік қалашығының солтүстігіндегі Есік өзенінің жағалауынан темір дәуіріне жататын сақ обасын зерттеу барысында алтынмен апталып, әшекейленген сақ жауынгерін табады. Киімінен табылған алтын бұйымдарға сай оған «Алтын адам» деген атау берді. Алтын адамды тарихымыздағы ең танымал әрі құнды археологиялық қазбаға жатқызуға болады. Шамамен б.з.б. бесінші ғасырда өмір сүрген сақ жауынгері бүгінде еліміздің басты символына айналып отыр.

Есік обасының зерттелуі – Орталық Азия археологиясының ең жарқын ашылуларының бірі. Есік қорғанынан табылған дүниелер үлкен қызығушылық тудырып бүкіл әлемге белгілі болды. Есік обасы – сақ дәуірінен сақталған ескерткіш. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданына жататын Есік қаласының маңында орналасқан. 1969-1970 жылдары жетекшісі К.Ақышев болған «Жетісу археологиялық экспедициясы» зерттеген болатын. Мұндағы сақ обалары бірнеше топқа бөлінеді. Бұлардың ішіндегі ең көрнектісі үлкен Есік қорғаны. Қорғандардың құрамында солтүстіктен оңтүстікке 3 шаршы шақырымға созыла 45 топырақ оба бар. Олардың диаметрлері 30 метрден 90 метрге дейін жетсе, биіктігі 5-15 метрді құрайды. Ең ірі қорғандардың үйіндісінде оның жекелеген учаскелерінде үйіндінің бетін қаралау және жаңбыр мен еріген сулармен сілтілеу нәтижесінде пайда болған тас үйіндісінің жиналуы байқалады. Қорымды қоршап тұрған археологиялық ландшафт ерекше көзге түседі. Есік қорымы бұл өңірдегі жалғыз қорым емес, ол Іле Алатауының солтүстік беткейлерінен ағатын және Іле өзеніне құятын тау өзендерінің жағасында орналасқан патша қорғандарының бірі ғана болып табылады. Оның батысында Талғар өзенінің жағасында Новоалексеев қорымы, одан әрі қарай Үлкен және Кіші Алматы, Қаскелең, Күрті өзендерінің жағасында қорған қорымдары орналасқан. Қазіргі кезде олардан тек бірлі-жарым қорғандар ғана сақталған, кейбірі тонауға да ұшыраған. Солтүстігінде және шығысында Іле өзенінің сол жағалауындағы Бесшатыр және Түрген өзенінің оң жағалауындағы Қаракөмер сынды танымал қорымдарды кездестіруге болады. Патша қорғандары сондай-ақ Шелек, Шарын, Кеген, Қарқара өзендерінің жағалауларында, солтүстік-шығыста – Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аягөз өзендерінің жоғарғы ағысында да орналасқан, олар әйгілі Шілікті қорымына дейін жетеді.

Зерттеулер көрсеткендей, бұл қорымдардың барлығын мәдениеттің негізгі компоненттерінің бірлігі біріктіреді. Бұл бірдікті әлеуметтік-экономикалық дамудың шамамен бір деңгейде болуымен, өмір салтымен, сондай-ақ тайпалардың қатарындағы этникалық жақындығымен де түсіндіруге болады [1].

Есік қорғандарының да жоғарыда айтылғандардан еш айырмашылығы жоқ, оны басқалардан ерекше етіп тұрған әйгілі «Алтын адам» табылған «Есік» қорғаны. Есік қорғанықорымның Батыс жартысының оңтүстігінде, автомобиль жолымен және ірі суару каналдарымен екіге бөлінген. Қорғанның диаметрі 60 метр, биіктігі 6 метр. Үйіндінің жоғарғы жағында диаметрі 12м, тереңдігі 2,3м шұңқыр орналасқан, үйменің нақты құрылымы жоқ, бірақ оның профилін зерттеу кезінде оның көпқабатты (3-4 қабат) екенін көрсетті:

Ағаш жерлеу камерасы

Оңтүстік қабырғадағы жерлеу камерасының едендік бөренелерін толтыру.

Ал енді «Алтын адамға» келер болсақ, 1969-1970 жылдары Қазақстанда әлемде болмаған елеулі оқиға орын алды. Нақтырақ айтар болсақ 1969 жылы К.Ақышев бастаған «Жетісу экспедициясы» осы Есік қорымынан Қазақстандағы алғашқы «Алтын адамды» тапты. Анықталғандай қорымнан табылған алтын киімді адамның сақ тайпасының ханзадасы екені белгілі болды. Қорғанда жерленген адам шын мәнінде алтын болды. Ғасырлар бойы Тяньшань шыршаларының діңгектерінен мұқият кесіліп жасалған жерлеу камерасынан археологтар төрт мыңға жуық алтын бұйымдарды тапты: киім, бас киім, аяқ киім және сақиналар мен 31 ыдыс күміс табақтар, ағаш қасық, қола айна және басқа да әшекей заттар. Зерттеушілердің пікірінше бұл шамамен 16-18 жас аралығындағы, бойы 160-170 см шамасындағы жас жігіт. Оның бас киімінде 4 жебе бар, бұл әлемнің төрт бұрышын және ол адамның билеуші әулетке жататынын білдіреді. Жалпы ежелгі парсы деректерінде сақтар бәрімізге тарихтан белгілі хаомаварга, парадарайя және тиграхауда деп бөлінеді. «Хаомаварга» сақтары – хаома сусынын дайындап ішетін болғандықтан, «парадарайя» сақтары – өзеннің арғы жағында өмір сүретіндер деп түсіндірсе, ал енді «тиграхауда» – ол шошақ бөрікті бас киім киетіндер деп бөлген. Мен баяндап отырған Есік қаласынан табылған Алтын адам осылардың соңғысына жатқызуға болады, себебі жоғарыда айтып кеткен 4 жебелі бас киім осыған дәлел бола алады. Осы тұрғыда археологтың жұбайы, Л.Н.Гумильев атындағы ЕҰУ-нің профессоры, Кемел Ақышев атындағы Ғылыми Зерттеу Институтының директоры Марал Хабдулина, – «Адамның бүкіл қаңқасы алтын пластиналармен жабылған. Бас сүйегінің айналасынан 150 алтын табак табылды. Олардың осылай орналасу реті жас жауынгердің бас киімін қайта қайта қалыпқа келтіруге мүмкіндік берді. Алтын мүсіннің бас киімі күрделі дизайнмен безендірілген. Бас сүйегінің сол жағында ұсақ дәндер және көгілдір сырға табылған. Мойын омыртқаларында жолбарыстың басы кейіпіндегі ұштары бар алтын түтікшелі гривна бар. Белбеу аймағында белдіктің алтын төсемдері табылған. Саусақтарының тұсынан екі массивті сақина табылды. Кеуде бөлігінде, қол және аяқ сүйектерінде алтын бұйымдардың тығыз орналасуы асыл сақтың салтанатты костюмін толық қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Костюмнен барлығы 4000 алтын бұйым табылды. Ірілері жануарлардың кейіпінде жасалған, негізгілері барыс, жолбарыс, жылқы»

«Осыдан-ақ біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген ежелгі сақтардың стилі осы аң стилі екенін көруге болады, және табылған зат бірден Алтын адам деп аталды» – дейді Марал Хабдулина өз сұхбатында [2].

Алтын адам – тарихымызды байытқан, әлемдік деңгейде Қазақстан тарихын жаңа қырынан көрсеткен, әлем тарихында орны ерекше сақ ескерткіші. Алтын адамның табылуы бүкіл халықты дүр сілкіндіріп, әлем назарын аударған жаңалықтардың бірі болды. Бұл алтын киімді жауынгердің табылуы сол заманда көсемдерді қалай ұлықтағандығының, алтын өңдеу

технологиясының жоғары деңгейде болғандығының дәлелі. Есік обасынан табылған алтын киімді адам Қазақстандағы жалғыз ескерткіш емес. Жалпы тарихы терең қазақ даласында мыңдаған патшалық қорғандар бар екені сөзсіз және олардың әрқайсысында кем дегенде бір-бір патшалар мен көсемдер жерленген десек әлі жер қойнымыздан жүздеген жаңа Алтын адамның табылуы ықтимал. Алтын адам дала өркениетінің құнды экспонаты, ұрпақтан-ұрпаққа ата-баба жетістігі ретінде мұра болып қалары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. К.А. Акишев Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. // М.: «Искусство». 1978. 132 б.
2. <https://vechastana.kz/zolotoj-chelovek-istoriya-unikal-noj-nahodki/>

ӘОЖ 902/904

ҰЛАН АУДАНЫНДАҒЫ ПЕТРОГЛИФТЕР

Болатбекқызы Самғар

bolatbekkyzysamgar@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

«Жеті атасын білмеген жетесіз» деп атамыз қазақ тегін айтпаған. Осы арқылы халық үшін шыққан тамыры мен өткенін білу қаншалықты маңызды екенін білдіргісі келген. Тұңғыш президентіміз **Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласынан үзінді есімізге түседі:** «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деп Елбасы айтқан болатын [1]. Осы тұрғыда өлкелердегі тарихи жәдігерлер ел тарихындағы ақтаңдақтардың орнын толтыруға арқау болуы мүмкін. Алайда, зер салып қарайтын болсақ, бүгінгі күні өлкелердегі көптеген тарихи жәдігерлер елеусіз қалып, құрдымға кетуге айналған. Расында да, еліміздің кез-келген өлкесінен тарихтың қай кезеңіне болса да куә болатын тарихи жәдігерлерді кездестіруге болады. Әр жер–су атауларының астарында тұнып тұрған тарих жатыр. Оны былай қойғанда, археологиялық зерттеулерге арқау болатын ежелгі қорымдар мен петроглифтер қаншама?! Алайда, олардың көпшілігі тарих беттеріндегі өзіндік дәрежесін алмаған, түбегейлі зерттеулерді қажет етеді. Меніңде жазып отырған мақалама түрткі болған тарихы зерттелмеген, халыққа назарында тыс қалған петроглифтер болып отыр.

Петроглиф сөзі грек тілінен шыққан *«петра»* тас және *«глифейн»* бұл ою немесе қашау дегенді білдіреді, сонда мағынасы тасқа ойып жазу, қашу болады. Жартастағы суреттер бұл археологиялық деректер. Жартас өнері – адам санасының дамуы мен қалыптасуын, дүниетаным мен оған көзқарасын, діни идеялар, жазу және рухани жетілуінің нәтижесін зерттеудің ең әмбебап көзі [2, 15 б.].

Ертедегі адамдар жартастарға сурет салу арқылы өздерінің жинаған тәжірибелері мен білімін келесі ұрпаққа жеткізіп отырған және бұл оның негізгі функциясы. Петроглифтерде көбінесе ежелгі адамдардың өмірін, аң аулау, діни рәсімдер қатысты жайттарды бейнелеген. Дала жартастарындағы бейнелеу ескерткіштері – әр түрлі құмтастардың жартас шығыстары, тақтатастар мен граниттер, шоқылардың төбелері мен баурайлары, жазда кеуіп бара жатқан шағын өзендердің жарықтық жағалаулары немесе теңізден шыққан тау жынысы дөңгелек тастар секілді даланың ең айқын жерлерінде әрбір ескерткіштерінде екі – бес жүзге жуық бейнелер шоғырланып, әртүрлі мүсіндердің композицияларынан құралып, орналасқан [3, 46 б.].

Ғылыми әлемде петроглифтердің мақсаты туралы біржақты пікір жоқ. Бірақ кейбір нұсқаларын ұсына кетейін: петроглифтер белгілі бір сенім рәсімнің бір бөлігі ретінде қарауы. Мысалға, ол қарапайым бір адамдардың аң аулауға кезінде сәттілік әкеледі деген сенімін сипаттаған; петроглифтер өздеріне қарсы күштерге тұмары болуы және бақсылардың іс-қимылдың негізгі бөлігі деген түсінік бар. Онда ата-бабаларының рухтарымен байланысуға және олардан қорғаныс сұрауға көмектеседі; петроглифтер болашақ ұрпаққа «хат» ретінде қызмет атқарған деген нұсқада бар. Қандай да таңбалы суреттер не бір жануарлардың бейнесі арқылы мәліметті, не ата-бабаларының өмірі туралы баяндаған.

Алғашқы петроглифті тауып және археология ғылымына жаңа бір бағыттың бастамасын ашып берген адамның есімі Марселино де Саутуола. 1879 жылы қызымен бірге Испаниядағы Альтамира үңгірін зерттеді. Әуесқой археолог бүкіл әлем ғалымдарының назарын аударған – палеолит дәуірінде бейнеленген жартастағы суретті тапқан. Петроглифтердің табылуы ғалымдарды қатты таңғалдырған, тіпті оны бұрмалау депте түсінгендер болды. Алайда, көпке ұзамай ғылыми қауымдастық қате пікірлерінен қайтып, айыптауларды теріс деп шығарған. Осыдан кейін көптеген петроглифтер басқа жерлерден де табыла бастаған.

Әлемде петроглифтердің хронологиясына байланысты әліде шешілмеген мәселелер бар. Соңғы уақытқа дейін әлемдегі ең көне петроглифтер палеолиттік кезенге (шамамен 14-12 мың жыл бұрын) франко – кантабрия облысының үңгірлері Альтамира, Ляско, Труа Фрер, Фон де Гом, Руффиньяк суреттері саналып келеді. Бірақ, 1994 жылы мұз дәуіріндегі жануарлардың экспрессивті бейнелері Франциядағы Шове үңгіріннен табылған болатын. Қазірде Батыс Еуропа жерінен радикалдік әдіспен есептеген де, шамамен 32000 жыл бұрын делінеді. Әрине бұл өз кезегінде хронологиялық уақыттың дұрыс есептелгендігіне байланысты болып жатады [4, 47–52 б.].

Қазақстандағы ең көне петроглифтер Мұғалжар тауының бөктерінен табылған, Ембі өзенінің жоғарғы ағысында – Төлеубұлақ үңгірі (гроты) және Каспий теңізінің жағалау аймағында, Ақтау қаласынан қашық емес жерде Қосқұдық I, II тұрақтары болып саналады. Төлеубұлақ үңгіріндегі петроглифтердің маңыздылығы ғибадатханасы бар ең ежелгі жартас суреттері орналасқан. Манқыстаудағы жартастағы бейнелер неолит дәуіріне жатады (б.з.д. 4 мыңжылдық), ал Төлеубұлақ, оның жанында тас дәуіріндегі ашель және мустье кешендерінің тұрақтары табылғанына байланысты, петроглифтердің жасы одан да ерте болуы мүмкін деген жорамалдар бар [5, 15 б.].

Танымал петроглифтер ретінде 1957 жылы А. Максимовтың тапқан ЮНЕСКО-ға 2004 жылы кірген Таңбалы петроглифтерін танымыз. Қазақстан жерінде петроглифтерді зерттеумен айналысып, осы салада үлес қосқан ғалымдар: Алпысбаев Хасан Алпысбайұлы, Қадырбаев Мир Касымович, Марғұлан Әлкей Хаканұлы, Мирзабаев Абдукадыр Султанов, Василий Васильевич Радлов, Самашев Зайнолла сынды біртуар ғалымдарымыз бар.

Жоғарғы Ертіс өңіріндегі жартастағы суреттерін зерттеулердің алғашқысы болып Г.И. Спасскийдің «Азиатский вестники» және «Сибирский вестник» журналдарынан көре аламыз. Кейіннен Ертіс өзенінің бойындағы жартастағы суреттер бойынша көптеген зерттеушілер мен саясатшылардың жазбаларынан кездестіруге болады. Мысалға: Т.П. Белоногова, П.Н. Столпянского, С.И. Гуляева, Б.Г. Герасимова, Н.М. Ядринцева, В. Ледебур, А.В. Адрианов, З.С. Самашев. Сонымен қатар облысымызда танымал болға петроглифтерде қаншама. Солардың біріде бірегейлері Қалба Нарым жоталарында Ақбауыр, Сағыр I, II, Қамысты, Қаратөбе, Бестерек, Кочунай, Алтай, Никитинка, Екатериновка, Мойнақ, Күршім, Черняевка, Нарбота, Доланалы, Тақыр, Болгар-Табаты, Алексеевка, Окей, Зевакино, Меновное, Болгар-Табаты [6, 138 б.].

Өзім Ұлан ауданының тумасы болғандықтан өзімнің ауданымдағы петроглифтер бойынша сөз тарқатайын. Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Бестерек ауылының жанында ауылдың атымен аттас шоқының оңтүстік беткейінде орналасқан кеңінен танымал Ақбауыр үңгірі [7, 139 б.].

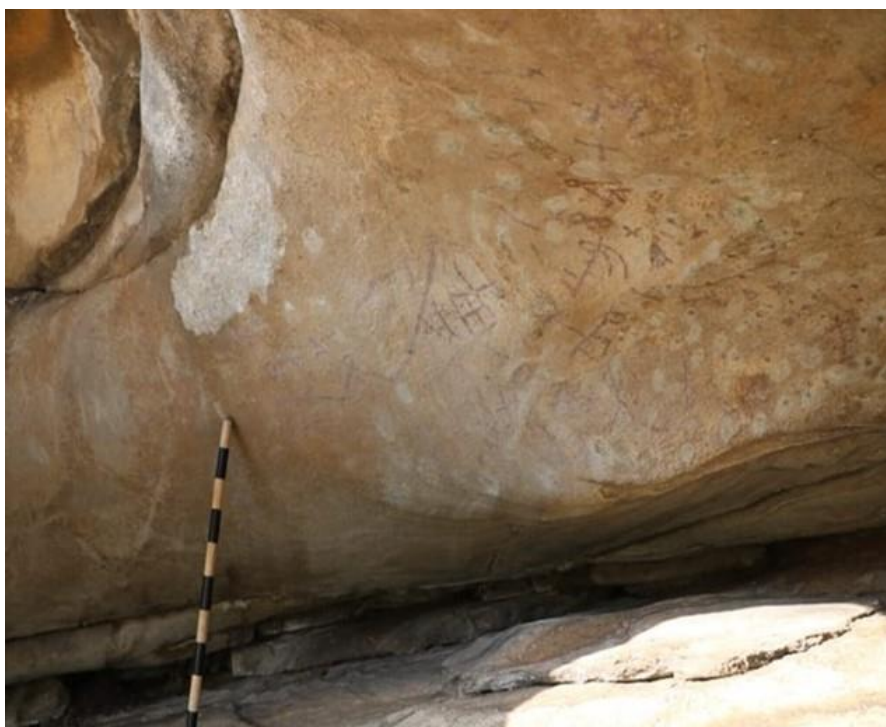
Ақбауыр үңгірін тұңғыш рет 1971 жылы З. Самашев ашқан. Бұл орын мен үңгірдің формасын неолит дәуіріндегі мал өсірушілер пайдаланған. Төбе өте биік және тік, сұр граниттен түзілген, пирамида тәрізді; үңгірдің төбесінде дөңгелек тесік бар, еден көлбеу, мәдени қабаттың қалдықтары жоқ; кейбір жерлерде ыстың іздер байқалады. Үңгірдің ұзындығы шамамен 9 м, ортаңғы бөліктің ені – 4 м, ал кіреберіске жақын жерде биіктігі – 2 м. Мұнда барлығы қара қоңыр охрамен салынған 80-нен астам суреттер сақталған. Суреттер негізінен орналасуы қарама-қарсы, кейде үңгірдің төбесінде де орналасқан. Суреттердің көбі үңгір қабырғасының төменгі бөлігінде орналасқан. Төбедегі дөңгелек тесіктен түскен күн сәулелері суреттерді жарықтандырып, ғарыштық жақындасу актісін байқалған. Композицияның сол жағы негізінен, мүк басу мен желдің әсерінен зақымдалған. Ақбауыр композицияның ортаңғы бөлігінде төңкерілген тау ешкінің бейнесі болса, еденге жақын төменгі бөлігінде конус түріне ұқсайтын үйдің суреттері бар. Композицияның ішінде ерекшеленген сурет ол төменгі оң жақ бұрышында 3–4 нүктемен белгіленген өсімдіктің жаңа шыққан өсіндісін белгіленген. Антропоморфтық фигураларға келетін болсақ, ер адам суретіне көз түседі. Онда аяқтары ұзын, арасы кең және әртүрлі бағыттарға орналастырылған, қысқа қолдары төменге қараған. Тағы да екі бейне сол жақта орналасқан, біреуі қолдары мен аяқтары екі бағытқа кең орналастырылған, екіншісі жақсы сақталмаған, бұлынғыр бейнеленген. Айта кету керек, композицияның көптеген бөлігінде крест бейнелері бар. Бұл қарапайым крест. Көлік арбаның да суретін де кездестіруге болады, ал оның жанында бірнеше геометриялық суреттері бейнеленген. Негізінен Ақбауырдағы петроглифтерге толықтай қарайтын болсақ, жануардың бір бейнесі, бірнеше антропоморфтық бейне, тұрғын үй мен арбаның бейнесі бар, қалғандары әртүрлі таңбалар. Хронологиясына келетін болсақ, нақты айту мүмкін емес. Бірақ, Ақбауырдағы арбаның дөңгелектеріне қарап оның Алдыңғы және Орта Азия, Кавказ және ямно-катакомбиялық ұқсатығымен, қасындағы археологиялық заттай деректермен (керамика, терракоталық мүсіндермен, басқада материалдық бейнелермен) салыстыра отырып, талдау белгілермен анықталған. Ақбауыр арбасы мен оның жанындағы белгілерді біздің эрамызға дейінгі I ғасырдың аяғы, II ғасырдың басына жатқызуға болады. Тіпті олардың жасалған мерзімі бұдан да ерте – біздің эрамызға дейінгі III ғасырлар. Ақбауыр көртеген уақыт адамдар пайдаланған үңгір, оған дәлел үңгірдің төбесіндегі екі сурет.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 2019 жылғы тарихи–мәдени мұра объекісін есепке алу жұмыстарын жүргізген. Тарихи-мәдени сараптамасы бойынша Сағыр ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15 км және Қызылтас ауылынан солтүстік–солтүстік–шығысқа қарай 0,5 – 1 км жерде 50 жуық тасқа салынған суреттер табылған болатын. Негізгі бейнелері адамдар мен жануарлар. Бейнелерді нақты түсіну мүмкін емес, әсіресе адамдардың қолдары төмен қарай бағытталған, ал қолдарында дөңгелекке ұқсас зат бар. Адамдардың қасында ешкі мен жылқы бейнеленген. Жалпы суреттердің сыртқы бейнесі, арнайы киім киіп, табынушылық іс-әрекеттерін бейнелегендей. Ал, енді бір екінші топта өзіндік ерекшелігі бар. Ол суретті салу техникасында, көбінде қашау тәсілін қолданса, мұнда контур тәсілін қолданған. Сол тәсілмен салынған бейнелер: мүйізсіз екі бұқа, адам фигурасы және шаңырақ мүйізді бұғы салынған. Бұл суреттер біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдыққа – ерте темір дәуіріне жатады.

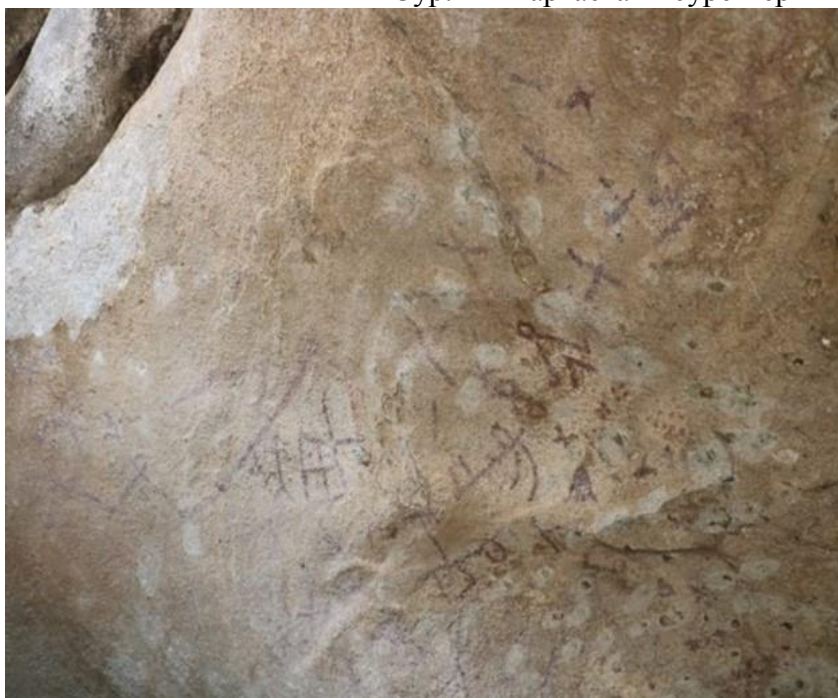
Тағы керемет петроглиф Сағыр ауылынан оңтүстік – батысқа қарай 10 км Қарасай шатқалында, Қарасай қонысында, дәлірек айтқанда Қарасай өзенінің Сібе өзеніне құятын тастағы шоқыда орналасқан. Қарасай петроглифтері сақ декоративтік қолданбалы өнер шығармаларында ерекше орын алатын кер бұғының фигуралары кездеседі. Хронологиясы бойынша қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің көптеген петроглифтері кездеседі.

Бұл бізге белгілісі зерттелген петроглифтер. Осы тұста атақты Ресей археологы Екатерина Георгиевна Дэвлет [8] өз сөзінде «Біздің заманымызда негізгі мәселелер – типология мен классификация, периодизация және хронология, мәдени-тарихи және семантикалық интерпретация, әлемдік петроглифтердің қалыптасып келе жатқан тенденциялары аясында бекіту және әсіресе құжаттау барған сайын өзекті бола түсуде» еске салғым келеді.

Зерттелмей әліде болсын өзінің тарих бетіне шығатын күнін күтіп, тас бетіндегі бейнесін кетірмеген, тарихын құпия болып жатқан қаншама петроглифтер бар. Ғылыми жұмыстың негізгі түпкі ойыда осыда жатыр. Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан аудан, Тайынты ауылын Кіндік мен Тұйық атты жерде петроглифтердің зерттелмей жатқанын алдыға тартқым келеді. Аталған ескерткішті зерттеп, ғылыми айналымға енгізу бүгінде маңызды болып отыр.

Сур.1 – Жартастағы суреттер

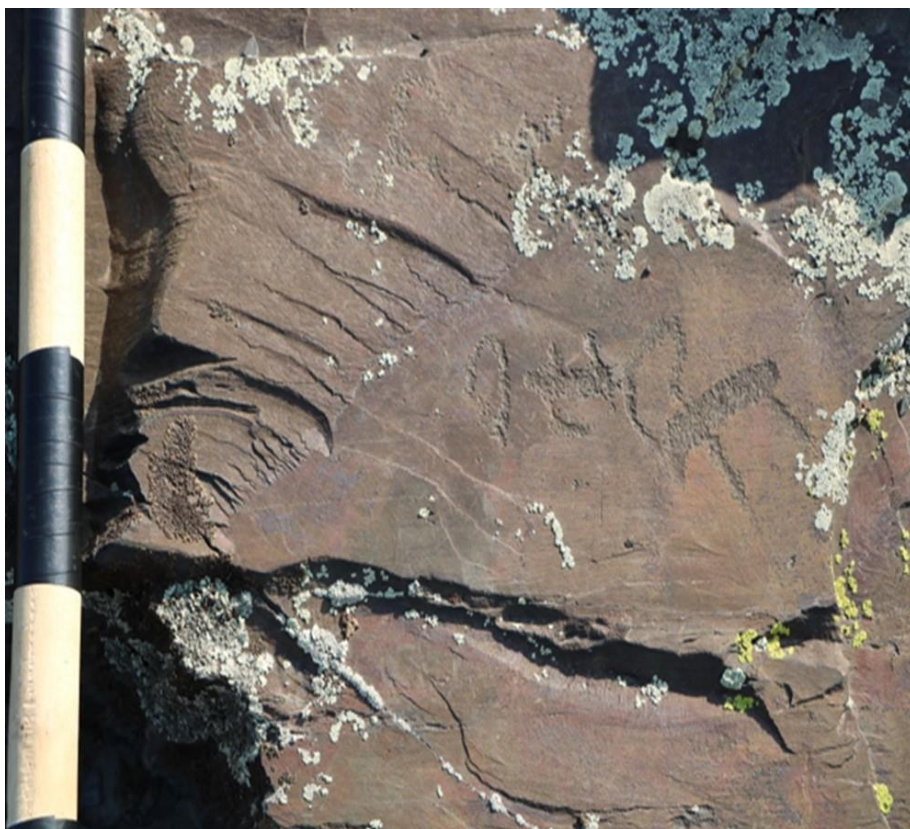
Сур. 2 – Жартастағы суреттер

Сур. 3 – Жартастағы суреттер

Сур. 4– Жартастағы суреттер

Сур. 5 – Жартастағы суреттер

Сур. 6– Жартастағы суреттер

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.А. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

2. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 б.

3. Бедельбаева М.В., Новоженев В.А., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Сарыарқаның тастағы таңбалары. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, 2019. – 200 б.

4. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. –47-52 б.

5. Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. –15 б.

6. Самашев З. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. –138 б.

7. Самашев З. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. –139

8. Е.Г. Дэвлет «Альтамира: у истоков искусства»

https://www.academia.edu/8583072/Альтамира_у_истоков_искусства

Сур. 1. – Ақбауыр кешені солтүстік шығыс шетіндегі №1 қызыл охрамен салынған арқар бейнелері.

Сур. 2. – Ақбауыр кешені солтүстік шығыс шетіндегі №2 қызыл охрамен салынған әртүрлі геометриялық бейнелер.

Сур. 3. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған таутеке бейнесі.

Сур. 4. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған жылқы бейнелері.

Сур. 5. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, қашалып салынған бұғы бейнесі.

Сур. 6. – Сағыр петроглифтер кешені, №8 петроглифтер тобы, гранит тасқа салынған жылқылар бейнесі.

ӘОЖ 902/904

ТОҚЫМА СТАНОГЫНЫҢ ТАРИХЫ

Болатбекқызы Самғар

bolatbekkyzysamgar@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Т.В. Брынза

Тоқыма станогының тарихын кеңінен қарастырып қарайтын болса, біз Еуропа, Англия, Азия сынды халықтарда көптеп таралғанын көре аламыз. Алғаш тоқыма станоктары формасы жағынан тік орналастырылған (сур.1). Бұл жіпті жерге дейін салмақпен басып жақтаулар арқылы созылған қарапайым тігін машинасы. Жіп шатасып кетпеу үшін оны ілгіштермен тартып қойған. Тігінші тігінді бастамас бұрын, қолына тігін машинасын қайығын алып жіпті ілмектеп түйістіріп отырған. Бұл техника бірнеше рет қайталады және де көп уақытты қажет еткен. Ежелгі шеберлер бұл уақытты қысқартуды, жұмыс барысын жеңілдетуді байқады. Егер барлық жұп немесе тақ жіптерді бір уақытта көтеру мүмкін болса, шебер тігін машинасының қайығын оңай бүкіл орамнан өткізе алар еді. Содан кейін жіпті ажыратуға арналған ұстауға ыңғайлы құрал - ремизді ойлап тапқан (сур.2). Алдымен ремиздің орнына ағаш шыбығын пайдаланған. Оған жіптің төменгі ұштары арқылы бекітілді. Шебер ремизді тартып, барлық жұп және тақ жіптерден бірден ажыратып алды, кейін бір тоқыма машинасының қайығын бір тоқып, алмастырып отырған. Бірақ қайтар жолда жіпті қайтадан өткізуге тура келді. Екінші рет ремизді қолдану мүмкіндік болмады, өйткені біріншісі оның

жолында тұрып қалатын. Бұл мәселені шешу үшін баудың бір ұшын, ұшындағы салмақ басарға байды. Ал баудың екінші бір ұшын ремизге бекіткен. Жұп жіптердің ұштары бір ремизде, ал тақ жіптер екіншісіне бекітілді. Енді шебер бір немесе екінші білікке тарту арқылы тақ және жұп жіптерді ажырата алатын.

Салмағы бар станоктардың алғаш Анадолы мен Сирия аймағына пайда болған. Олардың жасы біздің дәуірімізге дейінгі 7-6 мыңжылдықтарға жататын. Ең алғашқы тоқу бейнелері Египеттегі Гематеп мазарларының қабырғаларында кездеседі. Бұл суреттердің жасы шамамен 4 мың жыл. Оңтүстік Америка халықтары біздің дәуіріміздің мыңыншы жылында салмағы бар станокты қолдана бастаған. Мұндай станокты ежелгі Элладада кеңінен танымал болды. Ол біздің дәуірімізге дейінгі 6-5 ғасырлардағы грек вазаларында жиі бейнеленген. Кейінгі ғасырларда бұл станокқа әртүрлі өзгертулер енгізген. Мысалы, ремизді қозғалысы педальдың көмегімен, аяқпен басқарылып, тоқымашылардың қолдарын босатқан. Дегенмен, түбегейлі тоқу 18 ғасырға дейін өзгерген жоқ.

11 ғасырда Қытайда жетілдірілген көлденең тоқыма станогы пайда болды. 12 ғасырда мұндай машина Дамаск арқылы Италияға келді. Және сол жерде де одан әрі жетілдіре түскен.

1272 жылы Болоньяда жіптерді механикалық орау әдісін ойлап тапқан. 1733 жылы ағылшын механигі Джон Кэй қол тоқуға арналған алғашқы рет қол тоқыма станокының қайығының механикалық түрін жасаған. Кейдің ісін Оксфордтық студент Эдмунд Картрайт жалғастырып, аяқ жетегі бар тоқу машинасына патент алды және бірінші болып тоқу фабрикасын ашқан.

Тоқудың алғашқы шарттарына келетін болсақ. Тоқу кезінде шикізат ретінде мал терісі, қамыс, бұталар мен ағаштардың жас шыбықтарын, әртүрлі шөптерді пайдаланған. Алғашқы тоқыма бұйымдары киім-кешек, аяқ киім, төсек-орын, себеттер мен торлар алғашқы тоқыма бұйымдары болды. Тоқу негізінен иіруден бұрын пайда болған деп саналады, өйткені тоқу түрінде ол адам кейбір өсімдіктердің талшықтарының иіру қабілетін ашқанға дейін болған, олардың пайдалану кезінде жабайы қалақай, зығыр және қарасора болған. Тоқыма тоқу барысында түрлі жүндер мен мамық шикізат көздері қамтасыз ететін, ұсақ мал шаруашылығыда дами түсті.

Әрине, талшықты материалдардың ешқайсысы ұзақ уақыт бойы өмір сүре алмады. Дүние жүзіндегі ең көне мата 1961 жылы түріктердің Чатал Хуюк ауылының көне қонысында қазба жұмыстары кезінде табылған және біздің дәуірімізге дейінгі 6500 жылдар шамасында жасалған зығыр матасы. Бір қызығы, соңғы кезге дейін бұл мата жүн болып саналды, тек Орталық Азия мен Нубиядан шыққан ескі жүн маталарының 200-ден астам үлгісін мұқият микроскопиялық зерттеу ғана Түркиядан табылған матаның зығыр мата екенін көрсетті.

Швейцариядағы көл тұрғындарының қоныстарын қазу кезінде тін талшықтарынан және жүннен жасалған көптеген маталар табылған. Бұл тоқыма өнерінің тас дәуірінің (палеолит) адамдарына тиесілі болуының дәлелі шығар. Бірақ ғылымда алғашқы қарапайым тоқыма станогының неолит дәуірінде табылғаны белгілі. Елді мекендер 1853-1854 жылдары қыста ашылды. Сол қыстың суық әрі құрғақ болғаны сонша, Швейцариядағы Альтиан көлдерінің деңгейі күрт төмендеді, нәтижесінде жергілікті тұрғындар ғасырлар бойы лай басқан ежелгі қоныстардың қирандыларын көре алды. Қоныстарды қазу барысында бірқатар мәдени қабаттар табылды, олардың ең төменгісі тас дәуіріне жатады. Қоныста түрлі сипаты сыртынан қарағанда дөрекі, бірақ қолдануға әбден жарамды және тін талшықтардан, жөке қап және жүннен жасалған маталар табылған. Кейбір маталар табиғи түстермен боялған және адам фигураларымен безендірілген.

20 ғасырдың 70-жылдарында су асты археологиясының дамуымен Франция, Италия және Швейцария шекарасындағы кең байтақ Алтия аймағында елді мекендер кеңірек зерттеле түсті. Елді мекендердің уақыты біздің дәуірімізге дейінгі 5000 жылдан 2900 жылға дейінгі аралықта белгіленген. Осы елді мекендерде көптеген мата қалдықтары табылды, оның ішінде сарждық тоғысу, жіп шумағы, берд ағаш тоқыма станоктары, жүн мен зығыр иіруге арналған ағаш ұршық, зығыр матасы, әртүрлі инелер. Табылған барлық заттар елді мекен тұрғындарының тоқымашылықпен айналысқанын айқын дәлелі.

Алғашқы маталар құрылымы өте қарапайым болды. Әдетте, олар қарапайым тоқу арқылы жасалатын. Алайда, діни тұрғыдағы белгілерді, адамдар мен жануарлардың жеңілдетілген фигураларын сәндік элементтер ретінде қолдана отырып, ою-өрнек маталарын ертерек шығара бастады. Ою-өрнек қатты маталарға қолмен істеген. Кейінірек олар кестемен маталарды безендіре бастады.

Бізге жеткен жиек-жеңнің және киімнің етегінің, кейде белдіктің жиегін жапқан үлгілердің сол кезде қолданылған сипатын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Үлгілердің табиғаты қарапайым геометриялық, кейде өсімдік мотивтерін қолдана отырып, жануарлар мен адамдар бейнеленген күрделендіре отырып өзгертті.

Қазақстан археологиясында тоқумен байланыс табылған олжалар. Қазақстан аумағында Андронов мәдениеті тайпаларының арасында тоқымашылық болғандығын "Іле өзені алқабындағы сақтар мен үйсіндердің ежелгі мәдениеті" Ақышев К. А. және Кушаев Г. А. кітабында баяндалған сүйекті, тасты және сазды кішігірім ұршық-тас, қарапайым тоқыма станогынан алынған салмақ басатын заттар, тоқыма инелері ағымдағы иілуді тартылуға арналған археологиялық олжалары дәлелдейді.

Кішігірім ұршық-тас (3-сурет) – қол ұршық тас салмақтауға және оған жіпті бекіту үшін қолданылатын, бойлық ось бойынша өтетін тесігі бар диск немесе аласа цилиндр түріндегі салмақ. Ұршық-тас саздан және сүйектен жасалған. Кейде ұршық тасты тұрмыстық сынған құмыралардың қабырғаларынан жасалған. Кішігірім өлшемдері мен беріктігіне байланысты ұршық тастың дөңгелектері жақсы сақталған және олар археологиялық қазбалар кезінде жиі кездеседі.

Ресейде ұршық-тас дөңгелектері ақша қорланың бөлігі ретінде жиі кездеседі. Бұл олардың ақша ретінде пайдаланылғаны туралы қорытындыға әкелді (олар негізінен формалары шағын), әсіресе тиынсыз кезең деп айтсақта болады.

Қазақстан аумағында тоқыма өнерінің бар екендігінің тағы бір дәлелі қола дәуірінің Павловка қонысынан табылған ұршық тас. Бұл олжаларды Ақмола облысы аумағынан Есіл стационарлық археологиялық экспедициясының археологтары 2003 жылы тапқан. Ұршық-тас 1 (Сурет 4). дм. 6,1 см, қалыңдығы 0,9 см. Шеттері тегістелген. Бұйым үлкен тісті қалыптың көмегімен жасалған зигзаг қатарларымен безендірілген. Бетінің түсі ашық қоңыр. Ұршық-тас 2 (сур. 5). Ол ыдыстың қабырғасынан жасалған. Шеттері тегістелді. Бетінің түсі ашық қоңыр. Ою-өрнек сурет салу арқылы қолданылды. Бұл ұршық-тас қалыңдығы 6 мм.

Қызылауыз №1 қорымы сақ қоғамының қарапайым өкілдеріне тиесілі ескерткіш. Бұл қорымның алтыншы және тоғызыншы қорғандарынан саз балшықтан жасалған ұршық-тас табылған.

А.Н.Усачуктың Липецк қорымынан табылған сүйек үйінділерін пайдалану туралы қызықты мақаласы жарық көрген. Липецк қорымының №2 қорғанының Дон-Еділ Абашевская мәдениетінің әскери қорымдарынан, осы қорғанның үш ерекше қорымында көптеген археологиялық бұйымдар табылған. Солардың арасында сүйек пен мүйізден жасалған 24 бұйым, оның ішінде біреуі шегелі ауыздық бекітпесі, 7 белдік және т.б. 2011 жылдың күзінде МБС-10 микроскопының көмегімен Липецк №2 қорғанынан алынған барлық сүйек және мүйіз табылған заттарға трапеологиялық талдау жүргізілді. Бұл қорымда бес ер адамның жерлеген, соған қарағанда ұрыс кезінде қаза тапқан болуы мүмкін. Бір адамның жанынан сүйектен жасалған ұршық табылған. Автор бұйымның 40-50 жас аралығындағы бір адам қаңқасының мойын-кеуде аймағында жатқанына, бұлшықеттердің бекіну орындарында жарақаттың (мүмкін кәсіби әскери қару ретінде) орны қаңқа сүйектерінде айқын бедері бар екеніне назар аударады. Бұл жарақаттар егде адамның өліміне себеп болғаны анық. Мұндағы кішігірім ұршық-тас ірі тұяқты жануарлардың жамбас сүйегі мен ортан жіліктің қосылған тұстағы, ортан жіліктің сүйегінің басынадағы төнпешік сүйек бөлігінен жасалған. Мұндай құралдарды жасау схемасы өте қарапайым: басы аралау арқылы немесе периметрі бойынша жамбастың мойын аймағында кесу арқылы, аз немесе дәл сыну арқылы бөлінген. А.П. Бородовский жас малдың жамбас сүйегінің қосылмаған эпифиз, ортан жіліктің басын жай ғана сүйекті бір нәрсеге соғу арқылы ажыратуға болатынын көрсетеді.

Тек ер адамдарда ғана емес, аналық қорымдарда ірі тұяқты жануарлардың ортан жіліктің басынан жасалған ұршық кездеседі. Мысал ретінде, Новые Ключи №1 қорымның 2 жерлеу орнында 35-45 жастағы әйелдің қаңқасының қасында ұршық блоктары кездеседі.

Липецк қорымының №2-қорғанының 1-ші ұжымдық тармағының ер адамның қасынан табылған ұршықтың түсіндірмесі басқаша болады. Ю.Б. Серіков, мысалы, керамикалық, тас және сүйек дискілер садақ ату құрылғыларында от жағуға арналған дөңгелегі болды деп болжайды. Бір қызығы, Ю.Б. Серіков тұтандырғыш таяқшалармен керамикалық «шұңқырларды» пайдаланып от жағу мүмкіндігін дәлелдеп, бірқатар тәжірибелер жүргізеді. Автор зерттеушінің от жағудың мұндай отпен қатысты әдісті салт-дәстүр деп санайтынын атап көрсеткенді.

Тоқыма тарихының тарихын айтқанда Қытайда табылған ежелгі тоқыма станоктарының миниатюралық үлгілері айтпай кету жөн болмас. Бұл археологиялық қазбаның негізгі бағыты Чэнду қаласында метро салу жоспарына байланысты болатын. Барлау жұмыстары кезінде екі мың жылдан астам ескі жерлеу орнын тапты. Қабірден шамамен 50 жастағы әйелдің сүйегі және оның айналасында 15 тоқыма қуыршақ және тоқыма станоктарының шағын ағаш үлгілері болған. «Ежелгі тоқыма станоктарының үлгілерінің өлшемдері 86×26×50 см. Бұл – әлемде бар тоқыма станоктарының ең көне үлгілері. Бұл үлгілерден басқа қабірде тоқымашылар бейнеленген мүсіншелер болған. Ағаштан жасалған ондаған мүсіншелердің әрқайсысының биіктігі 25 см. Бір қызығы, мұнда қуыршақтар екіге бөлінеді: көмекші қуыршақтар «шеберлер» және қарапайым жұмысшылар болып екіге бөлінеді», - дейді Қытай Ұлттық Жібек мұражайының басшысы Фэн Чжао. Жерлеу орынындағы ағаш станоктары бұрын күрделі тоқыма бұйымдарын өңдеу үшін пайдаланылған нақты тоқыма станоктарының миниатюралық нұсқалары болды. Олар өрнектер мен конструкцияларды жасау үшін пайдаланылды. Қабірдің өлшемі 7 x 2,5 x 3 м, бұл өте қарапайым болып саналады. Қабірді күзететін нефрит мөрі. Қабірге кіре берістегі мөр сынған болып шықты, бұл қабірдің тоналып кеткенін көрсетеді. Қабірдің безендірілуіне сүйене отырып, археологтар жерлеу Цзинди императорларының тұсына жатады деген болжам жасады (157-141 жж.) және Уди (б.з.б. 141-88 жж.)

Көптеген уақыт ең алғашқы тоқыма станоктары Қытайдағы неолит дәуіріне жатады деп есептелді. Бұл тұжырымға да дәлел болатын археологиялық олжаларда жетерлік. Қытайдың шығысындағы Чжэцзян провинциясында табылған станоктың жасы 8 мың жыл болған. Ал гректердегі ең көне стаоктың жасы шамамен айтқанда 2400 жыл. Тағы Қытай территориясында Хэнань провинциясындағы Цзяху қаласындағы 8500 жыл бұрынғы қытай қабірлерінен ыдыраған жібек ақуыздарын топырақтан ұқыппен қарап отырып, бөліп алған болатын. Археологтар бұл қорымнан қарапайым жасалған сүйек инелерін тапқан болатын. Және осы археологиялық олжалар арқылы, сол жібек маталар бүгінгі күнге дейін жібектің жасалуының ең көне дәлелі деген.

Сөзімнің соңын қортындалай кетсем. Тоқу адам өміріне үлкен өзгерістер әкелді. Ежелгі адамдар сияқты жануарлар терісінің орнына, әр түрлі маталардан, зығырдан, жүннен жасалған киімдер, төсек-орындар тұрмыстық қолданысқа керекті заттар жасай білген. Қарапайым тоқу станогынан басталған бұл әркет, міне өте келе өзіндік өндірістік күшке айналған. Тоқыма шаруашылығының кеңінен таралу бағытында да Қазақстан аумағында Андронов мәдениеті тайпаларының арасында тоқымашылық болғандығын "Іле өзені алқабындағы сақтар мен үйсіндердің ежелгі мәдениеті" Ақышев К. А. және Кушаев Г. А. кітабында баяндалған сүйекті, тасты және сазды кішігірім ұршық-тас сынды археологиялық олжалар дәлелдей түседі. Бірақ, мен келтірген ақпарттар, жалпыда әлемде табылып жатқан археологиялық, тарихи мәліметтер түбегейлі тоқыманың көне замандағы қыр-сырын толықтай аша алмады. Бұл тұрғыда түбегейлі зерттеу мен тоқыма тарихын зерттеу барысындағы ғалымдардың әлемдік, не Азия, Еуропа бөлемінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізілуі керек деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. // Алма-Ата: 1963.
2. Археология Средней Азии и Ближнего Востока. Ташкент, 1983.
3. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. - Алматы, 2006
4. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. Л., 1969.
5. Максимова А.Г. Эпоха бронзы восточного Казахстана - Академия наук, 1959.
6. Спасский И. Г. «Русская монетная система». Л., 1962
7. Усачук А.Н. Костяные «пряслица»: варианты использования// Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» по теме «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования», приуроченной к 25-летию независимости Республики Казахстан 1-2 апреля 2016 г.
8. Цимиданов В.В. Веретено в обрядах населения срубной культуры // Текстиль эпохи бронзы евразийских степей. Труды ГИМ. Вып.109. - М., 1999. - С. 224-227.
9. В древней гробнице в Китае археологи нашли миниатюрные ткацкие станки // URL:<http://wordyou.ru/256886-v-drevnej-grobnice-v-kitae-arxeologi-nashli-miniatyurnye-tkackiestanki.html>

УДК 902/904

КЕРАМИКА БРОНЗОВОГО ВЕКА ЯКУТИИ

Габышев Айсизэн Сергеевич

aisen-g-97@mail.ru

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова

Бронзовый век Якутии представленный усть-мильской археологической культурой, которая существовала в пределах 3500 ± 100 - 2500 ± 100 л. н. в источниковом плане, главным образом, показан керамическим материалом. Что касается каменного инвентаря, то он не столь многообразен и красноречив, как керамика. Более того, В. И. Эртюков считает, что каменный инвентарь усть-мильской культуры полностью идентичен предшествовавшей ей ымыяхтахской поздне-неолитической культуре, что также затрудняет культурную идентификацию посредством изучения чисто каменного инвентаря. Действительно, в каменном инвентаре позднего неолита и бронзового века много общего, хотя, усть-мильский комплекс отличается явно бедным инвентарём и упрощённостью техники обработки орудий [1, с. 77]. Также, исследователи отмечают, что орнамент на бронзовых изделиях находит аналогии в орнаментике ымыяхтахской керамики и костяных изделий. Именно поэтому, изучение технологии изготовления керамики и её состава очень важно для всей археологии древнего гончарства. Также стоит отметить крайнюю неравномерность изысканий данного рода при отсутствии дефицита материалов, необходимых для проведения исследования.

Усть-мильская керамика изготавливалась выколачиванием. На раннем этапе изготавливалась двуслойная керамика, а позже однослойная, тонкостенная, толщиной в 0,3–0,4 см. В глиняное тесто на раннем этапе примешивались растительные остатки, а в более поздний этап бронзового века у тонкостенных сосудов тесто было плотное, то есть без различных примесей [1, с. 70]. В керамическом комплексе усть-мильской культуры, основой которого являются сосуды с налепными валиками, можно выделить в отдельный тип, так называемую, улахан-сегеленняхскую керамику, украшенную «жемчужинами», вдавленными и штампами, и сохранившую в себе многие характерные традиции позднего неолита, включая, примесь травы в тесте [2, с. 35]. Эртюков, также, отмечал, что «жемчужная» керамика не была зафиксирована в чистых слоях эпохи бронзы и, вследствие этого, её причисление к усть-мильской культуре

пока условно. Для изготовления посуды применялись лопаточки-колотушки с вафельным рельефом. Керамика, найденная в культурном слое VII стоянки Улахан-Сегеленняхдвухслойная, по-видимому, за счет послойной формовки, когда на почти готовый сосуд налеплялись дополнительные пласти глиняного теста, которые, также, тщательно выколачивались лопаточкой. Высота сосудов приблизительно 20–30 см. Толщина стенок 0,2–0,8 см, в среднем 0,3–0,5 см [4, с. 109]. Толщина стенок венчика и днища немного превышала толщину тулова. Визуально в глиняном тесте керамики были установлены присутствие травы и шерсти, что в большей степени характерно для ымыяхтахской керамики позднего неолита Якутии, но порой, как и в этом случае встречается в керамике бронзового века, хотя и гораздо реже, являясь результатом влияния ымыяхтахской гончарной традиции.

Керамика с так называемыми «жемчужинами» и отпечатками штампа, которая упоминалась выше была распространена в культурах неолита и ранней бронзы Приамурья, Прибайкалья, Забайкалья и Канского археологического ареала на Енисее. На территории Якутии керамика данного типа была найдена на стоянках Средней Лены, Олёкмы, Алдана и Вилюя. В бассейне Алдана керамика с «жемчужинами» встречена на стоянках Усть-Чуга II, Сумнагин II, Угино I, Тангха I (р. Амга). В чётких стратиграфических условиях керамика улахан-сегеленняхского типа зафиксирована в культурном слое II стоянки Усть-Чуга II [5, с. 165]. На этой стоянке были найдены фрагменты как минимум семи сосудов, три из которых имеют орнамент в виде выдавленных изнутри «жемчужин». Керамика была украшена, горизонтальными поясами вертикально оттиснутых шести и семи зубчатых штампов, прочерченными поверх верхнего пояса штампов линиями, и называется «жемчужинами». Улахан-сегеленняхская керамика по многим параметрам отличается от керамики усть-мильской культуры бронзового века Якутии. Основу пришлового компонента в улахан-сегеленняхской культуре составляли, по-видимому, племена глазковской общности, проникавшие в Якутию через верховья Лены, Вилюя, Олёкмы и Алдана. Распространение памятников с керамикой данного типа, судя по всему, не было тотальным, но охватывало значительную таёжную территорию Алдана, Олёкмы, Вилюя и Средней Лены [5, с. 169].

Более информативные сведения о составе керамики бронзового века Якутии были собраны С. А. Федосеевой со 2-го слоя стоянки Белькачи I. Ею были выделены три типа керамики, различающиеся по толщине и орнаментике. В состав теста тонкостенных сосудов (0,1–0,4 см) входило 63% глины и 37% мелкозернистого песка; среднестенные сосуды (0,4–0,7 см) содержали от 63–77% глины и от 27–33% мелко- или среднезернистого песка, а также единичные обломки шамота; третий тип сосудов с прочерченным орнаментом толщиной 0,4 см содержало 67% глины и 33% мелкозернистого песка [3, с. 210]. В 1975 году в районе с. Капитоновка в северной части долины Туймаада ПАЭ была открыта стоянка Инвалидная где было найдено 9 фрагментов керамики толщиной 0,6 см относящихся к эпохе бронзы. Цвет найденной керамики был коричневато-чёрный, тесто хорошо отмучено и содержало примесь мелкообломочного материала и отсортированного песка. В начале 2000-х для определения состава керамики, найденной в долине Туймаада за период 1996–2000 гг. было привлечено 846 фрагментов и 25 сосудов. В итоге, во всех 846 фрагментах керамики был обнаружен песок разного типа, дресва – в 142, шерсть – в 27, трава – в 24, шамот – в 12, мелкая галька – в 1. Подборка по числу сосудов показала, что в составе глиняного теста 25 сосудов был песок, 12 – дресва, 8 – шерсть, 8 – трава, 3 – шамот, 1 – мелкая галька [3, с. 211].

Таким образом, можно сделать предварительное заключение, что во II тыс. до н.э. в эпоху бронзы на территории Якутии на смену поздне-неолитической ымыяхтахской культуре приходит усть-мильская культура палеометаллов наряду с которой, возможно, или в более поздний период данной эпохи, наступает т. н. улахан-сегеленняхская культура также именуемая «жемчужной», основным индикаторным признаком которого является керамика, украшенная «жемчужинами», вдавленными и штампами, несущая черты как пришлых культур, так и материнской для него ымыяхтахской культуры. Анализ состава усть-мильской керамики также показал фактическую идентичность с керамикой позднего неолита, представленной ымыяхтахской культурой, что подтверждает генетическую связь двух этих археологических

культур. Основными компонентами керамики эпохи бронзы Якутии были глина, песок, шерсть, трава, дресва, шамот и реже мелкая галька. Песок, породные обломки и шамот играли здесь роль минеральных добавок, а шерсть и трава, следовательно – органических. На территории Центральной Якутии преобладал следующий способ изготовления сосудов – глина - минеральные добавки (песок, шамот), пример которого был представлен выше.

Список использованных источников

1. Алексеев А.Н. Древняя Якутия. Неолит и эпоха бронзы. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ РАН, 1996. – 144 с.
2. Алексеев А.Н., Дьяконов В.М. Радиоуглеродная хронология культур неолита и бронзового века Якутии // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 3 (39), 2009 – С. 26-40.
3. Дьяконов В.М., Эртюков В.И. Анализ орнамента и состава керамики бронзового века долины Туймаады // Историко-культурное наследие Северной Азии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2001. – 600 с.
4. Дьяконов В.М. Керамика улахан-сегеленняхской культуры бронзового века Якутии // Археология, этнография и антропология Евразии. – № 4 (52), 2012 – С. 106-115.
5. Дьяконов В.М. Керамика улахан-сегеленняхского типа в бронзовом веке Якутии // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. - Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2011. Вып. 2. 576 с

УДК 902/904

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ НАДМОГИЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ ЯКУТОВ

Дивдевилова Екатерина Николаевна

alkatepivn@mail.ru

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова

Цель работы заключается в рассмотрении истории изучения надмогильных сооружений якутов и дальнейшая постановка проблемы. Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи:

1. Проведение анализа работы исследователей;
2. Попытка собрать в единую систему справочно-библиографический материал, который поможет исследователям ориентироваться в необходимой литературе.

Актуальность исследования состоит в изучении надмогильных сооружений, как источник материальной и духовной культуры народа. Данный памятник культуры, как любой другой, не вечен и представляет собой особо-охраняемый объект культурного наследия. Для этого нам нужно целенаправленно изучить надмогильные сооружения якутов во всех аспектах материальной и духовной культуры, для попытки дальнейшего сохранения и передачи памяти, заложенной в объекте.

Погребально-поминальный обряд любого народа представляет собой одно из устойчивых традиций, память которого передается из поколения в поколение. Постройка надмогильных сооружений, также является часто соблюдаемым обрядом у якутов. Последняя нить между живыми и усопшими обрывалась с сооружением надмогильного памятника *мэнгэ*, который представлялся жилищем покойника. С постройки надмогильного сооружения покойный приобретает свою постоянную обитель и не блуждает среди своих сородичей, и страх, внушаемый им, теряет свою остроту [1, 204-205].

Мы выделили три этапа в истории изучения надмогильных сооружений: I этап – XIX вв.; II этап – XX вв.; III этап – XXI вв.

XIX век – является важнейшим этапом в изучении народов по всему миру. Более полные описания отдельных сторон материальной культуры якутов оставили в своих

сочинениях отечественные и зарубежные путешественники [2, 4-5]. На данном этапе следует выделить деятельность Ричарда Карловича Маака. Он предпринял первые попытки изучения дохристианских могил. Р.Маак описал несколько якутских и тунгусских погребений. Он писал: “Гроб зарывается в землю, и над ним делается из толстых бревен прочный сруб...покрытый двускатною, иногда пирамидальной формы крышею. К гребню крыши прикрепляется толстая деревянная плаха, нередко разукрашенная затейливою резьбою; в некоторых случаях на концах плахи можно встретить изображение конской головы...как уверяли меня якуты, чтобы покойнику было на чем доехать до царства небесного.” Также следует отметить, что Р.Маак выделил “гробницы” 2-х типов: “...по поставленному на них кресту, принадлежат к эпохе христианства, и ...такие на которых никаких признаков христианства нет...”. К.Р.Маак не только первый описал надмогильные сооружения, но и произвел попытки систематизировать их по типологии.

Другим видным деятелем XIX века, является Вацлав Леопольдович Серошевский. В своем этнографическом труде “Якуты”, он дает обилие сведений по материальной и духовной культуре якутов. В его главе “Верования”, Серошевский описывает смерть, загробную жизнь, похороны и др., в которой он указывает на старинные могильные постройки. До прихода христианства они, напоминая своей формой *халтамы*(амбар)или другие менее сложные постройки, двускатные шалаши и т.п. [3, 599].

XX век.Надмогильные сооружения в виду своей массивности, особенностям архитектуры представляют с собой предмет исследования во многих научных трудах.

С 1914-1929гг. были произведены раскопки 20 погребений Е.Д.Стреловым, часть материалов с погребений он опубликовал в своей статье “Лук, стрелы и копье древнего якута” 1927 г. Раскопки этих погребений проводились на территории Хангаласского улуса. Было обнаружен сруб из бревен, сверху скреплен поперечными жердинами; ограда длиной 416 см, ширина 284см. Ограда стояла на восьми столбах, высотой 116см. Чардаат имел основание в виде сруба в четыре венца, сверху скреплен горизонтальными жердинами, ограда установлена на четырех угловых столбах. Е.Д.Стрелов один из первых начал систематически изучать погребальные памятники с целью накопления материала для решения вопроса о происхождении народа саха [4, 18].

Впервые надмогильным сооружениям была посвящена целая работа А.А.Саввина «Надмогильные сооружения у якутов». В данной рукописи имеются рисунки, описание конструкции и легенды связанные с погребением. Данная работа имеет огромное значение для материальной и духовной культуры. Рукопись, в отличие от других работ того периода, содержит в себе более полную информацию о надмогильных сооружениях якутов [4, 22].

Отдельную роль в изучении надмогильных сооружений следует отдать деятельности Якутского областного музея. Были проведены археолого-этнографические экспедиции под руководством И.Д.Новгородовым и С.И.Боло, собраны богатейшие данные по материальной культуре якутов. Также необходимо отметить деятельность М.М.Носова, который ввел графическую фиксацию некоторых надмогильных сооружений (рисунки хранятся в архиве ЯНЦ СО РАН).

В 1933 г. производились археологические изыскания в Западно-Хангаласском районе Якутским краеведческим музеем с участием Г.В.Ксенофонтова. Было раскопано около 13 погребений, среди которых могила Мазары Бозекова [4, 20]. Из всего списка погребений, только на шести погребениях сохранились надмогильная конструкция. Могила Мазары Бозекова имела двойной сруб типа амбара. Могила Софрона Сыранова имела амбар с двускатной крышей, с навесом, окном и дверью. Длина сооружения 350 см, ширина 270, длина 200 см.

В 1937г. Якутским областным музеем в Мегино-Кангаласском районе было раскопано несколько могил, но особое внимание обратила на себя массивное надмогильное сооружение в местности “Киис Тиэрбит Кулата”. Данные сооружения представляют из себя небольшой, в рост человека, амбарчик с земленной насыпью на крыше. Амбар с двух сторон, правый и левый, укреплен четырьмя орнаментированными столбами, верх увенчивается двумя

развилинами, в виде рогов. Вокруг амбарчика остаток массивной изгороди с 12 такими же столбами. Сооружение частично разрушено. Из других могил следует указать на могилу, находящегося на западной окраине Киис - Тиербит. Погребение христианское, но с примесью шаманского обряда: православный крест соседствует с архитектурой сооружения языческого погребения – “*чардат*” [5].

Возле речки «Жимити» в Амгинском н. Чурапчинского района стояло надмогильное сооружение – бревенчатый сруб. Длина сруба 1,8 м ширина 08м Крыша 2х рядная в 4 ската, завершается особой архитектурной отделкой, на обоих концах которой по одной птице. Вокруг сооружения изгородь в одну жердину с четырьмя столбами на углах. На западной стороне могилы стоит столб-*сэргэ*, заканчивающийся перекладной, на которой навешена шкура лошади [6].

В 1965-1971 гг. археолог И.В.Константинов проводил археологические изыскания позднеякутских погребений в Алексеевском, Чурапчинском и Мегино-Кангаласском районах. В основном были изучены погребения дохристианского периода, материалы которых легли в основу его монографии “Материальная культура якутов XVIII века (по материалам погребений)”.

В Жехсогонском наслеге Алексеевского района в местности “Армия сонуога” сохранилось полуразрушенное надмогильное сооружение. Низкий прямоугольный сруб с земляной насыпью на настиле, огорожен своеобразным забором, сооруженным на четырех угловых столбах. На заостренные вершины столбов надеты поперечные бревна, образующие висящие стены. По обе короткие стороны сруба поставлено по такому же столбу, на которые накинута сначала довольно массивное бревно, стесанное в два ската, затем желобчатый конек, который первоначально придавливал концы досок двускатной крыши сруба. Размеры сруба 350х 170 см., изгороди – 388 х 238 см. Надмогильное сооружения этого типа являлись наиболее распространенными и получили название *чардат* [2,37].

В 1974-1988 гг. действовала археолого-этнографическая экспедиция Якутского государственного университета под руководством А.И.Гоголева в Центральную Якутию и Вилюйскую группу улусов. Было изучено свыше 30 погребений. Одно из них обнаружено в Орджоникидзевском районе около с. Булгунняхтах в местности Манчарылах. У погребения сохранились надмогильное сооружение «*чардатного*» типа, состоявшего из низкого четырехугольного бревенчатого сруба, сложенного на углах лапу и крытого двускатной дощатой крышей и массивным коньком. Ограда составлялась из восьми или шести столбов с фигурными навершиями. Через трехрядные пазы столбов пропускались затесанные с двух сторон жерди [7,100]. Данные полевых работ А.И.Гоголева легли в основу написания монографии «Якуты».

С 1974-1976гг. работала экспедиция Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры под руководством И.Д.Архипова. Здесь примечательно отметить находку в местностиТонгусЭбэЧурапчинского района, где внутри надмогильного сооружения *чардат* лежал костяк мужчины, а под ним на глубине 70 см. находился костяк пожилого мужчины. Ф.Ф.Васильев определил данное погребение – как захоронение с рабом.

С 1979-1981гг. проводился сбор материалов по погребальному обряду якутов отрядом Ленинградского государственного университета под руководством Р.И.Бравиной [4, 28-29].

С 1984 года под руководством Ф.Ф.Васильева проводятся раскопки местности Ат Дабаан Хангаласского района. Раскопки в данной местности были проведены в 1996-1997 годах Н.П.Прокопьевым и С.К. Колодезниковым. В ходе работ этих экспедиций, в данном районе, были также изучены погребения с надмогильными сооружениями.

XXI век. Данный период характеризуется применением новых технологий, появлением новых методов и подходов в изучении погребений. Используют качественные фото и видео аппараты, для полной передачи изображения объекта исследования.

В 2004 году начал свою работу заречный отряд археологической экспедиции ЯГУ под руководством Э.К.Жиркова. На могильнике Дьарама Мегино-Кангаласского улуса было

изучено четыре погребения. Первое имело надмогильное сооружение в виде *чардата* с оградой на восьми столбах. На других погребениях были выявлены низкие срубы в три венца.

В этом же году на территории Центральной Якутии работает Саха-французская археологическая экспедиция, целью которой является изучение человека и окружающей среды с точки зрения медицины, генетики, биологии, археологии и этнографии [8, 8]. Данная экспедиция произвела свои археологические изыскания на территории Чурапчинского, Таттинского и Мегино-Кангаласского улуса. По итогам работы была выпущена коллективная монография - «Мир древних якутов». В ней отражена реконструкция надмогильного сооружения погребения «*Кыысунуога*» в Чурапчинском улусе.

Р.И.Бравина, в ходе своей работы, выпустила монографию - «Погребально-поминальная обрядность якутов: традиции и современность (XV-XIXвв.)», в которой отражены результаты изучения якутских погребений, дается реконструкция погребально-поминальной обрядности якутов. В данной работе отдельно рассматриваются и надмогильные сооружения якутов. Р.И.Бравина проанализировала и разделила надмогильные сооружения на несколько типов: первый тип - *чардаат*; второй - сооружение типа юрты-балаган; третий тип - четырехугольные срубы, четвертый - многоугольные срубы, в основе которых лежит хозяйственная постройка «*бабаарынньа*»; и пятый тип – это надмогильные сооружения с элементами русской архитектуры и строительной техники [4, 38-39].

Изучение грунтовых и наземных погребений якутов выявило, что необходимым элементом погребально-поминальной обрядности, является постройка надмогильного сооружения того или иного типа. Также следует отметить, что многие надмогильные сооружения не сохранились или были разрушены. А это значит, что надмогильные памятники должны быть более тщательно изучены. Так как, по истечению определенного времени, данные памятники материальной, духовной культуры и архитектуры, будут просто разрушены.

В данной статье был проведен анализ работ исследователей. И он выявил некоторую сложность в изучении надмогильных сооружений. Также была проведена попытка сбора справочно-библиографического материала по истории изучения надмогильных сооружений.

Сложность изучения надмогильных памятников заключается в том, что

Во-первых, наблюдается плохая сохранность объекта или же полное ее разрушение;

Во-вторых, несмотря на ряд проведенных работ, все же большая часть погребений осталась не изученной, не найденной;

В-третьих, при проведении разведки и опроса местных жителей, встречается негативное отношение к этно-археологическим раскопкам якутских погребений.

Исходя из данных аспектов, изучение надмогильных памятников остается актуальным и в настоящее время.

Опираясь на историю изучения надмогильных сооружений, материалы археолого-этнографических экспедиций, можно проследить трансформацию надмогильных сооружений. Но для полной картины изменений погребальных памятников этого не достаточно. Необходимо использовать фото-фиксацию, графическое изображение надмогильных сооружений, измерительные данные уже новых найденных сооружений, а также провести попытку реконструкций остатков надмогильных памятников. Ведь любой памятник сможет рассказать историю, происхождение, культуру и традиции народов.

Список использованных источников

1. Бравина Р.И. Концепция жизни и смерти в культуре этноса: На материале традиций саха / Р.И.Бравина. – Новосибирск: Наука, 2005. – 307 с.
2. Константинов Иван Васильевич. Материальная культура якутов XVIII века (по материалам погребений). Якутск. Якуткнигоиздат. 1971. 212 с.
3. Серошевский В.Л. Якуты. Опыт этнографического исследования. – 2-е изд., - М., 1993. – 736 с.

4. Бравина Р.И. Погребально-поминальная обрядность якутов: памятники и традиции (XV-XIX вв.) / Р.И.Бравина, В.В.Попов. – Новосибирск: Наука, 2008. – 296 с.
4. Фонд 1413 ед.хр 6 оп. 1 И.Д.Новгородов 26 июля 1938.Предварительный отчет археологической экспедиции музея в м-к район в сентябре 1937 года.
4. Личный фонд И.Д. Новгородова этнографические раскопки древних погребений якутов XVII-XVIII вв. 3 января 1654-1960 гг.
5. Гоголев А.И. Якуты (проблемы этногенеза и формирования культуры). Якутск: Издательство ЯГУ, 1993, с.200.
5. Мир древних якутов: опыт междисциплинарных исследований (по материалам саха-французской археологической экспедиции) / Под ред. Эрика Крюбези, Анатолия Алексеева. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2012 – 226 с.

ӘОЖ 902.03

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯСЫ: СЕМЕЙ ӨНІРІНЕН ТАБЫЛҒАН ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР

Жүнісханов А.С.

aidun1985@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультеті 1 курс докторанты

Шығысында Зайсан көлімен, батысында Шығыс Еуропаның біраз бөлігіне дейін иелігі созылып жатқан Жошы ұлысының (Шамильоглу, 2016, с. 665) жерлеу кешендеріне қатысты Отандық археолог мамандар тарапынан еліміздің әр жерінде жүргізілген зерттеулері нәтижесінде б.з. XII-XIV ғғ. мерзімделетін кешендер тобы ашылып, ғылыми айналымға енуде. Бұндай зерттеулер, әлбетте сол уақытта Еуразия даласында жүрген этномәдени және әлеуметтік-экономикалық үдерістерді зерттеуге, олардың барысы мен нәтижесін бағамдауға мүмкіндіктер беретіндігі сөзсіз. Десекте, еліміздегі бұл бағытта зерттеулер қола ғасыры мен ерте темір дәуірінің жерлеу кешендерін зерттеу ісімен салыстыра қарағанда кенжелеп дамып келе жатқан археологиялық бағыттардың бірі екендігін аңғарамыз. Қалыптасқан жағдай, кезең бойынша қордаланған мәселелерді шешу ісінде кедергісін келтіруде. Осы ретте жүйелі далалық зерттеулер мен қолдағы бар мәліметтерді саралау ісінің маңызы зор.

Жоғарыда көрсетілген мәселелерді шешуде Жошы ұлысының шығыс шекарасындағы, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы аумағы ғылыми маңызы жағынан қызықты аймақтардың бірі. Себебі, аймақ Моңғол ұлысы мен Жошы Ұлысының тоғысар торабында орналасқан. Сол себепті аймақтағы жерлеу ескерткіштерін зерттеу арқылы біз Жошы ұлысында жүрген саяси-мәдени үдерістерді анықтай аламыз.

Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстандағы Жошы ұлысымен мерзімделетін жерлеу ескерткіштері мен тарихи жәдігерлер санаулы ғана. Жаңадан ашылған әрбір жаңа кешен ғалымдар үшін таптырмас ғылыми дерек.

Жошы ұлысының уақытымен мерзімделетін жерлеу ескерткіштер тобы Шығыс Қазақстан аумағында 1998-2000 . аралығында Күршім ауданы территориясында Ресей-Қазақ біріккен экспедициясы аясында Марқакөл археологиялық тобы тарапынан жүргізген далалық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылды (Тишкин и др., 2007). Ол кешендердің қатарына Айнабұлақ I кешенінен бір оба (№12 оба), Айнабұлақ II кешенінен үш оба (№1, 2, 3) және Бәйгетөбе қорымынан екі оба (№1 және 3 обалар) жатады. Күршім ауданы территориясындағы бұл кешендерді зерттеуші мамандардың пікірлерінше бұл Жошы ұлысы кезеңінде Шығыс өңірінің исламдану үдерісін көрсететін ескерткіштер қатарына жатады. Себебі, зерттелінген обаларда жерленген адамдардың басым бөлігі бастырмен батысқа қарата жерленген және мүрделердің жанына қандай да бір зат қоймаған. Қазақ даласының шығыс бөлігінде осы бағыттағы зерттеулерді жандандыру керек деген ойдамыз.

Мақаламыздың негізгі нысаны 2018 жылдың көктем айларының бірінде Семей қаласынан оңтүстік-батысқа қарай Семей-Қайнар авто жолының 28 шақырымында Ертіс өзенінің сол жақ саласы Мұқыр өзенінің оң жағалауындағы тік жардың етегінен Семейдегі «Прииртышье» өлкетану клубының мүшелері тапқан, баспасөз беттеріне «Мұқыр аңшысы» атауымен берілген жерлеу болмақ. Өкінішке орай, клуб мүшелері ешқандай да археологиялық зерттеу методикасын сақтамай, арнайы мамандарды шақырмай өздері қазып алып, жерлеуді бүлдіріп алған. «Тонаушылық» сипатта жасалған қазба нәтижесінде табылған жәдігерлер бүгінде Өскемен қаласындағы облыстық өлкетану музейге тапсырылды.

Жерлеу орының зерттеу барысында, жерлеу қандай да бір үймесіз, шұңқырға жерленгендігі анықталды. Мола шұңқырының ішінен өлкетанушылардың мәліметтеріне сүйенетін болсақ, басымен солтүстік-шығысқа қаратыла жерленген мүрде және ұштары домаланған, жақтаулары тегістеу, иықтары еңістеу келген темірден жасалған екі жебенің ұшы мен садақ жабдығының қалдықтары табылды.

Мұқыр өзенінен табылған жебе ұштарын салыстырмалы анализ жасау нәтижесінде жерлеуді б.з. XIII-XIV ғғ аясында мерземдеуге болады. Қазба нәтижесінде табылған жебе ұшының Еуразия даласындағы ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің әскері ісі мен қару-жарақ үлгілері бойынша маманы С. Худяковтың типологизациясы бойынша Еуразияның барлық бөлігінде моңғол дәуірінде кеңінен тарағандығы (Худяков, 1991, с. 111) анықталды. Жалпы бұндай типтегі жебе ұштарын еуразияның көшпелі тайпалары хунну заманынан бастап, этнографиялық кезеңге дейін пайдаланғандығын атап өту керек, дегенмен, бұндай жебе ұштары ортағасырларда, әсіресе моңғол кезеңінде Еуразияның далалық өлкелерінде кең таралып, моңғол империясы мен моңғол шапқыншылығының «визиттік карточкасы» деп бағаланады (Акматов, 2015, 194 с.).

Моңғол кезеңімен мерзімделетін тарихи деректерде моңғол ұлысының сапындағы әрбір еркек пен әйел аттың үстінде жауып келе жатып та, алдыменде, артыменде садақпен дәл ататын мергендіктері туралы жазылады. Сондай-ақ, саяхатшы Плато Карпини: «Моңғолдардың жебелері темірден жасалған, өткір, екі жағынан да кесіп өтеді, жебелерінің ұштарында ұзындығы бір саусақ мөлшеріндей ағашқа кигізілетін темірі бар» деп дәл сипаттамасын береді. Жалпы, Моңғолдардың алыстан ұрыс салу қаруларының түрлерін зерттеуші мамандардың пікірлері бойынша моңғолдардың садақтары мен жебелерінің тиімді болуы, олардың Еуразия даласында өктемдік жүргізуінің бір себептері болғандығын айтады. Десекте, жаулап алынған жерлерінде қандай да бір аса қатты қарсыластық көрмеген моңғол сарбаздары құрыш бұзатын (бронобойный) жебе ұштарын жетілдіру бағытында алға ілгерлеушілік жасамады. Бұның айқын мысалын хунну дәуірінен бері өзгермей қолданыста болған дәстүрлі жебе ұштарының формасынан анық көреміз.

Қорыта айтар болсақ, Семей өңірінен табылған моңғол дәуірінің жерлеуі осы бағытта зерттеу ісінің болашағы зор екендігін көрсетеді. Сондай-ақ, аталмыш кезеңнің жерлеу ескерткіштерін зерттеу арқылы біз жерлеу салтында орын алған өзгерістерді тіркеп, өңірде жүрген мәдени үдерістерде нақты археологиялық деректерге сүйене отырып, негіздеуге мүмкіндік аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Акматов К.Т. Железные наконечники стрел кочевников Тянь-Шаня в монгольское время // Вестник НГУ. Серия. История, философия. 2015. Том 14, выпуск 7: Археология и этнография. С. 193-202.
2. Дашковский П.К., Самашев З.С, Тишкин А.А. Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан) Барнаул: Азбука, 2007. – 96 с. + вкл.
3. Шамильоглу Ю. Изменение климата в Центральной Евразии и Золотой Орде // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. – 968 с. + 28 с. цв. вкл.
4. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и

УДК 902.2

ФЕНОМЕН КОЛЕСНИЧНОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЕВРАЗИЙСКИХ СТЕПЕЙ

Ибраева Малика Рашидовна

Malikash7401@gmail.com

студент 3 курса ОП «6В02203 - История» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Т.В. Брынза

На сегодняшний день вопрос о первоначальном месте происхождения колесниц является одной из важных тем для дискуссий всего исторического сообщества. Как известно, эпоха бронзы представляет собой период глобальных миграций, экономическо-культурной интеграции и развития. Жители различных культурно-исторических общностей занимались животноводством, горным делом и изготовлением орудий труда [1]. Находки на местах археологических памятников бронзового века указывают на появление колесничного комплекса - одной из важных инноваций тех времен.

В эпоху бронзы на территории Урало-Казахстанских степей сложилось несколько самостоятельных археологических культур, характерных для определенного региона: для Южного Урала – синташтинская культура, для Северного Казахстана – петровская, для Центрального Казахстана – нуртайская [2]. В погребениях данных культур зафиксированы следы повозок, колесниц или их составных частей. Находки на местах раскопок свидетельствуют о том, что на территории евразийских степей преимущественно существовали двухколесные колесницы, запряженные конями, однако в некоторых местах попеременно встречаются и четырехколесные [3]. Колесничный комплекс, в целом, играл значимую роль в жизненном укладе людей эпохи бронзы.

Появление колесничных культур на степных просторах центральной Евразии связывают с domestикацией лошади, засвидетельствованной на раскопках энеолитических поселений Южного Урала и Северного Казахстана (Суртанды, Ботай, Кожай I и других). В частности, представители ботайской культуры не только охотились, но и отлавливали диких лошадей, чтобы содержать их в загонах рядом с жилищем. Из этого вытекает предположение о том, что колесницы степной Евразии являются древнейшими в мире [1].

Первые остатки колесниц на территории евразийских степей были найдены в 1970-х годах, при изучении синташтинского погребального комплекса на юге Челябинской области, а в последующие 40 лет исследовательское поле расширилось до территории всего Урало-Казахстанского региона. В конце 1970-х годов Урало-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством Г.Б. Здановича исследовала комплексы петровской культуры в районе Приишимья. Здесь, в могильниках Белик II (курганы 2 и 10) и Улубай (курганы 1 и 4), были найдены четыре колесные ямы, сопровождаемые остатками псалиев и лошадей [4]. На территории Северного Казахстана подобные находки имеются в могильниках Бектениз, Аксайман, Бестамак, Баганаты. Кроме того, на территории Центрального Казахстана памятниками с колесничной атрибутикой являются могильники Сатан, Нуртай и Бозинген. В одном из курганов могильника Сатан сохранились кузов и колеса с кожаными «шинами». В Западном Казахстане колесничная символика прослеживается в могильниках Танаберген II и Жаман-Карлага I [2].

Существование колесниц также подтверждается небольшими ямами для вкапывания колес в 15 синташтинских и 4 петровских погребениях, которые позволяют реконструировать колеса диаметром 0,8—0,1 м, шириной колеи в 1,1—1,3 м и количеством спиц в 9—12 штук [5]. Исследователи Синташтинского могильника, где обнаружено наибольшее число

погребений с остатками колесниц, предполагают, что в могилы ставились их целые экземпляры. Н.Б. Виноградов считает, что преобладала традиция помещения в погребальные камеры отдельных частей повозки, прежде всего колес. Он обратил внимание на то, что в некоторых погребениях количество углублений для колес не всегда соответствует реконструируемой двухколесной боевой колеснице. По его наблюдениям, на дне ямы 12 большого грунтового Синташтинского могильника находилось по меньшей мере четыре или даже пять углублений, которые возможно трактовать как углубления для колес. По две пары углублений находилось в противоположных половинах дна ямы, а последнее – ближе к середине одной из длинных сторон. Н.Б. Виноградов предполагает, что либо в яме была представлена имитация четырехколесной повозки, либо имитация двух двухколесных, но не исключено, что было вкопано и пять колес. Еще более убедительным является материал могильника Каменный Амбар-5, где в яме 6 кургана 2 расчищено лишь одно колесное углубление. Традиция помещения в могилы отдельных колес прослеживается и в памятниках потаповского этапа срубной культурно-исторической общности, примерно синхронных синташтинско-петровским комплексам [3]. Существенно обогатили коллекцию находок колесничного транспорта материалы, открытые Н. Б. Виноградовым на могильнике Кривое озеро [5].

Из находок последних лет можно выделить имитацию колесницы эпохи бронзы, найденную в Шетском районе Карагандинской области. По сообщению археолога Виктора Новоженова, в одном из курганов было обнаружено парное захоронение лошадей со щитковыми псалями. По мнению исследователей, расположение коней и самого погребального каменного ящика указывает на погребение в форме колесничной упряжи [6].

Большинство погребений с колесницами найдены на глиняной площадке, поэтому колеса, по всей видимости, закапывались в углубления и оставляли отпечатки своей формы. Помимо этого, рядом со следами колесниц были найдены останки лошадей или их отдельные части. Возможно, это было связано с верой людей в загробную жизнь, переход в иной мир с помощью путешествия на колеснице [7].

Большой интерес в изучении колесничных комплексов представляют наскальные изображения Сары-Арки, Саймалы – Таш, Тамгалы в Каратау, петроглифы Анрахая в горах Кульжабасы в Южном Казахстане, а также Смагул, Мойнак и Талапты I в Восточном Казахстане и другие [7].

В частности, петроглифы в горах Кульжабасы расположены на вершинах и склонах каменных сопок. Древние изображения находятся недалеко от природного комплекса Тамгалы. Петроглифы возле станции Анрахай открыл и исследовал П.И.Мариковский в начале 1950-х годов [8]. На плитах сопки можно найти большое количество изображений, напоминающих колесницы и фигуры запряженных в них быков и лошадей (рис.1, рис.2, рис.3, рис.4).

Рисунок 1. Колесница и животные

Рисунок 2. Колесница

Рисунок 3. Колесница и животные

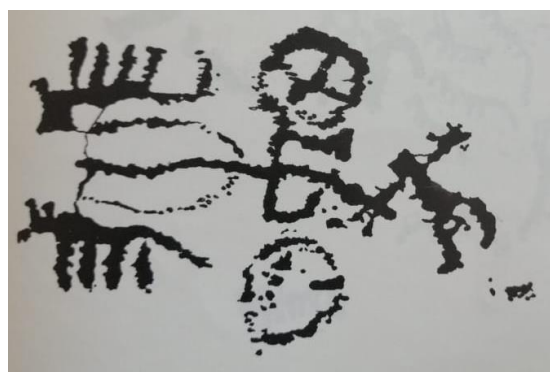

Рисунок 4. Колесница и человек

Известен изображениями колесниц и грот Акбаур, расположенный у села Бестерек Уланского района Восточно-Казахстанской области. Здесь можно увидеть повозку на двух дисковидных колесах, на конце которой имеются дышла для упряжных животных. В петроглифах Саймалы – Таш и Тамгалы часто изображены быки, запряженные в повозки и колесницы. Серию из 20 колесниц представляют петроглифы Койбагара и Кокбулак [7].

Почти все вышеуказанные варианты изображения колесниц сходны по типу, хотя в определенных моментах отличаются друг от друга. Стоит отметить, что колесницы на территории Казахстана гораздо чаще встречаются на наскальных изображениях, нежели в погребениях, вследствие чего мы можем наглядно представить строение колесниц той эпохи [7].

Таким образом, можно сказать, что, имея достаточное количество научных публикаций и широко представленную материальную базу по теме колесниц, проблема их хронологии и ареала появления до сих пор является актуальным вопросом исторической науки.

Размышляя о колесницах как новшестве бронзового века, можно сделать вывод, что их появление было обусловлено временем активного ведения животноводства и необходимости использования транспортных средств, применяемых в качестве транспортировки большого количества вещей и ведения боевых действий. В связи с этим находки остатков колесниц в погребальных комплексах и наскальных рисунках в горах евразийских степей представляется естественным явлением, благодаря которому сегодня мы можем проследить жизненный уклад людей эпохи бронзы.

Список использованных источников

1. Кисленко А.М., Валиахметов И.А. Древнейшие колесницы степей Евразии (к выставке «Аркаим: взгляд через века») // Заповедник «Аркаим». – Челябинск: ООО РПГ «Жираф», 2018. - 32 с.
2. Кукушкин И.А. Археологические комплексы Казахстана с колесничной атрибутикой. Новый аспект в археологии бронзы Казахстана // Свидетели тысячелетий: археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011): сборник научных статей. – Алматы, 2011. С. 97–113.
3. Сотникова С. В. Образ колесницы и колесничего в ритуальной практике населения эпохи бронзы евразийских степей: опыт реконструкции ритуала и представлений. // Вестник Томского государственного университета. 2014. № 380. С. 102–108.
4. Чечушков И.В. Колесницы евразийских степей эпохи бронзы. // Вестник археологии, антропологии и этнографии, 2011. № 2 (15). С. 57–65.
5. Семьян И.А. Военное дело синташтинской и петровской культур: обзор источников. // Вестник ЮУрГУ, № 32 (291), 2012. С. 49–51.
6. В Казахстане найдена имитация колесницы эпохи бронзы [Электронный ресурс]// Yorick.kz // URL: <https://yorick.kz/v-kazahstane-najdena-imitatsiya-kolesnitsy-epohi-bronzy/>. (Дата обращения: 28.03.22 г.).

7. Сагындыкова Т.С. Колесничные комплексы бронзового века на территории Казахстана. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(14), 2018.
8. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы в горах Кульжабасы. – Алматы: 2004. 22 с., илл. 86.
9. Сотникова С.В. К вопросу о парных захоронениях лошадей в колесничных культурах эпохи бронзы: реконструкция ритуалов и представлений (по материалам памятников синташтинского и петровского типа). // Проблемы истории, филологии, культуры, 2014. С.176-189.
10. Епимахов А.В., Чечушков И.В. «Горизонт колесничных культур» северной Евразии: поэтическая метафора и историческое содержание. // Проблемы истории, филологии, культуры, 2008. С.480-500.

УДК 902/904

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА XVIII – НАЧ. XIX ВВ. (ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК В Г. ЯКУТСКЕ)

Иванов Артем Анатольевич

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель: к.и.н., доцент Хабдулина М.К.

Известно, что на территории Северо-Востока Азии на стыке позднего средневековья и нового времени традиция создания керамических посуды сохранилась только у якутов, о чем свидетельствуют многочисленные этнографические работы [Йохансен 2008: 28, Маак 1887: 49, Миддендорф 1878: 777, Миллер 2009: 192, Серошевский 1993: 364 и т.д.]. Г.Ф. Миллер считал, что у якутов глиняная посуда сохранилась в силу того, что на территории Якутии можно найти множество месторождений глины. К тому же он сделал замечание, что на реках Яны, Индигирки и Колымы таких месторождений нет, и жители этих районов использовали металлические котлы [Миллер 2009: 192]. Эти три реки географически расположены в северной части Якутии и относятся к Арктике. В этих местах обнаружено гораздо меньше лепной керамики, чем в других частях Якутии. В округах Верхоянска и Среднеколымска; в Жиганском улусе; в поселениях по Оленеку, Хатанге, Анабару и т.д. не знают глиняные посуды. Они в повседневном обиходе используют исключительно медную и железную посуду [Серошевский 1993: 365]. Стоит сказать, что в первых русских поселениях (Алазейский и Стадухинский остроги) XVII-XVIII вв. на Северо-Востоке Якутии использовали гончарную керамику [Алексеев 1996: 38].

Если посмотреть на месторождения глины, то можно обнаружить, что район г. Якутска богат как крупными месторождениями глины, из которых сейчас известны Алааское (в 28 км севернее г. Якутска) и Мархинское (в 11 км к северо-западу от г. Якутска), так и небольшими залежами вдоль коренного берега р. Лены на протяжении всей долины Туймаада [Ушницкая, Местников 2021: 214].

Летом 2020 г. в г. Якутске Арктическим научно-исследовательским центром АН Республики Саха (Якутия) проводились спасательные работы на участке ул. Ярославского, дом 31. Руководил археологическими работами научный сотрудник АНИЦ АН РС(Я) Соловьёва Елена Николаевна. Необходимость провести спасательные работы связано с тем, что на данном участке планировалось строительства здания Арбитражного суда РС(Я). Данный участок представлял из себя археологический интерес тем, что он находился в исторической черте города. Предполагается, что эта местность в XVIII – нач. XIX вв. входила в окрестности «Города», окруженного рублеными стенами. Расширение города началось при воеводе Приклонском, затем в последующие годы расширение продолжалось [Попов 2005: 21]. В ходе работ заложена два раскопа и два шурфа общей площадью 262 м². Выяснилось, что памятник действительно является многослойным – зафиксировано 4 культурных горизонта с

временным диапазоном, который начинается с начала XVIII в. Подтверждением этому служат датирующие артефакты, такие как монеты. Подобные раскопки с такой же временной хронологией в Якутске проводились несколько раз М.В. Максимовой «Дом мещанки Сыроватской» и Е.А. Строговой «Логовая» на ул. Чернышевского и ул. Кулаковского соответственно [Максимова 2008, Строгова 2018]. В ходе раскопок зафиксировано обилие разнообразного археологического материала, среди которых разновременные монеты, берестяные и деревянные посуды, фрагменты изделий из керамики и стекла, изделия из рога и кости, ткани и кожи, металла и т.д.

В полученной коллекции артефактов керамика является наиболее массовым материалом. Однако стоит сказать, что реконструкция форм и декоров осложняется фрагментарностью керамики, что связано с особенностью мерзлотных почв Якутии. На данном памятнике керамика представлена 906 фрагментами, 820 из которых относятся к лепной.

Значительный интерес для изучения представляет лепная керамика, предварительно датированная XVIII – нач. XIX вв. Датировка находок пока носит предварительный характер, однако преждевременно можно назвать даты, опираясь на монеты, найденные в тех же культурных горизонтах, что и остальные артефакты. Керамика найдена в третьем и четвертом культурных горизонтах. Всю лепную керамику, исходя из функционального назначения, можно выделить как домашнюю утварь. На месте раскопок присутствовала и привозная гончарная керамика как поливная, так и не поливная. Согласно исследованиям вышеуказанных этнографов XVIII-XX вв. якуты не знали технологии создания гончарного круга. Об этом также говорят археологические разыскания, в которых не было найдено ни одного гончарного круга или даже ее деталей.

В описываемый период наиболее распространенной формой сосудов в якутской керамике был горшок *күөс*. По всей видимости, эти горшки служили для кипячения молока. По своей форме они за малым исключением повторяли формы больших горшков. Малые горшки обычно орнаментированы богаче, нежели большие [Прыткова 1955: 151].

Среди черепков лепной керамики встречаются: развалы сосудов, венчики, донца, придонные части, тулова, шейки, ручки, ножки.

Основой создания формовочных масс служил такой пластичный материал как глина. Визуально удалось определить примеси в формовочной массе, выступавшие в виде органических и неорганических добавок: разнозернистый песок, дресва, шамот и древесная зола. Размеры этих включений варьируются от 1 до 9 мм. К сожалению, петрографический анализ керамики не проводился. Связано это, прежде всего, с условиями соблюдения правил против борьбы с COVID-19, что, в свою очередь, мешало провести тщательные камеральные работы.

Гончарное дело у якутов было довольно хорошо развито. К примеру, намские якуты разыскивали в горных долинах красную глину для будущего сосуда. Мастер, получив нужные ингредиенты, начинает приступать к формовке сосуда ручным лепным способом [Серошевский, 1993: 364].

В ходе камеральных работ удалось апплицировать пять развалов сосуда и выявить их размеры, а также представить назначения и функциональные особенности. К сожалению, далеко не все фрагменты удалось апплицировать, даже явно принадлежащие одному сосуду.

Преобладающая часть венчиков образованы путем отгибания верхней части наружу, реже встречаются прямые. Срезы венчиков имеют округлую и/или прямоугольную форму. К тому же встречаются венчики, утолщенные дополнительным налетом, подтверждением чего служат характерные растрескивания на изломе керамики. Венчики делались из отдельного кусочка глины, скатанного в виде валика, который с помощью лопаточки оформляется в трехгранный [Прыткова, 1955: 152].

Исходя из имеющейся коллекции донцев лепной керамики, можно утверждать, что начини изготавливались по двум принципам: донной и донно-емкостной. Об этом

свидетельствуют характерные следы тресканья на местах соединения ленты дна сосуда с придонной частью. Углы при переходе от тулова к донцу варьируются от 115° до 135°.

Внешняя поверхность черепков красновато-розовая, светло- и черно-коричневая, реже встречаются монотонные цвета: серая и черная. В Якутии обжиг традиционно производили в домашних печах или горнах ямного типа и кострах с невысокой нерегулируемой температурой.

Формовка сосудов производилась ручным способом. По всей видимости, применялась техника выколачивания, о чем свидетельствуют штрихи обработки ударно-прессующим инструментом на гладкой поверхности сосудов. На памятнике Ярославского-31 найдено два костяных инструмента, имеющие вид лопатки. Возможно, именно этими инструментами гончары придавали форму будущим сосудам, выколачивая мокрые стенки

В подавляющем большинстве лепная керамика не имеет орнамента, но встречаются черепки с характерным якутским орнаментом. Орнамент представлен следующими способами нанесения: штампование, отступление, налепы, насекание, прочерчивание. Штампование характерно для подавляющего большинства декорированных сосудов, однако нередко встречаются черепки с комбинированными орнаментами. Практически во всех сосудах орнамент нанесен в верхней части (верхней части или верхней половине от максимального диаметра тулова сосуда).

Встречаются орнаменты, сделанные штампом в виде 8-образной формы с рассечением в нижней части, прямоугольных и округлых вдавлений (полых и сплошных), Х-образных крестиков, прямоугольных, двухчастных, трехчастных, квадратных и округлых форм.

Декорирование отступанием, так называемый «елочный орнамент», встречается на нескольких фрагментах глиняной посуды. Данный тип орнамента встречается, в основном, на шейках сосудов, а иногда в комбинации с налепными валиками.

Наибольший интерес представляет арочный орнамент, считающийся самым типичным якутским (рис. 1). Данный тип орнамента встречается практически во всех якутских женских погребениях и жилищах, относящиеся к Кулун-атахской культуре. Считается, что арочный орнамент наносился путем прочерчивания ногтем или острым предметом (например, ножом) [Гоголев 1990: 93].

На памятнике Ярославского-31 выделяются из коллекции две керамические ножи. Р.К. Маак в своей работе говорит, что вверх по Лене вплоть до самого Якутска встречал горшки на трех ножках, называемые «атахтаах багальчах», которые обычно употребляются вместо чугунного котла для варки пищи [Маак 1887: 49].

Таким образом, на основе анализа имеющейся коллекции лепной керамики с памятника Ярославского-31 можно сказать, что она является наиболее распространенной и выделяемой из всей коллекции. Лепная керамика г. Якутска – продукция местного производства. Опираясь на черепки, можно предположить, что они являются фрагментами домашней утвари, о чем к тому же свидетельствуют апплицированные фрагменты. Орнамент, по всей видимости, перенимался от ранних якутов, относящихся к Кулун-атахской культуре. Подобная лепная керамика г. Якутска встречается и в других археологических памятниках аналогичного периода.

Список использованных источников

1. Алексеев А.Н. Первые русские поселения XVII-XVIII вв. на Северо-Востоке Якутии. / А.Н. Алексеев; РАН Сиб. отд-ние Ин-т археологии и этнографии; Отв. ред. В.Е. Ларичев. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 1996. – с. 38
2. Гоголев А.И. Археологические памятники Якутии позднего средневековья (XIV-XVIII вв.) – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та. 1990. – с. 92-98.
3. Йохансен Улла Орнаментальное искусство якутов: истор.-этногр. исслед. / Улла Йохансен / М-во культ. и духовн. развития Республики Саха (Якутия); [отв. ред. М. Ахметова, пер. с нем. С.И. Петровой]. – Якутск: Компания «Дани Алмас», 2008. – с. 28

4. Маак Р.К. Виллюйский округ Якутской области, ч. 1, 1 изд., – СПб.: изд-во, 1887. – с. 49
5. Миддендорф А.Ф. Коренные жители Сибири Ч.2. отдел VI. – Типография Академии наук. – СПб., - 1878. – с. 777
6. Миллер Г.Ф. Описание сибирских народов / Изд. А.Х. Элерт, В. Хинтцше / Пер. с нем. А.Х. Элерт. М.: Памятники исторической мысли, 2009. – с. 192.
7. Попов Г.А. Т.3: История города Якутска: 1632-1917 : [краткие очерки] / [сост. и отв. ред.: к.и.н. Л.Н. Жукова, к.филос.н. В.Г. Скрипин, к.и.н. Е.П. Антонов]. Якут. гос. ун-т – Якутск, 2005 – с. 312.
8. Прыткова Н.Ф. Глиняная посуда якутов. СМАЭ, т. XVI, М.–Л.: изд-во, 1955. с. 147-164.
9. Серошевский В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования Т.1. – 2-е изд., – М.: изд-во, 1993. – с. 363-366.
10. Ушницкая Н.Н., Местников А.Е. Глинистое сырье Якутии для производства керамических изделий // Сборник научных статей по материалам VII Международной научно-практической конференции «Fundamental and applied approaches to solving scientific problems» (21 декабря 2021 г., г. УФА. / Отв. Редактор: Халиков А.Р. – Уфа: Изд. НИЦ Вестник науки – 2021. – с. 212-217
11. Максимова М.В. Отчет о работе Городского отряда археологической экспедиции ЯГУ на территории г. Якутска Республики Саха (Якутия) в полевой сезон 2007 г. – Якутск // Архив ИА РАН. Ф-1. Р.-1. № 43371, 116 с.
12. Строгова Е.А. Отчет о проведении Городским отрядом археологической экспедиции ИГИИПМНС СО РАН охранно-спасательных раскопок на выявленном объекте культурного наследия «Логовая», расположенном в квартале «В» г. Якутска Республики Саха (Якутия) в полевой сезон 2017 г. Отраслевой архив ИГИИПМНС СО РАН, 169 с.

ӘОЖ 902/904

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Молдағали Ғани Қайратұлы

ganimoldagali004@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент Ұ.Ұ.Үмітқалиев

Шығыс Қазақстан географиялық орналасуына байланысты табиғатының алуан түрлілігімен және археологиялық ескерткіштері бар ежелгі мәдинеттер мен өркениеттердің бай мұрасымен ерекшеленеді. Мұнда ерте тас дәуірінен мысты-тас дәуіріне дейінгі көптеген тас дәуірін сипаттайтын археологиялық ескерткіштер ашылғаны белгілі. Олардың көбі жер бетіне жақын жатқан артефактілермен сипатталады. Ұзақ уақыт бойы отандық және шетелдік ғалымдар археологиялық зерттеулерді зерттеу үшін әртүрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Соның нәтижесінде табылған тас ғасырына тән археологиялық ескерткіштерге жалпылай сипаттама берсек.

Кейінгі палеолит Үңгірі 1950 жылы табылған және Бұқтырманын оң жағалауындағы мүйісте орналасқан. Үңгір аузы батысқа қарайды және шатырмен біріктірілген екі үңгірден тұрады. Қазба жұмыстарының нәтиже сінде шығыс бөлігінде 30-50 см тереңдікте және батыста 60-170 см тереңдікте палеолит бұйымдары табылды. Сонымен қатар, жануарлардың сүйектерінің сынықтары анықталды мүйізтұмсық, бизон, үңгір арыстаны. Құралдардың сипаты жоғарғы палеолитке жататыны туралы дерек береді [1].

1952 жылы Үңгір тұрағында түбінің бір бөлігін ашып, бақылай алу мүмкіндігі пайда болды (қазба жетекшісі Э.Р. Рыгдолон). 11 пышақ тәрізді пластиналар, келбеті жоғарғы

палеолитке жататын 15 жаңқа, жануарлардың белгісіз сүйектері және көмір табылды. 1954 жылы И.И. Гохманның басшылығымен ШКАЭ палеолиттік отряды үнгір тұрағын зерттеуді аяқтады. Үнгірдің кіреберісіндегі және кіші үнгірдегі қазба жұмыстарының жалпы ауданы 210 шаршы метрді құрады. Кіші үнгірде жануарлар сүйектерінің көптеген қалдықтары бар мәдени кабат табылды. 0,8 м тереңдікте күл дақтары кездесті. Табылған 17 артефактілер, олардың арасында тас қару, пышақ типтес құралдар, өңделген, архаикалық жаңқалар кездеседі. Көптеген палеостеологиялық материалдар мамонт, мүйізтұмсық, буғы, құлан, қаракұйрық, қоңыр аю, үнгір гиенасы және Кноблех түйелеріне тиесілі. Тұрақтың түпкілікті қойылған уақыты кейінгі палеолит [2].

1958 жылы Н.К. Верещагин мен Н.Н. Мельникова С.С. Черников үнгірінен табылған мол сүйек материалына палеонтологиялық талдау жасады. Авторлар мұнда жылқының, қарабайыр бизонның, арқардың, үнгір гиенасының, маралдың, мүйізтұмсықтың, қоңыр аюдың, құланның, қасқырдың, еліктің, түйенің, мамонттың, борсықтың, кәмшаттың, сондай-ақ алақоржынның, су егеуқұйрығының, зокордың, егеуқұйрықтың, ұзын құйрықты гофердің, суырдың және басқа да ұсақ жануарлардың сүйек қалдықтарының бар екенін анықтады. Зерттеушілердің айтуынша, әсіресе үлен тұрықты Кноблех түйелерінің қалдықтарын табу ерекше қызығушылық тудырған [3].

Ново-Никольское кейінгі палеолит тұрағы Ертістің оң жағалауында орналасқан. Ескерткішті 1950 жылы С.С. Черниковтың басшылығымен КСРО ҒА ТММИЛБ ШКАЭ және КазССР ҒА Тарих, археология және этнография институты зерттеді. Бөліністер табылғаннан кейін, мүйіске барлау құралдары қойылды. Нәтижесінде келесі заттар анықталды: үшбұрыш пішінді жаппай қырғыш, екінші рет өңделген шыбық тәрізді құрал, призмалық нуклеус, пышақ тәрізді пластиналар және үнгірден табылған заттарға ұқсас құралдар. Бұл тұрақ жоғарғы палеолит дәуірінен басталады. Алтайдағы кейінгі палеолит тұрақтарына, Енисейдегі Афонтова тауына және басқаларына ұқсас келеді

Ново-Никольское ауылының жанындағы мәдени қабаты бар тұрақты іздеу үшін қазба жұмыстары кеңейтіліп, 12 шурф салынды. Шурфтардан мәдени кабаттар табылған жоқ. Жер үсті жұмыстары нәтижесінде сынықтардағы қырғыштар, шыбықтар, нуклеус, пышақ тәрізді пластиналар, тас сынықтары, бүйірлік нуклеус табылды. Тұрақ шамамен Ертіс бойынан жоғары орналасқан. Ал қарулар мұнда сумен немесе мұзбен жеткен.

Кейінгі палеолит Қанай тұрағы Қанай ауылынан 1 км жерде орналасқан тұрақ Э.Р. Рыгдылонның басшылығымен қазіргі жұмыстардың үйінділерінен кездей соқ табылған. Мұнда үшбұрыш пішіндегі қырғыш құрал, қарама-қарсы ұштарында ретушті бар төрт бұрышты жаңқа, шетінде ретуші бар көлемді кең пластинаның сынықтары анықталды. Табылған заттар бизон мен бұғының сүйектерін толықтырады [4].

Қанай ауылынан іздеу жұмыстары 1952 жылы жалғасты. Табылған заттар екі топқа бөлінеді: дөңгелек, патинизацияланған және сыртқы өзгерістерге ұшырамаған артефактілер. Бірінші топ, сөзсіз, кейінгі мустьерлік көрініске тән. Екінші топтағы тас бұйымдар типологиялық белгілері бойынша жоғарғы палеолит дәуіріне жатады.

1955-56 жылдары мұнда А.А. Крылованың басшылығымен жұмыс жүргізілді. Ол Үлкен Нарым ауданында 500-ден астам тастан жасалған бұйымдар жиналған екі орын тапты.

Усть-Нарымның орналасқан жері Нарым өзенінің ежелгі аңғарында орналасқан. Табылған заттар арасында ұзартылған тастан жасалған үлкенінен кішкентайына дейін жиектерінде ретушті және ретуші жоқ тақтайшалар басым. Табылған заттар арасында сопақша пішінді, жалпақ диск тәрізді кәдімгі пластинаның ұштарындағы екі қырғыш құрал кездеседі. Материал іс жүзінде зеңжардан және әлсіз жұмырланған. Пішіні мен өңдеу техникасы бойынша құралдар жоғарғы палеолит дәуіріне жатады [5].

Свинчатка тұрағының орналасқан жері Нарымның екінші делювиалды-пролювиалды терраса тәрізді жотасындағы Свинчатка ауылының жанында, өзеннен 18-35 м биіктікте орналасқан. Порфирит пен қара және жасыл шақпақ тастарына көптеген жаңқалар жиналды. Салынған шурфтар мәдени кабаттын болуын растамады. Ауылдың батысында жасыл порфирит тастан жасалған бұйымдар табылды: жаңқалар мен әр түрлі мөлшердегі

пластиналар, өрескел қырғыштар, ұшты қырғыштар, призмалық пішінді нуклеустар. Жалпы, бұл материал Усть-нарымға ұқсас және жоғарғы палеолит дәуіріне жатады деген қорытынды жасалды [6].

Тас жағалаулардың бетінде орналасқан артефактілер 1956 жылы табылған. 15 данадан астам жинақ бар. Жұмырлану дәрежесінің бөліну сипатына сәйкес оны екі топқа бөлуге болады:

1) архаикалық өңдеу белгілері бар қатты илектелген-қысқартылған тұрақты емес үшбұрышты ұзартылған пішінді, кейбіреулерінде ретушь іздері бар, төменгі жазықтықпен дөнес бұрыш жасайтын соққы алаңдары бар; массивтік бөліктегі қырғыш;

2) ретушпен өңделген шеттері бар үлкен өлшемді ұзартылған пластиналардың (ұзындығы 8-6 см, ені 4-3 см) екі немесе үш бойлы қыры бар дөнес арқасы болады; пішіні бойынша бір немесе екі соққы алаңы бар призмаға жақын нуклеустар (5 дана); ұзартылған пластинаның ұштарындағы екі ұқсас қырғыштар [7].

Тас артефактілерді табылған белгілі ескерткіштердің (Қанай, Усть-Нарым, Свинчатка, Үлкен және Кіші Нарым тұрақтары) заттарымен салыстыру негізінде олар жоғарғы палеолит дәуіріне жатады деп есептеледі.

Қорытындылай келе, Шығыс Қазақстанның тас дәуірі бүгінгі күнге дейін қомақты зерттелгені белгілі алайда қазіргі таңда жаңа зерттеулер арқылы заманауи зерттеулерді атсалыстыра отырып, жаратылыстану ғылымдарының негізінде тереңінен зерттеу мәселесі туындап отыр, олай деуге себеп Шығыс Қазақстан өңірі Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау тау жоталарымен бірге үлкен өзен көл жүйелері Зайсан, Марқакөл, Алакөл сияқты көлдердің және ірі өзендердің Ертіс алабы, Бұқтырма, Үлбі сияқты өзендердің болуы көне дәуірден ақ адам баласына тіршілігіне қолайлы өңір болғандығын көрсетеді. Сондықтанда осы өлкелерді кешенді тас дәуірінің зерттеулерін жүргізу алдағы зертеулеріміздің өзегі болмақшы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Черников С.С. Шығыс Қазақстандағы палеолиттік тұрақтардың табылуы // ҚазКСР ҒА Хабаршысы. - 1951. - №12. - б.63-70; ол: 1950 жылғы Шығыс Қазақстан экспедициясы. КСИМК, ВЫП. 48. 1952: ол: Шығыс Қазақстан экспедициясының жұмыстары туралы //КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. - 1956. - Шығ. 64. - Б. 43-55

2. Гохман И. И. Бұқтырмадағы «Үңгір» палеолит тұрағы // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. Шығ.67. - б. 54-58. - 1957. -

3. Верещагина Н. К., Мельникова Н. И. Шығыс Қазақстан мен Алтай өлкесіндегі археологтардың зоогеографиялық ашылымдары // Бүкілодақтық географиялық қоғамның жаңалықтары. - 1958. - Т. 90. Шығ. 4. - б.385-387.

4. Черников С. С. Шығыс Қазақстанның ежелгі тарихын зерттеу. КСИМК, 1957, № 69, 12-21 б.

5. С.С. Черников Шығыс Қазақстан экспедициясының жұмыстары туралы // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. - 1956. - Шығ. 64. - Б.43-55.

6. Крылова А.А. Шығыс Қазақстандағы жана палеолиттік орындар // КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының баяндамалары мен далалық зерттеулері туралы қысқаша хабарламалар. 1959. - Шығ. 76. - с. 28-32.;

7. Крылова А. А. Шығыс Қазақстандағы тас дәуірінің табыстары // КазКСР ҒА Тарих, археология, этнография институтының еңбектері. - 1961. - Т. 12. - 87-91 б.

ШЫҢҒЫСТАУ ӨңІРІНДЕГІ ЕРТЕ АЛАКӨЛДІК ЖАҢА ЕСКЕРТКІШ**Рысбергенов Мұса Ахатұлы**

rysbergenov.mussa@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, тарих факультетінің

3 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Ү.Ұ.Үмітқалиұлы

Бүгінде отандық археологияда әлі де толығымен зерттелмеген территорияның бірі Шыңғыстау өлкесі болып отыр. Дегенмен де Шыңғыстаудың Орталық Қазақстандық тау-кен металлургия облысымен көрші жатқандығы, тіршілікке қажет табиғи ресурстардың жеткілікті болуы, дәстүрлі түрде малшылыққа жайлы келуі – өңірдің көне заманнан бері игерілуі тиіс деген ойға нұсқайды. Және де бұл ойлардың растығын осы жұмысқа арқау болып отырған Қаракемер қорымының материалдары көрсетуде. Алда сөз болатын Қаракемер қорымындағы №1 қорған б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімделіп, Сарыарқадағы ерте алакөл кезеңінің нұртайлық ескерткіштерімен байланыстырылып отыр.

2021 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Қараауыл ауылынан батысқа қарай 34 км қашықтықта орналасқан Қаракемер жайлауында «Шыңғыстау археологиялық экспедициясы» қазба жұмыстарын жүргізді. Қаракемер жайлауын таулы өлкенің қойнауындағы кең жазық алқап деп сипаттауға болады. Қорым орналасқан жер теңіз деңгейінен 900 м биіктікте жатыр.

Экспедицияның жұмысы Қаракемер қорымындағы қола дәуірінің ескерткіштерін қамтыды. Қола дәуірінің саны жетеу болып табылатын шағын ескерткіштер тобы Барлыбай өзенінің оң жақ жағасы, өзен арнасынан 100 м жерде, өзеннің жайылма үсті терассасында жатыр. Олар С-О бағытта 150 м тізбекте, бір-бірлерінен әртүрлі арақашықтықта орналасқан.

Бұл жұмысқа арқау болып отырған ескерткіш №1 қорған болып табылады (1-сур.). Ескерткіш тастан жасалған қоршаудан, ғұрыптық орыннан және қоршаудың ортасында орналасқан тас жәшіктен тұрады. Қоршау қырымен нығыздалып қойылған, тіктөртбұрышты келген сұр түсті құмтас тақтатастардан тұрғызылған. Пішімі шеңбер болып келген, диаметрі – 7 м (2-сур.).

Қорғанның шым қабатының қалыңдығы 0,08 м жетіп, жусан, көде, бетеге секілді өсімдіктерден тұрды. Шым қабатынан кейін 0,17 м болатын сары сұр түсті сазды топырақ қабаты алынды. Шым қабатынан материкке дейін қазылған аумақтың тереңдігі 0,25 м құрады.

Қоршаудың ішінде, солтүстік-шығыс бөлігінде, қоршау тастарынан 0,18 м арақашықтықта пішімі сопақша келген, тастан жасалған ғұрыптық орын болды. Өлшемдері: ұзындығы – 0,95 м, ені – 0,62 м, тереңдігі – 0,35 м.

Ғұрыптық орынның ішінен қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыстың көлемі шағын, горшок тәрізді, ашық формалы қарапайым ыдыс болып табылады. Түбі тегіс, бүйірінің дөңестігі осал, иығы жоқ, мойны өте әлсіз болып келген. Ернеуі қалың (10 мм), тегіс, сәл сыртқа жантайған. Қыш ыдыстың орнаменті бүйірінің жоғарғы тұсы (топтастырылған үш горизонтальді зиг-заг) мен мойны тұсында (топтастырылған үш горизонтальді сызық) салынған.

Қоршаудың ішінде, тас жәшіктің солтүстік (ұзын) қабырғасынан 0,50 м жерде құрбандыққа шалынған жылқының қабырғалары, жілік сүйектері мен тістері табылды (1-сур.).

Тас жәшік материк деңгейінен (0,25 м) тағы да 0,05 м тереңдікке ұзындығы 2,75 м, ені 1,15 м қазба салынғанда анықталды. Тас жәшік Б-Ш бағыт бойынша қойылған, өлшемдері келесідей: ұзындығы – 2,10 м, ені – 1,15 м, тереңдігі – 1 м. Жәшік бетінен 0,20 м тереңдікте қолданысы белгісіз қола бұйым анықталды. Жәшіктің батыс басында, 0,40 м тереңдікте жылқының омыртқа сүйектері мен бөктеріншегі, 0,60 м тереңдікте жылқының аяқ сүйектері табылды (3-сур.).

Тас жәшіктің ішінде екі адам жерленген: ер адам және әйел адам. Адам сүйектері әртүрлі тереңдікте, шашыраңқы түрде табылды. Дегенмен де жерленген адамдардың бастары

батысқа бағытталғандығы, әрі ер адам сол жақта, әйел адам оң жақта жатқандығы туралы болжам айтуға жанама нұсқаулау бар. Оларға адамдардың бас сүйектері жәшіктің батыс жағында, ал аяқ сүйектері керісінше, жәшіктің шығыс тұсында анықталғанын, ер адамға тиесілі бұйымдардың жәшіктің сол жағында, ал әйел адамға тиесілі бұйымдар, сәйкесінше, оң жағында табылғанын жатқызуға болады.

Әйел адам жатқан тұста, 0,70-0,80 м тереңдікте биконусты қола майда моншақтар (бас және аяқ жақтан), ақ түсті паста моншақтар (бас жақтан), қола сымды майыстыру арқылы жасалған жүзік (бас жағынан) табылды.

Ер адам жатқан тұстың аяқ жағында, жәшіктің оңтүстік қабырғасы бойында, 0,90 м тереңдікте алты қола жебе – 1 сапты және 5 төлкелі, әрі 1 ретушталған тас жебе шықты (4-сур.). Олар ұштарымен шығысқа қарай қатар-қатар қойылған күйде анықталды.

Қаракемерлік №1 қорғаннан табылған жебе ұштарына талдау жасар болсақ, ондағы сапты жебе ұшының сабы қысқа әрі трапециялы, керткіс болып келген, қанаты созыңқы және үшбұрышқа келтірілген, қос жақты нервюрасы бар (ұшы мен сабында жоқ). И.В. Мерц мұндай жебе ұштарында ұшы мен сабына жалғаспайтын нервюраның пайда болуы, қанатының созыңқы келуі, керткістердің кішіреюі немесе толық жоғалуы секілді үдерістер ХІХ–ХVІІІ ғ. тән екенін атап өтіп, «батыстық стереотипті» көрсететінін айтады [Мерц 2017; 180]. Мұндай дөңгелек әрі ромб тәрізді нервюрасы бар сапты жебе ұштары Синташта ІІ [Генинг ж.б. 1992; сур. 185, 1-5, сур. 186, 1-6], дөңгелек нервюрасы бар сапты жебе ұштары сынташтылық Қалыбай 3 қорғанынан [Логвин 2019; сур. 165, 3-5] табылғанын айта кету керек.

Төлкелі жебе ұшына келер болсақ, Қаракемерлік төлкелі жебе ұшы қос қалақшалы, қанаты созыңқы әрі тар, ланцентті формалы, дөңгелек нервюрасы бар, төлкесі жасырын. Неврюра қос жақты, ұшына қарай қатайтқыш қыр кеңірек келеді. Оқтың ағашы төлкелі жебенің ұшына дейін кигізіледі. Жебенің ұшында жүзі жоқ, оның өткір бөлігі үшбұрышқа келтірілген түрінде қатайтқыш қырға қосылады.

Қаракемерлік төлкелі жебе ұшына жобасы бойынша жақын балама Шет І [Кадырбаев, Курманкулов 1992; сур. 59, 1-6], Бозенген [Ткачёв 2002; сур. 94, 1-2, 4-5] және Қызылтау [Кукушкин, Дмитриев, Кукушкин 2019; сур. 3, 1] қорымдарында кездеседі. Аталған қорымдардан табылған жасырын төлкесі, қос жақты дөңгелек нервюрасы бар жебе ұштары Еуразияның дала аймағында табылған ірі жебелердің қатарына жатады, және б.з.д. ІІ мыңжылдықтың бірінші жартысына жатқызылады [Евдокимов ж.б. 2002; 93]. Дегенмен де қаракемерлік төлкелі жебелердің ерекшелігі олардың қатайтқыш қырының ұшына қарай кеңейіп келуінде, және жалпы сұлбасының орталық үлгілерге қарағанда созыңқы еместігінде.

Тас жебеге көшер болсақ, ол шақпақ тастан жасалған, тегіс негізді, үшбұрышқа келтірілген қанаты бар, қос жағынан ретушталған. Мұндай тас жебелер сынташтылық әрі ерте алакөлдік (петровтық) ескерткіштерде кеңінен таралған. Кейбір ескерткіштер бойынша атап өтетін болсақ, олар: Оңтүстік Орал өңіріндегі Синташта, Синташта І қорымдары [Генинг ж.б. 1992; сур. 51, 1-4, сур. 161, 1-3, 6-8]; Устье І қонысы [Алаева ж.б. 2013; сур. 5.2, 1-10]; Кулевчи ІІІ қонысы [Виноградов 1982; 98] және т.б.; Торғай үстірті бойынша Бестамақ қорымы [Логвин 2019; сур. 31, 1-3, 5, 7, 12, сур. 53, 1, 4-12, 15, 22, сур. 64, 8-10, 16-22], Қалыбай 3 қорғаны [Логвин 2019; сур. 157, 2, 7, 8, 11, сур. 167, 1-5].

Бұл жайында Г.Б. Зданович келесідей қортынды айтады: «В памятниках петровской культуры часто встречаются каменные наконечники стрел треугольной формы с усеченным основанием и реже черешковые сейменского типа. Это единственные предметы из кремнистых пород, которые, появившись в эпоху неолита, получили широкое распространение в петровских комплексах. Каменные наконечники в урало-казахстанских степях исчезли с исчезновением петровских поселений и могильников» [Зданович 1988; 138].

Осылайша, №1 қорғандағы тас жебе нұртайлық ескерткіштегі петровтық дәстүрдің бір нақышы ретінде көрініс беріп отырғанын айта аламыз.

Тұтастай жебе ұштары бойынша мерзімдеуге қортынды айтар болсақ, қаракемерлік сапты жебенің мерзімін анықтауда мұндай жебе ұшына тән құрылымдық үдерістер б.з.д. ХІХ ғ. бастау алатынына сүйену орынды. Ал төлкелі жебенің б.з.д. ІІ мың. бірінші ширегінде пайда

болған Еуразия даласындағы архаикалық массивті төлкелі жебе ұшының өкілі екенін ескере келе, б.з.д. XIX ғ. 2 ширегі–XVIII ғ. жататын Қызылтау қорымының мерзімдемесін назарға ала отыра, төлкелі жебелердің мерзімдемесі де б.з.д. XIX–XVIII ғ. сәйкес келеді деп айтуға болады. Негізінен петровтық ескерткіштерде кездесетін тас жебе ұшының Шыңғыстау өлкесінен табылуы мәдени өзгерістер жайлы қандайда бір нақты ой тізуге әлі жеткілікті негіз бола алмайды. Сондықтан №1 қорғанда табылып отырған барлық жебе ұштары бойынша қаракемерлік ескерткішті б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімдеуге әбден болады деп санаймын.

Жерлеу дәстүрін талдауға көшетін болсақ, Қазақстанның қола дәуірінде жылқы малын ғұрыптық мақсатта құрбандыққа шалып жерлеу дәстүрі ерте алакөлдік кезеңге тән болып келеді. «Ерте алакөл» деп айтылып отырған кезеңге б.з.д. XVII ғ. бастау алатын алакөл мәдениетінің классикалық нұсқасына дейінгі ескерткіштер жатады. Бұл ескерткіштер тұңғыш рет Петропавлдық Есіл бойында зерттеліп, Г.Б. Здановичпен 1975 ж. «петров мәдениеті» атауымен ғылыми айналымға енгізілген болатын. Ерте алакөлдік ескерткіштердің таралу ареалы А.А. Ткачевтің ізденістері нәтижесінде Орталық Қазақстанға дейін кеңейіп, 1999 ж. «нұртайлық мәдениет» атауы берілді.

Қаракемерлік ескерткіш Бозенген мен Нұртай секілді көрнекі нұртайлық ескерткіштермен байланыстырылып отыр. Себебі бұл қорымдардағы келесідей жерлеу дәстүрі қаракемерлік ескерткіштен байқалып отыр:

- бүйірімен нығыздалып тұрғызылған тақтатасты қоршау;
- құрбандыққа шалынған жылқы сүйектерінің болуы;
- қорғанның ортасында батыс секторға қаратылып тұрғызылған тас жәшік пен сәйкесінше бастары батысқа қаратылып жерленген адамдар;
- нұртайлық ескерткіштердегі төлкелі жебелердің үлгілері табылуы.

Дегенмен де, нұртайлық ескерткіштер бөлек мәдениет дәрежесінде емес, ерте алакөлдік ескерткіштердің Орталық Қазақстан мен Шыңғыстау өлкесіндегі нұсқасы, яғни Сарыарқадағы петровтық ескерткіштердің түрленуінен пайда болған ерте алакөлдік ескерткіштер ретінде қарастырылып отыр.

Менің ойымша, соңғы қола дәуірінің басында үлкен территорияны қамтыған, ұқсас табиғи-географиялық ортада бір шаруашылық түрін ұстанған Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі ерте алакөлдік қауым бір мәдени кеңістікті қалыптастырғанға ұқсайды. Оның үстіне осы өңірлерде өмір сүрген ерте алакөлдік тұрғындардың алакөлдік малшылар мәдени-тарихи қауымының іргесі болуы – ерте алакөлдіктердің өздері ортақ шығу тегі бар туыс тайпалар болуымен қатар бір мәдени импульстің ықпалы негізінде салыстырмалы түрде біртұтас мәдени кеңістікті қалыптастырған қауымдар болуында да деп ойлаймын.

Мұндай көзқарасымға заттай деректер негізінде зерттелетін археологиялық ескерткіштерді заттың ізін «қазбалауға» салынып бөлшектей бермеген дұрыс деген ойым негіз болып отыр. Сондықтан мен жергілікті ерекшеліктері бар ерте алакөлдік ескерткіштерді талдаған уақытта оларды қалдырған тұрғындар мен олардың мәдениетін тұтастырудан туындағанды жөн деп санаймын. Себебі археологияның жазба деректер болмаған жағдайдағы осал тұсы – тарихтағы адами фактор мен этникалық картинаны, этникалық қарым-қатынас модельдерін толық әрі сенімді түрде қалпына келтіре алмауында. Сол себепті ауқымды миграциялар орын алған, материалдық мәдениетінде түрөзгерістер мен кейбір өзара айырмашылықтар болып отырған ерте алакөлдік кезеңнің мәдениетін жалпы біртұтастықтың шеңберінде жетіліп отырған деген ойдың тұрғысынан қарастыру – ең байсалды ұстаным болар еді деп санаймын.

Осы тұрғыда қаракемерлік ескерткішті қалдырған тұрғындар Орталық Қазақстандық тау-кен металлургия облысын игере бастаған нұртайлықтармен етене-жақын болған деп ойлаймын. Орталық Қазақстандағы ерте алакөлдік ескерткіштердің пайда болу мәселесіне келер болсақ, И.А. Кукушкин Орталық Қазақстан үшін энеолиттік немесе ерте қолалық ретінде белгілі ерте алакөлдік мәдениеттің іргесі болған деген мықты мәдени қабаттың анықталмағанын айтып отыр. Сондықтан ерте алакөлдік мәдени стереотиптер қалыптасу

ошағынан толық әрі бір сәтте көшіп келгендігі, осыған орай жергілікті негізде конвергентті даму нұсқасы туралы айтудың мүмкін еместігі жайында ой қортуда [Кукушкин, Дмитриев, Кукушкин 2019; 109-110].

И.А. Кукушкин сонымен қатар Орталық Қазақстандағы алакөл мәдениетін келесідей жүйелеуді ұсынуда:

1. Ерте кезең – б.з.д. XIX–XVII ғ. 1 жарт.
 - петровтық саты(б.з.д. XIX–XVIII ғ.);
 - нұртайлық саты(б.з.д. XVIII–XVII ғ. 1 жарт.);
2. Классикалық кезең – б.з.д. XVII 2 жарт. – XVI ғ.

Бұл концепцияның негізгі мәні келесідей болып табылады: ерте алакөл кезеңінің петровтық сатысында аталған ескерткіштерді қалыптастырған тұрғындар Орталық Қазақстанға келіп қоныстанды. Бұл үрдіс өңірдегі петровтық дәстүрлердің қысқа мерзімді тарихын көрсетіп, уақыт өте келе нұртайлық сатыда орын алған өзгерістерге жол береді (Кукушкин, Дмитриев 2020, 96 б.)

И.А. Кукушкин нұртайлық сатының ескерткіштеріне Бозенген, Нұртай, Танабай, Табылды, Аяпберген қорымдарын жатқызып, ерте алакөлдік кезеңнің кейінгі сатысында оның ерте сатысына (петровтық) тән белгілердің жоғалуы орын алады деп тұжырымдайды. Бұл үдерістің келесідей көріністерін атап өтеді: шақпақ тастардан жасалған жебе ұштары жоғалады; топырақ қабірлер толығымен жойылып, тас жәшіктер кең таралады; керамикалық кешенде кішірею үдерісі бар қырлы пішінді ыдыстармен қатар, қорымдардың керамикалық коллекцияларында төмен иықты (кертпеш) ыдыстар басым бола бастайды; күймелік жылқылардың жерленуі сирейді, тек қана орталық қорғанда жүргізіледі; тұтастай алғанда бұл кезең күймешілік институтының тозуын және классикалық алакөл кезеңіне біртіндеп көшуді білдіреді [Кукушкин, Дмитриев, Макен 2019; 130].

Қаракемерлік ескерткіштерде алдағы уақытта анықталуы ықтимал петровтық дәстүрлердің жекелеген нақыштарының болуы – өңірдегі трансформациялық үрдістерді көрсетуі әбден мүмкін.

Осылайша, қаракемерлік ескерткіш ерте алакөлдік тұрғындардың Шыңғыстау өлкесіне дейін қоныстанғаны жайлы хабар беріп отыр. Жерлеу дәстүрі мен табылған жебе ұштары негізінде жасалған салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша ескерткіш б.з.д. XIX–XVIII ғ. мерзімделді. Сарыарқадағы ерте алакөлдіктердің ескерткіштерінде қандайда бір жергілікті тұрғындардың елеулі ықпалы әзірше анықталмағандықтан, бұл өңірге ерте алакөлдік дәстүрлер қалыптасқан күйінде келіп, қоғамның әлеуметтік-экономикалық динамикасымен байланысты ары қарай түрленгені жайлы айта аламыз.

Сонымен, болашақтағы зерттеулер бойынша қысқа тұжырым айта кетер болсақ, Шыңғыстау өлкесінің ерте алакөлдік кезеңін неғұрлым толық зерттеу үшін қорымдардан ғана алынған материалдар жеткіліксіз екенін атап өткіміз келіп отыр. Сол себепті алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстарының маңызды мақсаттарының бірі қоныстарды анықтап, қоныстар бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелерін қорымдардың материалдарымен салыстыру болып табылады.

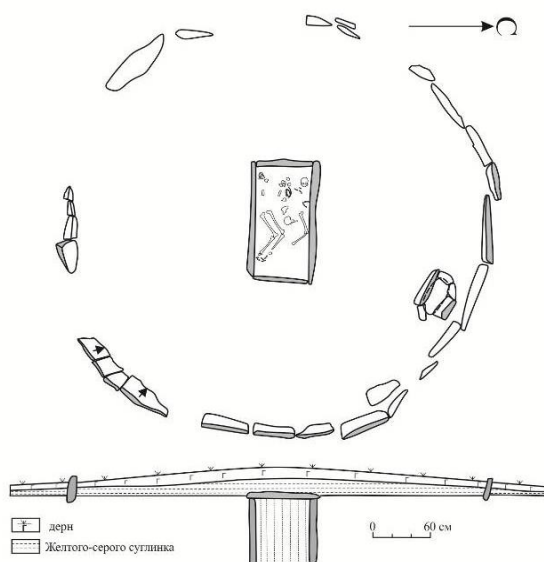
Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Мерц И.В. Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы: диссертация... кандидата Исторических наук: 07.00.06 / ФГБОУ ВО Алтайский государственный университет, 2017. – 345 с.
2. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Ч. 1. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей / Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. – 407 с.
3. Логвин А.В. Синташтинско-петровские древности Тургайского прогиба: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.06 / Кемер. гос. ун-т. – Кемерово, 2019. – 429 с.
4. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алматы: Гылым, 1992. – 247 с.

5. Ткачёв А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. – Ч. 1. – 289 с.
6. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И. Материалы могильника Кызылтау как отражение срубного компонента в формировании раннеалакульских древностей Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. Т. 26, № 2. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2019. – 109-130 с.
7. Евдокимов В.В., Ткачев А.А., Ткачева Н.А. Могильник эпохи бронзы Бозенген памятник нуртайского типа // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – Тюмень: ИПОС СО РАН, 2002. – 84-95 с.
8. Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей (основы периодизации) Свердловск: Изд-во Урал ун-та, 1988. 184 с.
9. Алаева И.П., Бачура О.П., Виноградов Н.Б. и др. Древнее Устье: укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье: коллект. моногр. / отв. ред. Н.Б. Виноградов; науч. ред. А.В. Епимахов. – Челябинск: Абрис, 2013. – 482 с.: илл.
10. Виноградов Н.Б. Кулевчи III – памятник петровского типа в Южном Зауралье // КСИА. – Вып. 169. – 1982. – с. 94-99.
11. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Алакульские захоронения могильника Сенкибай-2 // Маргулановские чтения – 2020. Т. 2. Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / гл. ред. Байтанаев Б.А. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. – с. 84–98.
12. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., Макен А.Б. Элитные курганы могильника Табылды (эпоха бронзы) // Маргулановские чтения – 2019. Материалы международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.) / гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. – Нур-Султан, 2019. – 120-132 с.

1-сурет. №1 қорған

2-сурет. №1 қорғанның жоспары

3-сурет. Тас жәшіктің ішіндегі жылқы қаңқасының бөлшектері (сол жақта ракурс шығыс қабырғадан; оң жақта ракурс батыс қабырғадан)

4-сурет. Солдан оңға қарай: 1-4 – төлкелі жебе ұштары; 5 – сапты жебе ұшы; 6 – төлкелі жебе ұшы; 7 – тас жебе

КОЛОДЦЫ СИНТАШТИНСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В ЭПОХУ БРОНЗЫ**Сағитжан Дәрия Азаматқызы**Daria11sagitghan@gmail.com

студент 3 курса ОП «6В02203-История» ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва,

Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Т. В. Брынза

Статья посвящена изучению колодцев, относящихся к эпохе бронзы на территории евразийских степей. Рассматривается их конструкция, история возникновения, проблема функционального назначения и другие аспекты их применения.

С появлением искусственных колодцев люди постепенно перешли к оседлому образу жизни. Из этого следует, что время, когда люди выкопали первый колодец - считается началом цивилизации, и колодец можно назвать его символом.

В современных реалиях, когда наличие водопровода и канализации в каждом доме для нас является обыденностью, нам сложно представить, как наши предки обходились без, как нам кажется, вещей первой необходимости и других благ цивилизации. Неспроста места для строительства поселений и городов всегда располагались с минимальным расстоянием от поселения до ближайшего водоема, а там, где не было возможности расположиться вблизи озёр и рек, копали колодцы. Однако, вопрос их интерпретации до сих пор остается затруднительным.

По данным археологических раскопок, первый колодец эпохи бронзы был обнаружен на Урале, в окрестностях Аркаима, вблизи р. Синташты, и имел глубину порядка 2,5 метра. До наших дней он сохранился не в первозданном виде, уцелевшей осталась только средняя и нижняя его части. Колодец на момент раскопок был засыпан предметами керамики, костями животных и большим количеством глины. Это делалось потому, что от колодцев шел очень влажный грунт, и влага могла подняться вверх практически до поверхности, даже если они уже были засыпаны. По этой причине, если колодец приходил в негодность или уже утратил свою необходимость, его старались засыпать и перекрыть большим слоем глины, поскольку она плохо впитывает влагу, и в последующем может служить полом для жилища.

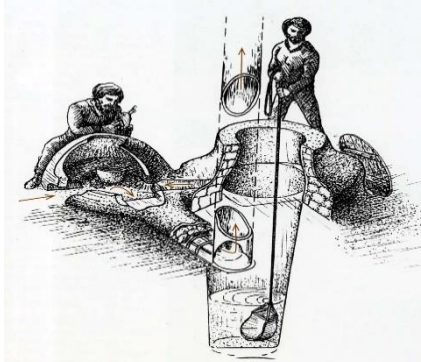

Рис. 1. Синташтинский колодец

Аркаим – городище в Челябинской области, считается местом поклонения и знакомства с древней историей. С 1991 года аркаимская долина и близлежащие окрестности стали называться «историко-культурным заповедником «Аркаим»». По информации, оставленной заповедником, в итоге раскопок было обнаружено более тысячи различных находок. Помимо колодцев, были также найдены различные украшения из бронзы, предметы рыбалки, каменные макроорудия, а также предметы домашнего обихода, которые на данный момент находятся в музее заповедника.

В городищах синташтинской культуры колодцы считались обязательным элементом каждого поселения. Основной их функцией, безусловно, была система водоснабжения. Но

несмотря на то, что колодцы находились практически в каждом жилище укрепленных поселений, вода в них не всегда была пригодна для питья. Существует несколько мнений о назначении колодцев: по имеющимся данным, они служили и для других бытовых нужд. Например, система «колодец-печь», по которой колодцы могли обеспечить прогрев печной полости. Колодец был пристроен к печи таким образом, что весь воздух из него поступал в печь и шел по кругу, а это, в свою очередь, способствовало равномерному прогреву всей печной полости. Это было нужно для металлического производства. Эта связь с металлургическими печами позволяет предположить, что каждая постройка непосредственно связана с металлургическим производством. Если эта связь имеет основания, мы можем сделать вывод о характере синташтинских поселений и их металлургической направленности, но многие исследователи с этой версией не согласны.

Рис. 2. Металлическое производство

Также, колодцы использовались для более длительной сохранности скоропортящихся продуктов питания, выполняя роль «холодильников», что кажется вполне логичным. По еще одной неподтвержденной версии, вода в колодцах не всегда была пригодна для питья, особенно в засушливые годы, а вот в зимнее время года она вполне годилась для личного пользования. Большинство ученых склоняется к мнению, что наличие в каждом поселении как минимум одного колодца объясняется необходимым обеспечением водой людей и животных в холодное время года. Стойловое содержание скота зимой является затруднительным, и колодец здесь выступает вполне рациональным решением. Однако нет подтвержденных данных, которые бы доказали, что количества воды было достаточно, чтобы напоить скот. Скорее всего, воды хватило бы, чтобы снабжать ею только молодняк.

Колодцы срубных поселений Приуралья. Колодцы отмечены на 12 поселениях (II Юмаковское, Набережное-I, Кировское, Тавлыкаево, Куштирякское, Ялчино, Абдуловское, Исмагиловское, Правобережное и Левобережное Сусканские, Батраковское, Береговское-I), в них исследовано 13 колодцев, т.е. в каждой постройке локализовалось по одному, и в одном случае — по два колодца. В 6 случаях колодцы располагались в хозяйственных постройках, во дворе, остальные 6 названы авторами жилищами, но в основном без всякой аргументации. Заполнение колодцев, как и дна, сильно насыщено культурными остатками, укрепление дна плетнем встречено в двух случаях. В остальном система колодцев схожа с ситуацией на алакульских памятниках.

В результате можно сделать некоторые выводы:

1. Колодцы синташтинских, компактно расположенных построек, локализованные в каждом жилище, явно не были предназначены только для целей водосбора. Их связь с металлургическим процессом имеет статистическое подтверждение (45 систем печь-колодец в 43 постройках), хотя однозначная интерпретация характера этой связи затруднительна. Решение данного вопроса во многом зависит от определения характера самих укрепленных поселков: специализированности населения поселка, сезонности посещения этих городищ, ритуальных целей сооружения данных памятников. 2. На алакульских и срубных поселениях колодцы встречаются в немногочисленном количестве, располагаются большей частью в хозяйственных постройках или даже под навесами во дворе, на дне и в заполнении имеют множество культурных остатков. В систему с печами они не связаны, как и с металлургическим процессом. В целом колодцы поздней бронзы исправно служили только целям водоснабжения.

Таким образом, синташтинские колодцы можно назвать самыми ранними для сопредельных территорий Урала, даже при наличии находящихся поблизости водоемов, которые, к тому же, промерзают зимой достаточно глубоко в силу маловодности водоемов и достаточно низкой температурой данной местности. На сегодняшний день проблема значения колодцев остается неоднозначной. В дальнейшем колодцы получают распространение и далеко за пределами данной территории.

Список использованных источников

1. Алаева И.П. Колодцы бронзового века Урало-Казахстанского региона // Вестник Общества открытых исследований древности. Вып. 1. Челябинск, 2002.
2. Елимахов А.В. Ранние комплексные общества севера Центральной Евразии (по материалам могильника Каменный Амбар-5). Книга 1. Челябинск, 2005.
3. Григорьев С.А. О некоторых особенностях функционирования и интерпретации колодцев эпохи бронзы. - Челябинск, 2000.
4. Елимахов А.В., Берсенева Н.А. Традиция сооружения колодцев в аридной части Северной Евразии в эпоху бронзы // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Кн. 2. - СПб., 2012.
5. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – Страна городов: Пространство и образы (Аркаим: горизонты исследований). Челябинск, 2007.

ӘОЖ 902/904

ШЫҢҒЫСТАУ ӨНІРІНДЕГІ «МҰРТТЫ» ОБАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Сембаева Әсел Сүлейманқызы

asel.sembaeva00@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарих факультеті, 3 курс студенті. Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.,
Ғылыми жетекшісі: Умитқалиев Ұ.Ұ.

Қазақстан өңірінде археологиялық тұрғыдан зерттелмеген аудандардың бірі – Шыңғыстау өңірі. Қазіргі уақытта «мұртты» оба культтық жерлеу ескерткіші ретінде қарастырылуда. Алайда бұл өлкенің қазақ халқының мәдениетіндегі өзіндік ерекше орны бар өлке болғандығы – Шыңғыстау жеріндегі көне мәдениеттің түбі теренде жатыр деген қисынды ойға итермелейді. Бұл жұмыста қарастырылатын ескерткіш Сарытау қорымындағы ерте темір дәуірінің ерте кезеңіне (б.з.д. VIII ғ. бірінші жартысы – VI ғ.) жататын мұртты қорған болып табылады.

2021 жылы Шыңғыстау археологиялық экспедициясы Сарытау «мұртты» обасына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Аталған ескерткіш Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы, Шалабай ауылдық округінен батысқа қарай 9 км қашықтықта орналасқан. Қорым теңіз деңгейінен 360 м биіктікте Сартымбек өзенінің жоғарғы терассасында, Сарытау тауларының қойнауындағы жазық алқапта жайғасқан.

Сарытау қорымы ерте темір дәуіріне жататын Оңтүстік Батыстан-Солтүстік Шығыс бағытында бір тізбектің бойында тізбектеле орналасқан 5 нысаннан тұрады. Олардың ішінде №1 ескерткіш «мұртты» оба болса, қалған төртеуі жай обалар.

Қазбаға дейін ескерткіштің сыртқы құрылысы мен пішіні «мұртты» оба тән екені анық байқалды, оның жоғарғы бетінде бұта мен шөп жақсы сақталған.

Мұртты қорған негізгі оба мен оған жалғасқан қосымша обадан тұрады. Обаны айнала қоршап жатқан жартылай тас қоршаумен қоршалғандығы байқалады. Қосымша обадан шығысқа қарай екі тас тізбектермен жалғасып жатыр.

Негізгі обаның диаметрі 9 м, биіктігі 0,5 м. Одан шығысқа қарай жалғаса орналасқан қосымша үйіндінің өлшемі: Солтүстік -Оңтүстік бағытта 7 м, Шығыстан -Батыс бағытта 8 м, биіктігі 0,40 м.

Обаларды қоршап жатқан тас қоршаудың диаметрі 15,90 м екі басының арақашықтығы 14,70 м. Шеңбердің ең жуан жеріндегі ені 1,20 м. Қоршаудың Оң жақ бойында тастар үзіксіз болып тізіліп жатса, сол жақ бойына дейін үзік жерлері жиілеп, тастар шоғыр-шоғыр болып кездесе бастайды. Шеңбер құрылысына қойылған шағын тастардың арасындағы өлшемдері: ұзындық бойынша 0,58 м, ені бойынша 0,45 м, қалыңдық бойынша – 0,2 м.

Серік қоршаудан шығысқа қарай екі тас «мұртша» тартылған, сол жақ мұрттары 22,80 м болса, 15,70 м болатын оң жақ мұрттары созылып жатыр. Мұрттарының ең кең тұсындағы арақашықтығы – 17,67 м, екі басының арақашықтығы – 16,34 м.

Қорғанның сол жақ мұрты үзіксіз созылған. Мұрттың ең жуан бөлігіндегі өлшемі 2,30 м құрайды. Мұрттың басынан 2,20 м арақашықтықта, тізбектің ішіндегі тіктөртбұрышты келген (90x40x15 см) қуыс жерден қыш ыдыс сынықтары табылды.

Қорғанның оң жақ мұртында екі үзік жерлері бар. Мұрттың ең қалың жерінің өлшемі 2,35 метрді құрайды.

Қосымша оба тас үйіндіден босатылғаннан кейін, оның шығыс бөлігінен орнаментті қыш ыдыс сынықтары табылды. Қыш ыдыс түбімен қойылған, дәл ортасында тас жатқан күйінде анықталды. Қыш ыдыстан 0,25 м шығысқа қарай мал сүйегінің бөлшектері жатты.

Негізгі обаның орталық бөлігінен беткі тастары алынып, 0,1 м тереңдікте топырақ шыға бастады. Оба үйіндісінің шеті бірыңғай тас үйінділерден тұрады. Негізгі қоршаудың орта тұсынан, 25 см тереңдікте адамның аяқ сүйегі табылды.

Негізгі қоршауды қазу барысында бекітпе тастары ашылды. Диаметрі 5,70 см болатын шеңбер обаның негізі болып табылады. Үйіндіден толық босатылған күйінде қоршау ортасынан қабір дағы шықты.

Қабір дағының үстінен 2x2 м аумаққа қазба салынып, оның жалпы тереңдігі 1,73 м құрады. 0,8 м тереңдіктен кейін қабір тас жәшіктің беткі тақтатастарының үстінде жатқан үш үлкен дөңгелек пішімді тастар шыға бастады. 1,25 м тереңдікте тас табыттың өзі табылды. Оның бетін жауып тұрған тақтатастары бұзылып, табыт ішіне қарай құлағанына қарап, ескерткіштің қатты тоналғанын байқауға болады. Табыт тақтатастарына дейінгі 0,1 м тереңдікте жылқының тісі табылды. Жылқы тістері жақсы сақталған. Тас табыт монолитті төрт тақтатастардан тұрғызылған, тіктөртбұрыш пішінде, Солтүстік Шығыс –Оңтүстік Батыс бағытта қойылған. Табыттың жан-жағы таспен қаланған, түбі де тас еден түрінде жасалған. Табыттың өлшемдері келесідей: ұзындығы – 2,40 м, ені Солтүстік Шығыс бөлігінде – 1 м, Оңтүстік Батыс бөлігінде – 0,83 м, тереңдігі – 0,48 м.

Табыттың ішінен 0,4 м тереңдікте басы солтүстік-шығысқа қаратылған, шалқасымен жатқызылып жерленген, анатомиялық ретте сақталған ер адамның қаңқасы табылды. Сүйектер сазды топырақ жағдайында беріктігін жоғалтқан күйінде ашылды. Табыт ішінен артефактілер табылған жоқ.

Сарытау қорымындағы мұртты обаны Тасмола мәдениетімен байланыстырылып отыр. Қазіргі таңда тасмола мәдениеті Сарыарқадағы, Солтүстік Қазақстандағы (Ұлыбай-Тасмолалық мәдениет) және Оңтүстік Зауралье (Бобров-Тасмолалық мәдениет) өңіріндегі өзіндік нұсқалары бар Тасмолалық тарихи-мәдени қауымдастық ретінде қарастырылады (Бейсенов, 2017, 65 б.). Сарыарқадағы Тасмолалық мәдениеттің шығыс шекарасы дәл осы Шыңғыстау өңірі болып табылады.

Заманауи зерттеу нәтижелеріне сәйкес Тасмола мәдениеті б.з.б VIII-V ғ. мерзімделеді (Бейсенов, 2017, 35 б.). Тасмолалық ескерткіштерді ашқан М.К. Қадырбаев Жетісу, Орталық Қазақстан, Алтай және Оңтүстік Сібір аймағын туыс сақ тайпалары мекендеген дей келе олардың мәдениеті андрондық негізде қалыптасқан деген ойды айтқан болатын (Қадырбаев, 1966, 401 б.). Осы пікірді К.А. Ақышев дамытып, Тасмола мәдениетін исседондармен байланыстырады. К.А. Ақышев Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы сақ мәдениетінің гүлденуіне Орталық Қазақстандағы исседон тайпаларының оңтүстікке және қырғыз жеріне

қоныс аударуы түрткі болған деген тұжырымды алға тартты (Акишев, Кушаев, 1963, 134-135 б.).

Сарытаулық мұртты оба Тасмола мәдениетінің б.з.д VIII ғ. бірінші жартысы – VI ғ. мерзімделетін ерте кезеңіне жатады. Осының көрінісіне қоршаудың сыртындағы жартылай тас шеңберді жатқызуға болады. Оған қоса, тас табыт болуы, оның түбі мен сыртындағы тас қалаудың Сарытаулық мұртты обасының жерлеу дәстүрінде пайдаланылуы – Беғазы-Дәндібайлық дәстүрден жалғасуы мүмкін дей келе, бұл жәйт Сарытаулық мұртты обаның ерте мерзімдемесін дәлелдейді деп ойлаймын.

Сонымен қатар, Тасмола мәдениетіне тән жерлеу дәстүріне жылқы тістерінің көптеп табылуын жатқызуға болады (Боталов, ж.б., 2006, 15 б.). Сарытаулық мұртты қорғанда негізгі қоршаудың ішінен жылқы тістерінің табылуы да Тасмола мәдениетіндегі аталған ғұрыптың көрінісі деп санаймын.

Антропологиялық деректерге назар аудартын болсақ, тасмолалықтардың қола дәуірінің тұрғындарымен байланысы бар екенін айта аламыз (Бейсенов А.З. ж.б., 2018, 88-89 бб.) Антропологиялық зерттеулер тасмолалықтардың денсаулығы мықты болғанын, олардың белсенді, қозғалмалы өмір салтын ұстанғандықтарын көрсетті (Бейсенов А.З. ж.б., 2015, 92-93 бб.).

Шығыс Қазақстандағы Сарытау қорымының Тасмола мәдениетіндегі мұртты қорғандардың қола дәуірімен сабақтастығын айнасы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или/ Алма-Ата:, 1963 ж
2. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху. Коллект. монография/. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 228 с.
3. Бейсенов А.З. Элитные курганы тасмолинской культуры Центрального Казахстана // Золото властелинов казахских степей. Совместный Каталог Республики Корея и Республики Казахстан/ Астана-Сеул: 2018ж.
4. Боталов С.Г., Таиров А.Д., Любчанский И.Э. Курганы с «усами» Урало-казахстанских Степей / Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН, 2006.
5. Маргулан А.Х., Акишев К.А. Кадырбаев М.К. Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана – Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. – 436 с.

Подсекция 8.3

Проблемы этнологии в контексте модернизации исторического сознания

UDC 93/94

COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA IN HIGHER EDUCATION

Jabborov Sunnatullo Ilhomjon o'g'li

sunnatillajabborov1@gmail.com

1 course student of Master of degree at the Faculty of History of National University of Uzbekistan

Supervisor Alimardonov Otabek Qudratovich

Senior lecturer of the department "modern history of Uzbekistan" of the faculty of History of National University of Uzbekistan, Doctor of Philosophy in History (PhD), Tashkent, Uzbekistan

Since the declaration of its independence, the Republic of Uzbekistan has embarked on radical reforms in the political, socio-economic, cultural and educational spheres of the country.

As the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev said in his speech at the first India-Central Asia Summit:

"The roots of Uzbek-Indian relations go back a long way," he said. For thousands of years, our peoples have enjoyed active humanitarian exchanges and trade. Our cultures, traditions and spiritual values have enriched each other. In order to further strengthen the traditionally close, friendly and multilateral relations with India, we propose to identify the following areas of regional cooperation as strategic priorities.

The first priority is to develop human capital through active cooperation in education and health, based on the widespread introduction of India's best practices, knowledge and technology.

In recent years, a number of modern multidisciplinary medical centers have been established in our country together with Indian partners.

In order to further deepen cooperation with India in the field of health, to promote joint projects for the production of pharmaceuticals, to accelerate the mutual recognition of vaccination certificates, to launch a program to train virologists, to teach Ayurveda and We consider it important to introduce traditional medical methods that complement the practice of yoga and the achievements of modern health based on the treatises of Ibn Sina".

Since the recognition of Uzbekistan's independence by the world community in 1991, a new era in Uzbek-Indian scientific cooperation has begun. "Along with Uzbek scholars, Indian specialists J.Sarkor, Qamar Rayis, Tivari Faruqi, Hashimi, Suryakumari, Muhammad Amin work at the Institute of Oriental Studies. 'mak makers. Madan Mohan Hardat, an Indian language teacher, has been working in Uzbekistan for many years. In turn, this scientist has made a great contribution to the development of scientific relations between our peoples. In a short period of time, Indian scholars have also appeared in Uzbekistan. R.Kayumov, S.Chernikova, O.Shamatov, T.Holmirzaev, RGulomova, H.Begizova, Sh.Jalilov, A.Aulova, O.Polinova, T.Khojayev conducted research on the Indian language who went and achieved a scientific degree".

In recent years, Uzbekistan and India have been cooperating in the field of education. Today, a number of higher education institutions in Uzbekistan are cooperating with leading educational institutions in India.

In particular, a memorandum of cooperation was signed between Tashkent State Law University and the National Forensic University of India. The memorandum aims to establish close cooperation between the two universities, strengthen scientific and cultural cooperation, and develop legal education and science in both countries. For reference, the National Forensic University of India is the first and only university in the world to have forensic science, criminology, cybersecurity, digital forensics and other expertise with the status of a national institution. The University was

established in 2008 by the 17th resolution of the Gujarat Legislative Assembly as the University of Gujarat Forensic Science. In 2020, the Government of the Republic of India granted the status of a university of national importance.

The establishment of cooperation with the world's leading countries will undoubtedly contribute to the achievement of significant results in our country in the field of medicine, education, culture and art, modern information and communication technologies, improving the quality of services and training qualified personnel.

Today, the Bukhara State Medical Institute named after Abu Ali ibn Sino has become the first higher education institution in Uzbekistan to establish its branches abroad. The fact is that the institute is 20 km from New Delhi, India. signed a memorandum on the establishment of its branch on the basis of the remote Noida International University. According to him, from the 2020-2021 academic year, the professors of the institute will study in their home countries of Indian citizens admitted to study under the MBBS (Bachelor of Medicine and Surgery) program. Under the agreement, Noida International University will provide assistance in the use of infrastructure, facilities, training laboratories and clinical facilities for the educational process. Admitted students spend the first two years in India and the remaining three years in Bukhara. It is also a great opportunity for Indian students to study in their home countries in today's pandemic.

In recent years, Uzbekistan and India have also been cooperating effectively in the field of ICT. In order to apply international experience in practice, exchange knowledge in the field of information technology, as well as strengthen partnerships, from March 18, 2019, an experienced Indian specialist was involved as a consultant in the IT park. Based on the Indian experience, a Roadmap for the further development of the Software and Information Technology Technology Park has been developed. In order to develop the business process outsourcing (BPO) in Uzbekistan, large BPO enterprises from India will be involved, with the help of which local entrepreneurs will be able to work in this direction, and all the necessary trainings will be organized for them. In addition, a memorandum on the development of startup ecosystems in Uzbekistan was signed within the framework of cooperation between the IT Park and the Gujarat Electronics and Software Association. With the participation of experts of the association, 169 competitions for startup projects for the second wave of IT park incubation and acceleration programs were held, and 23 startup projects were selected.

Currently, the concept of construction of new infrastructure facilities of the IT park in Tashkent has been developed, which includes the construction of 17 infrastructure facilities with a total area of 408,000 square meters. In cooperation with the IT Park and the International Center for Entrepreneurship and Technology "iCreate" in April 2021 were held 4 online training sessions aimed at developing skills in developing a business model of the IT park and analyzing the financial components.

Currently, there are branches of a number of Indian universities in our country. You can find information about them in the table below.

№	Name of institution	Time of establishment	Student capacity	Faculties
1	Sambhram University in Jizzakh	2021	In the 2021-2022 academic year, 1,501 students were admitted	1. Computer Science and Engineering; 2. Information Science and Engineering; 3. Electronics and communication technologies;

				4. Mechanical Engineering;
2	Sharda University in Uzbekistan	2019	Today, more than 400 students are studying	1. Computer Science Engineering; 2. Business Administration; 3. Practical English
3	Amity University in Tashkent	2019	Today, more than 750 students are studying	1. International primary education 2. IT sciences 3. Business management 4. Economics 5. Tourism 6. Technology 7. Master of IT Sciences

From the above, we can see that significant work is being done between the two countries in the field of higher education. But there is more work to be done. We know that India is a world leader in medicine. We need to establish Indian medical universities in our country. Almost all of the existing university branches are mainly specialized in the field of computer technology. This can be seen in the table above.

References

1. Алмардонов О.Қ. Халқ дипломатияси – Ўзбекистоннинг Хитой билан ҳамкорлик алоқалари // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – 2017 йил 5-сон. Тарих туркуми.– Б. 24-26. (07.00.00. №22).
2. Алмардонов О.Қ. Ўзбекистон ва Вьетнам ўртасида халқ дипломатиясининг ривожланиши // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – 2018 йил 1/2-сон. Тарих туркуми. –Б. 6-10. (07.00.00. №22).
3. Алмардонов О.Қ. Халқ дипломатиясининг назарий асосларига доир // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. 2020 йил 1/3 сон. Тарих туркуми. –Б. 7-11. (07.00.00. №22).
4. Алмардонов О.Қ. Некоторые аспекты народной дипломатии между Узбекистаном и Турцией // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. 2020 йил 1/4-сон. Тарих туркуми. –Б. 6-10. (07.00.00. №22).
5. Алмардонов О.Қ. Public diplomacy relations of Uzbekistan with Malaysia during the years of independence. Look to the past. 2020, vol.11, issue 3, pp.17-25. (07.00.00. №48).
6. Алмардонов О.Қ. The role of People’s diplomacy in Uzbekistan’s friendly relations with South Korea and Japan // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) 2020 P.243-247. (07.00.00. SJIF 7.001 №23)

7. Алмардонов О.Қ. The concept, Genesis and evolution of Public diplomacy // EPRA International Journal of MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (IJMR) Monthly, Peer Reviewed (refereed) and Indexed International Journal Volume-6 Issue-9 September 2020 P.287-291. (07.00.00. SJIF 7.032 №23)

8. Алмардонов О.Қ. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашда халқ диплома-тиясининг тугган ўрни. // «Бағрикенглик – ўзаро ишончни ривожлантиришнинг воситаси сифатида» халқаро илмий анжуман. – Тошкент-2018. – Б. 300-304.

9. Алмардонов О.Қ. Некоторые аспекты народной дипломатии между странами Центральной Азии и Китаем (на примере взаимоотношений Узбекистана и Китая). // Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави Материалы I-я Международная конференция «Великий Шелковый путь – дорога мира, согласия и стабильности» – Казахстан, Туркистан– 2019. – Б. 109-115.

10. Ўзбекистонда ижтимоий фан. 2005. № 1-2. Б. 60-65.

11. Қиличбек Кенжа. Ҳинд Сориға. Тошкент. —Шарқ . 2000 й.

12. [O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Hindiston – Markaziy Osiyo” birinchi sammitidagi nutqi \(president.uz\)](http://president.uz)

13. [TDYU Hindiston universitetlari bilan hamkorlikni boshladi \(tsul.uz\)](http://tsul.uz)

14. [Бухоро давлат тиббиёт институти Ўзбекистон ОТМлари ичида биринчи бўлиб хорижда ўз филиалини очди - Халқ сўзи \(xs.uz\)](http://xs.uz)

15. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi 2022-yil 28-yanvar 19-son

UDC 93/94

REFORMS CARRIED OUT IN THE FIELD OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Karimjonov Jasurbek Mukhtorjonovich

jasurbek_91@bk.ru

Faculty of history of NUU

In the years of independence, one of the spheres that have undergone reforms in the Republic of Uzbekistan and showed its results is the education system. In Uzbekistan, special attention was paid to science, research on new fields of Science, which serve the rapid development of modern times, was launched. The teaching and research of natural and Exact Sciences has been promoted to the level of Public Policy. Although the law "on Education" adopted on July 2, 1992 in the Republic of Uzbekistan was important in its time, but it could not solve the problems of practical measures for the reform of the educational system, inextricably linking the composition and stages of educational training and educational processes, i.e. ensuring continuity. The accumulated problems in the education system caused the creation of a new law "on Education" adopted on August 29, 1997 and the national program for training personnel. This program, which reflects the essence of the law "on education" of the Republic of Uzbekistan, is intended for the future of the Republican educational system and is aimed at its development. As a result of the implementation of the national program, this sphere was radically reformed, a modern system of continuous education and training was created. Specialists in the areas of development of market relations, advanced methods of Economic Conduct and scientific and technical development of production, knowledge related to foreign economic activity were trained [1].

Higher education is one of the chief components of the continuous education system. This sphere is closely connected with the economy, science, culture and technological process of society. Today, it remains one of the important tasks for all universities to maintain their position in the world educational latitudes, to be an equal partner [2].

On the basis of the law of the Republic of Uzbekistan "on education" and the national program of Personnel Training, strengthening and development of the material technical base of higher educational institutions, equipping them with modern educational laboratory equipment and computer equipment, providing textbooks and educational methodological materials, pedagogical personnel were carried out. During this period, dozens of universities and institutions such as Tashkent Islamic University, the University of world economy and diplomacy were established. The experience of improving the quality of education in higher educational institutions of our country, training of specialties abroad with the support of joint faculties and institutes was established. Increasing the prestige of higher educational institutions in Uzbekistan, increasing the number of non-governmental educational institutions, attracting highly qualified personnel to the sphere and increasing competition are being established.

In 1997, 59 higher educational institutions, 258 secondary special educational institutions, 75 colleges were operating in Uzbekistan, as a result of the transformation of education into the most priority direction of the state policy in 2017, funds allocated from the state budget for education are planned at the level of 33.7 percent of the budget expenditure, the volume of expenses directed to the, More than 100 higher educational institutions are provided with knowledge and education on the basis of a new education system and demonstrate the effectiveness of the educational model of our country.

President of The Republic of Uzbekistan his address to the Oliy Majlis, Miziyoyev stressed that the development of the education system in Uzbekistan is an integral part of the state policy and said: "in the end, it is necessary to further improve the system of science, modern and continuous education. In our people there is a kind word" education and upbringing begin from the cradle". Only enlightenment leads a person to perfection, society to progress. Therefore, public policy in the field of education should be based on the print-out of the system of continuous education, that is, education should start from kindergarten and last a whole life [3].

The decision of the president of the Republic of Uzbekistan on "further development of the higher education system" of April 20, 2017 made a great contribution to the development of Higher Education. In the decision, it was determined that "each higher educational institution closely establishes relations with the leading scientific and educational institutions abroad, introduces the most modern pedagogical technologies, educational programs and educational methodological materials based on international educational standards into the educational process, attracts highly qualified foreign teachers and scientists to scientific and pedagogical activities". In 2018, a total of 13 higher education institutions, including the International University of Tourism "Silk Road" in Samarkand, the University of Puchon of South Korea, the branches of the Universities of Inha, the branch of the University of Webster of the United States began to work in our country. The branch of the Turkish University of Economics and technology in Tashkent, the branch of the Federal higher educational institution of the state budget "Mei" National Research University in Tashkent, the Tashkent branch of the federal state Autonomous University of research" MMFI" National Research Nuclear University, the Belarusian-Uzbek Institute of Applied Technical qualifications are functioning in Tashkent. In accordance with the resolution of the president of the Republic of Uzbekistan dated June 8, 2020 the University of Geological Sciences was established.

As a result of the reforms in higher education, in 2019, a total of 14 new higher education institutions were established: 6 branches of local higher education institutions; 8 branches of foreign higher education institutions. In 14 newly established Higher Education Institutions: 40 new directions of Education (bakalavriatura); 41 new specialties (master's degree) were opened. Target acceptance rates were determined for secondary schools located in remote, remote and mountainous areas where the need for higher education personnel was high. The coverage of young people with higher education reached 28 percent.

Admission to the magistracy amounted to 7705 units, increased by 1.5 times (54%) compared to 2016:

On the basis of the full state grant in the specialties of the natural and engineering-technical sphere, the share of the state grant was increased to 54 % ;

In 55 higher education institutions, training on the basis of joint educational programs was established in cooperation with the leading universities of 21 foreign countries (USA, Germany, Turkey, Finland, France, Holland, Indonesia, Israel, Italy and others). In particular: 83 directions of Education (bakalavriatura) 64 specialties (master's degree).

Together with the qualitative changes in higher education, it is permissible to touch on the Humanities of society in general. For this purpose, attention should be paid to the essence of the decisions made on admission to higher education. With the declaration No. 1 of the state commission meeting of 2020, the distribution of admission indicators on the basis of an additional four-percent state grant for women in the territory of the Republic in relation to the admission indicators on the basis of a general defined state grant to the Universities of the republic was approved. According to him, in the new academic year, an additional 940 quotas were allocated for the day-to-day training form of the nouns bakalavriat for women.

For the 2020/2021 academic year, admission indicators on the basis of an additional two-percent state grant for persons with disabilities were determined in relation to the total number of applicants to the Universities of the Republic. According to him, on a Republican scale, a total of 2799 quotas are allocated for persons with disabilities.

President of The Republic of Uzbekistan Miziyoev's decree "on approval of the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" was signed on October 8, 2019 [4] we observe that this decree has consistently shown the ways of implementing the above points by providing solutions to the long-term problems that have accumulated in higher education, and that higher education has begun a new era of elevation that can meet world standards, serve the future of the country. In this concept, the state in the field of Higher Education – on the basis of the development of Private Partnership, Organization of activities of state and non-state higher education institutions in the regions, increasing the level of coverage with higher education by more than 50 percent, creating a healthy competitive environment in the field, providing at least 10 higher education institutions of the Republic with internationally recognized organizations (Quacquarelli Symonds World University Ranking, , in particular, the National University of Uzbekistan and Samarkand State University set a number of important tasks, including the inclusion of the list of higher education institutions in the top 500 places, ensuring the academic independence of higher education institutions. As well as,

- The number of Universities established on the basis of programs of foreign higher education institutions increases from 23 to 45.

- The creation of electronic forms of educational and scientific literature is increased from 20 to 30 percent.

- Orientation of graduates of the master's specialty to scientific activity rises from 15 percent to 45 percent.

- The share of professors and teachers who have been trained and interned abroad is increased from 2 percent to 20 percent.

- The share of students receiving scholarships in engineering and technical education and training will increase from 20 to 50 percent.

- The coverage of 2019 year population with higher education will increase by 20 per cent by 2030.

- The number of higher education institutions on the basis of non-state, including public-private partnership is increased to 35.

- The number of institutions of higher education in which the credit – system is implemented will also increase from 2 to 85 units.

In the application of this decree there are 114 higher education institutions in the country, 93 of them are local and 21 of them are foreign higher education institutions and their branches. In particular, in the last 3 years, 6 new higher education institutions, 17 branches and 14 branches of foreign higher education institutions were established. On the basis of the proposals of personnel magnifiers, 329 directions of education and 582 master specialties were included in the classifier of Higher Education directions and specialties. In the 2019-2020 academic year, correspondence

education was introduced in 59 higher education institutions, evening education in 10 higher education institutions.

In accordance with the decision, training on the following areas of education and specialties will be established within the framework of the ERASMUS+ CBHE projects of the European Union on the basis of the needs of personnel of the sectors of economy in the higher educational institutions of the Republic starting from the 2020/2021 academic year:

On the project "CLASS": National University of Uzbekistan, Tashkent State University of Uzbek language and literature, Samarkand State Institute of foreign languages" computer linguistics"specialty";

On the project" INTRAS": Andijan Machine-Building Institute, Termez State University, Jizzakh Polytechnic Institute, "uualual transport systems" specialty;

On the project "MECHAUZ": master's degree in Mechatronics and robotics at Andijan Machine-Building Institute;

Bakalavriat education direction "Mechatronics and robotics" at Fergana Polytechnic Institute.

On the project" SPACECO": specialty" satellite communication systems " at Tashkent University of Information Technologies;

On the project "DSinGIS" (Tempus "Ge-UZ"): specialty "Geodesy and Geoinformatics" at Karakalpak State University.

Conclusion. The big reforms in higher education are accompanied by social justice to be sustainable. A compulsory cocktail of children was stopped. Cotton" general action " was reformed. The practice of using the services of teachers and health workers, students ' concentration and employees of other state organizations was almost finished. The existing problems in the higher education system are recognized and an open attitude is expressed. The transparency and mobile speed of the higher education system is increasing. The problems in education and health system have been recognized. Reforms aimed at their solution are being implemented.

References

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1997, 25-б.
2. Сиддиқов Р.Б. Вопросы инноваций в изучении реформирования высшего образования Республики Узбекистан. Ўзбекистон тарихи фанидаги инновациялар (илмий тўплам), “Noshir”, Тошкент, 2012, 232 б.
3. Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Тошкент, “Ўзбекистон, 2019, 29-б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мизиёевнинг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони.

UDC 328/1

PARLIAMENTARY DIPLOMACY OF UZBEKISTAN AS THE MAIN DIRECTION OF PUBLIC DIPLOMACY

Alimardonov Otabek Qudratovich
otabekalimardonov111@gmail.com
National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

From the first years of independence, Uzbekistan has had a well-thought-out foreign policy based on national interests, which has strengthened its prestige in the world community. Over the past

period, it has established diplomatic, political, economic, scientific, technical and cultural ties with many countries around the world based on peace and stability, friendship.

A lot of practical work has been done to increase its prestige in the world and to become a full-fledged subject of international relations. In particular, Uzbekistan's peace-loving, progressive foreign policy has ensured its international recognition as an independent state. This is due, firstly, to the favorable geographical location of the country, secondly, the richness of the country's mineral and mineral resources, and thirdly, the integration of the principles of stability and equality, which allows to implement economic and social policy at the state level. The legal criteria of our foreign policy, first of all, are firmly established in our Constitution, the Law "On approval of the Concept of foreign policy of the Republic of Uzbekistan."

Today, parliamentary diplomacy also plays an important role in strengthening international relations and pursuing a constructive foreign policy. The current stage of development of parliamentarism is characterized not only by its representation, legislative activity, but also its active participation in foreign policy relations. In addition, this type of people's diplomacy is an effective tool for building mutual trust and solidarity between the countries of the world. At the same time, attention will be paid to the wide use of the opportunities of friendship groups with the parliaments of foreign countries. Over the past short period, our national parliament has become an active participant in many influential international inter-parliamentary organizations. In this regard, relations with the parliaments of foreign countries are becoming stronger in our country.

The inter-parliamentary groups of the Oliy Majlis include more than 90 members of parliament, and more than 230 parliamentarians in cooperation with the parliament of Uzbekistan abroad. The parliaments of about 40 countries have established various structures of cooperation with the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. The aim is to establish direct dialogue and unite members of parliament. Within the framework of the inter-parliamentary groups, memorandums of cooperation were signed with the parliaments of the United Kingdom, Italy, Canada and Latvia. At the same time, from 2015 to 2018, mutual visits of more than 50 parliamentary delegations were organized. Meetings of the Uzbekistan-EU Parliamentary Cooperation Committee are held annually. To date, more than a dozen events have been organized within the committee.

Since October 2017, our country has restored its membership in the Inter-Parliamentary Union, and our delegation is actively participating in the sessions of this organization. It is noteworthy that the participation of parliamentary delegations of the Oliy Majlis in the sessions of the CIS Interparliamentary Assembly and the OSCE Parliamentary Assembly is ensured. This means that parliamentary diplomacy, as an integral part of the foreign policy of our country, has a significant impact on the content, level and prospects of international relations. In this regard, parliamentary diplomacy is the reliable protection of the rights and interests of the state and its citizens abroad through the implementation of the goals and objectives of the foreign policy of the Republic of Uzbekistan, the development of mutual understanding and trust between states, the formation of a positive international image. is an important mechanism of doing.

In modern international relations, the concept of "parliamentary diplomacy" is seen as a tool between traditional intergovernmental relations and comprehensive people's diplomacy. Parliamentary diplomacy plays an important role in creating a legal basis for bilateral and multilateral relations with foreign countries and international organizations, harmonizing national legislation with the requirements of international cooperation.

The correct and rational use of the opportunities of parliamentary diplomacy in Uzbekistan will increase the country's prestige in the world and increase the number of friends abroad. It will provide practical assistance in promoting the development of interregional relations and enhancing the role of people's diplomacy in strengthening trust and solidarity between states. In this regard, a deep understanding and wide dissemination of the essence of parliamentary diplomacy imposes a number of responsibilities on the Oliy Majlis of Uzbekistan. An analysis of the national legal framework revealed that the sector was not sufficiently regulated. Interparliamentary groups, commissions, commissions on cooperation through amendments and additions to the Law "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Uzbekistan" the establishment

of committees, working groups and other structures was clarified. They also determined the procedure for organizing official parliamentary delegations of the Oliy Majlis from the Republic of Uzbekistan to foreign countries.

It should be noted that this law will further improve the mechanism of establishing other structures for cooperation with the parliaments of foreign countries. At the same time, it contributes to the development of progressive dialogue between the partner countries, the promotion of cultural, social and business ties, in particular, the effectiveness of the exchange of experience in the legislative process.

In order to comprehensively develop parliamentary diplomacy in Uzbekistan, the Joint Resolution of the Council of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan and the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan dated September 25, 2020 № 481-IV / KQ-132-IV approved the Concept of Parliamentary Diplomacy of the Republic of Uzbekistan. The Concept reflects the goals, objectives and principles of parliamentary diplomacy, as well as the main factors influencing the formation of parliamentary diplomacy in Uzbekistan and the mechanisms for the implementation of parliamentary diplomacy. In particular, it reads: "Parliamentary diplomacy is a tool of the Oliy Majlis to promote the interests of the Republic of Uzbekistan in the world arena, increase its international prestige, develop bilateral and multilateral relations with foreign countries, parliaments of other countries, international parliamentary structures and international organizations. will be used to share experiences with The following are the priorities of parliamentary diplomacy of the Republic of Uzbekistan:

- development of inter-parliamentary cooperation with parliaments of other countries;
- active participation of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan in the activities of international inter-parliamentary organizations;
- strengthening and expanding inter-parliamentary cooperation in the study of the legislative process of foreign countries;
- Improving the system of cooperation with scientific-expert and information-analytical services of parliaments of other countries;
- Informing the international community about the ongoing reforms in the country;
- promotion of the initiatives of the Republic of Uzbekistan in the international arena;
- Strengthening the international prestige of the Republic of Uzbekistan;
- Improving the legal framework for the protection of the rights and interests of citizens and legal entities of the Republic of Uzbekistan abroad, as well as support for compatriots;
- Assistance in ensuring international and regional security.

Parliamentary diplomacy plays an important role in the implementation of foreign policy and foreign economic tasks of the Republic of Uzbekistan. It provides an opportunity not only to strengthen cooperation with parliaments of other countries, international parliamentary structures, but also to intensify mutually beneficial bilateral and multilateral relations, deepen cooperation with the UN, PAI, EU, OSCE, SCO, CIS and other influential international organizations.

In today's era of fundamental changes in international relations, the role of parliamentary diplomacy in the implementation of foreign policy of our country is becoming clear. One of the important tasks of the Oliy Majlis is to strengthen the role of parliamentary diplomacy, in particular, to enhance the prestige of our country in the international arena, to participate in active foreign policy. To this end, the Parliament of Uzbekistan holds a number of conferences and seminars. On May 22, 2020, the Committee on International Affairs and Interparliamentary Relations of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis held a video conference on "Parliamentary diplomacy - an important tool for strengthening the image of the new Uzbekistan in the international arena."

Deputies of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis, members of the Senate, the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan took part in the video conferences. The participation of officials, professors and teachers of the University of World Economy and Diplomacy, experts in the field and the media will provide a professional approach to the issue.

Undoubtedly, one of the most effective ways to implement parliamentary diplomacy is to establish cooperation groups with the parliaments of foreign countries and to coordinate their activities.

It should be noted that the inter-parliamentary cooperation groups serve as a permanent platform for developing relations with the legislatures of foreign countries. The establishment of such groups does not impose any additional obligations on the state, including financial allocations. On the contrary, it is a convenient mechanism for open, constructive and lively communication with foreign partners. Cooperation groups are, as a rule, formed on the principle of mutual equality, ie the creation of a similar cooperation group in the parliament of the relevant foreign state.

The experience of most countries of the world shows that the potential of parliamentary cooperation groups can be effectively used not only with the legislature of a particular foreign country, but also with other bodies of the state. Partnership groups are usually formed with countries that have a high level of interaction or where these contacts need to be revitalized. We can now see that about 100 inter-parliamentary cooperation groups have been established in the legislatures of some developed countries.

In 2015-2019, the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan had cooperation groups with the legislatures of 28 countries, and in 2020, cooperation groups with 42 countries and 1 parliament of the European Union were established.

Unfortunately, due to the pandemic, mutual visits of international parliamentary delegations, including inter-parliamentary cooperation groups, have slowed down somewhat. However, in order to maintain international relations, strengthen and develop inter-parliamentary cooperation, a number of online meetings and conferences are organized between the groups of inter-parliamentary friendship and cooperation.

Despite the global pandemic, the issues of further development of parliamentary diplomatic relations between the two countries and the joint fight against coronavirus remain important. In this context, the parliaments of Uzbekistan and Latvia continue the dialogue online. One of such dialogues is the 1st meeting of the Inter-Parliamentary Friendship Group for Cooperation with the Latvian Seimas of the Oliy Majlis, which took place on February 3, 2021.

In short, the broad involvement of civil society institutions in the inter-parliamentary dialogue will contribute to the formation of a system of public diplomacy and strengthen friendly interstate relations. The formation and functioning of inter-parliamentary cooperation groups in the Oliy Majlis will further strengthen permanent cooperation with the parliaments of foreign countries, establish close ties in the socio-political, economic, cultural spheres, as well as to actively attract foreign investment. These cooperation groups will provide comprehensive assistance in establishing mutual exchange of experience and information with foreign parliaments, organizing joint events and visits, and strengthening friendly relations between the two countries. In addition, the cooperation groups also serve as an effective mechanism for conveying the essence of the ongoing reforms in our country to the international community.

References

1. Алмардонов О.Қ. Халқ дипломатияси – Ўзбекистоннинг Хитой билан ҳамкорлик алоқалари // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – 2017 йил 5-сон. Тарих туркуми.– Б. 24-26. (07.00.00. №22).
2. Алмардонов О.Қ. Ўзбекистон ва Вьетнам ўртасида халқ дипломатиясининг ривожланиши // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – 2018 йил 1/2-сон. Тарих туркуми. –Б. 6-10. (07.00.00. №22).
3. Алмардонов О.Қ. Халқ дипломатиясининг назарий асосларига доир // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. 2020 йил 1/3 сон. Тарих туркуми. –Б. 7-11. (07.00.00. №22).
4. Алмардонов О.Қ. Некоторые аспекты народной дипломатии между Узбекистаном и Турцией // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. 2020 йил 1/4-сон. Тарих туркуми. – Б. 6-10. (07.00.00. №22).

5. Алмардонов О.Қ. Public diplomacy relations of Uzbekistan with Malaysia during the years of independence. Look to the past. 2020, vol.11, issue 3, pp.17-25. (07.00.00. №48).
6. Алмардонов О.Қ. The role of People’s diplomacy in Uzbekistan’s friendly relations with South Korea and Japan // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD) 2020 P.243-247. (07.00.00. SJIF 7.001 №23)
7. Алмардонов О.Қ. The concept, Genesis and evolution of Public diplomacy // EPRA International Journal of MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (IJMR) Monthly, Peer Reviewed (refereed) and Indexed International Journal Volume-6 Issue-9 September 2020 P.287-291. (07.00.00. SJIF 7.032 №23)
8. Алмардонов О.Қ. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашда халқ диплома-тиясининг тутган ўрни. // «Бағрикенглик – ўзаро ишончли ривожлантиришнинг воситаси сифатида» халқаро илмий анжуман. – Тошкент-2018. – Б. 300-304.
9. Алмардонов О.Қ. Некоторые аспекты народной дипломатии между странами Центральной Азии и Китаем (на примере взаимоотношений Узбекистана и Китая). // Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави Материалы I-я Международная конференция «Великий Шелковый путь – дорога мира, согласия и стабильности» – Казахстан, Туркистан– 2019. – Б. 109-115.
10. Выступление Президента США Д.Эйзенхауэра. Пресс-конференция, г.Вашингтон, Белый дом. 1956 г.
11. Asuka Ogawa SISTER CITY AS A PRESERVATION STRATEGY Submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree Master of Science in Historic Preservation Graduate School of Architecture, Planning and Preservation Columbia University May 2012 С.11.
12. Бекмуродов М., Қуронбоев Қ., Тангриев Л. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.
13. “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. // “Халқ сўзи” газетаси, 2017, 23 май.
14. ЎзРВМ ММХМДАҚ ЖА // “Ўзаро ҳамкорлик-шериклик ўрнатган Ўзбекистон ва хорижий давлатларнинг шаҳар ва вилоятлари рўйхати” 2020 й ПДФ .1- 4 варақлар.
15. Ўша жойда. 1-4 варақлар.
16. Ўша жойда. 1-4 варақлар.
17. ЎзРВМ ММХМДАҚ ЖА // “Ўзаро ҳамкорлик-шериклик ўрнатган Ўзбекистон ва хорижий давлатларнинг шаҳар ва вилоятлари рўйхати” 2020 й ПДФ .1- 4 варақлар.
18. ЎзРВМ ММХМДАҚ ЖА // Сирдарё вилояти ҳокимияти томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари кўмитасига тақдим этилган расмий маълумот. 2 жилд 17 варақ
19. ЎзРВМ ММХМДАҚ ЖА 2 жилд 5 варақ
20. ЎзРВМ ММХМДАҚ ЖА 2 жилд 6 варақ

UDC 93/94

ACTIVITIES AND HISTORY OF THE MUSLIM BOARD OF UZBEKISTAN

Kurbonov Bekjon

Master of the Faculty of History
National University of Uzbekistan

The Office of Muslims of Uzbekistan is an official religious organization that unites Muslims in the country, meets their needs in Islam, ensures their unity and solidarity, as well as meets the

needs of Muslims in religious education, provides them with spiritual guidance and patronage. and is an independent organization. It also directs the activities of mosques and religious schools in the country in order to create the necessary conditions to meet their religious needs and ensures their joint activities. In addition, one of the important activities of the Office of Muslims of Uzbekistan is to ensure that Muslims in our country have a good relationship with each other and with representatives of other nationalities and religions.

The office was originally established in 1943 and is known as the Central Asian and Kazakh Muslim Religious Board. During the most difficult times of World War II, the attitude of the people of the former Soviet Union towards Islam began to change for the better. Instead of atheism, Uzbeks have escaped Muslim tolerance. At the request of the local population, a group of activists led by Hazrat Eshan Babakhan asked the chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR, Yuldash Akhunboboev, for permission to form an organization uniting Muslims. Akhunboboev will negotiate with Moscow and get permission. In 1943, in Moscow, Eshan Babakhan met with Joseph Stalin. Stalin tells him to convene a congress of Muslim clerics, to offer them practical ways to help them win the war [1]. Thus, the 160-member congress decided to establish a religious board of Muslims of Central Asia and Kazakhstan and elect Eshan Babakhan as mufti. As an organizational structure of the Board, the Board (11 people), the Audit Board (5 people) and the Judges in the Republics begin their work. In 1957, Ziyovuddin Khan ibn Eshan Babakhan was elected Mufti. At the initiative of the new mufti, copies and translations of the Holy Quran, a collection of hadiths of Imam al-Bukhari "Al-Jami 'as-Sahih" were published in the USSR, and the establishment of the Tashkent Islamic Institute named after Imam Bukhari in 1971 in the building of the Mosque in Tashkent paved the way for religious education [2].

In 1990, the Kazakh judiciary withdrew from the religious administration and the Muslim Board of Kazakhstan was established. On February 27, 1992, the 5th Congress of Muslims of Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Karakalpakstan decided to rename it the Movarounnahr Muslim Board. In accordance with the Regulation approved by the Council of Ulema of the Muslims of Movarounnahr on December 4, 1995, the name of Muslim Board of Movarounnahr was changed to Muslim Board of Uzbekistan.

Through the mosques, the Office of the Muslims of Uzbekistan assists Muslims in the accurate and correct interpretation of Islamic precepts, collects and studies rare manuscripts and books on the history of Islam, and organizes pilgrimages to holy sites. The department has also carried out a wide range of charitable activities and established the Vaqf Public Charitable Foundation.

As of today (01.03.2022), 2101 mosques are functioning under the auspices of the Muslim Board of Uzbekistan. More than 5,000 imams, deputy imams and muezzins serve citizens in mosques.

The Tashkent Islamic Institute under the Muslim Board of Uzbekistan, Mir Arab Higher Madrasah, School of Hadith Studies and 9 secondary special Islamic educational institutions, including 2 women's madrassas, are taking advantage of the opportunities. More than 1,100 young people are currently receiving religious education there. The Center for Islamic Civilization, Imam Bukhari and Imam Termezi International Research Centers also serve to study and promote our rich scientific and historical heritage.

Movarounnahr Publishing House and Shamsiddinkhon Bobokhonov Publishing and Printing House operate under the auspices of the Muslim Board of Uzbekistan. Also, the magazines "Hidoyat" and "Muminalar", the newspaper "Islam Nuri" are published as periodicals of the Muslim Board of Uzbekistan.

The religious body headed by the current chairman of the Muslim Board of Uzbekistan, Mufti Nuriddin Kholiknazarov, operates on the basis of the following structure:

- High Board (Chairman, his deputies and members of the board),
- Department of Mosques,
- Department of International Relations,
- Fatwa Department,
- Department of Education and Training,
- Personnel departments,

Secretariat.

The supreme governing body of the Muslim Board of Uzbekistan is the Supreme Executive Body of the Council of Ulema, headed by the Mufti. The Deputy Mufti and legal advisers, as well as department heads, provide assistance. The Office has appointed representatives in the provinces and the Republic of Karakalpakstan and carries out all activities related to the religious life of Muslims in cooperation with them.

References

1. Ислам и мусульмане в Стране Советов, Москва, 1980.
2. Усманходжаев А. Жизнь муфтиев Бабахановых: служение возрождению Ислама в Советском Союзе. – М. – Нижний Новгород: ИД «Медина», 2008.
3. www.muslim.uz / www.hidoyat.uz / www.vaqf.uz

УДК 392.9

ОБРАЗОВАНИЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ВОПРОСЫ

Абдувосиева Сафура Иброхимжон кизи
Национальный университет Узбекистана

В настоящее время в Узбекистане ведется эффективная работа над ролью женщин, их полноправным авторитетом в обществе, их образованием, трудоустройством и продвижением по службе. Касаясь вопроса женщин, Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев в своем выступлении отметил, что «охрана здоровья матери и ребенка, трудоустройство с учетом условий жизни женщин, мы считаем своей важнейшей задачей создать всестороннюю возможность облегчить бремя наших сестер, продолжить государственную политику по повышению роли и престижа женщин в нашей общественно-политической жизни» [1, 12] государственной задачей является полное восстановление женского престижа и статуса.

Почти столетие назад в центре внимания прогрессивных джадидов Туркестана, стояли такие вопросы как возвышение женщин в обществе, их образование, права, отношение к женщинам в обществе в целом, и, в первую очередь, их образование. Это означает, что в конце XIX века и начале XX века данные проблемы были столь же важны, как и роль женщины в обществе сегодня. Изучение и анализ этой ситуации и введение в научный оборот взглядов наших джадидов актуальны и сегодня.

Статья построена на принципах общепринятых исторических методов - исторического, сравнительно-логического анализа, непротиворечивости, объективности. В ней отражены взгляды джадидов Туркестана на проблему грамотности женщин.

Уровень исследований на эту тему отражен во многих научных исследованиях и работах по джадидизму, в том числе в книге Шухрата Ризаева «Джадидская драма» (Т.: Шарк, 1997) «Джадидизм: реформа, обновление, борьба за независимое развитие» (Ташкент «Университет» 1999г.) «Новая история Узбекистана. Первая книга. Туркестан в колониальный период царской России» (Шарк, Т., 2000), «Средняя Азия в начале XX века: борьба за реформы, обновление, развитие и независимость (джадидизм, автономия, независимость)» (Т., «Манавият», 2001), Туркестанский джадидизм и проблемы независимости. Сборник научных статей (1996 г.), новые размышления о жизни и деятельности Файзуллы Ходжаева (Т.: «Наука», 1997 г.), Зиёев Х. «Борьба против российской агрессии и господства в Туркестане» (Т.: Шарк, 1998), Зиёева.Д. Туркестанское национально-освободительное движение (Т., «Литература и искусство», 2000), Азамходжаев С. «За единство Туркестана (страницы из истории нашей независимости)» (Т.: «Наука», 1995), Азамходжаев С. "Автономия Туркестана" (Т.: "Духовность", 2000), Абдуазимова Н. "Становление и развитие журналистики в Узбекистане: (конец XIX - начало XX вв.)" (Т.: "Наука", 1998), Исследовательская работа Д. Раджабовой «Вопрос молодежи и женщин во взглядах туркестанских джадидов».

Если мы посмотрим на духовную жизнь страны в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков, то популярная верховая езда в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков служила начальным образованием для девочек, которым обучали бибахалифы или бибиотины. В школьные годы девочки под руководством своего бибиотина в основном занимались «еженедельниками», читая по 2-3 суры Корана. Другие суры Корана преподавались дома. «Науки для девочек совершенно излишни, учите девочек шить, шить и вязать, а чтение и письмо отложите», — говорится в литературе. Редко девочек учили читать, а тем более писать на мероприятиях, и большинство девушек в основном занимались дневными молитвами. В школах Туркестана девочки больше изучали персидскую и турецкую поэзию и меньше внимания уделяли письму. Обучение девочек заканчивалось, когда они заканчивали школу. Хотя в некоторых местах были школы для девочек, родители прекращали обучение своих дочерей через год, обычно отсылая их в очень раннем возрасте. Все это было одной из особенностей туркестанского школьного образования конца XIX - начала XX веков.

Исмаилбек Гаспринский открыл в 1884 г. школу Усул Джадид, опубликовал свои идеи по реформированию системы образования в газете «Таржимон». Одной из задач, стоявших перед системой образования, было уделить особое внимание образованию девочек [2, 34].

Джадиды подчеркивали, что воспитание детей находится в руках женщин, и Садриддин Айни высказал следующее мнение: «Джадиды указывали, что решающую роль в этом воспитании играет мать, которая больше занимается детьми, и что пренебрежительное отношение матери к воспитанию ребенка может привести к трагическим последствиям».

Абдурауф Фитрат считает, что для того, чтобы будущие поколения не были несознательными, нежелающими учиться, необразованными, невежественными сами, женщины должны быть образованными, осведомленными о здоровье и воспитании детей [4, 56]. Воспитание он считает очень важным общественным явлением, процессом и констатирует, что «сложной задачей в семье является воспитание детей, которая ложится на плечи супружеской пары после рождения ребенка» [4, 65]. В целом, во взглядах джадидов на проблему семьи, у Фитрата «Первое воспитание (семейное воспитание) есть самое главное из воспитания. Его влияние прочно укоренено в человеческой природе» [5, 89].

Фитрат подчеркнул, что наука необходима для религиозных и светских дел, и что девочки должны сначала изучать грамоту и счет, а затем религиозные науки. «Чтобы они приобрели профессию, они должны владеть одной из высших наук, а именно медициной, ремеслами, образованием, правом» [4, 18]. Взяв это за основу, джадиды выступают за необходимость открытия школ для девочек и увеличения их числа. Таким образом, они противостоят старому образу жизни, старым моральным нормам, принудительному браку девушек.

Джадиды пытались объяснить особую роль образованной женщины в семье и обществе. Источники говорят: «Надо воспитывать жен и воспитывать их, чтобы они умели хорошо обращаться с мужьями и воспитывать детей» [5, 110].

Джадиды на свои средства открывали новые методические школы, устраивая совместное обучение мальчиков и девочек. В одной из таких школ Абдулкадир Шакури начал вместе учить мальчиков и девочек в Самарканде, а его жена помогала учить девочек [6, 178]. Дело Абдулкадира Шакури вызвало гнев местных богатых священнослужителей. Однако подобные школы стали открываться и в других городах Туркестана.

Эшонходжа Ханходжаев обучал 3 девочек в школе нового метода в Ташкенте и 15 девочек в школе Собиржона Рахимова [7, 304]. В 1913 году Мухаммаджон Холики сначала основал «усул джадид», а затем и школу для девочек в махалле Галчасой города Коканда. Дочь ее сестры Солияхан Абдухолик преподавала там. В школе Абдуллы Авлони девочки также учились вместе с мальчиками [7, 307].

В стихотворении Тавалло «Наши родные и соотечественницы угнетали девиц с языка» [8, 67] девушки просят научить их уберечь себя от «разрушения» и «порицания», дать им свободу. Они даже поднимают вопрос о семье, равенстве и счастливой, любящей и верной жизни в будущем.

Во взглядах джадидов находят отражение пороки, связанные с общественной жизнью женщин, мешавшие развитию общества: отсталость просвещения, горе, наследственность, указания избавиться от средневековых отношений. По мнению джадидов, женщинам необходимо осознавать свои женские права, стремиться к их восстановлению, защищать от унижения, использовать возможности религиозного и светского образования, чтобы стать равноправными членами общества.

В таких условиях узбекские женщины, наряду с такими просветителями Зухриддин Фатхиддинзода, Рауф Музаффарзода, Абдулла Авлони, Тавалло, Чолпон, Убайдулло, Хамза, Мирмухсин, Нозимаханум, Лайлиханум, были в числе ведущих интеллектуалов того времени, написали и опубликовали ряд публицистических статей. Посвященных освещению общественной, политической жизни, быта, их отношения к науке, профессии, месту в обществе [9, 123].

Бехбуди, отец туркестанских джадидов, связывал пробуждение нации с освобождением от многовекового рабства и развитием духовной стороны народа [10, 12]. Во-первых, поднять до уровня совершенства детей, которые являются будущим нации, путем создания новых джадидских школ, в совершенстве обучающих религиозным и светским знаниям. Во-вторых, повысить осведомленность общественности путем организации журналов. В-третьих, он создал театральные труппы, чтобы разоблачать некоторые пороки нации и продвигать её культуру.

Подчеркивая роль семьи и школы в воспитании детей, Бехбуди подчеркивает необходимость уделять внимание их физическому и гигиеническому воспитанию. Такие взгляды он высказывает в своей статье «Защита здоровой семьи» [11, 81-82]. «Детям нельзя позволять читать романтические стихи с раннего возраста», — сказал он. Особенно он заботится о воспитании девочек. Девочки, достигшие четырнадцатилетнего возраста, должны в это время находиться под тщательным наблюдением, а их внешний вид и внутреннее воспитание должны быть приведены в соответствие с требованиями здоровья и шариата. В этом случае необходимо носить теплую одежду, чтобы защитить девушек от различных заболеваний, ослабляющих их организм» [11, 81-82] — говорится в его статье. Бехбудийская свадьба — пустая трата денег, потраченных на церемонии, отправку детей в государственные школы, отправку учеников в Мекку и Медину, Египет, Стамбул, русскую медицину и аптеки для воспитания религиозных, светских и современных людей.

«Правда» (№ 37) Ибрагима Даврона, юриста, педагога и поэта, опубликованная лишь в нескольких номерах Туркестанской областной газеты [12, 131] в 1908 г., Мирзы Тошпулат Алимбой углы «Открытое письмо к слабым дать права слабым» (№81), «Старая ванная, старые тоа» (№82), «Немой» имама Бурунова (№83), Файзулах «Нужны ли знания женщинам?» (№ 1909, № 62), «Женщины не равны мужчинам» (№ 1912, № 72), «Может ли женщина быть судьей?» (1912, № 54), «Сочинение мусульманина о равенстве» (1913, № 91–93), «Голос мусульман (о равенстве женщин)» (1914, № 4) обсуждают права и образование местных женщин, одну из главных проблем общественной жизни Туркестана.

Политические события 1917 г. в России, и особенно в Туркестане, сыграли ключевую роль в решении вышеуказанных вопросов. Джадиды утверждали, что участие женщин в выборах в Думу также должно играть ключевую роль. Пункт 4 постановления, принятого 20 августа 1917 года на собрании актива местной организации «Шорои Исламия» в Маргилане по поводу образования и отделения партии федералистов, гласит: женщина это или нет, верно избирать и быть избранным независимо от класса, религии или секты» [13, 78]. Именно поэтому туркестанские джадиды в своих статьях и выступлениях в периодической печати подчеркивали необходимость активного участия женщин в избирательном процессе, внедрения политической самостоятельности и демократии, необходимости многопартийности и широкой общественной активности, чем способствовали внедрению в жизнь передовых взглядов.

Однако из-за конфликта между джадидами и властью возникли разногласия по поводу участия женщин-священнослужителей в выборах. В частности, Шамс Наджми, прогрессист из

Андижана, говорил, как они сопротивляются участию в выборах в рамках этикета и морали» [14, 5].

Даже Исмаилбек Гаспринский в своей книге «Дорур Рохат» пишет, что жена эмира Хадижабону вмешивалась в дела государства и занимала различные должности, например женщину-судью [15, 68].

Вот почему джадиды призывали к эмансипации женщин-мусульманок, к равенству, а значит, и к пути развития, науки, просвещения, изучения мирских дел, и их услуги были неопределимы. Самое главное, их стремление участвовать в общественных делах наравне с мужчинами, участвовать в выборах показывало, что туркестанские просветители стремились одними из первых на Востоке приобрести свободу.

В заключение можно сказать, что джадидская интеллигенция, в целях повышения духовного потенциала женщин, прежде всего, наладила школьное образование, обучала их светским наукам, а также религиозным наукам при обучении их миру. Они издавали газеты и журналы, чтобы показать достижения женщин во всем мире и воспитать их, чтобы они могли отстаивать свои права и политические свободы, потому что образование следующего поколения было в первую очередь в руках этих женщин.

Список использованных источников

1. Мирзиёев. Ш. Вместе мы построим свободное и процветающее демократическое государство Узбекистан. -Т.: Узбекистан.2016. С-12.
2. Косимов Б. Исмаилбек Гаспринский - Т.: Мерос. 1992. 34 с.
3. Айни С. Мусульманская жизнь Туркестанской областной газеты. 1906. 16-19 июля. С-5.
4. Фитрат А. Семья и процедуры управления семьей. / Отв. ред. Алимова Д.; Тардж. Ш. Вохидов. - Т.: «Манавият», 1998. С-56.
5. Фитрат А. Избранные произведения: В 2 т. / Редколлегия: О.Шарафиддинов и др.: Подготовил и комментировал Х.Болтабоев; Главный редактор Н.Каримов, - Т.: «Манавият», 2000. С-89.
6. Идеиные основы современного просветительского движения. - Т.: «Ташкентский исламский университет» 2016. С-178.
7. Касимов Б. Национальное пробуждение: мужество, просвещение, преданность. - Т.: «Манавият», 2002. С-304.
8. Сценаристы в жертве находятся на государственной службе. Редколлегия: Б. Хасанов и др. Главный редактор: Б. Хасанов. - Т.: «Фан». 2013. С-67.
9. Раджабова Д. Проблема молодежи и женщин во взглядах туркестанских джадидов. (Конец XIX - начало XX вв.). Написал диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Т., 2003. С-123.
10. Роль наследия Бехбуди в продвижении национальной идеологии. Ответственные редакторы: Б. Хасанов, Н. Каримов. - Т. 2014. С-12.
11. Бехбуди М. Избранные произведения. // Сборник, предисловие и комментарии: Б.Касимов 2-е издание, исправленное и дополненное. Т.: «Манавият», 1999. С-81-82.
12. Каталог национальной печатной библиографии Зала редких изданий Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои. - Ташкент. 2010. С-131.
13. Агзамходжаев С. Туркестанская автономия. - Т.: «Манавият», 2000. С-78.
14. Шамс Наджмий. Женский вопрос в связи с выборами // 1917. 25 июля.
15. Косимов Б. Исмаилбек Гаспринский - Т.: Мерос. 1992. 68 с.

СЕМЕЙ ӨНІРІНДЕГІ ОҚУ ОРЫНДАРЫНА ҚАБЫЛДАУ ШАРТТАРЫ (1897 ЖЫЛ)

Айтенев Жасулан Куанышевич

i-10-off@bk.ru

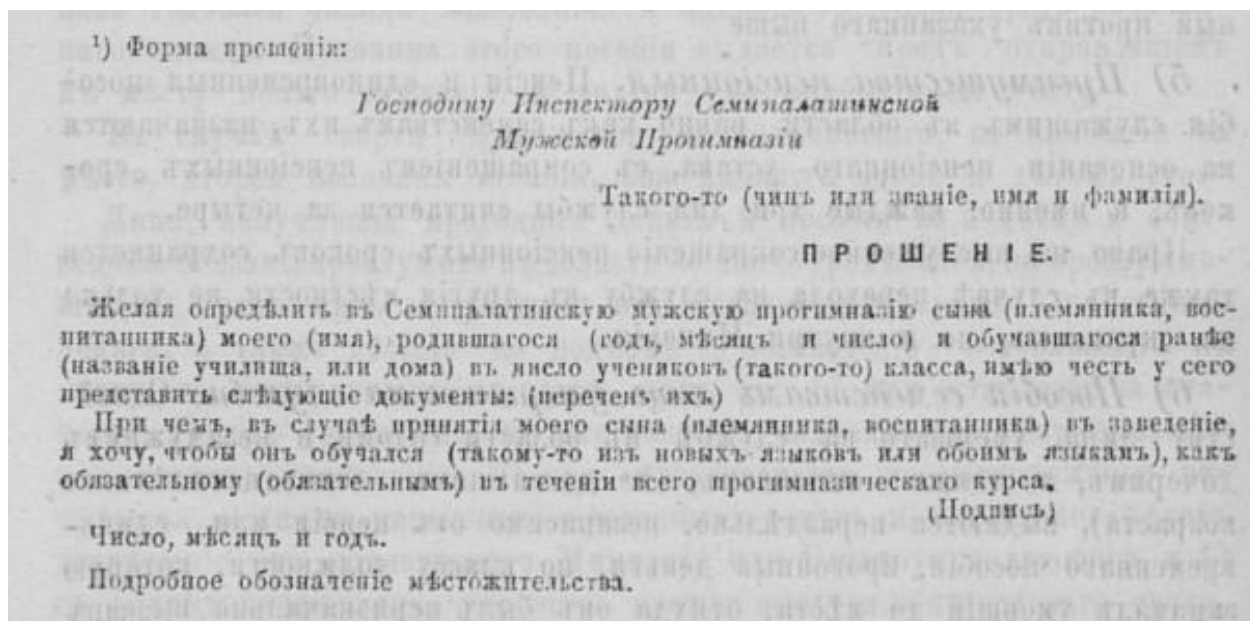
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті,
Археология және этнология кафедрасының докторанты
Ғылыми жетекші – Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Ерлер гимназиясы

(Семипалатинская мужская гимназия)

Қазіргі уақытта еліміздің білім жүйесіне нұқсан келтірген Коронавирустық инфекция (CoronaVirus) білім сапасының төмендеуіне әсер етті. Карантин жүйесі өткен ғасырларда да қалыптасуының дәлелі ретінде мақалада көрсетілген. Семей өңірі Қазақстан бойынша білім беру саласында алдығы орында болған және болып қалады. XIX ғасырда оқу орындары ережеге сәйкес оқушылардың денсаулығы мен білім алуына ерекше мән берген. Мысал ретінде қаламыздың тарихында ерекше орын алатын ерлер гимназиясы мен қыздар гимназиясының үміткерлерін қабылдау өтініштері мен тарихи құжаттар ұсынылды.

Ерлер гимназиясының барлық сыныптарына құжат қабылдау жыл сайын оқу жылы 7-ші тамыз бен 14-ші тамыз аралығында басталады. Оқуға қабылдау күні қала баспанаханаларында шығарылатын газеттерде жарияланады. Мысалға оқуға түсе алмаған үміткерлер келесі жылдың тамыз айында гимназия басшылығына өтініш жазып қабылданады (1 сурет).

Өтініш үлгісі - 1 сурет

Өтінішпен қатар: туу туралы куәлік, ата-анасының шені жайында куәлік (шенеунік, дворяндар, дін қызметкерлерінің балалары үшін), қарапайым отбасынан шыққан үміткерлерге тұрғылықты жерінен және шешекке қарсы екпе алғандығы туралы анықтама талап етіледі.

Семипалатинскъ.

Мужская гимназія

2 сурет

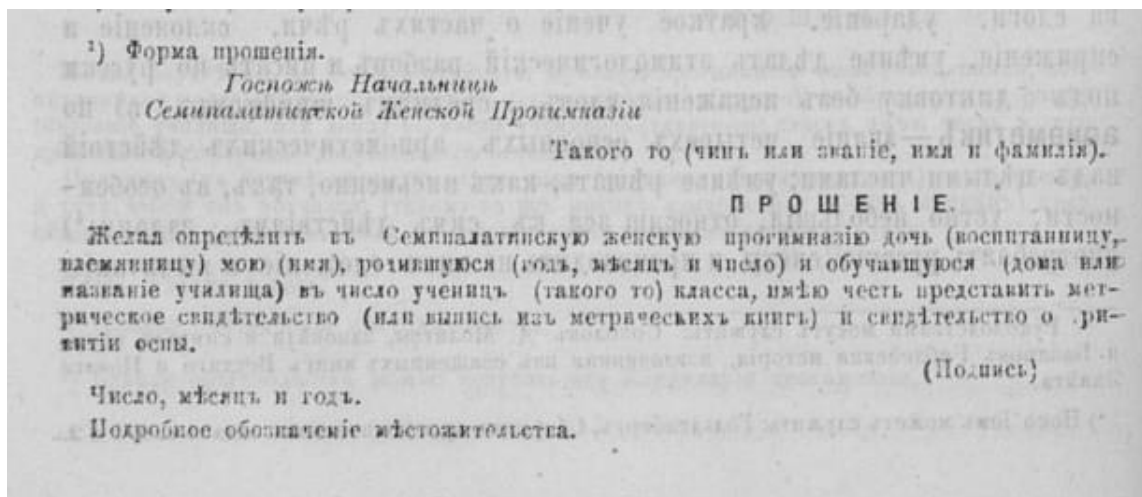
I-ші сыныпқа 10-12 жас аралығында, II-ші сыныпқа 11-13 жас аралығында, III-ші сыныпқа 12-14 жас аралығында, IV-ші сыныпқа 13-15 жас аралығындағы үміткерлер гимназия қабырғасында оқуға мүмкіндік алатын *(Кейбір себептерге байланысты педагогикалық кеңес мүшелері үміткерлерді қабылдауда жас ерекшелігіне өзгешеліктер енгізеді)*. I-ші сыныпқа түскен оқушылар орыс тілінен жылдам оқу, әңгімелеу, үй тапсырмасына берілген өлең жолдарын жаттауға, грамматикаға үйренді. Арифметика жазбаша және ойша есеп шығару жолдарын және т.б. пәндер оқыды.

Оқушының келесі сыныпқа көшу талаптары Халықтық Ағарту Министрлігінің ұйғарымы бойынша жүзеге асырылады. 1872 жылы 31 мамырда бекітілген ережеге сәйкес IV-ші сыныпты бітірген 11-13 жастағы оқушылар қалалық училищеге ешқандай сынақсыз оқуға тапсыра алады. Оқу ақысы жылына 40 рубль.

Қыздар гимназиясы

(Семипалатинская женская гимназия)

Қыздар гимназиясының барлық сыныптарына құжат қабылдау жыл сайын оқу жылы 7-ші тамыз бен 14-ші тамыз аралығында басталады. Мысалға оқуға түсе алмаған үміткерлер келесі жылдың тамыз айында гимназия басшысына өтініш жазып қабылданатын (3 сурет).

Өтініш үлгісі - (3 сурет)

Өтінішпен қатар: туу туралы куәлік, ата-анасының шені жайында куәлік (шенеунік, дворяндар, дін қызметкерлерінің балалары үшін), қарапайым отбасынан шыққан үміткерлерге тұрғылықты жерінен және шешекке қарсы екпе алғандығы туралы анықтама талап етіледі.

Бастауыш сыныпқа 8-10 жас, I-ші сыныпқа 10-12 жас, II-ші сыныпқа 11-13 жас, III-ші сыныпқа 12-14 жас, IV-ші сыныпқа 13-15 жас, V-ші сыныпқа 13-15 жас аралығындағы үміткерлер гимназия қабырғасында оқуға мүмкіндік алады (*Кейбір себептерге байланысты педагогикалық кеңес мүшелері үміткерлерді қабылдауда жас ерекшелігіне өзгешеліктер енгізеді*).

4 сурет

Қыздар гимназиясына қабылданған оқушылар жылына: бастауыш сыныпта 8 рубль, басқа сыныптарда міндетті пәндерге 16 рубль, міндетті емес пәндерге 2 рубль, француз тіліне 6 рубль төлеп отырды.

Жұқпалы ауру болған жағдайда оқушыларды мектептен оқшаулау мерзімінің кестесі

(Ішкі Істер Министрлігі Медициналық Кеңесінің Қаулысы 14 қазан 1886 жыл)

Оқшаулау ұзақтығы	Оқушы мектепке жіберіледі
Дифтериядан (Күл ауруы) кейін 14 күн	Емделуші сауығып, тамағының ауырғаны басылып, денсаулығы орнығып 3 аптадан кейін
Скарлатинадан (Жәншау) кейін 14 күн	Оқушы денсаулығы орныққан соң 5 аптадан кейін
Қызылшадан (Корь) кейін 14 күн	Жөтелі басылып, денсаулығы орнығып 3 аптадан кейін
Қызамықтан (краснуха) кейін 14 күн	денсаулығы орныққан соң 2-3 аптадан кейін
Желшешек (ветрянка) кейін 14 күн	толығымен жазылған кезде

1 - кесте

Жұқпалы ауруға шалдыққан мектеп оқушылары жедел түрде оқшаулануы қажет. Ауруға шалдыққан оқушының сабақ барысында сыныптас оқушылар да оқшаулау бөлмесіне жатқызылуы талап етіледі. Талапқа сәйкес оқушы: аурудың созылу ұзақтығына байланысты оқшаулау бөлмесінен шықпау, қарым-қатынаста болған оқушының жеке заттары мен киімдері залалсыздандырылуы, емделіп шықпас бұрын бастан-аяқ жуындырылып, тазалаудан өткен киім киюі қажет.

XIX ғасырда қазақ жерінде білім беру жүйесі қарқынды жүргізілді. Қарапайым халықтың оқу, жазу қабілеттері болмады. Гимназияларды ашу қазақтарға пайдасын тигізді ме?! Әрине, осы білім беру орталықтарын ашу еліміздің дамуына өз септігін тигізді.

Оқушылар мектептерде білім алу арқылы өз қасиеттері мен таланттарын шыңдады. Оқу, жазу, математика мен басқа да пәндерді үйреніп, жоғары оқу орнына түсу мүмкіндігі ашылады және бұл қазақ елін жанжақты дамытудағы жолдардың бірі. Түлектер бір жағынан тәлімгер бола алса, екінші жағынан ғылыми бағытта қызмет атқарды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Памятная книжка. Семипалатинской области., 1897 ж. 108-116 бб.

ӘОЖ 902/904

ҚОЛА ДӘУІРІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ТАС ЕҢБЕК ҚҰРАЛДАРЫ

Айткүл Хамит Амантайұлы

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті,
Археология және этнология кафедрасының докторанты

Ұсынылып отырған мақаланың ауқымында этникалық бірлестіктердің шаруашылығын, мәдениетін, дүниетанымын, тұрмысын, қоғамдық қалыптасуын зерделеудегі орны ерекше – Атасу, Мыржық, Ақмұстафа, Саңғұр, Беғазы, Ақмая, Ақсу-Аюлы, Шортанды бұлақ және Бұғылы I, II сынды т.б. қоныстар мен қорымдардан құралған маңызды археологиялық ескерткіштердің артефактілерінен Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейдің (әрі қарай ҚР МОМ) археология қорында қалыптасқан Орталық Қазақстанның қола дәуірі коллекциясының құрамына кіретін тас еңбек құралдарына талдау жасалады.

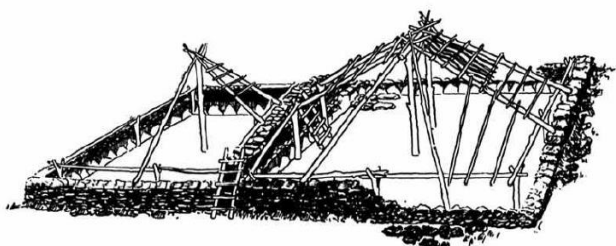
1946 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясы жүйесінде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология, этнография Институты құрылған соң Республика аумағындағы археологиялық зерттеулер қарқындады. Академик Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (әрі қарай ОҚАЭ) осы өңірдің археологиялық тұрғыдан зерттелуіне жол ашты. Экспедиция Орталық Қазақстан, Қаратаудың солтүстік беткейі, Павлодар облысының оңтүстік-батыс бөлігінде барлау жұмыстарын атқарып қола дәуірінің қоныстарын, қорымдарын және обаларын зерттеді.

1950 жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамында үш топ болды. А.М. Оразбаев басқарған бірінші топ Ботақара, Қанаттас, Елпібек, Егіз Қойтас, Жамбай-Қарасу, Басбалдақ, Алтынсу, Жанайдар және Беласар сынды андрон қорымдарын зерттеумен айналысты, Ә.Х. Марғұлан жетекшілік еткен екінші топ кейінгі қола дәуірі мен қоладан ерте темір дәуіріне өтпелі кезең ескерткіштерін зерттеді, М.Қ. Қадырбаев басшылық еткен үшінші топ Саңғұр II қорымын зерттеді.

Ә.Х. Марғұлан анықталған материалдар негізінде жариялаған «Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века» мақаласында түсті және қара металды өндіру орындарының сипаттамасын берді (Марғұлан, Акишев, Қадырбаев, 1966). Мақалада Орталық Қазақстан металлургиясының геологиялық, археологиялық жағынан зерттелуі жайлы толымды мәліметтер келтірілген.

1961-1963 жж. ОҚАЭ-ның барлау жұмыстары нәтижесінде 30 шақты қоныс ашылды: Атасу, Ортасу (Жаман-Өзен өзенінің алабы), Бұғылы I (Құсмұрын), II (Шопа), III (Қарсақбай), Ақсу-Аюлы, Ақбауыр, Байбала және Шортанды бұлақ, Қарашоқы және Жамантас, Қара-Томар (Далба таулары), Тағыбай бұлақ (Әулие-Қызылтау таулары). Осы ескерткіштердің материалы ҚР MOM-ның қор коллекциясында қыш ыдыс, еңбек құралы, ат әбзелдері ретінде сақталған.

1961 жылы Ә.Х. Марғұлан және А.М. Оразбаев Ұлытау қонысына, 1962 жылы Суық-Бұлақ және Қарқаралы (II) қоныстарына ауқымды зерттеу жұмыстарын ұйымдастырды. 1963 жылы А.М. Оразбаев Бұғылы II қонысындағы қазба жұмыстарын жалғастырды. 1962 орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы осы қонысты зерттеуге бір маусым арнады. Алқаптық маусымда үш жартылай жер үсті тұрғын-жай қазылды. А.М. Оразбаев жасаған № 1 және 2 тұрғын жайларын қалпына келтірген диорамасы ҚР MOM-ның Палеонтология және археология залының экспозициясында қойылған (сурет 1).

Сурет 1 – Бұғылы II қонысы тұрғын-жайының қалпына келтірілуі

Ә.Х. Марғұланның алғашқы қазба жұмыстарынан 20 жыл кейін, 1975 ж. М.К. Қадырбаевтың жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Атасу қонысындағы қазба жұмыстарын жалғастырды. Бұл ежелгі кен ісі, металлургиямен байланысты мәселелерді зерттеудегі Атасу қонысының мәнділігімен түсіндіріледі.

Атасу археологиялық кешенінің басты нысандары: Атасу I, Атасу II (Ақмұстафа), Мыржық қоныстары, (Саңғұр I-III, Атасу I-III, Ақмұстафа, Мыржық) қорымдар шоғыры, (Сарыбұлақ, Дарат, Босаға, Оғызтау, Кенқазған) кен өндіріс орындары деуге болады (Марғұлан, 1973, 3-42).

Экспедицияның басты зерттеу нысаны Жезқазған облысы, Ағадыр ауданы, К. Мыңбаев атындағы кенттен оңтүстік-батысқа қарай 35 км тұстағы Атасу I қонысы болды. Далалық жұмыстар барысында тұрғын, шаруашылық жайларының 12 орны толық зерттелді. Атасу I қонысында балқыту, құю жұмыстарына қажетті металлургия өндірісі пештерінің құрылымын, қосалқы жайларды қамтыған 25 кешені анықталды. Осыны ескерсек, Атасу I қонысы материалдарының сипаттамасын жазып жариялаудың ғылыми маңыздылығы зор. Мыржық, Атасу II (Ақмұстафа) қоныстарымен Мыржық қорымында кең көлемді қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл нысандардан табылған материалдар Атасу I қонысынан анықталған: жертөле, қыш фрагменттері, мал сүйектері, кен қалдықтары, тотықты жез, сүйек, тас еңбек құралдарына өте жақын ұқсас екенін айтуға болады.

Ә.Х. Марғұлан «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» атты еңбегінде орта қола кезеңінен XIII-XI ғғ. (Марғұлан, 1979, 25-58) соңғы қола кезеңі X-VIII ғғ. – бегазы-дәндібай мәдениетіне өтпелі аралық саты (Марғұлан, 1979, 61-153) және бұдан кейінгі ерте темір VIII-VII ғғ. ескерткіштерін бөле келіп, соңғы қола кезеңіндегі мәдени дәстүрлердің сақталуын, әрі ерте темір ғасыры мәдениетінің қалыптаса бастағанын көрсетеді (Марғұлан, 1979, 153-160). Ә.Х. Марғұлан бір мәдениет шеңберіне екі мәдениет бегазы-дәндібай (қорымдар материалдары) және сарғара-алексеев (қоныстар материалдары)

ескерткіштерін біріктірді. Ескерткіштерді тиістілі кезеңдерге жіктеумен қатар, бұл еңбекте суландыру, шаруашылық дағдысы, құрылыс, зергерлік кәсіп т.б. мәселелерге көңіл бөлінген.

М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұлов «Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки» монографиясында материалдарды жүйелеу, талдаумен қатар Атасу I, Мыржық, Ақмұстафа, Ақмая ескерткіштерінің сипаттамасы беріліп, қыш ыдыстар, қыш фрагменттері пішініне, жасалу техникасына, көркемдік шешімі мен техникасына, өрнек түріне, орналасуына қарай алакөл-атасу (б.з.д. XV-XIV ғғ.), федоров-нұра (б.з.д. XIV-XIII ғғ.), алексеев-сарғара және беғазы-дәндібай (б.з.д. XII-IX ғғ.) (Қадырбаев, Курманкулов, 1992, 231-232; Қадырбаев, 1983, 134-142) мәдениеттеріне бөледі. Жиналған материалдар негізінде авторлар б.з.д. II мыңж. Орталық Қазақстан Евразиядағы металлургия орталығының бірі болды деп тұжырымдайды. Солтүстік Бетпақдала қоныстары мен қорымдарындағы зерттеу материалдарының басым бөлігі ҚР MOM қорында сақталуда.

А.Е. Ержанова «Каменные орудия и изделия поселения Атасу (результаты трасологического анализа)» атты мақаласында Атасу қонысынан табылған ҚР MOM қорындағы тас еңбек құралдарын трасологиялық тұрғыдан талдаудың сипаттамасын берген. ҚР MOM-ның археология қорындағы Орталық Қазақстанның қола дәуірі коллекциядағы тас, сүйек, балшықтан жасалған металлургия, кен ісінде қолданылған еңбек құралдарына әсіресе, кен өндіру, байыту және оны балқытуға дайындауда негізгі құрал – тас еңбек құралдары болып табылады. Қоныстарда кенді уатуға, үгуге қолданылатын тас балға, қайла сынды құралдар жиі ұшырасады (Ержанова, 2011, 256-265). Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясының зерделенген артефактілері Ә.Х. Марғұлан және Ж.Қ. Құрманқұлов әзірлеген жіктелім негізінде Сарыарқа халқының шаруашылығы қызметінің түрлері бойынша топтастырылды. Олар өздерінің ғылыми еңбектерінде егін шаруашылығы болғанын жанама растайтын құралдардың саны аз және көп қызметті болғанын атап көрсетеді. Егін шаруашылығы мал шаруашылығымен үйлесе отырып қосалқы қызметтер атқарды. Үй кәсібінен қыш-құмыра өнеркәсібі, былғары және тері өңдеу, иіру мен тігіншілік, сүйек кесу ісі және тас өңдеу жақсы дамыды. Мыс және қалайы кен орындарына негізделген тау-кен ісі мен металлургия жеке кәсіп саласы ретінде қалыптасты. Мамандандырылған өндіріске бөлініп шыққан сүйек пен мүйіз кесу кәсібиліктің жоғарғы деңгейіне жетті.

Қола дәуірінің материалдық мәдениетін зерделеуде тау-кен ісінде, егіншілікте, үй кәсіпшілігінде қолданылатын тас еңбек құралдарының маңызы өте зор. Тас еңбек құралдары ежелгі тайпалардың шаруашылық-тіршілік қам-қаракетінің басты салаларының бірден-бір көрсеткіші болып табылады. Еңбек құралдарының түрі, пішіні, сапасы сол қоғамның даму деңгейін аңғартатын басты фактор екендігі сөзсіз. Жалпы адамзаттың ең алғаш іске жаратқан дүниесінің бірі тас. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде мыс кенін игерудің бастапқы сатысында (б.з.д. XXII-XVII ғғ.) Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалар тастан түрлі еңбек құралдарын жасап тұтынғаны анықталды.

Тастан жасалған еңбек құралдары тарихи дерек ретінде көптеген зерттеушілер назарына іліккені белгілі. Жезқазған геологиялық музейінің негізін қалаушылардың бірі Н.В. Валукинский 1945-1948 жж. Жезқазған аумағындағы кен орындарын барлау-зерттеу барысында ежелгі кеншілер жұртынан тастан жасалған қару түрлері – кен уататын шой балға, құйма қалып, шүмек, тісшелі қалыппен өрнектелген қыш фрагменттері, мыс, күміс және қоладан жасалған жиырма мыңға жуық түрлі заттарды жинаған. Осы материалдардың өзі археология ғылымын Жезқазған сынды кенді аумақтың ежелгі кеніштері, мыс кенін өндіру-мыс балқыту орындары жайлы мәнді деректермен толықтырғаны сөзсіз (Валукинский, 1948, 33-39).

Тау-кен ісі, металлургия ескерткіштерінің тарихы, тас өңдеу кәсібі және еңбек құралдары жайлы бай мәлімет Орталық Қазақстан ескерткіштерін зерттеу, далалық және сараптамалық жұмыстар нәтижелері қамтылған іргелі ғылыми еңбекте (14, 2015, 532) және Ә.Х. Марғұланның «Орудия труда древних горняков» деген мақаласында (Марғұлан, 2001, 55-58) баяндалады.

Ә.Х. Марғұлан «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» атты монографиялық еңбегінде Орталық Қазақстанның көпсалалы шаруашылығындағы металлургия мен қыш кәсіпшілігінің маңызын екішеп, тастан жасалған еңбек құралдары, өндірістік қалдықтар көптеп табылған Атасу мысбалқыту кешені, Милықұдық, Сорқұдық, Златоуст, Шортандыбұлақ қоныстардағы өндірістік шеберханалар жайлы нақты археологиялық мәліметтер (Марғұлан, 1979, 163-254), Атасу I қонысынан табылған үш мысбалқыту пешінің жоба сызбасын, сипаттамасын келтіреді, мәдени қабаттары, Милықұдық сынды өндірістік нысандарға тоқталады (Марғұлан, 1979, 234). Өндірістік нысанның біріншісінде кен өндірілген болса, екіншісінде оны өңдеген. Әдетте кеншілердің тұрғын жайларымен қатар тас ошақтар ұшырасқан, мысалы, Милықұдық қонысы аумағында 15 мысбалқыту пеші болғаны белгілі (Марғұлан, 1979, 237). Аталмыш еңбекте тау-кен ісінде қолданылатын (шойбалта, кетпен, қайла, балға, сына, т.б.) тас еңбек құралдары және тікелей металлургиялық процесспен байланысты еңбек құралдары – қалып, тигель сынды заттардың толық сипаттамасы беріледі (Марғұлан, 1979, 247).

Кен ісінің қалыптасуы, дамуы жөнінде мәліметтер Э.Ф. Кузнецованың «Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана» атты монографиясында кеңінен талданған. Бұл зерттеуде автор ежелгі шикізат көздері мен құрамы, металл, балқытпа алу әдістерін талдап, байырғы технологияны реконструкциялау мәселесіне көңіл бөледі және Орталық Қазақстан аумағынан табылған барлық металл бұйымдардың физика-химиялық сараптамасын келтіреді (Кузнецова, Тепловодская, 1994, 32-62, табл. 4,5; 170-179). Ғалым сондай-ақ, ежелгі кеншілер мен металлургиягердің Атасу, Мыржық, Шортандыбұлақ, Тағыбайбұлақ, Қарқаралы, Ұлытау, Бұғылы, Кенқазған сынды орталықтарындағы өндіріс орындары – карьер, қоныстардан табылған еңбек құралдарының сипаттамасын, қолданыс орнын, зерттеліп отырған заманның нақты қай кезеңіне тән екендігін көрсетеді.

М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұлов Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 1975-1985 жж. Атасу өзенінің жоғарғы бойында атқарған археологиялық барлау, қазба, ғылыми зерттеу жұмыстары нәтижесінің қорытындысы болып саналатын «Культура древних скотоводов и металлургов Сарыарки» атты монографиялық еңбекте (Қадырбаев, Курманқұлов, 1992, 247) жалпы мыс балқыту өндірісінде пайдаланылған тастан жасалған еңбек құралдарының толыққанды зерттелмей отырғандығын айтады.

Ежелгі кеншілер жайлы жазылған бірқатар еңбектерде (Аванесова, 1991; Қадырбаев, Курманқұлов, 1992; Қадырбаев, 1983; Марғұлан, 1979) тастан жасалған еңбек құралдарының сипаттамасы, қолданыс орны көрсетіледі, алайда құралдарды хронологиялық жіктеу, яғни қола заманының нақты қай кезеңіне жататыны көрсетілмейді (Кузнецова, Тепловодская, 1994, 126).

Соңғы кезде өндірістік іс-әрекеттің техника, технологиялық әдіс-тәсіл, инновация және ежелгі өндіріс түрлерінің даму қарқыны сынды нақты мәселеге ғылыми қызығушылықтың артып отырғаны белгілі. Осы орайда, ежелгі еңбек құралдарына қатысты түрлі мәселелерді қарастырып жүрген бірқатар мамандар (Ержанова, 2011, Плешаков, Ержанова, 2013, Кунгурова, Варфоломеев, 2013, т.б.) артефактілерді трасологиялық әдісті қолдана отырып зерттеуге мән береді.

Қола дәуірі тұрғындарының еңбек құралдарын топқа, түрге жіктеуде трасологиялық, экспериментальді әдісті қолдану құралдың нақты қандай материал – шикізаттан, қандай әдіспен өңделгенін және тас бетіндегі әрқелкі – сызат, ойық, опырылу сынды өзгерістерге қарап оның тозуын, яғни қандай да бір әрекетке – кәсіпте, шаруашылықта қолданылғандығын және тікелей қандай мақсатта пайдаланылғанын анықтауға, сайып келгенде, ежелгі шаруашылық саласын, технологияны жаңғыртуға жол ашады.

Айтар болсақ, А.Е. Ержанованың мақаласында Атасу (ЦМК КП 27254/1-83), Мыржық (ЦМК КП 27254/84-86, 88-90, 92-93), Ақмұстафа (ЦМК КП 27254/94) қоныстарынан табылған тас құралдардың (14, 2015, 281-285) трасологиялық талдауы берілген. Зерттеу нәтижесінде тасты өңдеуде қолданылған технологиялық әдістер, құралдың қолданыс аясы, уақыты – кезеңі

нақтыланып, қоныс тұрғындарының өндірістік іс-әрекетінің ерекшеліктері пайымдалды, яғни металлургия жетекші шаруашылық түрі болды деуге болады.

Талдысай қонысынан (б.з.д. XV-XIV ғғ. басында пайда болған) табылған еңбек құралдарын трасологиялық талдауға сүйене отырып мамандар А.А. Плешаков пен А.Е. Ержанова бұл әдіс қола дәуірінің бұйымдарын дайындау, өңдеудің технологиялық сатыларын реконструкциялау – жаңғыртуға мүмкіндік береді деп түйіндейді (Ержанова, 2011, 261). Осы авторлардың пікірінше артефактілерді статистикалық талдай зерттеу затты сипаттаумен шектеледі, яғни нақты ерекшелігін толық көрсетпейді (Ержанова, 2011, 269). Трасологиялық әдісті қолдана отырып Кент қонысынан табылған тас құралдарды зерттеген Н.Ю. Кунгурова мен В.В. Варфоломеев қоныс тұрғындары шаруашылығының кейбір тұстарын анықтауға қол жеткізді (Кунгурова, Варфоломеев, 2013, 198-216).

Сонымен материалдарды трасологиялық зерттеу артефактілердің нақты қолданылу орнын анықтауға, еңбек құралдарының ғылыми негізделген типологиясын құруға септігін тигізеді. Атқарылып отырған жоба мәселесіне қатысты қарастырылған арнайы зерттеулерде (Карабаспакова, 2011; Маргулан, 1979; 14, 2015; Кадырбаев, Курманкулов, 1992; Кузнецова, Тепловодская, 1994) тастан жасалған еңбек құралдарының негізінде металл өндірісінде және оны өңдеу саласында қолданылғанын айтады.

Тасты өңдеу технологиясының, дағдының, құрал түрлерінің тұрақтылығы, құралдардың белгілі бір кәсіпке – өндіріске сәйкестеле өңделуі тас құралдарын топтарға бөлуге мүмкіндік береді.

М.Қ. Кадырбаев пен Ж.Қ. Құрманқұловтың жоғарыда аталған монографиялық еңбегінде Атасу ескерткіштерінен табылған барлық тас құралдардың толық сипаттамасы (Кадырбаев, Курманкулов, 1992, 125-149) келтірілген. Бұл ғалымдар барынша кең қолданылған тас еңбек құралдарының кейбір түрлерін саралай келе құралдарды: 1) кен қатпарының жігін ажыратуға, қопаруға, кенді балқытуға дайындау мақсатында қолданылатын; 2) металды өндіру және одан түрлі заттарды жасауға қажетті құралдар тобына бөледі. Осы жіктеуге сай бірінші топқа кенді, шлақты ұсақтау, үгуге қолданылатын еңбек құралдарына – балта, қайла, сүймен, сына, балға, сап қондырылатын ойығы бар кетпен сынды бірқатар заттар кіреді (Кадырбаев, Курманкулов, 1992, 127).

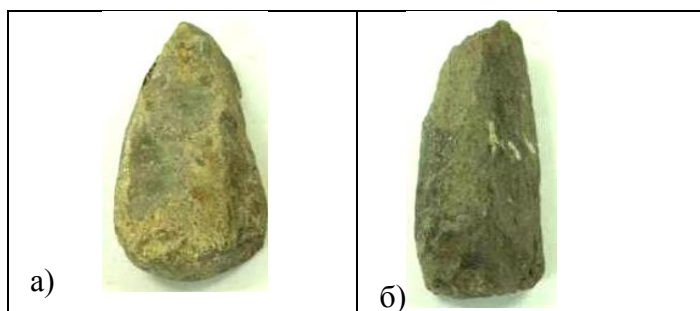
Құралдар түрінің екінші тобына кенді тікелей балқыту барысында қолданылатын және дайын металдан қажетті бұйымды жасауға лайықталған тас науа, шүмек, қалып, бұйымды өңдеуге пайдаланылатын текше (келі), қайрақ, кішігірім балта түрлері жатады (Кадырбаев, Курманкулов, 1992, 145).

Музей қорындағы тас құралдар коллекциясының басым бөлігі Атасу, Мыржық, Ақмұстафа, Тағыбайбұлақ, Жерексай қоныстарындағы археологиялық зерттеулер барысында жиналған деректер.

ҚР МОМ қорындағы есептік құжаттар, археологиялық зерттеулер есептері, арнайы әдебиеттер негізінде зерделенген, сипаттамасы жазылған артефактілерді талдай келе қола дәуірінде алдыңғы тас ғасырлары кезінде іске жаратылған байырғы еңбек құралдарының қолданыс аясының кеңейгенін, әрі тасты өңдеу техникасының жетілгендігін аңғарамыз. Кен ісі, мыс балқыту өндірісі, жер өңдеу-егіншілік, аңшылық, үй кәсіпшілігінде көбінесе тас еңбек құралдары пайдаланылды.

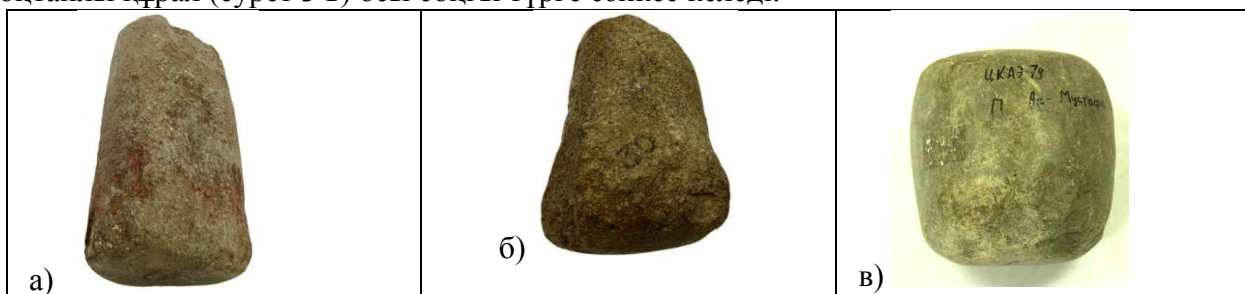
Аталған еңбек құралдарына алеврит, кварцит, порфир, порфирит, диабаз, құмтас т.б. жергілікті шикізат түрлері таңдалған (Маргулан, 2001, 55). ҚР МОМ-ның археология қорындағы қола дәуірі коллекциясындағы тас құралдарын саралау, талдау барысында зерделенген артефактілер, біріншіден, Жезқазған аумағында анықталған белгілі тау жыныстарынан, екіншіден, құралдардың қолданыс аясына, атқарылатын жұмыстың сипатына (ауыр немесе жеңіл) сәйкестігі жіте ескеріле отырып өңделгені анықталды.

Кенді төбелердің жоғарғы қабатын аршу, кенді тас-топырақтан тазарту жұмыстарына сүймен, қайла (сурет 2 а,б) сынды құралдар қолданылды. Қайла сүйір немесе жұмыр конус түрінде болып келеді, алайда бүйірі сап байлауға лайықтала ойысты болып келетін түрі де кездеседі.

Сурет 2 – Балта-қайла түрлері. ЦМК КП 27254/37, 38

Ә.Х. Марғұлан ежелгі кеншілердің ең басты құралы шотбалтаға кварцит, порфирит шомбалдарының пайдаланылғандығын және тау жыныстарындағы кен жіктерін талқандауға қомақты, салмағы аса ауыр 30 килограмнан асатын осы құрал ғана оңтайлы деп санайды (Марғұлан, 2001, 56). Шотбалталардың пішіні әртүрлі яғни, қолданыс аясы кең болған. Бұл құралдың тұрпайылау, әрі ауыр түрлерімен қатар забойда кенді сұрыптауға, бос жыныстар бөлшектерінен тазартуға лайықталған жеңіл, ыңғайлы түрлері көптеп ұшырасады (сурет 3 а,б). Зерделеніп отырған музей коллекциясындағы Ақмұстафа қонысынан табылған жеңіл де оңтайлы құрал (сурет 3 в) осы соңғы түрге сәйкес келеді.

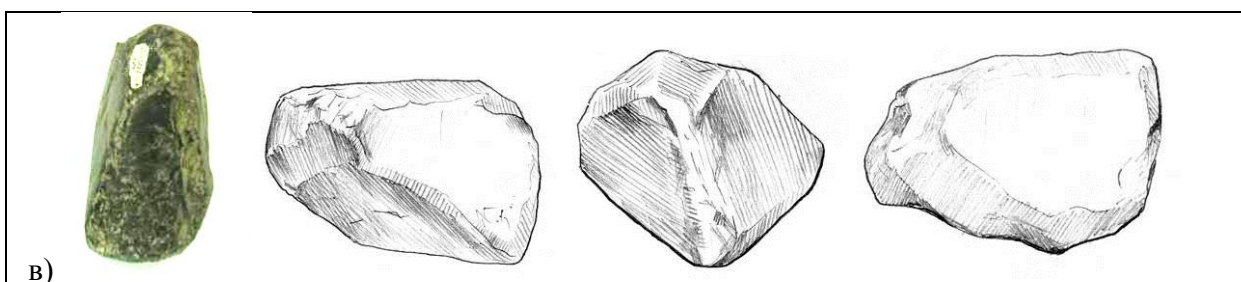
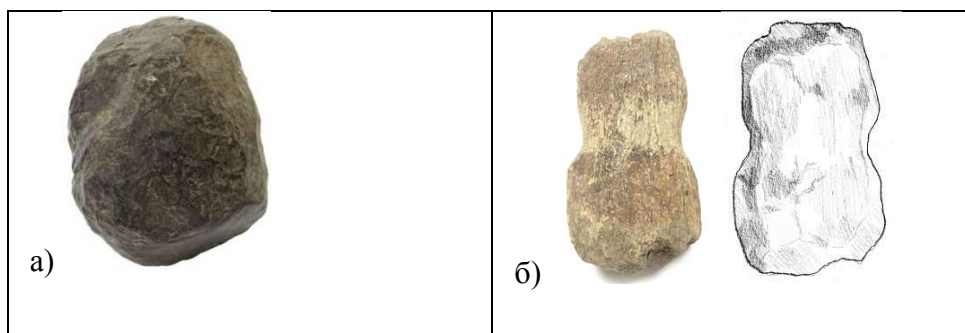
Сурет 3 – Сокқы құралдары. а, б) ЦМК НВФ 5557/6, 7, в) КП 27254/94.

Кен уатуға пайдаланылатын сокқы тегеуріні жоғары құралдың енді бір түрі – балға. Тас құралдардың өзге түріне қарағанда пішіні әркелкі балғалар барынша мұқият өңделген. Бұл құрал, пішіні және салмағына қарай үш түрге бөлінеді. М.Қ. Қадырбаев пен Ж.Қ. Құрманкұлов бірінші топқа тік бұрышты немесе цилиндр пішінді, қимасы дөңгелек, қырлары дөңгелектенген, салмағы 5-8 кг шамасындағы балға түрлерін жатқызады. Әдетте балғаның жоғарғы бөлігінде 2-3 көлденең ойма жолақ байқалады, артқы беті сап бекітуге лайық тегіс болады (сурет 4 а). Коллекциядағы балғаның (сурет 4 б) бірінде көлденең оймамен қатар шүйде тұсынан түскен тік ойма байқалады.

Сурет 4 – Балға түрлері. а) ЦМК НВФ 5557/1; б) ЦМК КП 26246/7.

Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясындағы пішіні тұрпайылау балғалар бірінші типке сәйкес. Бұл құралдың жұмысқа лайықталған төменгі бөлігі сәл сүйірлене дөңгелектенген. Бұндай құралдың (сурет 5 а, б, в) төменгі дөңгелектеу; сопақтау тұсының сокқысы өңделетін материалдың шағын бір бөлігіне ғана беріледі.

Сурет 5 – Бірінші және екінші түрге сәйкес балға түрлері. а) ЦМК КП 20249/8, б) ЦМК КП 26246/3, в) ЦМК КП 27254/31.

Екінші түрге – цилиндр, сопақша, ортасы сапты бекітуге лайықталған ойысты дөңгелек, көлемі орташа балғаларды жатқызамыз. Мыржық қонысындағы қазбадан табылған ұзындығы 14,7 см, жұмыс бөлігінің ені 10,7 см, қалыңдығы 4,9 см (сурет 6 б) құрал осы екінші типтің үлгісі болып табылады.

Үшінші түрге – кішігірім, жеңіл, ұзынша, цилиндр, сопақтау және бүйірлі балға түрі жатады. Аталмыш типке Мыржық қонысындағы 1984 ж. қазбадан табылған сопақша, бір шеті үшкіл, дөңгелектеу, үшбұрышталған зергерлік іске лайықталған балғалар топтамасы (сурет 28) сәйкес келеді.

Сурет 6 – Үшінші типке сәйкес балға түрлері. ЦМК КП 27320/1 а,б,в

Көлемі шағын екі тас балғаның бірі тікбұрыштылау, бір шетінің пішіні сопақша келеген, үстіңгі беті тегістелген. Екінші балға – жапырақ пішінді, қимасы тікбұрышты, қырлары дөңгелектенген, бір шетінде ілуге немесе асуға лайықталған дөңгелек оймасы бар (сурет 7), (Плешаков, Ержанова, 2013, 260-269).

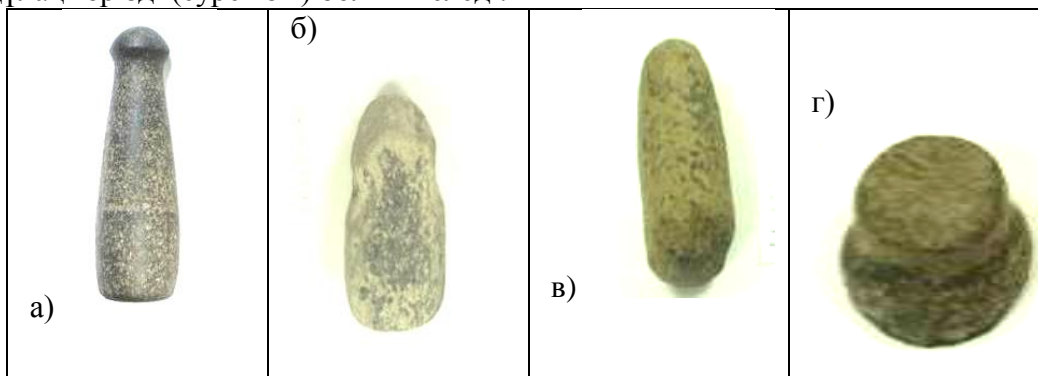
Сурет 7 – Балғалар. ЦМК КП 26067/52, 54

Мұндай балға түрлері қола дәуірі қоныстарында жиі ұшырасады, мысалы: ҚР МОМ-ның қола дәуірі коллекциясындағы Қарқаралы II, Шортандыбұлақ қоныстарынан табылған балғалар (Плешаков, Ержанова, 2013, 260-269).

Кенді, шлақты тас келіде, төсте үгуге және қола бұйымдарды өңдеуге арналған құралдың негізгі түрі келсап. Музей коллекциясындағы келсаптың көпшілігі Атасу қонысынан табылған артефактілер. Келсаптар тікбұрышты, дөңгелек, конус тәрізді болып келеді (ұзындығы 10-13,5 см, ені 6-8 см) төменгі шегі дөңгелектенген (сурет 8 а,б,в). Келсаптарды пішініне, қолдану аясына қарай екі түрге бөлуге болады.

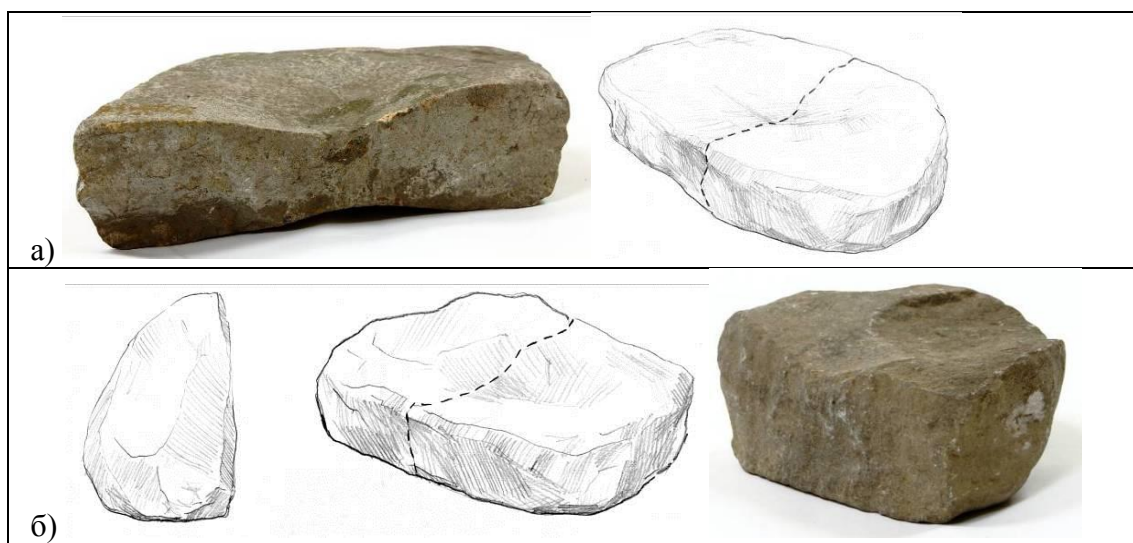
1) бірінші түрге, сабы цилиндр тәрізді, төменгі – жұмыс бөлігі енді, тікбұрышталған және қимасы дөңгелектеу шомбал тастан пішінделген құралдар;

2) екінші түрге – саптың жоғарғы бөлігі сопақтала бөлініп айқындалады немесе саңырауқұлақ тәрізді (сурет 8 г) болып келеді.

Сурет 8 – Келсап түрлері. ЦМК КП27254/61, 62, 71; ЦМК КП 6116,

Келсаптармен қатар қолданылатын құралдың бірі келі немесе текшетас (бұдан ары қарай – тас келі). Тас келі пішіні дөңгелек, сопақтау, тікбұрышты болып келеді. Коллекциядағы тас келінің көпшілігі фрагменттерден тұрады. Бұл тас келілердің жұмыс барысында тез сынып қалатындығымен түсіндіруге болады. Себебі жалпақ болып келетін тас келілерге кенді, шлақты үгу барысындағы келсаптың соққысының әсерінен жиі жарылып кететін болған. Мысалы, ұзындығы 22,7 см, ені 19 см, қалыңдығы 7 см тікбұрышты тас келінің минералды үгуге қолданылған екі бетінің де орта тұсы дөңгелектене ойысқан, сыртқы бетінің әр жері опырылған, сырылған (сурет 9 а,б). Келілердің тозу белгілері бірден байқалады. Ортасынан опырылып сынуы тас келінің жұмыс процессінде істен шыққанының куәсі болса керек.

Сурет 9 – Тас келілер. НВФ 5557/42, 44

Шаруашылықтың әр саласында жиі қолданылған құралдың бірі кетпен. Кетпен көбінесе топырақты қопсытуға, кенді тас, топырақ, қиыршық, құм қабатынан тазартуға

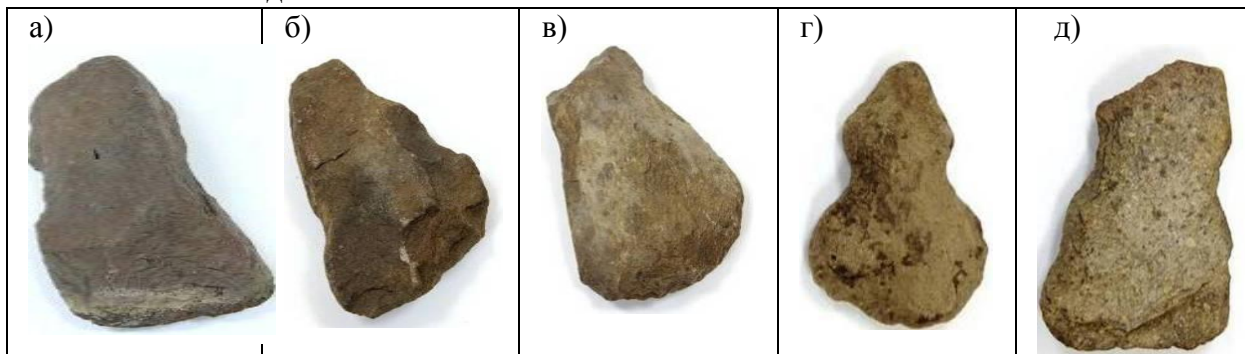
қолданылды. Ежелгі шаруашылық түрін қалпына келтіру – реконструкциялаумен байланысты мәселені зерттеуші ғалымдардың бірқатары (Кунгурова, Варфоломеев, 2013, 198-216; Маргулан, 2001, 21-42) кетпен негізінде жер өңдеуге қолданылған еңбек құралы деген пікірді алға тартады. Алайда, ежелгі кеншілердің қоныстарындағы қазба, жұмыстары барысында табылған үлгілерді трасологиялық зерттеулер, бұл құралдарды тау-кен ісінде пайдаланылғанын байқатады (Ержанова, 2011, 281-285; Плешаков, Ержанова, 2013, 260-269; Зданович, Коробкова, 1988, 60-79).

Қола дәуірі коллекциясындағы кетпендердің (ұзындығы 8-18 см, ені 6-8 см, қалыңдығы 1,5-5 см), пішіні жағынан әрқалкі: сопақша, үшбұрышталған, трапецияға жақындау. Төменде суреті көрсетілген Мыржық қонысынан табылған кетпен (сурет 10 а,б) ұзындығы 10,5 см, жоғарғы бөлігінің ені 7,2 см, жұмысқа қолданылатын тұсының ені 8,3 см, қалыңдығы 3,3 см, пішіні трапецияға келтірілген, шүйде тұсы дөңгелектенген, екі қырына иінді ойма түсірілген, тікелей жұмысқа бағытталатын тұсы үшкілденген. Орталық Қазақстанның қола дәуірінің ірі тау-кен, металлургия орталықтарының бірі Қарқаралы өңірі.

Сурет 10 – Кетпендер. а) КП 27254/3, б) КП 26246/2.

Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясында Баянауыл ауданы Тағыбайбұлақтың солтүстік аңғары, Әулие Қызылтау тау жоталарының солтүстік-шығыс беткейі Жосалы ауылынан 23 км, байырғы Тайшық қыстауынан 1 км қашықтықта орналасқан Тағыбайбұлақ қонысындағы (қонысты 1974 ж. М.Қ. Қадырбаев зерттеген) №1 тұрғын жайдың мәдени қабатынан 23 кетпен, 5 кен уатқыш құрал, тигельдердің сынықтары, сыналар, т.б. артефактілер табылғаны белгілі (Маргулан, 2001). Музей коллекциясында осы қоныстан табылған 5 кетпен (сурет 11 а,б,в,г,д) бар. Пішіні, өңделу техникасы бойынша Тағыбайбұлақтан табылған кетпендер Орталық, Шығыс Қазақстанның қоныстары мен кеніштер аумағынан табылған кетпендермен бірдей деуге болады, өйткені стандартты, шүйдесі дөңгелектенген, тікелей соққы беретін тұсы жарықшақтала өңделген, екі бүйірі оймалы болып келеді.

Сурет 11 – Кетпендер. ЦМК КП 26982/11, 12, 13, 14, 15

Жалпы Орталық Қазақстан қола дәуірі коллекциясындағы тастан жасалған еңбек құралдары кен өндіру, сұрыптау, минералдарды үгу, кенді балқытуға дайындау және

металлдан, саз балшықтан жасалған түрлі заттарды өңдеуге, ал кішігірім келсаптар, тегістеуіш, жылтыратқыш, қайрақ, т.б. құралдардың сыртқы бетін тегістеу, жылтырату, балта, кетпеннің жүзін өткірлеуге лайықталған.

Сонымен зерделеніп отырған коллекциядағы құралдар морфологиялық, салыстыру-салғастыру, трасология сынды әдістермен талданып құрал түрлерінің қолданыста болған мерзімі және нақты қолданыс аясы анықталды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей құралдар жергілікті шикізаттан жасалғаны белгілі болды. Тасты қажетті құрал пішініне келтіру үшін жару, жарықшақтау, опыру, қырнау, тегістеу техникалары қолданылған.

Қорытындылай келе, Орталық Қазақстан аумағында қола дәуірінде кен ісі, металлургия өндірісі дамып, тұрмысқа металлдан жасалған құралдар дендеп енгенімен де өндірістің жаңа, барынша қуатты түрі тасты өңдеу, іске жарату деңгейінің жандануына игі ықпал етті деп тұжырымдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. – Ташкент: ФАН, 1991. – 200 с.
2. Валукинский Н.В. Древнее производство меди в районе Джекказгана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. Ала-Ата. 1948. – Вып.1. – С. 136.
3. Ержанова А.Е. Атасу қонысынан табылған тас құралдары мен бұйымдары (трасологиялық талдау нәтижелері) // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 584.
4. Зданович С.Я., Коробкова Г.Ф. Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда с пос. Петровка II) // Проблемы археологии урало-казахстанских степей. – Челябинск: ЧелГУ, 1988. – С. 160.
5. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы) Алма-Ата. Ғылым, 1992. – С. 250; Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1983. – С. 160.
6. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.
7. Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. – Алматы, 2011. – 220 с.
8. Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 207 с.
9. Кунгурова Н.Ю., Варфоломеев В.В. Орудия и изделия из камня поселения Кент (по результатам трасологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. – 2013. – С. 494.
10. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – С. 364.
11. Маргулан А.Х. Джекказган – древний металлургический центр (городище Милыкудук) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 208.
12. Маргулан А.Х. Орудия труда древних горняков // Сочинения: В 14 т. Т.2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джекказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук) / Сост. Д.А. Маргулан., Д. Маргулан. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 144 с. + вкл. 40 с.
13. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 436 с.
14. Орталық Қазақстан аймағындағы қола дәуіріндегі металлургия қоныстары мен тас құралдары // Ежелгі Торғай Ұлы дала төсіндегі асыл алқа. Древний Тургай и Великая Степь: часть и целое. Ancient Turqay and the Great Steppe: part and whole. Виктор Николаевич Логвиннің 70 жылдық мерейтойына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Қостанай – Алматы, 2015. – С. 532.

15. Плешаков А.А., Ержанова А.Е. Поселение Талдысай – центр бронзолитейного производства Центрального Казахстана (по результатам трасологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж. Курманкулова. – Алматы, 2013. – С. 494.

ӘОЖ 93/94

Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Жасұланқызы Шұғыла

zasulansuga@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент З.О. Ибадуллаева

Аннотация: Ыбырай Алтынсарин-қараңғы қазақтың әр баласының кеудесіне білім шырағын жаққан ұлы тұлға. Ол сан ғасырлар бойы келе жатқан қара қазақтың қаймағы бұзылмаған дәстүрін зертеген бірден бір этнограф ғалым. Осы мақалда қайталанбас дара жанның зерттеген дәстүрлеріне тоқталып, оны талдап жәуғ қазіргі уақытпен салыстыратын боламыз. Ғалымның қазіргі кездегі этнологиядағы орнын айқындайтын боламыз.

XX ғасырдың аяғында қазақ халқы өз тәуелсіздігін жариялап, өркениетті даму жолына түсіп, өзінің тарихын жаңа бағытта жаза бастады. Қазіргі кезде өзекті мәселелердің бірі – ол өткен тарихқа құрметпен баға бере отырып, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіндегі орны бар тұлғалардың еңбектерін жариялап, болашақ ұрпаққа жеткізу. Сондай тұлғаның бірі, қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысында да өшпес із қалдырған, өн бойында азаматтық пен адамгершілікті ту еткен тұлғалардың бірі – қазақ даласында білім берудің негізін қалаған ағартушы, этнограф Ы. Алтынсарин болды.

XIX ғасырдың соңында өмір сүрген қазақтың ғалым-ағартушысы. Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының ағартушылық тарихында және ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған тұлға. Адам болмысын оның біліміне ғана ден қоймай, өз халқының діні мен салтының сабақтастығын зерделеп, болашаққа дұрыс бағдар бергізе алды.

Халқымызда «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді», – деген жақсы сөз бар. Тарихта хаты да, аты да өлмей келе жатқан есімі алтын әріппен жазылғандардың бірі – осы Ыбырай Алтынсарин. Өзінің алтын уақытын тарыдай шашылған қазақтардың игілігі үшін өткізген ғалымның артынан қалған мұралары біз үшін баға жетпес асыл қазына. 1860 жылдың жазында Ыбырай ағарту мақсатында Торғайға оралды [5, 17 б]. Онсыз халықтың мұң-мұқтажын, тұрмыс-тіршілігін, әсіресе арғы беттегі күресті адекватты түрде танып, белгілі бір істермен айналысу мүмкін емес еді. Туған жерге деген сүйіспеншілік, оған қызмет етуді өзінің мойнына жүктелген борышы санайтын Ыбырай ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халықтың ауызекі өнерін жақсы көретін, оны бағалап, құрметтеп, қастерлеп қана қоймай, халық өмірінің шын шежіресі ретінде құрметтеп, өзі әкелген халықтың ұзақ ғұмырының шынайы ізін, арман-мақсатын одан көруге тырысты. Ағартушының асыл мұраты – казак фольклорын және этнографиясын жинақтап, халықтың өмірін, аңсаған арман-мұраттарын ұғыну, оған дұрыс жауап іздеу және табу ағартушының негізгі мақсаты болды.

Ы. Алтынсаринның этнология ғылымындағы орнының ерекше екендігі, оның халқымыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын және адамды адамгершілік пен тәрбиелікке баулитын бірқатар шығармалары негізінде белгілі. Оны кейінгі ұрпаққа этнограф ретінде танытқан ғылыми қызметі, ағартушының Ресей Географиялық қоғамының мүшесі болудағы этнографиялық еңбектерінен байқалады. Ол осы қоғамның Орынбор бөлімінің қызметкері болды. Ы. Алтынсарин ұзақ уақыт В.В. Григорьев пен Н.И. Ильминский сияқты атақты орыс шығыстанушыларымен тығыз байланыста қызмет етеді. Ол қазақ салт-дәстүрлеріне

байланысты жүйелі түрде жиналған ғылыми материалдарын Орынбор бөлімінде 1870 жылы очерк ретінде басып шығарады. Ол бұл еңбектерін өз көзімен көріп, оның шынайы өмірден алынған материалдар негізінде жазып шықты. Мұның өзі бұл очерктердің құндылығын арттырды. Алтынсаринның алғашқы очеркі жайлы Орынбор бөлімінің отырысының хаттамасында былай делінген: «Қырғыз көшпенділерінің некелесу дәстүрінің шарттарының шынайы өмірге сәйкес келуі, әдеби тілдерінің көркемділігі жиналыс мүшелерінің ойынша- қырғыз халқының осы күнге дейін аз зерттелген этнографиясы мен күнделікті өмірі жайлы құнды мәлімет беретін еңбек ретінде бағалансын». Осы очерктері шыққан соң Ресейдің ғылыми ортасында Ыбырай Алтынсарин есімі танымал бола бастады. Кейін арнайы қызметке тағайындалуына байланысты өзінің зерттеулерінен алшақтап қалған болатын. Бірақта өз туған өлкесі мен халқының тарихына деген қызығушылығы оның өмірінің соңына дейін бірінші орында тұрды [1, 154-б.].

ІІ. Алтынсариннің еңбектерінің ауқымы қазақ халқының этнографиясын, фольклорын және өз заманындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірдегі жағдайларды қамтиды. Оның ел арасынан, соның ішінде Торғай даласы қазақтарынан жинаған қазақ халқының баланың дүниеге келуі, отбасылық некелік қатынастары мен мәйітті жөнелту жосын-жоралғыларына қатысты зерттеулері болды. Автор бұл зерттеуін 1870 жылы «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату, той жасау дәстүрлерінің очерктері» деген атпен жариялаған болатын [2]. Бұл еңбегінде, ол адам өміріндегі ең қызықты да, қуанышты сәт, әрі ұрпақ жалғастығы деп, адамның үйленіп жеке отау тігуі. Бұл дәстүрде қыз айттыру, құда түсу мен құдандалы болу сияқты дәстүрлерді атай отырып, бұл қуаныштың тек отбасы мүшелерінің ғана емес, қоғамдық қажеттілік екенін көрсетеді.

Ғалым қазақ халқының той жасау құда түсу дәстүрлеріне толық тоқталып өтеді. Қыз алысып қыз берісудегі дәстүрлер қалың малның төленуі жағдайлары, құдалар арасындағы байланыстың маңыздылығын жеткізе білді.

Ғұлама өз сөзін атастыру рәсімінен бастады. Жалпы атастыру олар туған сәтте (кей жағдайларда туылмай тұрып) нәрестелерді бір-біріне үйлендіруге сөз беру. Бұндай жағдайлар әдетте туыстық қарым-қатынасты күшейту үшін жасалған рәсім.

Ауқатты байлар өз балаларын ерте есейіп жұмыстарға аралассын деген ниетпен 11-13 жас аралығында үйлердіреді. Сол заманда қазақ қыздарының өз таңдауын жасауға ешқандай құқығы болмады. Олар өзін ата-анасы таңдаған ер адамға тұрмысқа шығуға мүдделі болды. Егер әйелдің күйеуі қаза болған жағдайда ол әйел күйеуінің жағын туыстарына (ағысы, бауыры т.б) әмеңгерлікке берілетін болған. Ол балаларды бөтеннің қолында жетімсіретпеу үшін жасалған [2 78 б].

«Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады. Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалыңмал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың қалыңмалы, басқаша айтқанда, қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалыңмалдың мөлшері жөнінде мынадай бір өзгешеліктер бар. Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалыңмалға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалыңмалмен қабат, бесжақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500-600 сом береді, орта дәулетті адам 200-300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді. Екі жақсөзбайласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін, көп кешікпей, күйеу баланың ата-анасы оның қайынатасының үйіне, жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін, 5-10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан хабарын есітіп, қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тігеді де, оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды. Қонақтар сол үйге қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды» [2, 177-б.] - деп жазған болатын.

Осы еңбегінде Ыбырай тоқал алу туралы да жазған болатын. Ол сол кездегі қазақтардың әйел үстіне әйел алғанның, оларға қалай құн төленгені туралы, тоқал алу кезіндегі салт-дәстүрлер, тойда болатын рәсімдердің барлығына жеке-жеке тоқталған еді.

Сондай — ақ мәйітті жөнелту жосын-жоралғыларына қатысты қайтыс болған мәйітті жерлеу рәсімдерін, оның ішінде жоқтаудың тәлімдік мәнін ашып, өлген адамның жетісін, қыркын, асын беру, бейіт тұрғызу салттарын «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оан ас беру дәстүрінің очеркі» [3] атты еңбегінде жан-жақты талдап баяндаған. Жалпы қазақ халқы өлген адамды 3-4 сағаттан артық (ұзаған жағдайда жарты тәуліктен) артық үйінде ұстамаған. Сол маңдағы молдаларды шақырып өлікті жуып жаназа дұғасын оқығанан кейін қаза болған адамның киімдерін кедей-көншіктерге үйлестіріп берген оны ысқат деп атаған. Ыбырай Алтынсарин ысқат сөзіне мынандай анықтама берген. «Ысқат — қазақтардың түсінігі бойынша, молдаларға, шарифат заңы арқылы белгіленген төлеммен, өлген адамның күнәсін сату деген сөз. Мұхаммедтің шарифаты бойынша ысқат — өлген адамның тірі күнінде, балиғыға жеткен күннен бастап, күніне бес рет оқылатын намаздың оқылмай қалған қазалары үшін және рамазан айын (мұсылмандардың ораза ұстайтын айының аты) оразасыз өткізгені үшін құдай жолы (садақа) түрінде кедейлерге берілуге тиіс.

Сол кезеңнің өзінде ас берудегі астарлы сипаттарды да барынша ашып көрсете білді. Мәселен, өлген адамға асты 63 жасқа (пайғамбар жасына) келген атақты бай, билерге беретіні, аста көп мал сойып, аста төк жасайтыны, ысырапқорлыққа жол беретіні айтылады. Күрес, ат бәйгесі, т.б ұлттық ойындарының ұйымдастырылатыны, аттың бәйгесі мен күрестің бәйгесін рулы елдің талап алып кетіп, балуан мен ат иесіне түк тимейтіні, мұның бір жағы мақтаншақтық - доңғойлық екендігін айтты. Бұл еңбектер XIX ғасырда қазақ қоғамында орын алған салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды терең талдауға мүмкіндік беретін материалдар [4, 80 б].

Бүгінгі күнде ұмытылған, өз кезеңінде дүниетанымдық мәні болған әдет-ғұрыптарды да атап өтеді. Атап айтар болсақ, қайтыс болған адамның жылқысының ер -тұрманы, қару жарағы, жақсы деген киім — кешегі үйдің ішіне ілінеді, соның сол жағынан ұзын найза шаншылып, ол найзаның өткір ұшы үйдің қабырғасын жарып, сыртқа шығарылады. Сол жоғары қарап тұрған ұшына өлген адамның жасына байланысты түлі түсті мата ілінеді. Жас адам қайтыс болса өлсе, қызыл мата, орта жастағы адам өлсе қара, қарт адам өлсе, ақ мата байланады. Себебі өткен адамдар матаның түсіне қарапөліктің жасын айырады. Осы жағдайдың бәрі қырқына, кейде жылына дейін сақталады, - деп атап көрсеткен. Осы арқылы ол үйдің қаралы үй екендігін де атап өткен болатын.

Оның еңбектерінде Торғай өңіріндегі суармалы егіншіліктің дамуын, ирригация жүйесін, бұл өңірде қандай дәнді дақылдар түрлері егілетіндігі және егіннің өнімділігі, жер өңдеп, егін егуге қажетті құралдардың түрлері де сипатталады. Бұл кезеңде егін егумен көбінде кедейленген көшіп-қонуға жағдайы келмеген шаруалар айналысқандығын атап өтеді [1, 159-б.].

Ы. Алтынсарин өз елін, халқын жан-тәнімен сүйген, әрі халқымыздың мәдениеті мен тарихын ұлттық болмысымен сақтай білген тұлға. Ол қазақ халқының басқа елдермен терезесі тең болып, қарыштап дамуы үшін де мектеп ашып, прогрессивті дамуын көздеді. Оның артында қалған ізгі мұралары бүгінгі және болашақ ұрпаққа өмір бойы азық болады. Олай дейтініміз, ағартушы демократ ғалым өзінің «Қазақ хрестоматиясы» атты еңбегінде «Қыпшақ Сейітқұл», «Әке мен бала», «Таза бұлақ», «Бай баласы мен жарлы баласы» атты әңгімелері мен Қара батыр, Тазша бала атты ертегі аңыздарында жас ұрпақты саналы, өнегелі істер мен мейірімділікке және адамгершілікке үндейтін тұстарын көреміз. Осы әңгімелері арқылы да автор қазақ әдебиетінде балалар санасын оятып, оларға барынша сіндіре білді. Сондай-ақ әке мен бала және ана мен бала арасындағы өзіндік махаббаты да шебер суреттей білгендігі бүгінгі ұрпаққа азық болар дүниелер [5, 240-256 б.].

Оның балалар тәрбиесіне арналған шығармаларының өресі өте биік. Мәселен, «Бай баласы мен жарлы баласы» атты шығармасы баланы шыдамдылық пен батылдыққа, сабырлық пен тапқырлыққа және көрегенділікке тәрбиелесе, «Атымтай Жомарт» әңгімесі

қайырымдылық пен қарапайымдылыққа, азды қанағат етіп, мақтаншақ болмауға тәрбиелейді. Төрт түлігі сай бола тұра еңбек етуді, кем-кетік, жетім-жесірге көмектесуді ұмытпаған, тапқан малды орынды жұмсай білген Атымтай Жомартты жастарға үлгі етеді.

Ы. Алтынсариннің өзі өмір сүрген кезеңіндегі тағы бір адами болмысын айғақтайтын, әрі орыс зиялыларымен қанша жерден дос болса да, орыс халқының өкілдерінен бірде бір адамды өзінің жаназасына қатыспасын деп өсиет айтуында да үлкен мән мағына жатыр. Сол арқылы өз заманындағы орыс миссионерлерінің қазақ жұрты үшін қазақи құндылықтарды жоятындығын білгендіктен де, орыс достарын жаназаға келтірмей, есесіне 99 молда шақырындар деп өсиет айтқан болатын. Оның бұл өсиеті өзінің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде жарияланған [4].

Алтынсариннің қазақи болмыс мен мәдениетті сақтауының тағы бір үлгісін, оның отбасында да сақталғандығынан көрінеді. Олай дейтініміз, оның әйелі Айғаныстың үй ішінде және ауыл арасында қонаққа барарда жаулық тартып жүретін болса, орыс таныстарының үйлеріне ерімен барғанда мақпал қамзол мен кәмшат бөрік киіп, қазақтың дәстүрлі мәдениетін де паш еткен.

Қорытындылай келгенде, Ы. Алтынсариннің этнографиялық мұраларынан қазақ халқының бай ой - дүниетанымын, білгірлігі мен парасаттылығын байқай отырып, оның ағартушылық қызметіндегі тағылымы мол шығармашылығы бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін баға жетпес қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алтынсарин Ы. Этнографиялық очерктер және ауыз әдебиеті үлгілері. //Қазақ этнографиясының кітапханасы. 13 том. Павлодар, 2006. -166 б.
2. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомоствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі. //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Құраст. С. Әжіғали. – Алматы, 2006. -416 б. (175-183 беттер).
3. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомоствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі. //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Құраст. С. Әжіғали. – Алматы, 2006. -416 б. (253-257 - беттер).
4. Мұсылманшылықтыңтұтқасы:Шариат-ул-Ислам/Алтынсарин,Ыбырай.- Алматы: Қазақстан, Қаламгер, 1991. – 80 б.
5. Өнер-білім бар, жұрттар: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер / Алтынсарин, Ыбырай. - Алматы: Жалын, 1991. – 240 б.:

ӘОЖ 393.05

БАЯНАУЫЛ ӨЛКЕСІНІҢ НЫШАНДЫҚ ҒОЛЫП ТАБЫЛАТЫН ЗИЯРАТ ЕТУ ОРЫНДАРЫ

Бейбіт Айнара Бейымбетқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент С.З. Раздыков

Ұлы Дала киелі жерлерге толы. Ол жерлерді қадірлеп-қастерлеу ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз. Ал Тәуелсіздік жылдарында бұл бағыттағы жұмыстар күрт жанданды. Соның ішінде, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында сандаған тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғыртылғанын көпшілік біледі. Тұңғыш президент Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпы ұлттық қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығын атап өтті. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі — неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып

шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол — ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» — деді Елбасы. Халық санасына жалпы ұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру мақсатында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы қолға алынып және оның ауқымды жоба болып қалыптасты. Нұрсұлтан Назарбаев Үкіметке «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын әзірлеуді тапсыра отырып, өз мақаласында идеяның түпкі мақсатын: «Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды», — деп атап көрсетті.

«Қазақстанның қасиетті орындары мен кешендері» дегеніміз – ерекше қастерленетін табиғи, мәдени мұра және діни сәулеттің айрықша ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ Қазақстан халқының жадында өшпесіз қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар. Сондықтан энциклопедияға еліміздің тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік-саяси өміріндегі маңызды орын алатын ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны ретіндегі жалпыұлттық және жергілікті нысандар мен кешендер кірді. «Бұл мемлекеттік бағдарлама болғандықтан алдына қойылған мақсаты, бағыт-бағдары бар. Ең бірінші мақсатымыз – өзіміздің жерімізді, тарихымызды, рухани-мәдени мұрамызды бойымызға сіңіру, жаңа деңгейде танып-білу».

Осыған негіздей келе, өзімің туын өскен жерім Павлодар облысы Баянауыл ауданы ақындар мен батырлар елі атанған киелі жерлері өте көп. Баянауыл өлкесі қазақтың талай жыр-шежірелеріне арқау болған құтты мекен. Қай заманды алсаң да Баянауыл елі қол бастаған батырларымен, сөз бастаған билерімен, қасиет дарыған әулиелерімен, суырып салма ақын-жырауларымен әйгілі.

Сонау бағзы заманнан ата-бабаларымыз киелі жерлерге тағзым етіп келді. Осыдан барып туған жерге тағзым ету деген дәстүр. Ата тарихымыздың сырына қанығатын мекені ретінде сақтау бағытында Баянауыл елінде де жұмыстар жүргізіп келеді. Біздің өңірде де өмір сүріп, елге қалтқысыз қызмет еткен жандар мен тұлғалары баршылық. Осы киелі өлкенің суын ішіп, топырағын басып жүрген жас ұрпақты өлкесінің топырағы мен өсімдік және жануарларын білу басты мақсат.

«Қасиетті Қазақстан» жобасы негізінде елімізде туризм саласын дамыту да көзделіп отыр. «Әлем бойынша тауап етуге, қажылыққа бару туризмі дамыған. Бізде халық, Баянауылдағы Мәшһүр-Жүсіп кесенесіне, Қоңыр әулие үңгіріне де көптеп келіп жатады.

Ақын, фольклорист, этнограф, философ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында туған. Осы арада айта кететін бір жайт, ақынның ата-анасының сол кездері баспанасы болған мешіт жанындағы бір бөлмелі үй қазірге дейін бар».

Мәшһүр атаның әулиелігі «Мәшһүр Жүсіп өз бейітін өзі салдырды» атты естелігінде: «Әуелі жатар орынын дайындатады. Үлкен келіні Зейнептің Дұсжан деген інісіне қаздырып, өзі үнемі басында отырады. Енін, ұзындығын, биіктігін екі жарым кез етіп алдырады да, ол біткен соң, көңілі әлде бірдемеге дауаламағандай тағы да біраз тереңдеу керектігін айтады. Күндегі әдетінше, ертеңгілік тағы да басына келіп отырады да дұға етеді. Бұл кез Дұсжан бірыңғай қиыршық тас жер үйіндісінің астынан тұтасқан бір ақ күлгін түсті тастың белгі бере бастағанын байқайды [1.56].

Моллеке, мына жердің тасының түсі өзгере бастады, әрі тұтас жатқанға ұқсайды, енді не істейін, бөлектеп уақтайын ба? – деп жоғарыға қарайды. Жок, Дұсжан. Менің де күткенім сол болса керек. Сындырмай тұтас ал да жоғарыға шығар, - деп тағы дұға оқиды. Биіктігі бір жарым, ені бір кезге таяу, қалыңдығы 20-30 сантиметр бұл тасты аты-жөнін жазып, басына белгі етіп қойғызған екен көзі тірісінде – Қысы бар, жазы бар, әрі-бері өткен жолаушылар келіп түнеп қалса, барлық мүлкімді пайдалансын. Қорықпасын, мен көрден тұрып ешкімге де бас салмаймын, - деп тапсырады. Бұл жерде Мәшһүр:

Мен өлгеннен кейін қырық жылға дейін денем бұзылмайды. Тірі адам көзі көреді, серт етем. Тек жаздың ыстық айлары ақыретімді айырбастап отырыңдар, қыс керегі жоқ. Сонда көздерің жететін болады, - деп үлкен баласы Шәрәпиденге шырақшылықты өсиет етеді.

Сөйтіп, Мәшһүр 1931 жылдың күз айында дүние салды. Одан бұрын тірісінде өзіне-өзі дұға оқытқан. «Көпейұлы Жүсіпке құдай рахмет ойласын» - деп, сақ-сақ күледі екен де: «Маған келіп бата жасамақ түгілі әркімнің басына туар «тұрымтай тұсына» заман болады. Мен көрмеймін, сендер көресіңдер, көресіздер де көнесіздер», - дейді екен. Бұл қазақ еліне 1923 жылғы дүрбелең болып басталып, 1931-1932 жылға адам қырғынымен, аштықпен аяқталған кез еді.

Мәшһүр өмірден өтерінен бірер жұма бұрын сол кездегі өзіне көңілдес-ауылдас серіктері болған Еламан-Есмағанбет ұрпағынан тараған Жүсіпті, Құдияр атасынан ұста Мәшірапты, Түлкі молланы, Құлшәріп дуананы шақыртып алдырған болатын. Ақ жуып, арулап қоюды да соларға тапсырған. Тек дәрет суын тіршілігімдегідей келінім Ақзейнеп баптап тұрсын, өлі денеге де бап керек, – деген екен. Ол аманаты да орындалды.

М.Ж. Көпейұлының 1977 жылғы кесенесі, міне осы жерде Нұрилла апамыз белсенділік көрсетіп, Мәшһүрдің кіші баласы Пазылды бетке ұстап, ел-қалаларға, жекелеген азаматтарға сауын айтып іске кірісіп кетті. Ол көпшілік тарапынан қолдау да тапты. Жер-жерлерден құрылыс материалдар, заттай, ақшадай қаржы келе бастады. Осы жағдайда қыш кірпіштен салынған екінші нұсқасын бұзып, қайтадан салу қажеттілігі өзінен-өзі ашық жай болды. Бұл екі арада /1969 жылы/ Пазыл дүние салады. Біраз үзілістен соң, яғни 1976 жылдың жазында зират іргесі жабайы жобамен көтеріле бастайды да, оны 1977 жылы сол кезгі «Жаңа жол» совхозының екі құрылысшысы аяқтап шығады.

М.Ж. Көпейұлының 2006 жылғы кесенесі Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен Ұлтымыздың сарқылмас қазынасы жаңғыртуға бағытталған «2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде елеулі іс – шаралар атқарылды [5.4-56]. Дүниеге жаңа еңселі ескерткіштер келді. Соның бірі – Ескелді елді мекеніндегі жаңа үлгіде салынған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы кесенесі. Қазақстанда сирек кездесетін, өн бойы киелі құран сөздерімен өрілген, әсем кірпіштермен қиюластырылған, төрт мұнарасы бар, әсем күмбезбен көмкерілген Мәшһүр Жүсіп кесенесі бұл күнде имандылықтың киелі орнына айналып отыр. 2006 жылы салынған кесене Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 150 жылдығына орай ашылған болатын. Кесенесінің тарихы да міне осындай сан қырлы болған екен.

Кесене зиратхана және көрхана атты екі бөліктен тұрады. Көрханада әулие бабамыз жатыр, сондай-ақ сандықтасы, құлпытасы қойылып, шамшырағы орнатылған. Әрбір бөліктің көлемі – 8/8 шаршы метр, ал кесененің биіктігі 14 метр. Салмағы 9,5 тонна болатын құлпытасы мен сандықтасы мәрмәр тастан жасалған. Айшық темірлері әрленіп, алтынмен жалатылған. Кесененің кіреберісінде Құраннан аяттар жазылған. Мәшһүр Жүсіп атамыздың кесенесінің асты – кең көр, ғұламаның мәңгілік мекені. Екінші қабатында, едені тақтайланған эп-әдемі бөлмеде жалған дүниеге лайық жиһаз-мүлік. Кітапханасы да сонда орныққан. Ойшыл, ғұлама Мәшһүр Жүсіп атамыздың басына тәу етіп, дұға жасауға баратын қарашаның қарасы қашан да көп. Кейінгі жылдары жаңа жол төселіп, зиярат етем деушілерге жағдай жасалды. Мәшһүр бабамыз жатқан кесене жанынан «Ескелді» мәдени-қонақүй кешені ашылды. 40 адамға лайықталған екіқабатты ғимарат баба рухына тағзым етіп келген қонақтарға жабдықталып жасалған [5.4-56].

Сонымен қатар Баянауыл тек қана ғұламаларымен ғана емес, өзінің ерекше көркем табиғаты: жартасты жоталары, өсімдіктің сан алуандығы және қайталанбас тарихи ескерткіштерімен таңғалдырады. Осы сұлу өңірдің ғажайып ескерткіштерінің бірі – «Қоңыр әулие» үңгірін айтпасқа болмас. Әр тарихтың өзіндік шығу тегі баршылық. Оның шығу тарихы топан сумен, ал аталынуы Нұх кемесімен байланыстырылады. «Қоңыр әулие» үңгірі жердің, жануарлар мен құстар әлемін қорғаушысы Ной (Нұх) Пайғамбар заманынан бар. Бүкіләлемдік су тасқыны кезінде үш көріпкел Нұх Пайғамбардың кемесіне қалып қойыпты-мыс, бірақ кемеді орын болмапты, сонда үш бақанды жалғап байлап, бақанға отырып, ол пайғамбардың кемесіне байланыпты. Бүкіләлемдік ағыспен олар солтүстіктен оңтүстікке беттейді. Алғашқы болып үлкен әулие Құланның бөренесі тасқа соғылып, жұлынып кетеді. Бұл Қызыл Тау маңында болған. (Сондай-ақ Әулие тау деп те атайды). Екінші болып тасқа ортаншы бала

әулие Қыранның бөренесі ең биік тау Ақбетке соғылады. Су қайта бастап, таулар мен шоқылар ашыла бастағанда, кенже әулие Қоңырдың бөренесі үңгірге жақындағаннан кейін, ол осы жерде қоныстанады. Сол себепті үңгір қажылықтың киелі жері саналған. Осындай табынудың себебі болған үңгір түкпіріндегі қазан, осы қазан түбіне үнемі су жиналады. Осы суда барлық ауруларды жазу қасиеті бар. Баянауылдың әсем табиғаты мен тау тастары, өзен-көлдері де су астынан шыққандығын баяндап тұрғандай. Аталмыш жағдайдан пайда болған үңгір де таңғажайыпқа толы. Қазақ даласында мешіттер салынғанша аталмыш үңгір зиярат орнына айналып, бедеу әйелдер бала көтеріп, ауырғандар жазылып, су ішкендердің жолдары ашылып, үңгір орналасқан тау етегіне ел қонып, үңгір «Қоңыр әулие» атанып кеткен. Аталмыш үңгір Баянауылдағы Жамбақы деп аталатын тауда орналасқан. «Қоңыр әулие» үңгірінің құпиясы әлі ашыла қойған жоқ. Әрине, қазақ даласында жүздеген үңгір бар. Сол үңгірлерге байланысты жергілікті мекендерде көптеген аңыз-әңгімелер жеткілікті. Қысы-жазы су жиналады, жазда үңгірдегі ауа температурасы салқын болса, қыста керісінше жылы болып тұрады. Үңгірге көтерілетін баспалдақтардың ұзындығы 110 метр, әрбір 10-15 метр сайын демалуға арналған алаң бар. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метр. «Қоңыр әулие» үңгірі туралы Мәшһүр Жүсіп те қалам тартқан болатын. «Қоңыр әулие» үңгірі көп жылдар иесіз қалып, тарылған жандардың мекені болған. Мәшһүр Жүсіп бала Сағымбек диуанаға бата беріп, жолын ашқан соң, ол өмірінің соңына дейін үңгірде тіршілік етіп, талай кереметтердің куәсі болған. Сағымбек диуана Жанбақыда тұрып, ұзақ жылдар Қоңыр әулие үңгірінде шырақшылық етті. 1927 жылдан бастап «Қоңыр әулие» үңгірінде Мағзұм Бектілеуұлы деген жан азаншы болған [4.56]. Тау ішінде үңгір, үңгір ішінде көл бар. Және ол көлдің түбі жоқ десе сенер ме едіңіз? Сырт көзден әдейі жасырылғандай әсер қалдыратын сол көлдің емдік қасиеті өз алдына бөлек әңгіме. Жыл он екі ай іші адамнан босамайтын Қоңыр әулие үңгірі туралы ел ішінде аңыз-әңгіме көп. Оның ішінде ауыз әдебиетінде сақталған деректердің дені жоңғар шапқыншылығымен байланысты болып келеді. Сонымен қатар осы Қоңыр әулие үңгірімен аттас әрі қасиетті жер саналатын Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданындағы «Қоңыр әулие» үңгірін айтуға болады. Бұл да өте зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі, әрі екі үңгірдің қандай байланысы бар екені ғылыми түрде өте қызықты. Оны зерттеу мен тарихи туризм нысанына айналдыру біздің басты парызымыз деп санаймын. Шыңғыстау жеріндегі Қоңыр әулие үңгірінде этнографиялық практика кезінде болып, оның тарихы жөнінде жергілікті халықпен кездесіп ақпараттар жинадық.

Барша қазақтың мақтанышына айналған көрікті де киелі мекендегі Қоңыр әулие үңгірінде өз басым жылда жаз айында барамын. 2019 жылдың жаз айында Абай ауданындағы Қоңыр әулие үңгірінде болып, тылсым табиғаттың құпиясын тамашалап, арнайы мақаламды туған жерімнің киелі жерлері туралы әзірлегенім бар. Егер шын ниеті болса, іздеген адамның ел мен жер тарихына қатысты көп дүние тауып, өлшеусіз олжаға кенелері сөзсіз. Туған жердің тау мен тасының өзі тарихқа тұнып тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Мұса Шорманов: жоқтау // Сарыарқа самалы. – 2001. – 28 тамыз. 5 б.
2. Исабай Қ. Мұса Шорман (1819 – 1884): [Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр, билеріміздің бірі – Мұса Шорман туралы бірер сөз]// Сарыарқа самалы. – 2002. – 24 қазан. – 18 б.
3. Исабай Қ. Шорман-бала би: [Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр, билеріміздің бірі] // Сарыарқа самалы. – 2002. – 8 қараша. – 15 б.
4. Арын Е. Халқына қамқор болған Мұса мырза: [Өз жерлестерінің білімді, өнерлі болуына орасан зор еңбек сіңірген дара тұлға, Баянауыл жерінің аға сұлтаны, қоғам қайраткер Мұса Шорманұлы туралы] // Сарыарқа самалы. – 2002. - 3 желтоқсан. – 5 б.
5. Нухұлы А. Асыл мұрасын асқақтатқан бабалар: [Кереку жерінен шыққан ұлы адамдар жайлы] // Сарыарқа самалы. - 2005. - 14 шілде. - 4 - 5б.
6. Әбілев Д. Қасиетті жер // Руханият. – 2006. – 1-18 тамыз. – 1-2 б.

7. Бықай Ф. Баянауылдың алтын дiңгек ауылдары // Егемен Қазақстан. – 2004. – 11 мамыр. – 5 б.
8. Валерий Б. Баянаул// Кайнар. – 1979 – 156 б
9. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах ХУІІІ в // Собр. Соч. Т. 1 – Алматы, 1984 . – 216-222 бб.
10. Джаксыбаев С. Открытие Баянаульского внешнего округа // Краеведение = Өлкетану. – 2004. - №4. – С. 36-44.
11. . Жолдасбайқызы А. Бағы асқан Баянтау // Қазақ әдебиеті. – 2006. – 18 тамыз. – 1-9 б.
12. Приймак Д.П. Баянаул заповедный. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 96 с.
13. Приймак Д.П. Скалы и легенды Баянаула. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 24 с.

УДК 392.9

МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ КАЗАХСКОГО И ТУВИНСКОГО НАРОДОВ: ОБРАЗ ЛОШАДИ

Досмурзинов Рустем Куандыкулы

rustem.dosmurzinov@mail.ru

докторант 2 курса исторического факультета
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Научный руководитель – Р. М. Мустафина

Традиционное мировоззрение является сложносоставным и многогранным явлением. Составными частями традиционного мировоззрения являются «картина мира» в народном восприятии, традиции и обычаи, а аспектами (гранями) – взаимосвязь человека и природы, историческая память. Так, например, на протяжении всей истории человечество было связано с животным миром. В укреплении этой связи большое значение принадлежит кочевым сообществам. А. Тойнби утверждал, что domestикация животных является более искусной деятельностью, чем domestикация растений [1, с. 670]. При этом в формировании мировоззренческих традиций кочевников, несомненно, важная роль принадлежит лошади.

Лошадь является одним из немногих животных, одомашненных человечеством еще на заре цивилизации. На лошади люди пересекли необозримые просторы земли. Лошадь способствовала развитию отношений между разными обществами. Вместе с тем, лошадь для кочевых народов являлась не только средством транспорта, вьючным животным; ее значение, применение было широким, а образ многоликим.

Целью настоящей работы является раскрыть и сравнить наиболее существенные черты и характеристики образа лошади (коня) в мировосприятии традиционного казахского и тувинского обществ. Источниками о восприятии лошади как образа стали образцы народного творчества, такие как сказки, легенды и сказания.

Лошадь имеет разные наименования (по полу, возрасту, масти) в тувинском и казахском языках. Вместе с тем, как видно из указанной ниже таблицы, многие термины восходят к общетюркской лексике. Так, по-казахски и по-тувински, как и в других тюркских языках, лошадь (конь) именуется «ат». Это двузначное слово, также оно означает «имя».

Табл. 1. Названия лошадей

Термины на русском языке	Термины на тувинском языке	Термины на казахском языке
новорожденный жеребенок (жеребчик, кобылица)	кулунчак (эр кулун, кыс кулун)	құлыншақ (құлын)
в возрасте шести месяцев		жабағы
в возрасте с 1 до 2 лет	погба	тай

в возрасте с 2 до 3 лет	хунан асқыр (хунан ат)	құнан (құнан айғыр, құна- жын байтал)
в возрасте с 3 до 4 лет	дөнен	дөнен (дөнежін байтал)
в возрасте с 4 до 5 лет	сегиз тиштиг	бесті (бие)
в возрасте с 5 до 6 лет	пештиг (четишкен)	ірі жылқы
в возрасте с 6 до 7 лет	алтылыг (четишкен)	
в возрасте с 7 до 8 лет	четилиг (четишкен)	
в возрасте с 8 до 9 лет	сегизтиг	
в возрасте с 9 до 10 лет	тогузтуг	
в возрасте с 10 до 11 лет	оннуг	

Нужно отметить особенности характера лошадей. В энциклопедии о лошадях отмечается следующее: «Лошадь – прекрасный эмпат. Она способна оценить и запомнить и доброе, и жестокое отношение человека к ней и ответить на него» [2, с. 94]. Лошадь – стадное животное, у нее хорошо развито чувство коллективизма. Так, лошади объединяются в косяки (во главе которых – жеребец), табуны. Другие качества лошадей, во многом, связаны с условиями ухода.

Лошадей также различают по мастям. У казахов принято выделять следующие масти лошадей: қылаң (саврасая лошадь), баран (вороная лошадь), ала (пегая лошадь). Среди саврасой масти выделяют лошадей ақбоз (бело-сивая лошадь), боз (сивая лошадь), бурыл (чалая лошадь), теңбіл (серо-чубарая лошадь), құбақан (белая лошадь), сары (светло-саврасая лошадь), құла жирен (светло-рыжая лошадь), шабдар (игренивая лошадь), көк, сұр (серая лошадь), құлагер (каурая лошадь), кызыл (сивая лошадь), нарқызыл и др. Среди вороной масти – торы (гнедая лошадь), кара (черная лошадь), қаракөк (темно-синяя лошадь), қарасұр (темно-серая лошадь), қоныр (темно-серая лошадь), жирен (рыжая лошадь), күрең (бурая, темно-гнедая лошадь). Среди пегой масти выделяют лошадей сарыала (светло-пегая), сұрала (серо-пегая лошадь), көкала (сине-пегая лошадь), керала (каре-пегая лошадь), қарала (черно-пегая лошадь), қоңыра (темно-пегая лошадь), күреңала (гнедо-пегая лошадь) и др. [3, с. 90].

Среди лошадей тувинских коневодов были распространены доруг (гнедая лошадь), бора (серая лошадь), шилги (рыжая лошадь) и кара (вороная лошадь). Среди вороной масти выделяют да(ъ)с кара аът («как гриф, чёрного матового цвета лошадь» – конь с шерстью глубоко чёрного матового окраса), кара-бора аът («яблочная»), куу-кара аът (пепельно-вороная лошадь), сарғыл-кара аът (светло-вороная лошадь). Среди рыжей масти выделяют кызыл-шилги («красно-рыжая»), кысқыл-шилги («красновато-рыжая»), сарыг-шилги («слово-рыжая»), хүрең-шилги («тёмно-рыжая»), хоор-шилги («каууро-рыжая»), «шиилбикей (эрз. говор) < шилги – лошадь рыжеватого цвета», хан шилги («кроваво-рыжая»), шавыдар («игренивая») / кызыл-шавыдар («красно-игренивая»). Среди гнедой масти различают лошадей с красноватым оттенком (кызыл-доруг аът/ кысқыл-доруг аът), с темной шерстью (кара-доруг аът «темно-гнедая лошадь»), мелдер-доруг («мухорто-гнедая»). Среди серой масти выделяют ак-бора («светло-серая»), кара-бора (мышастая), көк-бора («серая в яблоках»), сарыг-бора («серая с желтизной») [4, с. 441-443].

Среди казахов бытовали поговорки о происхождении лошадей: «Жылқы атасы Керқұлан» («Предок лошадей – тарпан»), «жылқының арғы атасы – керік, бергі атасы – құлан» («Дальний предок лошадей – жираф, ближний предок – кулан») [5].

В казахских и тувинских сказках коню (лошади) уделяется важное значение. Так, в казахской сказке «Белый жеребец» конь помогает найти тело погибшего хозяина. А согласно сказке «Тепен-кок» у одного человека был сивый конь, имевший одну особенность. Конь скакал быстро и легче, когда перед скачками потел. Перед очередной байгой хозяин навьючил на коня песок и приказал гарцевать. После победы на байге, хозяин сочинил кюй в честь коня [6, с. 50-51].

В сказке «Сырттан» описывается сырттан («сильнейший среди сильных») среди коней – бледно-гнедой конь. О нем говорится следующее: «...Этот черный волк почувствовал сильное желание отведать человечины. Он сырттан среди волков, а твой бледно-гнедой – сырттан среди коней. То, что черный волк захочет тебя съесть, бледно-гнедой знал еще будучи жеребенком. Он решил спасти тебя. Мечтал об этом всю жизнь и сам себя готовил к скачкам: пасся помалу, а отдыхал помногу [6, с. 41].

Лошадь является частым персонажем во многих казахских сказках, например в таких как «Түйені көрсе жылқы неге қалтырайды» («Почему лошадь дрожит, увидев верблюда»), «Лошадь и верблюд», «Лошадь и олень», «Савраска», «Жыл басы» («Начало года»), «Кара Мерген», «Гулпар», «Золотая лошадь» («Алтын ат»), «Ағаш ат» («Деревянный конь»), «Керқұла атты Кендебай» («Кендебай на коне Кергула»). Интересным является взаимосвязи образа лошади с представлением иных животных. Так, в сказке «Лошадь и олень» описывается история приручения человеком лошади. Важно указать то, что антиподом коня в казахских сказках часто является бык или верблюд.

В тувинских сказках наряду с описанием богатыря создается образ его коня. Так, в сказке «Богатырь Тевене-Мёге и конь его Демир-Шилги» представлено следующее описание: «...Это случилось раньше ранних времен, это было древнее прежних времен. Хвост верблюда тогда достигал земли, а рога горного козла упирались тогда в небеса. И жил тогда на северном склоне Арзылан-Тайги крутолобый силач, богатырь Тевене-Мёге». Далее, описывается конь богатыря: «Был у него могучий рыжий железный конь. Звали его Демир-Шилги. Уши его, как ножницы, стояли торчком. Стальные его копыта гремели, как гром...» [7, с. 13].

Описываются и элементы конской упряжи: «...Была у Тевене-Мёге коновязь – железный столб, упирившийся в небеса. Были у Тевене-Мёге седло, похожее на горный перевал, распростершийся, будто степь, потник, золотая уздечка, огромная перекидная сума, необъятный белый шатер и обзирающая мир девятисуставная подзорная труба» [7, с. 13]. Части конского убранства имели сакральный статус как у тувинцев, так и у казахов.

В казахской поэме «Құлагер» И. Жансугурова описывается история коня Кулагера, основанная на устной истории [8]. Согласно данной истории, у известного акына, Ахана сері (1843-1913) был конь по имени Кулагер. На скачках и в состязаниях Кулагеру не было равных. Однажды во время байги (скачки) конь был застрелян. Эта история во многом перекликается с историей коня Эзир Кара, принадлежавшего Санданмаа Сояну. В тяжелые 30-е ХХ вв. С. Соян был репрессирован, горькая участь последовала и его коня, растрелянного как «врага народа» [9].

Человеческие качества переносятся на животное, вместе с тем характер и повадки лошади используются при описании людей, даже целого народа. Интересным является обозначение роли лошади среди остальных домашних животных, например, во взаимоотношениях между лошадей и верблюдом. Подобные сюжеты присутствуют как в казахских, так и в тувинских сказках. Возможно, своеобразным отличием образа коня (лошади) у казахов является отсутствие большой мифологизации, хотя, в целом, реалистичность восприятия коня (лошади) как образа характерна и для тувинского народного творчества. Например, судьба коня по имени Эзир Кара стала основой для песен, а история коня Кулагера легла в основу поэмы. Вместе с тем, если у тувинцев конь (лошадь) занимал первоочередное значение в хозяйстве, то у казахов главным животным считался верблюд.

Лошадь имела первостепенное значение в культуре кочевников. Лошадь приносила и обеспечивала кочевников почти всем необходимым, поэтому являлась объектом почитания. Связь между конем и всадником, осуществленная и представленная в кочевых культурах, является символом взаимосвязи человека и природы.

Список использованных источников

1. Тойнби А. Дж. Исследование истории: возникновение, рост и распад цивилизаций. – М.: АСТ, 2009, 670 с.

2. Зими́на Г. Лошади: самая полная иллюстрированная энциклопедия. М.: Эксмо, 2018, 272 с.
3. Арғынбаев Х. А. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, Ғылым, 1969. 172 с.
4. Куулар Е. М.-О. Лексемы, обозначающие масти лошадей в тувинском языке // Мир науки, культуры, образования. № 6 (67), 2017. С. 441-443.
5. Зайкенова, Р. Жылқы жылы жылағым келеді. 2016. [Электронный ресурс] // Argymaq.kz. URL: <http://argymaq.kz/archives/3610> (08.02.2022).
6. Бозинген: Казахские народные сказки. Алма-Ата, Жалын, 1984, 208 с.
7. Тувинские народные сказки. М.: Наука, 1971. 208 с.
8. Жансүгіров І. Құлагер. Поэмалар мен өлеңдер. Алматы, Жазушы, 1974. 552 б.
9. Чооду К.-К. Черный орел – Эзир Кара. 25 марта 2011. [Электронный ресурс] // Tuva.Asia. Новые исследования Тувы. URL: <https://www.tuva.asia/news/tuva/3212-ezirkara2.html> (08.02.2022).

УДК 93/94

УРОЖЕНЦЫ КОСТАНАЯ В РЯДАХ БЕЛАРУССКИХ ПАРТИЗАН

Жанатаев Диас Кумырбаевич

dias.zhanatayev.02@gmail.com

Студент третьего курса исторического факультета специальности «археология, этнология и антропология» ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Кошман Т. В.

Интерес к изучению данной темы в последние годы резко возрос. Причиной этому послужило развитие научного сотрудничества с представителями стран постсоветского пространства по общей теме и самое главное уменьшение с каждым годом носителей информации, прошедших трудные дороги войны. Работы подобной тематики посвящены именно для того, чтобы сохранить отголосок этой истории. Можно добавить и тот факт, что появилось большое количество информационных ресурсов, позволяющих осуществлять поиск и получать новый пласт данных о военном времени.

Вклад казахстанцев в победу над фашисткой Германией неоценим в мировой истории. Признание данного факта в науке оставляет исключительно значимый и положительный след в нашей истории. Каждый пятый казахстанец ушел на фронт, девять из десяти пуль были отлиты из казахстанского свинца, больше тысячи вагонов одежды и продуктов были отправлены на фронт и т. д. – это все показатель вклада нашей страны в общую победу советского народа [1].

Вклад костанайцев в победу является ярким примером мужества, храбрости, героизма и сплочённости людей, объединённых общей целью. Подлинно не известно количество костанайцев участников ВОВ. Работы ведутся и по наше время, однако с большей долей вероятностью можно утверждать, что численность их в рядах красной армии достигало десятки или даже сотни тысяч [2]. Среди них погибшие, узники концлагерей, пропавшие без вести и военнотружашащие попавшие в партизанское формирования и отряды [3].

В данной статье автор предоставил историю партизан Костаная принимавших активное участие в партизанском движении на территории Беларуси в годы ВОВ. По данным на сегодняшний день размещенных на сайте «Партизаны Беларуси», уроженцами города Костанай являются 20 человек. Однако, данная цифра позволяет полагать, что численность не внесенных в базу, пропавших без вести, пропавших документов партизан и т. д. намного больше.

Жихарев Сергей Петрович родился 1904 году в и проживал по ул. Амангельды дом №107 в г. Костанай. По национальности – русский. Закончил сельскую школу 4 класса в 1916

г. Прошел обучение в военной полковой школе 1275 полка в 1941 г. В кандидаты ВКП (б) вступил марте 1942 г. До призыва 21.08.1941 г. Кустанайским ГВК Казахской ССР был рабочим. До военного времени ранение и контузии, награды и ордена не имел. Семейное положение – женат, жена Жихарева Екатерина Ивановна и двое детей (рис. №1) [4].

Призавшись в ряды Красной Армии попал в ряды 1275 стрелкового полка 387 стрелковой дивизии и дослужил до звания сержанта. С ноября 1941 г. по 20 августа 1942 г. участвовал в боях в районе г. Орла. Воевал в составе 387 стрелковой дивизии и был взят в плен в районе села Дудорово Ульяновского района Орловской области. Выбыл из воинской части 14.08.1942 г. и был в плену в г. Брянск по сентябрь 1943 г. [4].

В сентябре 1943 г. прибыл в партизаны с лагеря военнопленных г. Брянск. С 20 сентября 1943 г по 11 июля 1944 г. состоял в партизанском отряде в должности командира отделения отряда им. тов. Сталина 208 партизанского полка, действовавшего в Кличевском районе Могилевской области и Телеханском районе Пинской области (рис. №2) [4].

В Личном листке по учету партизанских кадров от 26 июля 1944 г. в разделе боевая характеристика говорится: «Жихарев Сергей Петрович военнослужащий, русский, морально устойчив, идеологически выдержан, принимал участие в работе подразделений. В партизанском полку с 11.08.1943 - 11.07.44 гг. в составе полков объединения, в частности, Красной Армии Логишинском районе Пинской области. За время пребывания в партизанском полку проявил себя подлинным военным мстителем в борьбе с немецко-фашистскими оккупантами. Являлся участником многих боев» [4].

В 27.07.1944 г. был повторно призван в ряды красноармейцев в звании гвардии сержанта, служил в должности телефониста. 19.03.1945 был эвакуирован в госпиталь, где 03.08.1945 г. умер от ран. Информация по первичному месту захоронения точно не известна. Однако из источников нам известна два возможных места захоронения это - Литовская ССР, Каунасский уезд, г. Каунас, Верхние Шанцы, военное кладбище № 2 или Германия, г. Штенбург [4].

В 2016 году место захоронения Жихарева С. П. предпринял правнук на форуме «Авиация СГВ». Была предпринята попытка выяснить место захоронения. Сложность заключается, что в документе госпиталя указано место первичного захоронения: д. Шенеберг, Германия - сейчас это д. Кромпель (Польша, Западно-Поморское воеводство, гмина Старгард). Но изучение списка захороненных невозможно ввиду отсутствия Паспорта захоронения со списком захороненных. Возникают вопросы в правильности записи места погребения в документе. Есть версии, что это мог быть город: Шенберг, Штенберг, Щещина и др. Остается задача поиска дополнительных сведений о том, где закончил свой боевой путь Жихарев С. П., который прошел военными дорогами с первого года войны, был плен, партизанская борьба и гибель в 1945 году.

Сопанов Абдигапор, в послевоенных документах, записанных как Сапанов Абдигапар, родился в 1917 году колхозе Елтай или Ильбай Орджоникидзевский район Кустанайская область. Казах по национальности. С 1939 г. кандидат в ВКП (б) (рис. №3).

Проходил воинскую службу в рядах Красной Армии с 1939 г. в звании младшего сержанта. В партизанском отряде Сенненской партизанской бригады (Леонов, В. С.) с июля или августа 1941 г. был командиром взвода и участвовал в партизанский движениях в Витебской области. За годы войны получил пять ранений. Был представлен к медали «Партизану Отечественной войны I степени» [5].

В Наградном листе, не имеющего датировки, предоставлена информация: «... товарищ Сопанов в партизанах показал себя как храбрый, находчивый инициативный боец, пользующийся хорошим авторитетом среди партизан. Имел два ранения в боях с немецкими захватчиками. Участвовал в разгроме немецких гарнизонов: Обольци, Аленовичи и три раза Горщевщина. Спустил под воду 1 вражеский эшелон, убил и ранил более 50 немцев» [5].

В разделе личного боевого подвига изложено: «товарищ Сопанов в январе 1942 г. спустил вражеский эшелон под воду на железной дороге Москва – Минск с живой силой. В январе 1942 г. участвовал в разгроме гарнизона Обольци где убито 15 полицейский и 5

немцев. В февраль 1942 г. в разгроме гарнизона Аленовичи где убил 8 полицейский и 2 немца. Учувствовал в разгроме лесопильного завода д. Горщевщина. Неоднократно участвовал в различных боях, где показывал образцы мужества и храбрости» [5].

В Наградном листе от 14 июля 1944 года Сопанов Абдигапор в звании младшего командира партизанской бригады представляется к награде «Ордену Отечественной войны II степени». 30 декабря 1948 г. Указом Президиума Верховного Совет СССР награжден «Орденом Отечественной войны II степени» (рис. №3, рис. №4) [5].

После освобождения Беларуси дальнейший боевой путь не известен. После окончания войны он вернулся на родину в Кустанайскую область. В послевоенном документе от 06.04.1985 г. записано, что Сапанов Абдигапар проживал в селе Сабанкуль Тарановского района Кустанайской области и был награжден орденом «Отечественной войны II степени».

Меткенов Николай Егорович родился 13 апреля 1916 года в колхозе им. Карла Маркса Пресногорьковского района Кустанайской области Казахской ССР. Помимо этого, указывается временное проживание в селе Елтайка и Тау-агаш. По национальности – казах. С марта 1943 г. кандидат в ВКП (б). Имеет общее 7 классовое образование в неполной средней школы в с. Елтайке (рис. №5) [6]. Семейное положение не женат, холостой.

Вместе с отцом занимался земледелием. Был осужден в 1928 г. народным судом как раскулаченный на 10 лет совместно с отцом. В 1929 г. как несовершеннолетний, отпустили домой, поэтому возвратился домой в г. Петропавловск. С 1930 г. перешел на самостоятельную работу и жизнь. 1931–1932 г. работал в Магнитогорске кладовщиком. 1933–1934 г. курсант, курсы животноводства, после окончания курса работал овцесовхоз №1. В 1934–1936 гг. бухгалтер в Пресногорьковском райгосбанке [6].

В 1936–1938 гг. красноармеец 446 гаубичного артиллерийского полка. С 1938–1939 г. курсант артиллерийского училища г. Свердловск. С 1939 г. – ноябрь 1939 г. служил в г. Уфа командир взвода 327 легкого артиллерийского полка, затем был направлен в другой город в 512 гаубичный артиллерийский полк. С ноябрь 1939 по февраль 1940 гг. командир взвода 512 гаубичного артиллерийского полка. Февраль 1940 - апрель 1940 гг. командир взвода 545 конного артиллерийского полка, где находился до февраля 1941 г, затем отправлен в г. Каунас в/ч 1986 [6].

22.06.1941 - 26.06.1941 гг. на фронте Отечественной войны на фронте в районе г. Каунас, где его часть была разбита немецкими частями, он остался с группой бойцов и командиром в количестве 78 чел. В Личном листке сам Меткенов так описывал свой путь в партизаны: «Вышли из окружения и двигались на восток, чтобы присоединиться к частям Красной Армии. Попытка для них была неудачной, они остались в тылу противника в районе д. Соли на территории Беларуси, вторично были разбиты и из 78 человек осталось 20. Остальные товарищи погибли. После этого двигались в районе Сморгонь, но в лесу Сморгонского района были разбиты третий раз, где был ранен и два товарища были еще со мной, которые доставили меня на повозке в раненым. После соединения с партизанами с группой Манникова, где находилось 9 человек до 12 марта 1942 года. С 12 марта 1942 по 4 мая 1944 гг. нахожусь в бригаде «Дяди Васи» сейчас именуется «Народный Мститель» им. Воронявского Василия [6].

С 28.09.1941 участник партизанской бригады: «Народные мстители» им. В. Т. Воронянского (Воронянский, В.Т., Семенов, В.В., Покровский, Г.Ф.), (Дяди Васи). Партизанский отряд им. А. А. Суворова. Занимал должность помощника командира роты. С 28.12.1942 - находился в составе партизанского отряда им. Г. И. Котовского (Красенков, М.Х., Борков, И.П.) в должности старшина роты [6].

В Наградном листе от 2 апреля 1943 г. свидетельствуют, что Меткенов Николай Егорович в ряды Красной Армии вступил добровольно 13 сентября 1936 г. Пресногорьковским РВК. Дослужился до звания младшего лейтенанта. Был ранен в руку. С 28.12.42 г. находился в 12 партизанском отряде им. Котовского «Дяди Васи» в должности старшины роты. Представляется к ордену «Красной Звезды». Позже был ходатайствован о награждении орденом «Красная звезда» 19 апреля 1943 г. [6].

В разделе личных подвигов изложено: «1) В разгроме гарнизона М. Илья, 1943 г. тов. Ворвался в здание полиции, лично уничтожил одного фашиста 2-х ранил и 1 взял в плен. Захватил трофеи: 2 винтовки и магазин к ручному пулемету; 2) В бою в д. Скородах 02.02.1943 г. был ранен, но не покинул поле боя и продолжил бороться до полного разгрома врага» [6].

В Наградном листе от 14 июля 1944 г. мл.лейтенант Меткенов, занимающий должность помощника командира роты партизанского отряда Суворова «Народные мстители» представляется к медали «Партизанской Отечественной войны I степени». Был отмечен как участник ВОВ на Западном фронте. Имел пять ранений, награждения и отличия не имел. В кратком изложении личного боевого подвига: «Меткенов Николай Егорович на время нахождения в партизанском отряде проявил себя как смелый и решительный командир, неоднократно участвовал в открытых боях против немецких оккупантов: 1) организовал крушение вражеского эшелона в результате крушения было уничтожено один паровоз и др. объекты; 2) за умелое и хорошее руководство взводом командованием был поставлен помощником командира роты; 3) на своем счету имеет более двух десятков убитых немцев» [6].

19 июля 1944 года в Наградном листе младший лейтенант Меткенов, участник ВОВ на Западном фронте, исполняющий обязанности помощника командира роты партизанского отряда им. Суворова партизанской бригады «Народные мстители» им. Воронянского представлен к награде «Партизан Отечественной войны I степени».

Раздел краткого изложения боевого подвига свидетельствует, что товарищ Меткенов в партизанах с сентября 1941 г. на всем протяжении своей работы по организации партизанского движения, в частности отряда «Мститель» куда доставал и представлял много оружия и боеприпасов, а также приводил людей для пополнения отряда [6].

Товарищ Меткенов с небольшой группой партизан, много раз вел бой с противником, где им лично уничтожено около 20 человек. С июля 1943 г. товарищ Меткенов командует взводом отряда «Суворов», со взводом учувствовал в боях, где его взводом уничтожено более 100 гитлеровцев, лично был 2 раза ранен. В июле 1943 г. с группой 3-х человек организовал крушение эшелона, в результате чего уничтожено паровоз и 5 вагонов с военным имуществом, а также взорвал две автомашины и убито 5, ранено 7 гитлеровцев [5].

За отвагу, проявленную в боях с немецко-фашистскими захватчиками достоин награды-ордена «Красного Знамени». Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 декабря 1948 г. награжден орденом «Красного знамени» (рис. №6) [5].

Изучение данных на основе имеющихся документов, позволяет сделать некоторые выводы: средний возраст трех выше представленных призывников на фронт – 26 лет. Все они солдаты, попавшие в партизанские формирования в первые годы войны. Характеристика личных данных свидетельствует о том, что наши земляки проявили лучшие военные качества и были назначены на руководящие должности. Активно вели партизанскую деятельность. Все трое были коммунистами. Перечисленное является доказательством, что уроженцы г. Костанай были объединены общей целью вместе с остальным народом СССР. Несмотря на разные жизненные пути, уроженцы г. Костаная внесли свой неоценимый вклад в общую победу, храбро сражаясь в партизанском движении на территории Белоруссии.

Список использованных источников

1. Вклад Казахстана в победу в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс]. – Электрон. ресурс. – 06.05.2020. - Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-addis-ababa/press/events/details/2119?lang=ru>
2. Здоровец Н. Костанайцы – герои войны [Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://www.kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=79&Itemid=46
3. Стадниченко Н. О героях былых времен. О костанайских героях... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kstnews.kz/newspaper/498/item-37903>
4. Партизаны Белоруссии / Жихарев С. П. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://partizany.by/partisans/155544/>

5. Партизаны Белоруссии / Сопанов А. [Электронный ресурс].– Режим доступа: <https://partizany.by/partisans/75865/>

6. Партизаны Белоруссии/ Меткенов Н. Е. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://partizany.by/partisans/31382>

Приложение

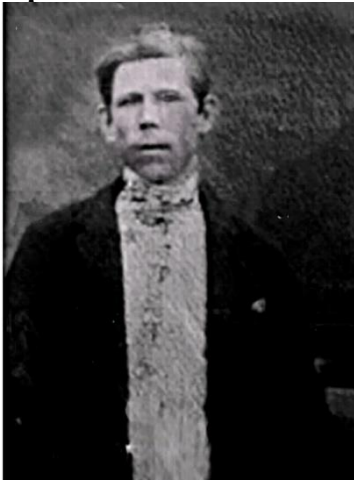

Рис. 1. Фото Жихарев Сергей Петрович

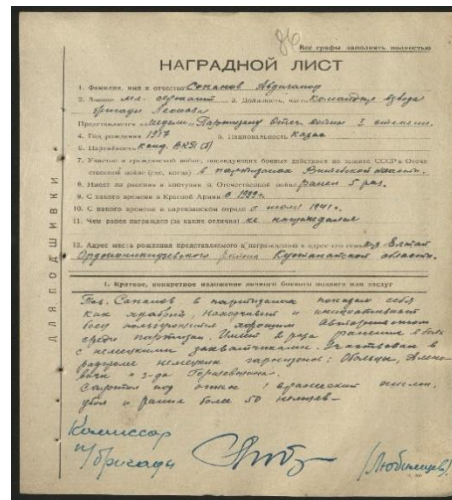

Рис. 4. Наградной лист Сопанова Абдигапора

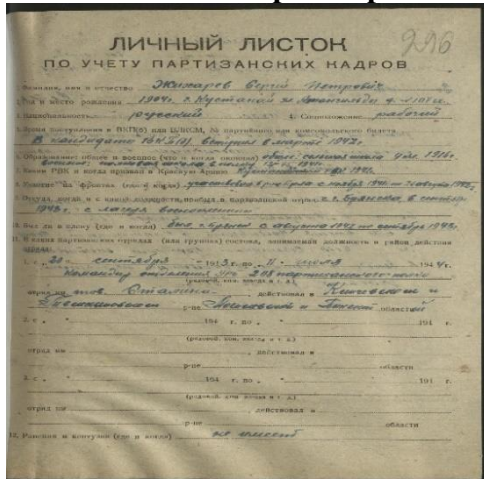

Рис. 2. Личный листок по учету кадров Жихарева С. П.

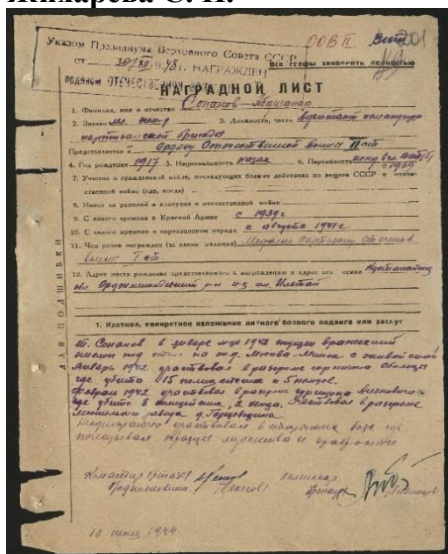

Рис. 3. Наградной лист Сопанова Абдигапора

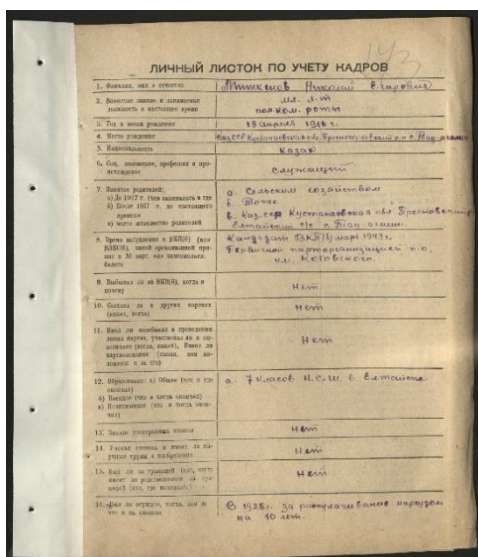

Рис. 5. Личный листок по учету кадров Меткенова Н. Е.

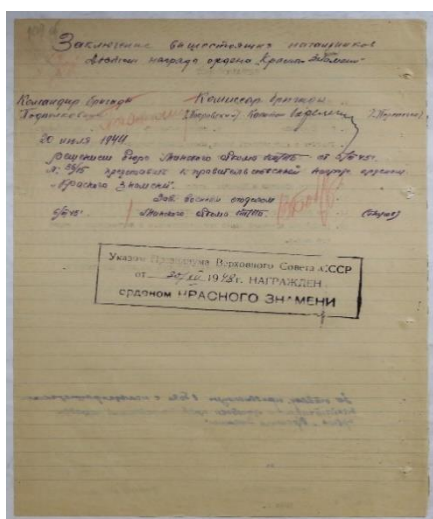

Рис. 6. Указ о присвоении Меткенову Н. Е. ордена «Красного Знамени»

УДК 394.2

СЕДЛО КАК ЭЛЕМЕНТ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ

Жанатаев Диас Кумырбаевич

dias.zhanatayev.02@gmail.com

Студент 3-го курса исторического факультета специальности «археологии, этнологии и антропология» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Т.В.Кошман

Великие просторы степей Казахстана вложили свой неопределимый вклад в сложение мировой истории. Это земля стала свидетелем многих по истине грандиозных явлений в истории: одомашнивание лошади, всадническая культура, звериный стиль, Великое переселение народов, татаро-монгольские завоевания, появление тяжелой боевой конницы и т. п. По словам Уинстона Черчилля – «Ни один час, проведенный в седле, не прожит зря», так как с появления кочевничества и по нынешнее время всадническая культура играла значимую роль для нашего народа.

Цель данной статьи рассмотреть основные виды и составные части казахского традиционного седла. В данной статье предпринята попытка изучения различных видов

казахских седел, составных частей и территории распространения. Автором была предпринята попытка определения их особенностей и происхождения названия. Обобщён материал о технологии изготовления, размерах и конструкции, и сборки. Принципиальные отличия в их строении не выделены, их разнообразие определяется только территорией бытования.

Традиционное седло казахов за весь период своего существования впитало огромный пласт культурных особенностей кочевых народов и его роль, значение и подтекст имеет глубокий характер. На вопрос «Когда появились седла?» ответить довольно сложно. Ряд зарубежных исследователей предполагают, что появлению седел с жестким остовом и стремян происходит в скифское и хуннское время [1, 2, 3, 4].

В своих трудах С. В. Киселев и Л. Р. Кызласов утверждают, что седло и стремя появились в хунно-сарматское время, которые датируются первыми веками I тыс. н. э. и отнесены к таштыкской культуре [5, 6]. Н. Я. Бичурин утверждает, что седла с жестким остовом вместе со стремянами относятся к жужаням. Однако, позже Бичурин сам полагает, что сложно наверняка утверждать появление седел у жужаней [7]. Этой точки зрения придерживается и С. И. Вайштейн, который считает, что нет доказательств того, что по степям Евразии седла и стремяна разнесли жужани и приходит к выводу о том, что это было сделано древними тюрками и это точка зрения должна сохранять силу [8]. К. Ш. Табалдиев уточнил, что ряд находок седел древнетюркского периода на Тянь-Шане должна относиться не к древнетюркскому времени, а к эпохе развитого средневековья [9].

Само седло имеет сложную структуру. Составные части, но и его вид, подвид зависели от региона, в котором оно применялось или изготовлялось. В соответствии с этим его значимость и состав могли хоть и не существенно, но отличаться.

Одну из попыток классификации древнетюркских седел предприняла А. А. Гаврилова на примере кудрыгинских седел VI–VII вв. Она разделила седла на два типа: мужское и женское. "Мужские" седла представляли собой высокую, дугообразную переднюю луку, к которой крепились костяные накладки. «Женские» седла имели низкую переднюю луку с аналогичными накладками (рис. 1) [10]. Таким образом, автор определила разницу седел по размеру луки и наличию накладок.

Не менее важна и технология изготовления седел. На примере запечатленных изображений на фотографиях XIX века из фондов Центрального Государственного Музея Республики Казахстан можно увидеть, что среди казахов имелись профессиональные мастера по изготовлению седел (рис. 2). Изображения позволяют нам увидеть процесс изготовления седла с использованием специальных инструментов, местного сырья и наличие собственного подхода в создании накладок.

Структурно седло состоит из двух луков — передней и задней, двух боковых частей — пластины и центральной рамы. Для средней и боковых частей подбирались плоские правильной формы без сучков.

Мастера по седлам, они же седельщики, собирают составное седло из деревянных деталей, для изготовления которых используется древесина березы, тополя, джиды, тальника, поскольку она мягкая и прочная одновременно. Основа седла состоит из лука. Для лука брали ту часть березового ствола, в котором она разъединяется в две стороны. В Центральном и Северном Казахстане луку изготавливали и из корня березы [11].

На первом этапе ствол очищают от коры и оставляют в тени сушиться. Корни тоже предварительно необходимо просушить. Из заготовок изготавливается грубая форма будущего седла и снова сушится. Далее все детали кипятятся в казане с соленой водой примерно на время дойки кобылицы и снова оставляются в тени для хорошего просыхания. По словам мастеров, дерево, «сваренное» в соленой воде, никогда не трескается [11].

Деревянные части шлифуются рашпилем, кусочками стекла. После тщательной обработки, шлифовки деталей седло собирается. Соединяют части составного седла желтым клеем, изготовленным из компонентов дерева, и черным — из мяса отощавших животных. Чтобы приготовить клейкое вещество черного цвета в мясо добавляют порезанную на мелкие

кусочки засохшую верблюжью шкуру и долго кипятят в большом количестве воды в казане пока мясо не примет мягкую консистенцию; затем бульон процеживают, а твердую массу выбрасывают. Жидкость после остывания превращается в черный клей [11].

Другим способом соединения частей является прием с использованием гвоздей или кусками кожи в виде ремней и лент [11].

Так же стоит отметить, что не менее значимую роль играло украшение седел, которое, по сути, являлось одним из отличительных особенностей отдельных видов. Преимущественно, такое наблюдение зафиксировано между мужскими и женскими седлами. Как правило, седла для женщин делают большими и украшают резьбой, узорами, другими деталями, но встречаются они редко. В 70—80-х годах прошлого века женские седла практически перестали делать (Рис. 1) [11].

Исследование седел свидетельствуют о том, что на территории Казахстана были распространены несколько видов седел. Остановимся на некоторых из них. Первый вид седла – «ер тоқым» или «құранды ер», составное седло. Оно обычно встречается в Южном Казахстане, на востоке Карагандинской области и в южных регионах Акмолинской, Костанайской, Павлодарской областей. Особенность данного вида состоит в том, что они составные, имеющие такие части, как лука, остов и две боковые накладки. Существует мнение, что вид «ер тоқым» получил свое название благодаря наличию кожаного чепрак-потника (турман, тоқым), отсюда и происходит название «ер тоқым» т. е. седло чепрак-потником [12].

Следующие вид седла – «үйрек бас ер» (утиная голова) или уткоголовое седло. Ареал распространения: Южный Казахстан и Приаралье. Однако подобные экземпляры встречаются и у казахов, живших по берегам рек Тургай и Ирғиз, а также на землях Кокшетау. Кроме передней луки, которая наподобие утиной головы выдается вперед, седло этого вида мало чем отличается от вышеупомянутого составного седла. Деревянный остов делается из четырех деталей, которые соединяются при помощи гвоздей, затем весь остов зачехляется грубой кожей или сафьяном (Рис. 3) [12].

«Шошақ бас ер» (остроконечная голова) – седло с острой головкой луки, распространено на территории Восточного Казахстана. Это наиболее архаичный тип седла с передней лукой, оформленной в форме головки водоплавающей птицы (құс ағаш ер, үйрек бас ер) или преимущественно рогов архара (балдақ ер, ақ бас ер, шошақ бас ер). В основе оформления луки заложен тотемический образ животных, хорошо известных по древней мифологии и шаманизму кочевых тюркоязычных народов евразийских степей. Отсюда и происходит вид седла «шошақ бас ер», седла с таким навершием являлись чаще всего мужскими [12].

«Қозы құйрық ер» – вид седла был распространен у казахов, живущих на полуострове Мангистау и по берегам реки Эмба, по форме напоминающий курдюк ягненка. Иногда его называют и по-другому – "ақ бас ер" – седло с белой головкой или "шошақ бас қазақы ер" – остроголовое казахское седло. У седла "қозы құйрық ер" имеется много общего с составным седлом. Но все же оно не является его разновидностью. "Қозы құйрық ер" делают из пяти деталей березовых чурбачков. Хотя внешне оно мало чем отличается от составного седла, но в технологии изготовления, в основном в соединительных элементах, а также в украшении, заметны значительные отличия. Одна из особенностей детали седла заключается в том, что скрепляются они не посредством клея, а с помощью гвоздей [12].

«Бітеу ер» – это особый вид седла, деревянный остов которого, как правило, выдалбливался из цельного куска дерева твердой породы (бітеу ер).

«Калмақы ер» - являлся седлом найманского типа. Передняя лука его, слегка изогнутая кверху, имеет вогнутые бока. Сверху и снизу она окаймлялась узкими металлическими полосками и украшалась по центру лишь плоскими пластинами, близкими по форме к накладкам калмыцких седел, поэтому в некоторых районах Казахстана этот тип седел получил свое название от аналогии с калмыцкими седлами «калмақы ер».

У казахов, как и других тюркских народов принято с детства обучать верховой езде. По сведениям Сяма Цяня, хуннский «мальчик, как скоро может сидеть на баране, стреляет из лука пташек и зверьков» [7]. Для этого изготавливалось «ашамай» или «ашамай ер» - детская седёлка, предназначена для обучения детей 4–5 лет езде верхом на лошади. Это седло небольших размеров, которое имело две большие сумочки по бокам, куда вставлялись ноги ребенка и фиксировались во избежание вероятности падения (Рис. 4).

Можно утверждать, что казахские седла отличались структурой, формой и способом изготовления луки, составных частей, деревянной основой, размерами и весом. Так же стоит отметить о существовании таких седел как, «найманское», «керейское», «адайское», «уакское», «дулатское» и т. д. Считаем не правильным не обратить внимание на наличие разного рода названий седел, однако склоны предполагать, что данные седла имеют лишь это условное название вышеупомянутых образцов, на которых преимущественно упражнялись верховой ездой тот или иной род. Необходимо отметить и существование их привязки к названиям самих родов, например «северо-восточное седло найманского типа», «западное седло, адайский тип» и т. д. Схожее писал К. К. Арынов в своей работе “О популярности видов прикладного ремесла казахского народа” где выделял, что по конструкции и технике изготовления седла подразделяются на 5 основных типов: восточный или найманский, центрально- и северо-казахстанский, западный, семиреченский и сырдарьинский [13]. По мнению автора это свидетельствует о том, что все эти названия являются скорее видами или подвидами, седел «уйрек бас» «ер токым» «шошак бас ер» и др., либо определённые типы седел условно привязаны географически регионам Казахстана. Выводы автор делает на основе отсутствия принципиальных отличий в составных частях, приемах и способах изготовления, оформления и внешнего вида седел.

Последнее, о чем стоит рассказать, это вес и размеры седел. Вес седла зависел от веса материала, наличия инкрустации и т. д. Подлинно не зафиксировано каких размеров придерживались казахские седельщики при изготовлении седел, но обращаясь к современным способам можно судить о том, что размер зависел от размеров лошади и всадника. За исходные данные у лошади брались: высота в холке, длина от груди до хвоста, объем туловища. От всадника требовалось же расстояние от коленного сустава до тазобедренного сустава в сидячем положении. Взяв во внимание эти данные, мастер изготавливал седло, которое с большой долей вероятностью было сугубо индивидуальным для лошади и наездника, т. е. оно маловероятно подошло бы для другого [14].

Таким образом можно говорить о том, что седла являются ярким примером материальной культуры казахов, атрибутом всаднической культуры, в частности. Разнообразные форма и виды седел свидетельствуют о распространении их на всей территории Казахстана. Изучение данного вопроса показало, что регионы имели тесные контакты с другими территориями и шел процесс взаимопроникновения технологий изготовления седла. Однако, это не дает нам возможности четко выделить распространение тех или иных видов на определенной территории. Наличия седел различных по половозрастному признаку свидетельствует о том, что детей рано приучали держаться в седле и готовили из них будущих наездников. Женские седла не имели такого широкого распространения как мужские, но в то же время само их наличие указывает на равноправные отношения женщин и мужчин в вопросе верховой езды. Наличие собственного седла является признаком его активного использования. Внешний вид женского седла имел структурные отличия и различную степень инкрустации. Название седел, встречающихся в Казахстане, имеют различия исходя из структурных компонентов происхождения отдельных форм частей седла.

Список использованных источников

1. Arendt W.W. Sur l'apparation de l'etrirchez les scythes // Eurasia septetiondis Antiqua. – Helsinki, 1934, T. IX, 320 с.

2. Bushell S.W. L'art chinois. – Paris, 1910, 351 с.
3. Laufer B. Chinese Grav-Sculptures of the Han Period. – London, 1911, 45 с.
4. Werner J. Beitrage zur Archaeologie des Attila-Reiches. – Munchen, 1953, 85 с.
5. Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., №9, 1949, 364 с.
6. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины. – М., 1960, 198 с.
7. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., 1950, Ч.1., 380 с.
8. Вайнштейн С. И. Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры (в связи с археологическими исследованиями в Туве) // Советская этнография, №3, 1966, С.60-81.
9. Табалдиев К.Ш. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. – Бишкек, 1996, 256 с.
10. Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – М.-Л., 1965, 144 с.
11. Аргынбаев Х. А. Ремесло казахского народа. – Алма-Ата, 1987, 128 с.
12. Джанибеков У. Д. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата, 1982, 144 с.
13. Арынов К. К. О популярности видов прикладного ремесла казахского народа [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. - Режим доступа: <https://davaiknam.ru/text/k-k-arinov-o-populyarnosti-vidov-prikladnogo-remesla-kazahskog>
14. Иванова Н. Как правильно определить размеры и подобрать седло? [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. - Режим доступа: <https://sedla.ru/blogs/kak-pravil-no-opredelit-razmery-i-podobrat-ideal-noe-sedlo.html>

ЭОЖ 93/94

ЎЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР: ӘДЕТ ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Зиналиев Атабек Толкин угли
zinalievatabek@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультеті 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент С.З. Раздыков

Аннотация. Өзбекстандағы өмір сүретін қазақтардың тарихы, олардың мемлекет ішіндегі қарым-қатынастары және өзбек ұлтымен ара-қатынастары. Өзбек еліндегі біздің қандастардың тілі мен мәдениетіне шолу жасап оларға талдау жүргізу. Өзге елде қалай өмір сүріп жатқанына анықтама беретін боламын.

Өзбекстандық қазақтар тәрбиесімен ерекшеленеді. Қазақстанда тұратын қазақтар оларға қарағанда еркін өмір сүргенді жақсы көреді. Олар еуропалықтарға ұқсайды. Мен олардың кітапқа жазылғандай керемет өмірді сүреді деп айта алмаймын. Өзбекстандық қазақтар қарапайым, жауапкершілігі мол және олар басқаның қайғысына ортақтаса алатын ерекше жандар.

Жалпы, Өзбекстанда 2 миллиондай қазақ бар еді. Совет кезінде Өзбекстан үкіметі олардың 150 мыңнан астамын бәріміз бір совет халқы боламыз деп паспорттарына «өзбек» деп жаздырылған болатын. Тәуелсіздік алған соң ұлттық саясат жүргізілді.

Екінші дүние жүзілік соғысы кезінде 7 Кеңес Одағының батыры шыққан Бостандық ауданы 1956 жылы саяси шешімнің нәтижесінде Өзбек КСР-ның құрамына өтіп кетті. Бұл шешімге жергілікті қазақтардың еш қатысы жоқ. Себебі Бостандық ауданын беру туралы шешім шығарылмас бұрын халық арасында ешқандай референдум ұйымдастырылмаған.

Бостандық ауданынан Қазақстанға көшетін қазақтарға арнайы статус берсе. Себебі олар Қазақстан территориясынан тысқары өз еркімен қалып қойған жоқ. Баяғы қазақ жерінде тұрып келеді. Қарапайым ғана зейнетақы есебін ауыстыру мәселелеріне қатысты да Қазақстан мен Өзбекстан арасында арнайы келісім жоқ. Өзбекстандағы еңбек тәжірибие Қазақстанға келгенде есепке алынбайды.

Мұқтар Шаханов айтқандай, басына өзбектің тақиясын киіп алып, «әкем – қазақ, мен – өзбек» деп өзбекше сөйлейтін балалары бар аралас отбасы емес, қазақ дәстүрін сақтаған, қазақ тілінде оқытатын мектептерде білім алатын қандастарымыз ойымызға түсуі керек.

Өзбекстанда Қазақ ұлты өзгеше рөл ойнайды. Себебі: өзбек және қазақ ұлттары бір-бірімен тату өмір сүріп келуде.

Қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары Өзбек елінде өте аз тіпті жоқ деп айтуға болады. Бүгінде Өзбекстанда үш қазақ театры бар. Оның біреуі — Нөкістегі «Бес қала» театры, екіншісі — Жызақ облысының Гагарин қаласындағы Анарқұл Құлманов атындағы республикалық қазақ театры болса, үшіншісі — Ташкент облысының Жоғарғы Шыршық ауданындағы қазақ театры. Сондай-ақ, қазақтар үшін кемшіл тұстар өте көп. Мәселен, соңғы 10 жыл ішінде Өзбекстанда 500-қазақ мектебінің саны қазірде кемеуде. Көрші елдегі қазақтардың кем дегенде бір туысқаны Қазақстанға қоныс аударған. Қазақ диаспорасының өкілдері туыстарымен күнделікті байланысып, еліміздегі өзгерістер мен жаңалықтардан хабардар болып отырады.

«Ата салтың – халықтық қалпың» демекші, өз жұртының қадір – қасиетінен мәлімет беретін ғұрып қасиетпен, оған мейлінше құрметпен қарау – ұлтымызға, елдігімізге сын. Тыңдар құлаққа, көрер көзге, сезінер жүрекке танымал, басқа елдерде жоқ дәстүр өрнектері, ортақ мұралары, тұрмыс – тіршілігіндегі керемет салт – дәстүрі мақтаныш сезімін тудырып, жұртшылықты жалпы отаншылық пен елжандылыққа тәрбиелеуде маңызды міндет атқарады.

Өзбекстандағы қазақтардың салт дәстүрлерінің айырмашылығы аса қатты жоқ. Қазақ халқы салт-дәстүрге сүйене отырып, өзара қарым-қатынасын реттеп отырған, бір-бірін үнсіз түсініп, сыйласқан. Қазір сол дәстүрдің біразы ұмыт болды. Қазақтың салт-дәстүрі ағайын, туған-туыс, көршілер арасында жақсы қарым-қатынастың қалыптасуына және ынтымақтастықта өмір сүруіне жол ашқан.

Бүгіндері атаулары өзгерсе де, кейбір салт-дәстүрлерді қаймағын бұзбай сақтап отырған өңірлер бар. Мысалы, ат тұлдау, аяққа жығылып кешірім сұрау, ақсарбас атау, аунату, байғазы беру, босаға байлау, енші беру, ерулік беру, жылу жинау, қалау айту, қазан шегелеу сияқты дәстүрлер сақталған. Десек те қолданыстан мүлдем шығып, ұмыт болғандары да жетерлік екен. Қазақтың салт-дәстүрін зерттеп жүрген ғалым, сыншы Дандай Ысқақтың айтуынша, қазақ халқы салт-дәстүрден ешқашан аттап кетпеген.

– Қазақ салт-дәстүрді құрмет тұтып, қалтқысыз орындаған халық. Өйткені сол арқылы барлық қарым-қатынасты ушықтырмай реттеп отырған. Яғни, көп мәселені дәстүр жолымен шешкен. Тіпті құда түсудің, олармен тез табысудың жолын да қарастырып қойған. Қазаның жолы ауыр дейтін қазақтың салт-дәстүрі неге ұмыт қалды? Мысалы, «Біз шанышар» дәстүрін алсаңыз, одан қазақтың балаға деген қамқорлығы мен оның болашағы үшін жасалатын қадамдарын байқауға болады.

Ертеректе қазақтарда қонақтарын ақы алмай күткен, ол үшін арнайы жатын үйлерін, ас дайындайтын асханасын, күтушілерді, тіпті көлігіне дейін алдын ала сайлап қоятын болған. Қонақтың жағдайын жасап, дұрыс күте алмаса сөгіс естіп, тіпті ондайда айыпқа дейін салатын болған. Мәселен, табакқа салынған еттің ақ тамыры не қол еттің безі алынбай қонағына тартылса, айыбын қоса төлеген. Осы көп тегін тамақтың бірі – түстік ас. Қазақ түскі асын жаз кезінде таяқтың көлеңкесі жоғалып, күн шаңырақтың үстінен түскен кезде ішкен. Осы уақытқа тап келгендер үй иелерімен бірге отырып, шайын ішіп, тамағын жеген соң аттанып кетеді. Көбіне қона бермейді. Және сырға салу салт дәстүрі Өзбекстан халқында ұмытылмаған.

Қыздың өлі-тірісі деп бір мал әкеледі. Көбіне қой немесе жылқы әкелінеді. Әкелінген киттер беріледі, негізі алдын ала келісіп алынса аттарын атап береді. Көбіне алтын заттар

береледі. Қыздың анасына «ана сүтінің» ақысы мен құдағи қоржын табыс етіледі. «Ана сүтінің» ақысына көбіне анасына жеке алтын зат алып береді. Құдағи қоржынның ішіне піскен ет, тәттілер, арақ-шарап салады. Қоржынның сырты сақина, білезік, моншақтармен көмкеріледі. Оларды қоржынды ашқан қыз жақтың кісілері бөлісіп алады. Соңында қыздың анасына «қыздың қалыңы» деп ақша беріледі. Бұл ақшаны бұрындары қалың мал деп атаған. Ары қарай той жалғасады.

Етке отырған кезде күйеу бала сыбағасы төс тартылады. Төс тартылған табақты қайтарып берген кезде жігіт ішіне ақша салып береді. Үлкендер жағына бауыр асату басталады.

Құда, құда дегізген,
Құйрық бауыр жегізген.
Айналайын баладан
Құдасы бар дегізген,

- деп құдаларға бауыр асату басталады. Бауыр асатуда бауыр мен құйрық май ортасына қатық жағып бір бірден құдалардың бәріне таратып шығады. Бауырдан жеген құдалар табаққа ақша салатын бұл салт дәстүрі өзгеше тәрізде өтеді.

Өзбекстанда қазақтар бір біріне мейірімді, ынтымақты, өз салт дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпақ өткізіп келе жатыр. Қыз ұзату, бет ашар, тұсау кесер, т.б. Үйлену тойы кезінде айтылатын дәстүрлі өлең, жыр. Және жәй өлең емес, өзіндік айтылар әні, ерекше ұлттық тәрбиелік маңызы бар. Мұны іздеп тапқан жазушы Уахап Қыдырханов. Аушадияр деп атаалтын бұл жырдың үлгілерін шетелдегі қазақтар сақтап, бізге жеткізген. Шынын айту керек бұл қазіргі Қазақстан елінде айтылмайды, халық жадынан мүлде шығып кетіп ұмытып кеткен.

Жыр жаңа қосылған жастарға арналады. Мұндай ақыл, үлгі, өнеге, тәлім тәрбие туралы толғауды санамалап айту дәстүрі бар. Ұлтымыздың ұлағатты салтының бұл түрін өмірге енгізетін болсақ, мәдени қазынамыз да, өнеріміз де өсе түсер еді. Қазірдеде осы салт дәстүрлерді де сақтап қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. – Алматы: Жазушы, 1974. – 216б.
2. Sattarov, Q. Uzbekistonda Qozoq Fol'klori (Kazahkij fol'klor v Uzbekistane), 1972.
3. Қазақ әдебиеті . Қазақ энциклопедиясы. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.

ӘОЖ 392.5

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨЗБЕКТЕРДІҢ ӘДЕТ ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Кабулбекова Сабрина Бегзатовна
begzatovna0312@mail.com

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент З.О. Ибадуллаева

Аннотация. Қазақстандағы өзбек этникалық тобының тарихы, әдет ғұрыптармен салт-дәстүрлері баяндалған.

Қазақстанның оңтүстік өңірін ежелден мекендеген бұл қауымның тарихы мен болмысы Сыр бойындағы қалалық өркениетпен байланысты. Өзбектер мен қазақтардың қонақжайлығы. Қонақтарға өзбек халқының ұлттық тағамдары палауды ұсынуы. Өзбек халқының шай кұюы. Отбасылық ұстанымдары. Қазіргі кезде өзбек этнос өкілдерінің Қазақстанда шоғырланған жері. Өзбектердің әдет ғұрыптарындағы кейбір ерекшеліктері – мақаланың негіз мақсаты .

Өзбектер – Өзбекстан елінің негізгі халқы. Жалпы саны 30 млн.-дай. Олар ТМД шеңберінде, соның ішінде Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстанда көптеп шоғырланған. Сондай-ақ Ауғанстан мен ҚХР-да да, басқа да алыс шетелдерде өмір сүреді. гі міндеті

Өзбек тілі – түркі тілдерінің оңтүстік шығыс тармағы, құрлық тілдері тобына датады. Өзбек тілі бірнеше диалектіге бөлінеді. Олардың ең үлкені оңтүстік-шығыс пен қала тұрғындарының тілдік ерекшелігін қамтитын қарлық диалектісі, ол қазіргі ұйғыр тіліне ұқсас келеді. Жазуы латын әліпбиіне негізделген.

Қазақстанның көп салалы этникалық дамуының бір айшықты көрінісі деп негізінен Оңтүстік Қазақстан өңірін мекендеген өзбек қауымдастығын айтуға болады. Олардың тарихи тамыры солтүстік суығынан Қаратау қыраттары қорғаған құнарлы және қалалық өлкені мыңдаған жылдар бойы мекендеген отырықшы диқан және саудагер қауымдарына барып жалғасады. Ерте орта ғасырларда Сыр бойындағы қалалық өлкені мекендеген мехнаткер және саудаға бейімді қауымдарды біз деректерден *соғды* атымен кездестіріп. [Артықбаев, 4-6]

Ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан өзбектердің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары бүгінгі күнге дейін өз күшін жоймай, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, жалғасын тауып келеді. Олардың кез келген әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: баланың дүниеге келуі, отбасылық некелік - жанұялық дәстүрлер мен күнделікті тәршіліктегі сәлемдесу мен ас ішу этикетінің де өзіндік мән мағынасы отбасылық тәлім тәрбиеге толы болып саналады. Осы негіздегі ішкі этномәдени ерекшеліктерді Қазақстан территориясындағы өзбектер де ұстанып, дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен өзіндік этнографиялық ерекшеліктерді толықтыруда. Мұның өзі бүгінгі таңда этнология ғылымында ерекше назар аударып отырған мәселелердің бірі ретінде қаралады. Сондықтан да бұл мақала автордың ел арасынан көріп байқаған этнографиялық мәліметтері негізінде жалпы шолу негізінде жазылды. Алайда, бұл мәліметтер алдағы уақытта жекеленген тақырыптарды талдауға және зерттеуге негіз бола алады.

Сыр бойындағы қалалардың үлкені, шаруашылық және саяси өмірде басымы - Ташкент. Қазақтар сол кезде қаланың орталығындағы Ескі Ташкентті «бес қақпалы Ташкент» деп атайды, шын мәнінде қалаға кіретін қосымша жолдар да бар. Қазақ хандары мен сұлтандары қалалық өңірде билік құрса ең алдымен сырттан кіретін жолдар мен арықтарын қадағалайды. Бұлар қаланың ағзасының қан тамырлары сияқты. Қаладағы дін басылар, махалла басшылары т.б. қазақтың хандары мен сұлтандарына белгіленген уақытта келіп есебін беріп, шаруашылықтан және саудадан түскен пайдадан үлесін беріп кетеді. Әр түрлі деректерден қала ішіндегі билік сарттардың өз қолында екенін көреміз, әр махалланың өздерінің басшылары, ақсақалдары бар. Отырықшы қауымдардың ерекшелігі де жерлестік қағидаларымен ұйымдасу қабілеттерінің жоғарылығында. Қаланың шаруашылығы мен саяси өмірін басқару да махаллалардан сайланатын өкілдердің кеңесінде жүзеге асады. Қазақ билігі бұл қалалық орындарда көбінесе алым-салық жинаумен және сыртқы жауларынан қорғаумен шектелген [Артықбаев, 62-б.].

Қазақ халқындағы сияқты өзбектердің де қонақжайлылық дәстүрі күні бүгінге дейін өз маңызын жоймай, әрі қонақжайлылық дәстүрінен ер бала мен қыз бала тәрбиесінің негізгі белгілерін де анықтауға болады.

Қонақжайлылық – өзбек халқына тән басты қасиеттердің бірі саналады. Олардың қалыптасқан дәстүрлеріне сәйкес, әдетте көше бойында танысын танымасын қарсы адам ұшыраса кетсе, оған ерекше ілтипатпен, оң қолын кеудесіне қою негізінде иіліп сәлем беріп өтетін болған. Бұл көрініс бүгінде Өзбекстандағы қазақтар арасында да ерекше этномәдени құбылысты аңғартады. Әдетте қазақ бауырларымыз да өзбектің ала шапанын үстіне киіп, ел ішінде қарсы жолыға кеткен бейтаныс адамға «Ассалаумалайкум, Ака»,- деп басын иіп сәлем берсе, әйелдер жағы жолдың шетіне шығып, өзінен үлкен ер адам кездесе кетсе, оған сәлем беру олардың дәстүрлі әдеті саналған. Олай етпесе, әйел адамның «жолы болмайды» немесе «жолы кесіледі», - деген сенім қалыптасқан. Бұл үрдіс қарсы алдынан шыға келгенде жолын кеспей, керек десеңіз артынан айналып өтіп, сол ер адамның артынан жүру әдебімен де орындалған

Қонақжайлылықтың тағы да бір үлгісі – үй ауласынан (айналасынан) өтіп бара жатқан адамға ерекше ықыласпен арнайы қонақ күту дастарханын жаймаса да, үйінен дәм ауыз тидіру ерекше сипатқа ие. Мұндай қонақ күтудің ықыласына арнайы өзбек ою өрнегімен нақышталған фарфор кесе-шәйнегімен дастарханда көк шәй мен пәтір нандары және бақша жүзімдері дастарханның сәнін келтірген.

Әдетте амандасудан кейін ақ үй иесі қонақты дастарханға шақырып, үй ауласындағы арнайы тапшанға немесе үй ауласына орналасқан асхана үстеліне, яғни өзбек халқы үшін ең құрметті орынға отырғызып, қонақ үшін ерекше қарапайымдылық пен ибалылықты сақтайды.

Өзбек дастарханындағы ерекшеліктің бірі – ол шәй ішу этикеті. Олардың түсінігінде шәй ішу арқылы адам өз денсаулығын емдей алады деп түсінген.

Адамгершілік қарым қатынастың дәстүрлі элементтерінің бірі ретінде пиалаға шәй құюдың мөлшерімен де есептелген. Олай дейтініміз пиалаға құйылған шәйдің мөлшері неғұрлым аз болса, ол қонаққа деген ілтипаттың құрметі саналды. Ол үшін үйге келген қонақ қайта қайта шәй үшін кесе ұсынса, үй иесінің де мәртебесі өседі деп түсіндірілген.

Өзбек халқы үшін қонаққа шәй ұсынудың өзіндік қалыптасқан дәстүрі бар. Ол бойынша Ірі жапырақты шәйқайнаған сумен шайылған шәйнекке салынып, демделеді. Оның өзінде де ыдыстың жартысына дейін қайнаған су құйылып, тұндырылып демделеді. Осы кезде шәй жапырақтарының дәмінің өзіне келуі үшін шәйді үш рет қайтарады. Әдетте шәйді үйге ер адам қонаққа келсе ер адам құйып беру міндетті саналып, екеуара әңгіме дүкен құратын болған. Сондықтан да болар Өзбекстан жерінде әрбір махалладағы шәйханалар – өзбек мәдениеті мен дәстүрінің ерекше элементін құрайды. Сол шәйханаларда ел ішіндегі қарт адамдардың өзі де жантайып жатып дем алып, бір бірінің қуанышты жаңалықтарын да бөлісіп, ыстық шәймен-ақ өзара әңгіме құрады.

Өзбек шәйімен қатар жүретін палау - отбасылық бас қосулар мен тойларда және ас беру сияқты кез келген жиында әзірленеді. Әдетте бұл тағамды 100 кг.-ға дейін және одан да көп мөлшерде өзбек халқының ер азаматтары дайындайтын болған.

Палау жеудегі өзбек халқына тән этикалық ерекшеліктің бірі - оны күн шыққан соң, таң намазынан кейін де жей береді.

Өзбекстан тұрғындары сияқты Қазақстандағы өзбектер арасында да әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінде мерекелердің 2 тобын атауға болады. Ол ұлттық және отбасылық болып бөлінеді. Мерекелердің әрқайсысы көне мәдениеттің қалыптасқан әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты, оның негізін әр түрлі мерекелер мен күні бойы атқарылатын шаралар, сондай-ақ дәмді тағамдар мен халық музыкасы құрайды.

Мерекелік мәдениеттің ерекшеліктері әлі күнге дейін көше мейрамдарымен де туристер мен саяхаттаушыларды таң қалдырып келе жатыр. Дегенмен осындай көше меркелерінде күнделікті музыкалық әуендермен ойнау қазақ жерінде болмағанымен, өзбек жерінде әрбір сенбі, жексенбі күндері дәстүрлі үрдіске айналған. Әдетте мұндай жиында музыкалық аспаптарда керемет ойнау мен арқан үстінен жүру сияқты ерекше әдістерді өзбек ер азаматтарынан байқаймыз. Ол бір жағынан ептілік пен шыдамдылыққа және табандылыққа негізделген үрдістер. Осындай көшелік мерекелердің өзі өзбек халқының бірлікте, әрі ынтымақта екендігін білдіреді.

Өзбек халқының отбасындағы отбасылық дәстүрлері ата-бабаларының бай мәдени тәжірибесіне негізделген, соның арқасында халық өзінің бұрынғы болмысын және өзіндік ерекшелігін сақтай алды. Отбасылық мерекелер әртүрлі жағдайларда атап өтіледі: құда түсу, баланың дүниеге келуі, сүндетке отырғызу және т.б. Олардың негізгі отбасылық мерекелері: бесік той, неке той, хатна –килиш деп аталады. Енді осыларға қысқаша тоқталсақ:

Бесік той. Баланың дүниеге келуіне байланысты үлкен мереке ретінде аталады. Бұл отбасылық мерекеге дүниеге келген сәбидің нағашылары, кемінде 50-60 адамдай келіп сәбидің барлық киетін киімдері мен бесік жасау жабдығын, сондай-ақ сәби үшін тұтынатын барлық жабдықтарды арнайы рәсіммен алып келіп, атап өтеді.

Мерекенің атауы «Ағаш бесік» деп те аударылады және ол сәбидің туғанына 40 күн толғанда арнайы рәсіммен өткізіледі. Бұл мереке тек Өзбекстан өзбектері арасында ғана емес, Қазақстанда тұратын өзбектер арасында да ерекше салттық негізде атап өтіледі.

Неке той. Өзбектер үшін ерекше аталып өтетін негізгі той дәстүрі, ол даңғырлаған музыкалық аспаптар әуендетіп, өте шулы тойланады. Мерекеде әрқашан жақын және алыс туыстар, көршілер өте көп жиналады. Бұл тойдың ерекшелігінде таңертеңгілік палау қалыңдық пен қалыңдықтың үйінде күйеу жақтан арнайы өкілдер келіп дайындап,

таңертеңнен бастап жиналған қауымға береді. Осыдан кейін болашақ жар арнайы бөлмеде отырған қалыңдыққа келеді. Оған дұға оқып, некеге тұруға келісiмiн алған дiни қызметкерлер ғана келе алады. Содан кейiн ата-анамен қоштасу салты орындалады.

Хатна -килиш. Ұл баланы 3, 5 кейде 7 жасқа толғанда мiндеттi түрде сүндетке отырғызу рәсiмi. 9, 11 және 12 жаста салыстырмалы түрде сирек орындалады. Сүндетке отырғызу алдында дiни қызметкер туыстарының ортасында бата үшiн Құран оқиды. Осыдан кейiн балаға көршi-қолаң, ағайын-туманың сый-сыяпаттары қойылады. Рәсiм мерекелiк палауды жеумен аяқталады.

Бүгiнде Қазақстандағы өзбектердiң ең көп шоғырланған өңiрi – шаруашылық-диқаншылық кәсiптi игеруге қолайлы өлке Түркiстан өңiрi болып табылады. Олар Түркiстан өңiрiнiң Қарашық, Сауран, Шорнақ, Иқан, Сайрам өңiрлерiнде шоғырлана қоныстанған. Олардың үй жайындағы өзiндiк ерекшелiктерi де Қазақстан өзбектерiнде ерекше сақталған. Қазақ хандығы кезеңiне қатысты деректерге қарағанда әр үй дуалмен қоршалады және үш бөлiктен тұрады. Сыртқы есiктен кiргеннен кейiн алдыңыздан хаули (аула) кездеседi, бұл жерде шаруашылық заттары-арба, соқа т.б. орналасқан. Егер аула үлкен болса оның бiр шетiнде- молхона, бақ бар. Хаулиден бiр бөлмелi үлкен үйге кiресiз (уй, чархары-үй). Одан әрi түнек, не болохона аталатын екi қабатты шаруашылық бөлмесi бар. Төменгi қабатында шаруашылыққа керектi аспаптар мен құралдар, ал жоғарғы бөлмесi (равак) тамақ сақтауға арналады. Дәстүрлi үй-жайдың қаншалықты ғажап құбылыс екенiн бiлу үшiн Түркiстан қаласының iргесiне (25 шақырым) орналасқан Ескi Иқанның көшелерiн аралап келу керек. Бұл көне бекiнiс – қалашық үлгiсiн сақтап қалған бiрден-бiр-қоныс екендiгiн байқаймыз. [Артықбаев, 84-б.]

Орта Азия елдерiндегi бiрыңғай шоғырлана қоныстанған аймақтардағы қазақ отбасылары сияқты, Қазақстан жерiндегi өзбектер де шағын болғанмен де, әке-шеше қолында үйленген бiр баласы мiндеттi түрде бiрге тұратын [Қалшабаева,332-б.]. Бұл көрiнiс Түркiстан өңiрiндегi өзбектердiң ауласындағы бiрнеше балаларының жеке үйлерiнiң бiр аулада тұруымен де сипатталады.

Қорытындылай келгенде, қазақстандық өзбек этникалық қауымы өзiндiк мәдениетi мен тұрмыс-салт дәстүрлерiнiң ерекшелiктерiн, өзiндiк еңбекқорлығы мен көршiге деген

адалдығын ұрпақтан-ұрпаққа жалғап келе жатқан халықтардың бірі. Олай дейтініміз тікелей өзбек отбасымен қарым қатынаста болмасаңыз да, өзбек халқының киноөндірісіндегі туындылар ұрпақ тәрбиесіндегі ерекше құндылықтарды дәріптейтіні бәрімізге белгілі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Артықбаев Ж.О. Қазақстан өзбектері: тарихы, шаруашылығы мен мәдениеті, рухани өмірі мен қазіргі жағдайы. Астана, 2016. – 162 б.
2. Қалшабаева Б.К. Орталық Азия халықтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). Алматы, 2011. – 406 б.

УДК 392.9

НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКИСТАНА – ЦЕНТР НАУКИ И КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА. ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД СССР

А. А. Кадыров

студент 2-го курса Экономического факультета, направления «Экономика».

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti) считается одним из крупнейших и старейших высших учебных заведений нашей республики и первое, по хронологическому признаку, высшее учебное заведение в Средней Азии. На данный момент он имеет 15 факультетов с 80 кафедрами, а также 16 совместных программ с зарубежными высшими образовательными учреждениями с общим количеством выпускников превышающих отметку 200 000.

«С первых дней независимости Национальный университет Узбекистана как самое престижное высшее учебное заведение республики оказался в центре внимания всех и начал называться именем великого мыслителя Мирзо Улугбека. Согласно постановлению нашего первого президента И. А. Каримова (1938-2016) от 28.01.2000 года № УП-2532 ему присвоен статус «Национального университета». Согласно историческим фактам история этого университета насчитывает вот уже 103 года и берет своё начало с 12 мая 1918 года.

В апреле 1918 года в Ташкенте был открыт Туркестанский народный университет для русских, проживающих в этом крае. Но джадиды, передовая национальная интеллигенция, 12 мая того же года создали Туркестанский мусульманский народный университет одной из причин создания которого стало осознание того, что деятельность Туркестанского народного университета не может удовлетворить нарастающий спрос в национальных кадрах. Для координации всех действий был создан совет из 45 человек. Вскоре научный и педагогический коллектив состоял из 299 человек, 22 из которых были выпускниками высших региональных медресе, 2 – Российских университетов, десятки известных джадидских поэтов и писателей, основателей джадидских школ.

С 1919 года университет переименован в Туркестанский государственный университет (ТГУ).

С 1921 году здесь функционируют факультеты медицины, физико-математики, социально-экономический, истории-филологии, техники, сельского хозяйства и военной подготовки, на которых обучалось свыше 1300 студентов.

В 1923 году успешно окончили этот университет 76 учащихся, включая 25 врачей, 14 агрономов и т.д.

Подводя итоги первых 5-6 лет существования, ТГУ стал центром высшего образования и науки во всем регионе с общим количеством студентов 2724, в то время как в Саратовском университете обучалось 200, в Томском – 1700, в Бакинском – 2000 студентов, соответственно.

В июле 1923 года согласно постановлению ТуркЦИКа Туркестанский государственный университет был переименован в Среднеазиатский государственный университет (САГУ), который в большей мере отражал функцию этого учебного заведения в обеспечении высококвалифицированными кадрами не только Туркестан, но и все среднеазиатские республики. А с ноября того же года началась издаваться бюллетень САГУ (“Ўрта Осиё давлат дорилфунини ахбори”). Также стоит отметить тот факт, что если в 1924 году количество книг в фонде библиотеки насчитывалось 75 000, то в 1940 это число увеличилось более чем на 5 раз (376 000).

26 июля 1928 года было сделано мировое открытие сотрудниками физико-математического факультета университета Б. Грабовским и его помощником И. Белянским. Они изобрели первый в мире радиотелефорт, который при помощи электронного луча мог передавать и принимать изображение. Но, даже пройдя успешные испытания в Узбекистане, лишь спустя 35 лет оно получило признание в комитете радиоэлектроники СССР, АН СССР и только в 1971 решением Специальной комиссии ЮНЕСКО был высоко оценён вклад ученых в развитии ТВ.

Однако, после реорганизации 1929-1932 гг., в Ташкенте на базе этого университета были созданы новые вузы, такие как Среднеазиатский сельскохозяйственный институт, Среднеазиатский хлопково-ирригационный политехнический институт, Среднеазиатский медицинский институт, Среднеазиатский плановый институт, Среднеазиатский индустриальный институт, Институт ирригации и механизации, Финансово-экономический, Педагогические институты; в Самарканде – Институт народного хозяйства, в Ашхабаде – Зооветеринарный институт, в Ходженте – Сельскохозяйственный институт. Так, в предвоенные годы на базе САГУ было образовано 18 вузов.

Также, в этот период (1930-40 гг.) профессорско-преподавательский состав пополнился новыми учёными из местных национальностей, например, в области математики Т. Н. Корий-Ниязий, Т. А. Саримсаков, М. К. Камолов; биологии Т. З. Захидов; физики М. Камолов, С. У. Умаров, Х. Саидов, И. Исломов; химии З. Саидносирова, О. С. Содиков, К. Ахмедов, А. Султонов; истории Р. Абдушукуров, Р. Сохибов. Однако в результате репрессий 30-40 годов прошлого столетия пострадали известные поэты и писатели, деятели науки и культуры.

В 1937 году были впервые организованы специализированные учёные советы, и началась защита диссертаций. В том же году сразу 10 исследователей защитили свои научные труды. До 1993 года в стенах университета было защищено 4400 диссертаций, из которых около 300 – докторские.

Период репрессий вскоре сменился одним из мрачных периодов в мировой истории, периодом Великой Отечественной войны (1941-1945), (Вторая Мировая война (1939-1945)), в которой более половины студентов и преподавателей и аспирантов отправились на фронт. Под руководством ректора С. Д. Муравейского был создан штаб оборонных работ. В этот период город Ташкент и, в частности, САГУ принимали российских учёных, эвакуированных из районов, захваченных врагом, и предоставляли им условия для продуктивной научно-общественной деятельности. Стали открывать новые кафедры и факультеты. К 1940 году САГУ считался одним из ведущих вузов в СССР. Тут работали порядка 80% докторов наук и 56% кандидатов наук УзССР. Как результат, в 1943 году была основана Академия Наук Узбекистана, объединившая 10 научно-исследовательских институтов. В академии работали 3 почетных, 11 действительных членов, 18 членов-корреспондентов. Т.Н. Корий-Ниязий был избран первым президентом АН Узбекистана, а Т. А. Саримсаков – первым вице-президентом. В годы войны в структуре вуза было 8 факультетов, 55 кафедр, профессорско-преподавательский состав составлял 246 человек. В послевоенные десятилетия увеличилась учебная база университета, совершенствовались научные исследования.

В апреле 1960 года САГУ был переименован в Ташкентский государственный университет (ТашГУ).

В 1960-х годах в университете начинает свою деятельность подготовительный факультет для иностранных граждан, которые после достижения успехов в овладении русского и узбекского языков получали профессиональные навыки и затем возвращались к себе на родину – в страны Азии, Африки и Латинской Америки.

В 70-ые годы гуманитарные факультеты стали центром научной мысли и по направлениям философии и экономики, истории и юриспруденции. В 1972 году впервые для региона началась подготовка кадров по направлению «Психология» на базе исторического факультета.

Нужно также оценить вклад новшеств, сделанных в данном университете за указанный период. Так, академик Т. А. Саримсаков первым стал изучать ортогональные многочлены и обыкновенные дифференциальные уравнения второго порядка, распределение нулей колебательных решений и получил теоремы метрических и открытых преобразований, создал школу функционального анализа в Узбекистане. Академик С. Х. Сираджиддинов создал свою школу теории вероятностей и математической статистики, которая стала научным центром мирового уровня. Академик Т. Дж. Джураев достиг больших успехов в применении дифференциальных уравнений в частных производных решениях задач механики; исследование краевых задач; разрешения проблем, связанных с жидкостью и газом. Академик С. А. Азимов (1914-1988) создал научную школу, которая доказала существование электронов и фотонов, не находящихся в балансе с мю-мезонами в космических лучах. Профессор Г. Н. Шуппе (1907-1994) является одним из основателей направления по электронике эмиссии. Академик О. С. Содиков (1913-1987) заложил основы школы биоорганической химии, природных соединений и физиологических веществ создал школу коллоидной химии, которая выделила свыше 20 растворимых в воде полиэлектролитов и разработала методы их практического применения. Также стоит отметить вклад академика Т. З. Захидова в создании научной школы зоологии и экологии позвоночных животных; академика Дж. А. Мусаева в изучении генетики хлопчатника; члена-корреспондента АН Узбекистана Т. Н. Долимова в исследовании магматизма и геодинамики; профессора Х. Х. Хасанова в области истории и теории географии; доктора филологических наук, профессора Г. К. Каримова (1909-1991) создал школу изучения узбекской литературы конца XIX – начала XX веков.

Таким образом, можно сделать вывод, что со дня образования университет занимается важной научно-исследовательской работой, имеющей государственное значение и способствующее развитию народного хозяйства страны.

Список использованных источников

1. К 90-летию НУУз под редакцией Г. И. Мухамедова стр. 91, 2008
2. К 75-летию ТашГУ, написанное проф. Б. Косимовым и доцентом С. Холбоев 1995г. Стр.61, 1995
3. Вступительная речь ректора НУУз 2006-2015 гг. проф. Г. Н. Мухаммедова для справочника «НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКИСТАНА им. МИРЗО УЛУГБЕКА (справочник) 10.10.2006
4. Учебник “Университет – менинг хаётимда/ Тўплаб нашрга тайёрловчи Н. Жабборов; Масъул мухаррир А. Расулов; Тахрир хайъати А. Орипова ва бошқ.- Т.: «Ўзбекистон», 2008-256 б.
5. Справочник «НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКИСТАНА им. МИРЗО УЛУГБЕКА» 10.10.2006, Х. А. Тойчиев.
6. URL:<https://nuu.uz/ru/>
7. URL: <https://lex.uz/ru/docs/218063>
8. URL: <https://academy.uz/ru/academics/members>
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

САРЫАРҚА ӨңІРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ АТАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ Аңыздардың шығу тегі мен мәні

Нугумарова Айгерим Саятбековна

nugumarova.aigerim@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті, археология және этнология кафедрасының 2 курс докторанты

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Р.М. Мустафина

Түйіндеме. Мақалада жылқыға байланысты аңыз-эпсаналардың, наным-сенімдердің шығу тегі мен мәні қарастырылады. Қазақстан территориясы мен көршілес елдердің аумағынан табылған жылқымен жерлеу ғұрыптары тарихи тұрғыдан жүйеленіп, қазақ ұғымында тарихи сабақтастыққа ұласу мәселесіне талдау жүргізіледі. Жылқының нақты қай аймақта қолға үйретілгені ғалымдар арасында пікірталас тудырып келгенімен, соңғы жылдары Ботай қонысынан үлкен мөлшерде табылған жылқы сүйектері, аталған жануардың қазақ жерінде қолға үйретілуі мүмкін деген тұжырымды негіздей бастады. Автор қазақ дүниетанымындағы жылқының орнын басқа да, түркі халықтарында кездесетін түрлі наным-сенім, салт-жоралғылар сипатында сараптап, жануардың халық арасында киелі тұтынуына ғылыми баға береді. Сонымен қатар, жылқы шаруашылығының тарихы адамзаттың рухани мәдениетімен тығыз байланыстылығына өзара салыстырмалы талдау жасалады.

Кілт сөздер: жылқы, жылқы атауы, аңыз, нанымдар мен сенімдер, дүниетаным, жерлеу ғұрыптары, жылқы шаруашылығы.

Бірақ жылқы шаруашылығы ең үлкен дамуды ежелгі көшпелі тайпалардан алады. Ю.Н. Барминцев Қазақстанның ежелгі халықтарында көшпелі өмір салтының пайда болуы жылқысыз мүмкін емес деп санайды. Жылқы болмаса, табиғи жайылымдардың үлкен аумақтарын игеру, оларды маусымдық пайдалану және басқа да мал түрлеріне-қой, ірі қара, түйелерге қызмет көрсету мүмкін емес еді. М.П. Грязнов «Ерте көшпелілердің ең дамыған көлік түрі жылқы болды»- деп дұрыс айтқан [Басалаева 2008: 31].

Жылқы шаруашылығының тарихы адамзаттың рухани мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа халық ауыз әдебиетіне қарағанда жылқы туралы мақал-мәтелдер мен аңыздар көп. Ертегілердің өздерінде батырлар мен бекзадалардың, сиқыршы жадылаушылардың іс-әрекеттерінің бәрінде жылқы ақылды жануар ретінде сипатталады.

Тарихтан белгілі, көшпенділердің адамзат өркениетіне қосқан ең үлкен жаңалығы ол – біріншіден, атқа отыру мәдениеті болса, екіншіден, осы атқа отыруға байланысты «шалбарды» ойлап табуы. Бұл туралы, Елбасының 2018 жылы жарияланған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айта келіп, жаһандық тарихтағы басым рөлімізді айқындап берген. Қазақ халқының салт-санасы, дүниетанымы, ұлттық болмысы жылқы түлегімен байланысты болғандықтан, оны өлең-жырларына арқау етіп, мифтік санада өз жаратушысы ретінде суреттеген [Назарбаев 2018].

Қазақ жылқысының әуел бастан халқымыздың санасына, дүниетанымына етене жақын болғанын дәлелдейтін деректерді С. Қондыбай [Қондыбай 2004: 28], А.У. Тоқтабай [Тоқтабай 1992] сынды этнограф, археолог ғалымдар еңбектерінде кездестіреміз.

«Жылқы қазақ жерінен шыққан. Бұл жай айтылған сөз емес. Бұған Көкшетау облысының Ботай кентінен табылған жылқы сүйектері дәлел. Әлемдік археологияда бір елді мекенде жүздеген мың жылқылардың қалдықтары өздігінен табылған жоқ. Бұл елді мекенді көптеген ғалымдар зерттеп, археолог Виктор Зайберт отыз жылдан астам уақыт бойы қазба жұмыстарын жүргізіп жатыр. Археологиялық және палеозоологиялық зерттеулер жүргізгеннен кейін табылған жылқылар қазақ жабысына ұқсастығы анықталды» (Аударған А.С. Нугумарова) [Тоқтабай 2010].

Ғасырлар бойы қазақтар барлық түрдегі жылқыларды жұмысшы, ет және сүт бағытындағы жануарлар ретінде, сондай-ақ ұлттық спорт түрлеріне және әскери жорықтарға пайдаланған.

Қазақстан археологиясында адамның жанына жылқыны қосып жерлеу кең етек жайған. Зерттеушілердің көпшілігі экономикада қандай жануар басты рөлге ие болса, сол культке айналатындығын бірауыздан мойындайды. Осы қағиданы басшылыққа алатын болсақ оған Ботай және Терсек мәдениеттеріне жататын ескерткіштерде жүргізілген қазба жұмыстары біршама айқындық берді. Егер, осы қоныстарға жүргізілген зерттеулерге назар аударып қарасақ, жылқымен байланысты ғұрыптар біртіндеп күш ала бастағаны, уақыт өткен сайын халық арасында жылқымен байланысты ғұрыптардың жиі қолданылғанын анық көре аламыз. Мәселен, Ботай мәдениеті ескерткіштерінен сыртқы бедері оюланған жылқының тұсамыс сүйектері табылды. Зерттеушілердің пікірінше мұндай сүйектердің символикалық маңызы бар. Одан бөлек аталған мәдениетке жататын Красный яр қонысынан жабайы өгіз – турдың мүйізінен жасалған айғырдың «жыныс мүшесін» білдіретін зат табылды. Басқа өңірлерден табылған осыған жақын заттарға қатысты ғылымда көптеген зерттеулер жасалып, түрлі пікірілер қалыптасқан болатын. Аталған пішіндегі заттардың дүниетанымдық мәні өсіп-өну ғұрпымен астасады [Кониқов 2010].

Жалпы алғанда, энеолиттен басталған жылқымен қатысты ғұрыптық түсінік қола дәуірінде өзінің шегіне жетеді. Ол ең алдымен ерекше мәдени-шаруашылық типке негізделген археологиялық мәдениеттердің таралуына байланысты.

Жылқы алғаш рет қолға қазақ жерінде үйретілген. Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданының аумағында археологиялық қазба жұмыстары осыдан 30 жыл бұрын басталған. Табылған заттар адам мен жылқы арасындағы қарым-қатынас тарихы туралы қолда бар мәліметтерге айтарлықтай түзетулер енгізді. Ғалымдар сонымен бірге ежелгі уақытта жылқылардың қоныстануы туралы тәуелсіз дәлелдердің үш сериясын алды. Қазылған жылқы сүйектерін талдау олардың Еуропадағы қола дәуіріндегі жылқыларға ұқсастығын және бес мың жыл бұрын қазіргі Қазақстан даласында мекендеген жабайы жылқылардан айқын айырмашылықтарын көрсетті.

Ерте заманнан қолға үйретіліп, өз қажеттеріне жаратқан көшпенділердің ең қадірлі, ең қасиетті жануары – жылқы. Қазақ пен жылқы егіз ұғым болып кеткен. Көшпенділерді жылқысыз елестету мүмкін емес. Сондықтан да ұлы дала тұрғындарының тыныс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, өмір салты, мәдениеті жылқымен тығыз байланысты.

Қазақстанның қола дәуірі жұрттарында жылқыға қатысты әдет-ғұрыптардың тарихи кезеңдік және этно-мәдени ерекшеліктері болған. Олар жерлеу ғұрпында және өнерде (петроглиф, ұсақ пластика және тағы басқа) жақсы көрініс тапқан.

Ең басты құрбандық малы жылқы болды, рәсімді орындау барысында негізгі рөл оның басына берілді. Үндірийлер аспан құдайы Варунаға арнап құрбандыққа жылқы шалса, ал отпен байланысты Агникаян ғұрпын орындау барысында көк түсті жылқы құрбандыққа арналып, оның басы алтарьға қойылған [Нестеров 1990: 52].

Қола дәуірі тұрғындарының дүниетанымындағы жылқы бейнесі барынша синкретті болған және де ол уақытша болсын сырттан келген мәдени дәстүрлермен байланысқа түсуінің арқасында өзгерістерге ұшыраған. Қалай болғанда да жылқы адамдар мен құдайлар арасындағы байланыста жетекші орынға ие болған [Чернов 2019].

Сол уақыттағы сақтар мен скифтердің, сарматтардың, массагеттердің күнделікті тұрмысында жылқының алатын орны жөнінде антикалық дәуірдегі авторлардың жазған жазбалары мен көне парсы деректерінен белгілі. Сонау антикалық замандардың өзінде скиф-сақтарды «ерекше төзімді ат мінгендер», «бие сүтін ішушілер», «атпен бітісіп кеткендер» (кентавр), «арба үстінде өмір сүрушілер» және т.б. сипаттамалармен көшпелі тайпалардың іс-әрекетін дәлме-дәл бере білген.

Скиф-сақ кезеңінде тараған «кентаврлар» туралы аңыздар бүгінге дейін жеткен. Жерорта теңізінің жағалауында, Еуропада, Мысырда жартылай адам, жартылай жылқы бейнесіндегі тіршілік иелері болғаны туралы да тарихи деректер кездеседі. Бұны олар адам

мен жылқы жаны бір деп түсінген. Ежелгі тайпалардың жылқыға деген сый-құрметін соғыс кезінде өздері киген мыстан жасалған қорғаныш сауытын жылқыларға да кигізуінен байқай аламыз.

Ежелгі Сарыарқаның тұрғындары «Ақ жалды жүйрік аттың иелері» деп аударылатын аргиппейлер туралы деректер Геродоттың «Тарих» еңбегінің төртінші кітабында кездеседі [Бейсенов и др. 2017: 40-59].

Қызықты мәліметтердің қатарында сақ патшаларының, батырлары мен қолбасшыларының бас киімдерінде болған белгі, жылқыларында да болған екен. Патша, қолбасшы, көсемдері қайтыс болғанда, жандарына міндетті түрде жылқыларын да жерлеген. Келесі дүниеде жанына серік болсын деген сеніммен тікелей байланыстырған. Осындай мифтер уақытпен бірге жаңарып, жаңа мағынаға ие бола бастады. Көк түріктер жылқы малын қадірлеп, өзін қорғаушы, аштықтан, жаудан сақтаушы деп сенген. Жылқы үшін арнайы қажетті заттар жасаған. Көзіне шаң, майда шөп кірмес үшін торкөз көзілдірік жасаған. Оны жасау үшін қыл талшықтарын қолданған.

Жылқы – көшпенділердің өмірінде және рухани әлемінде, ата-бабалардың дүниетанымында ең әмбебап сипатқа ие тіршілік иесі. Мындаған поэтикалық жолдар атқа арналған, ол туралы көптеген әңгімелер айтылған, ол туралы ғылыми еңбектер де жазылған. Сондықтан жаңа метафоралар мен эпитеттер ойлап табуға тырысудың, жылқының қазақ өміріндегі орны, олардың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері туралы әлі белгісіз бір нәрсе айтуға болмайды. Біздің міндетіміз – қазақтар мен туыс халықтардың тілдік және фольклорлық материалдарын, Еуразия даласының тарихынан, археологиясынан және өнерінен алынған ақпаратты, сондай-ақ қазіргі ғылымға белгілі жылқы мифологиясы туралы ережелерді пайдалана отырып, жылқы мифологиясымен немесе жылқы табынуымен байланысты алдын ала аңыздардың ежелгі көрініс жүйесін қайта жаңарту.

Жылқы мифологиясының ғылыми тақырыбына байланысты сұрақ тудыратын негізгі мәселе – «Үнді-еуропалықтар жылқыға табынған» деген ғылыми түсінік догмаға айналды. Осы тәсілге сәйкес тек үнді-еуропалықтар жылқыны қолға үйретіп, онымен байланысты мифологияны қалыптастырды, ал түріктер мен моңғолдар сияқты көшпелі халықтар үнді-еуропалықтардан алған қарыздарын қарапайым деңгейде қолданды. Бұл тұжырымдарды біздің ғалымдар да қайталайды. Мысалы, Әлішер Ақышев өзінің «сақтардың өнері мен мифологиясы» атты іргелі еңбегінде жылқы мифологиясы мәселесі бойынша жатталған пікірлерді ортаға салады: «Үнді-еуропалықтардың мал шаруашылығы аксиологиясында жылқы маңызды жануар болған. Жылқыларды алғаш игерген олардан бұл жануар туралы көптеген есімдер, жылқы өсіру терминдері мен мифтерін құрлық халықтары: түріктер, моңғолдар, қытайлар және т.б. қабылдады» [Нестеров 1990:68].

Қазақ даласында сонау мысты тас дәуірінен басталған жылқымен байланысты мәденигенез үдерісі өзінің тұрағын қазақ халқының дүниетаным жүйесінен табады.

Мәселен, қазақтардың әкесі қайтыс болғанда балаларының жылқы малын сойса, «әкесін жылқыға мінгізіп жіберді» (о дүниеге) деген теңеуінің өзі сонау қола дәуірінен бастау алады десек қателеспейміз. Неге десек, қола дәуірі тайпалары қабір шұңқырын арба ретінде сипаттап, оның ішіндегі жылқыларды басқа әлемге жеткізуші медиатор ретінде қабылдаған. Дәл осындай түсінік ерте темір дәуірі жұрттарында да қайталаанады. Оған қоса, А. Тоқтабайдың этнографиялық мағлұматтарында қазақтардың адамды жерлеп болып, үстіндегі топырақты төртқырлап шығарып үюді «ат бесік» деп атайтындығы келтіріледі [Тоқтабай 2010: 13].

Гистоанализ жүргізген кезде жылқы атаулының тегі бізде шыққандығы белгілі болды. Қазіргі таңда статистикалық мәліметтер бойынша, Қазақстанда 2 миллион 500 мыңнан астам жылқы бар. Оның 90%-ы — өнімді бағытта, қалғаны ұлттық спорт сияқты салаларда қолданылады. Елімізде жабы, көшім, мұғалжар, міністі-жегісті немесе спортта қолданылатын Қостанай жылқы тұқымы бар. Алғашқысы — қазақ халқының ғасырлардан бері келе жатқан жылқысы. Бұл тұқымдағы жылқылар Қазақстанның барлық өңірінде бар деуге де болады [Бобинский 2012: 282].

Атпен байланысты нанымдар мен ырымдар кешені, олардың бастапқы сиқырлы мағынасы туралы шолу материалдары бар. А. Тоқтабайдың пікірінше, бұл сиқырлы әдет-ғұрыптарды келесідей жіктеуге болады:

1. Жылқы әйел тууына байланысты іс-әрекетте қолданылады.
2. Жылқы емдік әрекеттерде қолданылады.
3. Жылқы жаңа туған нәрестені қырық күн бойы орындаумен байланысты рәсімдерде қолданылады.
4. Тұлпар тұяғының ізі «Періштенің ізі» деп ұғынылады, тұяғының ізі бар саз емдік және қорғағыш сиқырда пайдаланылады, таға басып шығарылған тұлпар тұяғының ізіне табыну бар.

Жылқының қасиетті (мифтік) табиғатының ата-бабалары (прототүріктер мен ежелгі түріктер) үшін барлық уақытта өзектілігі жылқыларды, жылқылар мен жылқы өсіруді қорғайтын «арнайы» Құдайдың пайда болуына жағдай жасайды. Қазақтар бүгінде Қамбар ата, Дүлдүл ата, Жылқышы ата деп атайтын жылқы мен жылқы шаруашылығының қамқоршысы бейнесінің артында осындай функциясы бар Құдайдың жасырынып отырғанына күмән жоқ. Саха-якут мифологиясында жылқылардың (жылқылардың) құдайы – Джесегей (Диохогой) айа тойон. Бұл қырғыздардағы «Арбын құлын» мен қазақтардың «жылқы әулие» мифологиялық бейнесінің де негізі болуы мүмкін [Орынбеков 1994: 46].

Қазақ дәстүрінде жылқыға табыну жөнінде де мәліметтер кездеседі. Тіпті, жылқыға қатысты дүниетанымы мен мифологиясы да жетерлік. Мысалы, Алаша хан туралы аңыздарға назар аударсақ. Түркі халықтары алғашқы мемлекеттік құрылыстарының қалыптасуын Алаша ханмен байланыстырып, өздерін оның тікелей ұрпағымыз деп біледі. Себебі, Алаша хан туралы аңыз егіншіліктен мал шаруашылығына көшкен және жылқы өсіруге баса ден қойған кезбен байланысты.

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз, қазақпен бірге жасасып келе жатқан асыл жануарымыздың халқымыз үшін мәні-маңызы ерекше. Оны халқымыздың дүниетанымынан, салт-санасынан, наным-сенімдерінен көре аламыз.

Қазақтар ежелден жылқыны киелі жануар деп санаған. Атты өзіне серік етіп, «атың орта жолда өлмесін» деп, ұзақ жолға аттанарда үлкен сенімге ие болған. Бала кезімізден есте қалған батырлық жырларда оларды тек тұлпарымен бірге суреттеген. «Керқұла атты Кендебай», «Тайбурылы Қобыланды», «Байшұбары Алпамыстардың» сөзінен жылқыға өздері ат қойғандарын аңғарамыз. Сонымен қатар, жылқы қазақтың және басқа да әлемдік аңыздарға негізделген, сипатталған және бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К. Вихревые композиции в искусстве саков Центрального Казахстана // Археология і давня історія України. – 2017. – Вип. 2 (23). – С. 40-58.
2. Басалаева, Е. Продуктивное коневодство. – Москва, Аквариум-Принт, 2008. – 144 с.
3. Бобинский И. Краткая иппология: о правилах содержания лошади в здоровом состоянии. – Москва, Либроком, 2012. – 523 с.
4. Коников, Б. Конь в культуре и искусстве средневекового населения Омского Прииртышья, Южной Сибири и Казахстана: общее и особенное. Народы и религии Евразии. – Барнаул, 2010. – Выпуск (4). – С. 24-39.
5. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы, Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.
6. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» (2018 жылғы 21 қараша) // Интернет ресурс. Қатынау режимі: <https://www.akorda.kz/kz> . Сайтқа жүгінген күні: 2018 жылғы 21 қараша.
7. Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпохи средневековья. – Новосибирск, Знание, 1990. – 143 с.
8. Орынбеков М. С. Предфилософия протоказахов Алматы: Өлке, 1994. – С. 207.

9. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы, Алматыкітап баспасы, 2010. – 496 б.
10. Тоқтабай А. Қазақтардың XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы жылқы шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу // Тарих ғыл. Докт., дисс. – Алматы, 1992.
11. Чернов А.М. Образы «маскированных коней» в петроглифах эпохи бронзы Южного Казахстана и Средней Азии // История и археология Семиречья / Институт археологии им.А.Х.Маргулана / Гл.ред Егорова Т.А. Отв. Ред. Горячев А.А. – Вып. 6. – Алматы. – 2019. – С. 197-209.

УДК 93/94

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ К ИЗУЧЕНИЮ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ ТУРАНА

Рыскильдин Азамат Хурматович.

azamat.ryskildin@gmail.com

докторант 1 года обучения ЕНУ имени Л.Н.Гумилева

Историческая наука адресована различным социальным кругам и выполняет в обществе разные функции. Как форма политического сознания, отечественная история служит апологии коллективно разделяемых идеалов и ценностей, синтезирующих и легитимирующих геокультурное и геополитическое пространство этнической (национальной) идентичности. Исторические мифы не в последнюю очередь формируют чувство уверенности и лояльности элементов политической системы к управляющим элитам, поскольку отвечают общему спросу на справедливость, выступая в этой роли одним из существенных условий и регуляторов общественного договора (в категориях институциональной экономики) на осуществление публичной власти. Социальный заказ на исторические представления, вместе с тем, испытывает влияние внешних управляющих воздействий на область массового сознания, что предопределяет необходимость эффективных ответов на идеологические вызовы посредством обращения к количественным, а в наших условиях информационной зависимости, скорее к качественным идейным ресурсам.

Исходная неоднородность казахстанского социума затрудняет кооперацию общества на базе общего происхождения, веры, культурных традиций или уровня потребления, что создает особые нагрузки на конструктивные опоры политической интеграции и предъявляет высокие требования к способности избранной модели концептуальной ретроспективы и перспективы вобрать и упорядочить входящее разнообразие ожиданий в непротиворечивую структуру. Наше конкурентное преимущество состоит в том, что в историческом прошлом территория Казахстана уже не раз становилась ареной глобального цивилизационного противостояния. Должным образом осмысленный исторический опыт предоставляет широкий выбор и спектр публично-правовых юрисдикций, воплощавших в политической практике мировоззренческие программы самых разных геокультурных систем – язычества, буддизма, ислама, православия, воинствующего атеизма, модерна – конституировавших идеалы в качестве правовых норм.

Стереотипы индивидуального и коллективного правосознания (идентичности), сложившись однажды в устойчивые структуры мировоззрения, и закрепившись в нормах и практике социально ответственного поведения (хотя бы в течение трех поколений, чтобы стать традицией), не исчезают бесследно. Возникнув как относительно успешный ответ на актуальные идеологические вызовы, структуры культурно-политических систем, не утратившие состояние динамического равновесия, но сохраняя опору на ключевые ценностно-рациональные устои, обозначают поначалу статус носителей геополитической принадлежности (политоним), а с историческим временем приобретают качественные

признаки субъекта геокультурной реальности (этноним). Если элиты способны сформулировать и предложить массовому сознанию управляемых перспективные жизнеустроительные программы и смыслы, в категориях которых возможно интерпретировать текущие проблемы и отвечать на долгосрочные цивилизационные вызовы.

Такие комплексы этико-культурных представлений не только отличают коллективный этнический портрет, но и закладывают традиционные архетипы нравственно ориентированного и нравственно санкционированного поведения, латентно присутствуют в недрах массового подсознания и аффективно проявляются в настроениях, чувствах, мотивациях и оценках участников этнических групп по отношению к социально значимым решениям и проектам. В таком понимании идентичность предстает как соотнесение себя с устойчивым комплексом этико-культурных норм и представлений (от индивидуального самосознания к коллективному). Но в то же время - как распознавание принадлежности иного к числу носителей узнаваемого этнического стереотипа, что позволяет проектировать ожидания и выстраивать отношения.

Нетрудно заметить, что качество нормативности этико-культурных представлений, характеризующее образование этнических групп, отражает присущее им свойство системности, то есть воспроизводимости и внутренней связности идеологических конструкций в иерархическом соподчинении определяющим мировоззренческим смыслам. Поэтому в целе-рациональной логике идеологических, иерархически организованных приоритетов, концептуальные нормы управленческих решений воспринимаются и постулируются обществом как системообразующие, правовые, что служат реализации основополагающих ценностей. Соответственно, задачи управления этнокультурными процессами в интересах проектирования и строительства национальной идентичности, диктуют необходимость исследования предшествовавших в историческом времени политико-правовых практик, существенно повлиявших на формирование устойчивых стереотипов коллективного правосознания.

Очевидно, что нельзя объяснить историческую преемственность отечественной культурной традиции, не выяснив, каким был трудный выбор, в каких условиях происходило ее сложение [1, с. 9]. Средневековое прошлое Казахстана далеко не ограничивается и не сводится к перипетиям истории одного лишь Казахского ханства. Наряду с этим существует необходимость изучения и Сибирского ханства и Ногайской Орды – как трех вариантов организации публично-правовых юрисдикций, длительное время конкурировавших между собой в поле единой политической платформы и цивилизационной матрицы, оставшейся после распада Улуса Джучи.

А-3. Валиди Тоган рассматривал историю туринских ханов Шибанидов, тюменских беев и ногайских мурз в комплексном единстве [2, с. 37-43]. Но, как верно заметил В.В.Трепавлов, история Ногайской Орды незаслуженно обойдена вниманием историков Казахстана [3, с. 20-21]. Это вполне справедливо и для истории Шейбанидов Турана. Отсутствие письменных и этнокультурных барьеров обуславливали для аристократических и авторитетных элит возможность выбора легитимирующей доктрины правопорядка. Что в гораздо большей степени, чем это принято считать, определяло предпочтения лояльности и идеологически мотивированные откочевки, нежели соображения политической конъюнктуры. Предполагается, что династийное соперничество Джучидов из дома Шейбани и дома Тука-Тимура, на всем протяжении XIV-XIX вв. являлось внешним проявлением глубокого идейного противостояния культурно-политических доктрин, по разному подходивших к соотношению ценностных приоритетов шариата и чингизизма в политико-правовой теории и практике.

С определенной долей допущения можно утверждать в качестве выдвигаемой **гипотезы**, что различные комбинации разрешения социальных противоречий (в т.ч. межсословных «ак-суйек / кара-суйек»), исходя из неодинаковых представлений об иерархии источников права и власти, составили нормативные структуры публичных юрисдикций, известных в историографии как Сибирское ханство, Казахское ханство, Ногайская Орда -

исторически существовавших в системе общего языкового и культурного пространства тюрко-мусульманской идентичности.

Общеизвестно, что легальным правителем в таких политических системах мог быть только мусульманин, и только чингисид [4, с. 84]. Тем самым, соблюдались требования ислама и чингисизма. Однако, имела место существенная разница в сферах их компетенции. Если в юрисдикциях Шейбанидов, следовавших практике Узбек-хана, в правовом регулировании превалировал ортодоксальный шариат, а в Казахском ханстве менее всего утратил позиции чингисизм, то отличительной особенностью симулирующих легитимность правлений на закате Улуса Джучи (Едигейды) или Улуса Чагатай (Тимуриды), доминировал синкретический ислам и квази-чингисизм. Номинальность правления Тука-тимуридов в Ногайской Орде в научных кругах никем не оспаривается, и это мнение является практически общепризнанным. Совершенно иное положение существует относительно мусульмански-окрашенных нововведений, привнесенных в политическую практику представителями «аксуек» и «кара-суйек», стремившихся обосновать притязания на легитимность правления посредством реконструирования санкций в угоду частных амбиций.

Расхождения в оценках роли и мотивов канонических и правовых новаций Тимуридов, Едигейдов, и вчера и сегодня маркируют идеологические предпочтения самих исследователей. Понимая это, мы должны критически воспринимать освещение историками многочисленных войн между Чагатаидами, Шейбанидами и Тука-Тимуридами, союзы Тимуридов и Едигейдов, исходя из того, что они диктовались не только соперничеством за власть, но вместе с тем были борьбой за идеалы - так или иначе понимаемой справедливости и модели правопорядка.

Методология и пределы возможных исследований определяются в первую очередь задачами проекта. «Научное видение мира демонстрирует сегодня плюрализм различных концепций, становится очевидной взаимосвязь материалистического и идеалистического воззрений, рассматриваемых ранее в качестве антагонистических. Уже в первом приближении вероятное осмысление предполагает взаимодополняемость многообразных подходов при выборе дальнейшего пути развития, соблюдение принципа преемственности - селекцию значимых общественных регуляторов», писал С.Жусупов [5, с.10].

Действительно, изменение научной картины мира в XX веке, в связи с развитием общей теории информации и управления, понимание нелинейности динамических процессов, характеризующих поведение открытых систем, в которых осуществляется обмен информацией, веществом и энергией, предполагают отказ от детерминистских представлений о природе социальных образований. Многофакторный анализ освобождает методологический инструментарий формационного и цивилизационного подхода от идеологически мотивированных наслоений и позволяет, с одной стороны, интерпретировать порядок рассматриваемых социальных связей как комплексный институт, относительно устойчивый для данного таксономического уровня организации, с другой стороны, признанием принципиальной неопределенности и непредсказуемости поведения элементов в пределах хаотических бифуркаций, открывает возможности для признания подчас решающего влияния сложноорганизованных информационных аттракторов, на, казалось бы, синергетическое преобразование системы.

В таких критических ситуациях особо проявляется роль геокультурных альтернатив, из числа которых, как значимые для настоящего исследования, выделяются следующие:

- родословно-ориентированное мировоззрение (условно «шежере»-традиция);
- ислам (сторонников сунны и согласия);
- нео-византийская культурно-политическая доктрина;
- модерн (в проекции протестантской этики и «духа» капитализма).

Концептуальный сюжет отечественной истории предполагается развернуть через перипетии актуализации и архивирования, противостояния и комплиментарных сочетаний четырех культурно-политических стратегий, на фоне формационной периодизации исторического процесса на доиндустриальную, индустриальную и постиндустриальную

(информационную) стадии, в зависимости от способа освоения основных энергетических источников расширенного воспроизводства и доступа к ним. В конкретно-исторических условиях та или иная парадигма мотивации обладала неодинаковыми конкурентными преимуществами, оцениваемым по принципиально разным критериям успеха, отличающимся в краткосрочном и долгосрочном измерении [6, с. 74]. Наблюдаемое в истории распространение геополитических границ может служить своеобразным индикатором территориального масштабирования геокультурных волн. Ответное снятие напряжения проявляет универсализм и жизнеспособность парадигмы.

В этой связи изучение политико-правовой практики мусульман - шейбанидов Турана, долгое время господствовавших на значительной территории Казахстана и в сопредельных регионах Российской Федерации и Узбекистана, представляется важным [7, с. 16-21]. Качественное исследование невозможно осуществить без контент-анализа и нового прочтения основных нарративных и шежере-памятников тюрко-мусульманской культуры [8, с. 12-13], что объясняет широкое привлечение к участию в проекте специалистов в области шариата, фикха, археографирования устной шежере-историологии ногайцев, каракалпаков, башкир и казахов – исторических наследников Улуса Джучи (с XIV в. Золотая Орда) [9, с.21-30], [10, с. с.31-43], [11, с. с.37].

Научная продукция и ожидаемые результаты исследования могут быть реализованы в коллективной монографии, с органическим согласованием традиционных и современных методологических подходов [11, с. с.4-35]. В диссертационных работах на соискание ученых степеней и званий по гуманитарным наукам. В учебном пособии по истории политических и правовых учений Республики Казахстан, в учебнике по истории Казахстана для студентов негуманитарных дисциплин.

Список использованной литературы

1. Буканова Р.Г. Города-крепости на территории Башкортостана в XVI-XVII вв. Уфа, Китап. 2010.
2. Валиди Тоған А-З. История башкир. Уфа, Китап. 2010.
3. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. Москва. РАН. 2002.
4. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. -Алматы. Дайк-пресс. 2001.
5. Жусупов С.Е. Политическая аналитика. Исследования. Алматы. 2008.
6. Рыскильдин А.Х. Самоопределение идентичности: от родословных к альтернативам геокультурного выбора. В сборнике материалов международной научной конференции «Акселеу Сейдимбек: литературное наследие и независимость».- Астана. ЕНУ. 6.12.2012.
7. Сабитов Ж.М. Генеалогии Джучидов в 13-18 вв. Монография.
8. Артыкбаев Ж.О. Казахские шежиры. Астана. 2012.
9. Хамидуллин С., Асылгужин Р.Р., Юсупов Ю.М. История башкирских родов. Гирей. Уфа.2014.
10. Таймасов С.У. Башкирско-казахские отношения.
11. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. Монография. Ставрополь.2009.
12. Абиля Е.А. Историческая наука и синергетика. Костанай. «Костанайполиграфия». 2008.

БОЕВОЙ ЛУК КОЧЕВНИКОВ ТЮРКСКОГО ТИПА**Сакен Адиль Мурзабекулы**adilsaken1103@gmail.com

Студент 3-го курса исторического факультета специальности «археологии, этнологии и антропология» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – Т.В.Кошман

Актуальность исследования заключается в том, что, как и у любого кочевого народа, у казахов есть свои неотъемлемые элементы, на которые может опираться любой ученый и исследователь. Очень важным элементом при изучении казахов как этноса является военный инвентарь казахов. Так как казахи являются кочевым народом, соответственно народом, у которого развито стрелковое вооружение, позволяющие быстро передвигаясь вести бой в движении.

При изучение любой кочевой культуры, изучая ее вооружение, тот же самый лук, можно всегда заметить сходства. Логично, что это могут быть соседские государства и обмен культур. Но также есть и иная причина. Если брать в целом любое оружие, которое дает возможность доминировать в бою, то противники всегда это замечают, и начинают перенимать данное оружие в свои военные комплексы. Таких примеров в истории десятки.

Хотелось бы отметить длительное использование лука у любого кочевого народа. Ведь это очень практичное, мощное и мобильное оружие. Ведь тюркский лук мог позволить себе дистанции до 800 метров, это говорит о его опасности. Поэтому все европейский народы всегда со страхом относились к вооружению кочевников. Даже войска европейцев во времена огнестрельного оружие, имели серьезные проблемы от кочевников. Их прозвали Северные Амуры.

Лук – это мощное технологически сложное и компактное оружие. Мобильный кочевник, который может очень легко маневрировать на поле битвы, не может обойтись без такого оружие как лук. Лук — это оружие, благодаря которому кочевники могли в бою использовать лук как в наступательном, так и оборонительном бою.

Целью данной статьи является попытка изучения строения и использования тюркского лука у кочевников.

Согласно некоторым исследователям, сложносоставной гуннский лук, назывался условно «тюркским луком», и появился в V-VI веках [1]. Его изображение встречаются на территории степи с древних времен. Особенностью данного лука является наличие костяных накладок, выделяющих особенности строения лука у тюркских племен. Ряд исследователей считают родиной сложного лука Центральную Азию и южные Сибири. Исследователи Окладниковым А.П. в погребение VIII-IV века до нашей эры на реке Цепань были найдены самые ранние роговые накладки лука. Подобные накладки у луков хуннского найдены в Монголии, Забайкалье и Туве [2].

Стрельба из лука является неотъемлемой частью культуры кочевника. Не только мужчины могли владеть этим искусством – меткой стрельбой из лука, а также и женщины. У кочевников, в отличие от множества восточных народов, женщина никогда не была на втором плане. Недаром все завоеватели, посягавшие на земли, с удивлением обнаруживали, что женщины номадов сражаются, вместе со своими мужчинами, так же умело и отважно. И если такие тяжёлые виды оружия, как шокпар-палица, или тяжёлый меч-наркескен требовали мужской физической силы, то владение луком считалось для женщины вполне нормальным.

Любое кочевое государство при производстве определенного оружие смотрит на свои возможности, у кого-то позволяют природные ресурсы у кого-то нет. Очень часто государства заказывали оружие у своих соседей [3].

Особенностью тюркского лука является то, что, тюркские луки были сложносоставными. Их гибкая многослойная деревянная основа усиливалась роговыми

вкладками. Исследователи единодушны во мнении, что луки древних тюрков ведут свою «родословную» от луков хуннского типа. Но при этом общей тенденцией в эпоху средневековья было сокращение числа роговых усиливающих деталей и увеличение зон гибкости. Это позволило степным мастерам сделать лук более компактным. Древнетюркские луки, подобно хуннским, были рефлексирующими, меняющим свою форму при переноске и укладывании в колчан.

По комбинации и расположению накладок на кибители выделяется несколько разновидностей тюркских луков. Огромной популярностью пользовались луки, у которых место захвата рукой укреплялось с обеих сторон роговыми пластинами, а на концах кибиты размещались длинные накладки в форме вытянутых запяты с вырезом под тетиву. Часто встречались луки со срединными боковыми накладками — роговые детали на концах кибиты у них уже отсутствовали. Существовал, наконец, еще один тип лука — с тремя, как и у его хуннского «собрата», усиливающими срединными деталями. Но по размерам эти детали были существенно меньше, и форма их заметно отличалась — это были геометрически правильные трапеции по бокам и прямоугольный брусок между ними вдоль брюшка кибиты. Постепенно боковые накладки исчезли и со средней части лука, но это произошло уже гораздо позже, в так называемое «монгольское время».

Усиливающие детали делались из рога и кости и со стороны, обращенной к древку, покрывались сеткой глубоких царапин для лучшего скрепления с древесиной. На кибиты снаружи наклеивались сухожилия. Кроме сухожилий, упругость луков повышалась с помощью пластин, вырезанных из роговых чехлов крупного и мелкого рогатого скота [4].

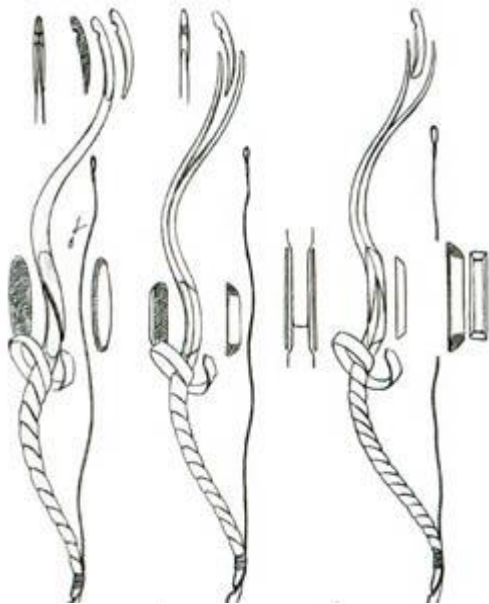

Рис 1. Виды тюркского лука по Соловьеву А.

Тюрками использовались костяные и железные наконечники стрел. Отличительной чертой железных наконечников было соединение трёх плоскостей, образующих перо. В сущности, они являлись «родными детьми» трёхлопастных наконечников хуннского времени, «переросшими» своих «родителей» [4].

Процесс изготовления лука сам по себе достаточно сложный и трудоемкий. Оружие кочевника всегда должно было иметь в себе несколько критериев. Первое это мобильность, во время передвижения на коне, лук нужно всегда быстро и без трудностей достать и поразить цель. Вторым критерий - это размеры, лук не должен быть таким огромным, как например луки английских воинов. Лук должен быть небольшого размера, но при этом нести в себе убийную мощь. Третье — это, долговечность, очень часто луки тех же самых европейцев, очень часто ломались, доходило до того, что воины брали собой по несколько луков, чего не скажешь о кочевниках. У кочевника нет такой возможности возить с собой лишний груз, и такой элемент, как долговечность лука, играла важный, если даже не основной фактор.

Исходя из этого, лук кочевника должен был учитывать и нести в себе особенности степного быта кочевника, возможности быстрого передвижения и отсутствие распространённых ремесленных мастерских.

Само производство тюркского лука включало в себя ряд этапов изготовления оружия. В виду того, что лук был многосоставной, изготовление лука занимало довольно длительный период. При изготовлении использовали различные материалы, такие как древесина, береста, сухожилия, кости, рога.

Для изготовления кибити использовали такие виды древесины, как сосна, ель, береза, яблоня и другие породы деревьев. Деревянной заготовке придавали нужные изгибы. Применяли различные методы для улучшения гибкости древесины, вплоть до замачивания и нагревания на огне. Также для лука требовался рог, чаще использовали рог буйвола, коров, горных козлов, то есть то, что было в наличии. Собственно, на лук не уходит весь рог, а только его часть. Вырезалась только внешняя часть, а именно острие, вырезанные заготовки вываривали в воде 2-3 часа, для того чтобы в дальнейшем придать пластичность форме лука [1].

Для самой сборки лука был необходим клей. Каждый мастер имел свой способ приготовления лука, это своего рода секрет ремесла. В мире существует большая масса рецептов приготовления клея. Например, в средиземноморье использовали рыбий клей, который плохо пропускал влагу. Мастера всегда при производстве лука ориентировались на окружающую среду, где лук будет использоваться. Для нашего степного климата применялся клей на основе сухожилий. Он легко улавливал влажность в воздухе, а также не давал луку пересохнуть. А также этот клей очень прочен, позволяющий создать прочность до 100 кг на квадратный сантиметр на разрыв. Сухожилия наматывали поверх клея на кибити для придания прочности и удобства при использовании.

К плечам тюркских луков с внутренней стороны крепили фронтальные роговые пластины. Обычно в качестве плечевых накладок лука использовали рога горных козлов [5, С. 87]. Рукоять лука с двух сторон усиливалась фронтальными накладками и поверх них обтягивалась сухожилием, а в отдельных местах кожей. Изогнутые концы лука вырезались из древесины твердых пород деревьев. После соединения составных частей кибити лука обматывалась тонким слоем бересты и покрывалась лаком. Береста обладала влагонепроницаемыми свойствами и поэтому ее использовали в качестве защитного покрытия. Для предохранения от ударов тетивы на изгибе концов лука устанавливали костяные предохранители. Длина лука варьировалась от 100 до 120 см. [5, С. 103].

Использование лука осталось в прошлом. Изучая материал для статьи, встречались материалы о том, что в Казахстане, на сегодняшний день уже есть движение, а именно различные кружки стрельбы из лука, соревнования и т.п. Это сохранение кочевых военных традиций, ведь наши предки не могли и дня провести без лука. У казахов издревле существовали игры с использованием лука, которые сегодня начинают возрождаться. Это – жамбы ату, алтын кабак ату и айкабак ату. Уже несколько лет в Казахстане существует Федерация стрельбы из лука, арбалета и дартс Республики Казахстан, которая занимается популяризацией стрельбы из лука. Очень важно сохранить кочевые особенности жителей степи, ведь на фоне глобализации, это отличная возможность сделать шаг «навстречу нашим предкам».

Был проведен анализ тюркского. Процесс его производства, составные элементы, материалы для создания, мощность и его практичность в бою. Также в работе подмечено актуальность стрельбы из лука на сегодняшний день. Надеюсь, что данная работа поможет расширить кругозор о том, что такое тюркский лук и с какими сложностями встречались наши предки при его производстве.

Тюркский лук кочевников впитал в себя особенности степного быта, возможности использования подручных материалов и применения лука в движении остаются вопросы о развитии ремесла по изготовлению луков, ремесленных центров и элементов преемственности от соседних народов. Интерес к стрельбе из лука в Казахстане возрастает и

возможно приведет к увеличению исследований по особенностям строения изготовления тюркского лука.

Список использованных источников

1. Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. – Алматы: «Алматыкітап», 2007, 216 с.
2. Савинов Д.Г. Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири. // Военное дело древних племён Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: 1981. С. 146-162.
3. Курылев В.П. Оружие казахов // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана (сборник музея археологии и этнографии). - Л., 1978, Т. 34, С. 4 -22.
4. Соловьев А. Оружие и доспехи. Сибирское вооружение: от каменного века до средневековья. -Новосибирск, ИНФОЛИО-пресс, 2003. - 219 с.
5. Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001, 172 с.
6. Федерация стрельбы из лука, арбалета и дартс Республики Казахстан// электронный ресурс archerykz.kz.

ӘОЖ 398.5

ОЛЖАБАЙ БАТЫРДЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІГІ М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫНДА

Сатыбалдыұлы Әділ

adilmuzafarov@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тарих факультеті 1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент С.З. Раздыков

Аннотация. Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығындағы Олжабай батырдың қайраткерлігі Қазақ-Жоңғар соғысы кезінде Абылай ханның қолбасшысы болғаны және әскери шеберлігі, айбындығы, беделділігі батырлық институтының фундаментін қалауда, қазақ халықының арасында "батыр", "ержүрек Олжабай" атағына лайықты болды, “Сарыарқаның кімдікі екендігі” тарихи шындық екеніне тағы бір күнды куәлік ретінде және Олжабай батырдың сіңірген ересен ерлігін, Мәшһүр Жүсіп еңбектерінен көруіміз, осындай Олжабай тану шығармашылығында ойып орын алатын, бағалы мәліметтерімен де күнды болып саналуға тиіс.

Отан тарихының жалпы даму барысына өз үлестерін қосқан тарихи тұлғалар қазақ қауымының саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік рухани өмірінде хан, сұлтан, би, батыр, рубасы т.б. ретінде танылғаны тарих төрінен ерекше орын алады. Солардың бірі ретінде – Олжабай Толыбайұлын (1709-1783) ерекше танимыз.

Олжабай Төлебайұлы қазақ халқының батыры. Қазақ-жоңғар соғысы кезінде Абылай ханның қолбасшысы болған. Олжабайтануда Мәшһүр-Жүсіп еңбектері ерекше орын алады, өйткені Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы тұнып тұрған таптырмас мәліметтерге, онын ішінде: Олжабай батырдың ата-тегі, дүниеге келуі, ерлік істері, жеке басының ерекшелігі-найзагерлігі, ұрпақтары, көшіп-қонған жерлері туралы баяндаулары бағасыз толықтыра түседі. Сондықтан, Мәшһүр Жүсіп қол жазбасында Олжабай батырдың ерекше тарихи тұлға екенін толықтыратын еңбектері күнды маліметтермен ерекшеленеді.

Әрине көптеген мәліметтердің ішінде Олжабай батыр туралы сақталынған деректер әр алуанда және Жер аттарымен байланысты: (Олжабай асуы, “Олжабай сөресі”,

“Шүршітқырған” т.б.), және бұл орайда көптеген қол жазбалар, халық ауыз әдебиеті нұсқалары ресми архив құжаттары, ғалымдар жазбалары (Н.Я. Коншин, Ф.А. Щербина), мұражайлық экспонаттар (Омбы музейінде сақталулы Жаяу Мұса тапсырған Олжабайдың қылышы, белдігі, дулығасы, шарайнасы), зерттеушілердің еңбектері (Ә.Х. Марғұлан, Б. Адамбаев, М. Хақанов), осылардың ішінде Мәшһүр Жүсіп қолжазба күйінде бізге жеткен. Сондықтан ерекше бір көзге түсер Мәшһүр Жүсіп мәліметіне сүйенсек, Олжабай батыр жеңіске жеткенен кейін шайқас болған жерде айғақ ретінде өз бейнесін тастан қашатқызып, ескерткіш қоятын әдетін тайға танба салғандай жазып кеткен.

Мәшһүр-Жүсіп өз еңбегінде Олжабай батырдың қайраткерлік тарихына ерекше көңіл бөліп, қаһарман өміріне қатысты аңыз-әңгіме, жыр нұсқаларын қағазға түсіріп, жинастырып бұқара халыққа, келешек ұрпаққа бағасыз құнды мәлімет жазып кеткен. Әлеуметтік жағдайына, қылған қоғамдық-саяси қызметіне қарай жіктемей, әрқайсысын жеке адам - тұлға ретінде зерделеуге ұмтылу барысында Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қазақ елінің қаһарманын шежірелік ата-тегі, өмір сүрген уақыты (туған, қайтыс болған жылдары), мекендеген жерлері, әкімшілік-сот жүйесіндегі орны (би, заңгер, хан, сұлтан, рубасы), әлеуметтік жағдайы (бай, орташа ауқатты, кедей), қоғамның ішкі, сыртқы өміріндегі ролі (елші, мәмлегер), белгілі бір тарихи оқиғаларға (шайқасқа, бітімге) араласуы т.т. туралы мол деректер тарих төрінде ерекше орын алады. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде: “Сүйіндік Олжабай батыр” ертегісін Сақау ақынның айтуынан 1865 жылы жазып алған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы”, – деген мәлімет бар [Ер Олжабай 2005: 169].

Мәшһүр-Жүсіптің 1907 ж. Қазан баспасынан басылып шыққан кітабында “Сарыарқаның кімдікі екендігі” қалмақтармен соғысып жүріп қазақ батырлары азат еткен Сарыарқа даласын патшалы Ресейдің саясатына сүйенген орыс келімсек шаруаларының тартып алып жатқанын ашық сынаған, өз сөзінің дәлелі ретінде Баянауылды қалмақтардан азат қылған Олжабайдың есімі Ерейментаудағы мұжықтардың поселкесіне қойылғанын жазады: “Бұл қазақ иесіз жатқан жерге текке келіп ие болған жоқ. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен, жанын кешіп, кеше Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек замандарында қалмақпен жаудай алысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз сарбаздары жау жолында оққа ұшып, өлгені өліп, қалғаны қалып, сөйтіп алған жері еді <...> [Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 2006:164]. Бұл Сарыарқа біздің қазаққа атасының құны болып, олжа болып тиген еді. Мәшһүр Жүсіп: Дүние деген шіркін көшпелі дегені осы екен; қазақтың тұлпар мініп, ту ұстаған, кейінгі үрімі-бұтағына олжа салған батыр ең ақырында мұжықтың поселкесінің аты болды. Ереймен тауындағы Олжабай қаласы атанған қала сол Олжабайдың өлген жері. Өз зерттеулерінде аңыз, шежіре деректерімен шектелуге мәжбүр болған Мәшһүр Жүсіп шайқас барысында Жасыбай мен Олжабай батырлардың тұрақ қылған мекен атауларын ғана көрсетіп кеткен.

“Қазақ халқының қаһармандары” жинағында берілген шежіреге сүйене отырып Олжабай батырдың арғы ата-тегі туралы қысқа да нұсқа дерек келтіруді жөн көрдік: Сүйіндік-Суғыншы-Мамық (Шуманақ) – Құлболды Айдабол – Малғозы – Толыбай – Олжабай. Ал Мәшһүр-Жүсіп шежіресінде сәл өзгешелік бар: Сүйіндік – Суғыншы – Айдабол – Малғозы – Толыбай – Олжабай. Енді шығу тегі туралы: Олжабай Төлебайұлы (1709–1785 (кей деректерде 1783), Олжабай 1709 ж. Түркістанда туып, 1783 ж. Ереймен тауының сыртындағы жазық пен Сілеті өзенінің басында дүниеден өткен. Орта жүздің арғын тайпасы сүйіндік руының Айдаболдан тарайды. Айдабол он үш жасында би болған. Ол олма әкесі Толыбай Тәуке ханның билерінің бірі, шешесі Есенбике Төле бидің туысқаны Қаратайдың қызы. Осы Айдаболдың үш әйелінің бәйбішесінен – Жанқозы, Малқозы, Кенжеқозы, ортаншы әйелінен – Қарақозы, Бозқозы, Аққозы, тоқалынан – Қожагелді мен Тайкелді тарайды. Оларға тараған дарын туралы айтсақ бәрі де әрі шешен, әрі батыр болып өскені ежелден белгілі. Осы тұста айта кететін бір жайт. Ол келесі тарихи мәлімет; бәйбішесінің Кенжеқозысы жас кезінде өліп, сол кезден салты бойынша айттырып қойған үйсін Қаратай батырдың қызы оң жақта жесір қалып қояды. Содан? әкесі осы қызды тоқалдан туған Тайкелтірге алып берем деген ойын жүзеге асырам дегенде, Жанқозы: "Кіндіктесімнің жесірін тоқалдың баласына косуға

келіспеймін" деп, зорлықпен қызды інісі Малқозының баласы Толыбайға косады [Нұхұлы, Еңсебаев 2010:437]. Міне осыдан кейін Қаратай батырдың қызынан Олжабай дүниеге келеді. Әкесі Толыбай ел үшін 1723 жылдарда «Ақтабан шұбырынды» кезінде елді жаудан қорғап жүргенде оққа ұшады. Сол кезде он үшке жаңа толған Олжабай нағашысы Қаратай батырдың қолында өмір сабағынан өтеді.

Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасында көрсетілген шежірелік деректердің өзі батырдың қалмаққа қарсы жорықтарға қатысқанын аңдатады. Ал Орманшы Сақау ақынның “Ер Олжабай” жыр жолдарынан Батырдың кескін-келбеті керемет суреттеледі:

Қақпақтай жаурынды, орта бойлы,
Шүйделі, қайқы құлақ, қара қасы,
Сабырлы, кішіпейіл, жанға жайлы,
Қатардан асып туған мәртебесі

Он төртке жасы келді сол уақытта. [Ер Олжабай 2005: 97].

М.Ж. Көпейұлы жазбаларында Олжабай батырдың 3 үлкен шайқаста (“Қалмаққырған”, “Шүршітқырған”, “Талқы” соғысы) жеңімпаз болғанын көреміз.

Тарихи мәліметтерге сүйенсек сол 1739–1740 жж. қысында 30 мың қолды басқарған Септен мен Сары Манжа оңтүстік (Сырдариядан) және солтүстік (Ертістен) бағыттардан шабуылдап, Орта жүз жеріне басып кіреді. Ұрыс қимылдары 1741 ж. күзгі бітіміне дейін жалғасады. 1741 ж. қыс айларында қазақ жасақтарының Септен ұлысын талқандағаны, Орта жүзге жасалған жоңғар шапқыншылығының солтүстік бағыттағы шабуылын тойтарған шайқастарда Олжабай батырдың атағы шыққаны тарихтан белгілі [Жүсіпов 2005: 96].

Өте құнды еңбектерінде М.Ж. Көпейұлы “Қалмаққырған” соғысы тарихын толықтыра түседі, және Н.Я. Коншин, Ф.А. Щербин көрсеткен жазбаларындағы мәліметтер жер атауларын айқындайды. Мұнда Баянауылды жаудан қорғамақ болып, екі батыр екі асу бойын күзетуге уағдаласады. Қалмақтар Қызылтаудан асу бойына дейінгі жерді түн ішінде жүріп өтіп, жауырыншылығына сенген Жасыбай батырды қапылыста атып өлтіргені белгілі. Бұл тұста Олжабай әскерімен жетіп, Шойынды көлінің басында қалмақтарды талқандайды. Қашқан жауды қуа отырып Қызытаудың бауырында Олжабай батыр қалмақты қырған жері “қалмаққырған” атанып кеткен. Кейбір зерттеулерде бұл шайқас 1752 ж. Әмірсананы іздеген Лама Доржының 20000 ойраттарымен болған делінеді. М. Тынышбаев шежіресінде де “Қалмаққырған” ұрысы XVIII ғ. 50–жылдары болған деп қарастырылады. Бірақ бұл пікір тарихи шындыққа сай келе қоймайды. Жоңғарлар шабуылдайтын Баянауыл жерінде Абылайдың 1752 ж. қазанында әскер жинастыруы қолайсыздық тудырар еді. Басымдық қазақ жағында болғанымен, 20 мың ойрат жасағы 1752 ж. қысында Лама Доржы өлтіріліп, жаңа қонтажы Давацидің әскерді қайтару туралы жарлығынан кейін ғана ұрыс қимылдарын тоқтатады. 1739–1742 жж. қалыптасқан саяси жағдай талабы бойынша, жоңғар ықпалын шектеу және Абылайды тұтқыннан босаттыру шараларын дипломатиялық тәсіл арқылы жүзеге асыру мақсатында Олжабай батыр Толыбайұлы 1742 ж. Әбілхайыр бастаған қазақ билеушілерінің бірі есебінде Арғын тайпасы атынан Ресей мемлекетіне қарауға ант береді. Елші ретінде Олжабайдың 1749, 1761 ж., 2 рет Орынбор қаласына жіберілуі де оның қазақ билеушілері, үшін сенімді адам болғанын, әрі Ресей мен Жоңғар хандығы үшін елеулі тарихи тұлғаға айналғанын аңғартады [Жүсіпов 2005:96].

Олжабай батырдың тағы бір ерлігін Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы қолжазбасында ерекше баяндайды. Десе де бұл мәселеде ресми Қытай мәліметтері (қолбасшы Хадаха деректері) мен қазақ арасындағы аңыз, жыр мағлұматтары, жер атаулары арасында шайқастың қалай аяқталғаны турасында көз қарас екіге бөлінеді.

Ал енді М.Ж. Көпейұлы аңызына сүйенген Ә.Х. Марғұлан зерттеуінде ескіше Баянауыл, кейіннен қазіргі Қарағанды облысы, Молодежный ауданына қарасты “Шүршітқырған” жерінде Олжабай батыр Әмірсананы іздеп келген бір топ қытай әскерін айлаға салып, тез арада қол жинап, соғыс ашып, қытай әскерін тегісімен қырады. Ал, қытай қолбасшысы Хадаха баяндауында: “Баян тауының батыс жағында, Бэйцзы Дарчжаның айтуынша, оның алдында мыңнан астам қазақ қолы пайда болыпты. Бізден алты жүз адам

қорықпай шабуылға шықты, жауды талқан қылды. Жүз адамды өлтірдік, көлік пен аттарын тартып алдық. Бес адамды тұтқынға алып, азаптадық. Бәрінің айтуынша, біздің кездескеніміз Абылайдың қолы екен деген мәлімет қалған.

Бірақ, жазба мәліметтердің қандай жағдайда қағазға түсірілгенін ескере отырып, 1756 ж. Олжабайдың жасағы Қытай армиясынан бөлініп шыққан бір топ шүршіт әскерін “шүршітқырған” жерінде қоршап алып талқандағанын тарихи шындық деп қабылдау керек.

Мәшһүр-Жүсіп жазбасындағы Олжабайдың батырлығын танықан тағы бір ұрысы – Талқы соғысы. Бұл соғыстың ерекшелігі “қалмақтың ежелден алынбаған қорғаны” болатын. Тарихта ол туралы мәліметтер көп. Мысалы: Талқы шайқасын көзбе-көз көрген француз суретшісінің суреттеуіне (Мәскеудің тарих музейінде фотокөшірмесі сақтаулы), Р.Б. Сүлейменов, Б.А. Моисеев “Из истории Казахстана XVIII века” 1757 ж. жазында Қазақстан жеріне қайта кірген Қытай әскерімен Абылайдың тез арада бітімге келгенін мәлімдейді [Сүлейменов, Моисеев 1988 :122].

Осы орайда, Мәшһүр -Жүсіп шығармашылығында Абылайдың Талқы ұрысында қолданған соғысу тәсілі, хан қосындағы әскери құрамалардың қызметі, жас сарбаздарды батырлыққа баулу дәстүрі хақында мәлімет келтіріледі.

Абылай хан әскерін 3 топқа бөледі. Қалмақ қамалын барлауға шыққан кезеуілші топқа бекіністегі мергендер оқ атып, Малайсары батыр белінен жараланып, батырлар шегініп кетеді. Ханның өзі ортаншы топ – тосқауылшыларды бастап шабуыл жасаса да, қорғанды бірнеше күнге созылады. Сол кезде қатардағы салықшы болып жүрген Олжабай “Олжабайлап” шауып, туын түсірместен қорған қақпасына жетіп, қалың қол қорған ішіне өтіп, жеңіске жетеді. Содан Олжабай батырдың есімі “Он сан Орта жүзге” ұран болады.

Жоңғарлармен, қытайлармен болған шайқастарда ерлік көрсеткен қаһарман бейбіт өмір уақытында өз руының шаруашылығының қамын ойлаған азамат ретінде танылады. Бұған Олжабайдың Едіге бимен бірлесіп, 1761 ж. Екатеринаға жазған өтініш хаты дәлел болады [Жүсіпов 2005: 96].

Зерттеуде қамтылған Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының ғылыми таным арнасына жан-жақты тартылуы Отандық тарих ғылымы дамуына өз үлесін қосады деп санаймыз. М.Ж. Көпеев мұрасын игеру тарихта болған тұлғаларымызды жан-жақты тануымызға өз үлесін қосады деп санаймыз. Сол заманда қазақ мемлекеттінін сыртқы жаудан қорғау және дәстүрлі қоғам ішінде әлеуметтік тұрақтылықты сақтау қажеттілігі туындағаны Қазақ-Жоңғар соғысымен байланысты болды. Осыған байланысты әскери шеберлік маңызды орын алды. Осы орайда Олжабай батыр ел ішінде беделділігімен көзге түсіп белгілі болды және батырлық институтынын фундаментін қалауда орасан зор еңбегімен ерлігімен қазақ халқынын арасында «батыр» атағына лайықты болды, ол дегенін айбындығы, жау алдындағы батылдығы ерекше болды. Олжабай батыр қазақ ханы Абылайды жоңғар тұтқынынан құтқарады, оның өмірі әскери жеңістерге толы болады. Осы ерлігі үшін оны «ержүрек Олжабай» деп атаған.

Міне, сонымен қорға келгенде, Мәшһүр-Жүсіп қолжазбаларында қаһарман батырдың ата-тегі, дүниеге келуі, ерлік істері, жеке басының ерекшелігі – найзагерлігі, ұрпақтары, көшіп-қонған жерлері туралы баяндаулары да Олжабай батырдың қайраткерлігі Олжабайтануға толықтыру енгізе түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ер Олжабай // Казахстан. Национальная энциклопедия / Гл.ред. Аяган Б.— Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. – 560 с.
2. Жүсіпов Е.Қ. Олжабай есен болса – ел аман // Олжабай батыр Толыбайұлы (1709-1783) туралы конференция материалдары (23-24 мамыр) / Жауапты редактор Алпысбес М.А. – Қарағанды : КарМУ, 2005. – 409 б.
3. Қазақ тарихи жырларының мәселелері / Жауапты ред. Р. Бердібаев – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.

4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.8 том. – Павлодар: ЖШС “ЭКО”, 2006.- 266 б.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.9 том. – Павлодар: ЖШС “ЭКО”, 2006.- 116 б.
6. Нұхұлы А.,Еңсебаев Т.А. Баянаула перзенттері. – Павлодар: ЖШС ФПФ“ЭКО”, 2010. – 673 б.
7. Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Абылая). – Алма-Ата: «Наука», 1988. – 144б.

УДК 392.9

РЕЛИГИИ В УЙГУРСКИХ ГОСУДАРСТВАХ VIII - X ВЕКОВ

Сеитов Ескендир Куанышулы

eseitrov@mail.ru

Студент 1 курса исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель: к.и.н. Каженова Г.Т.

Уйгуры - одно из древнетюркских племен населявших Центральную Азию. В письменных источниках они упоминаются с начала III в. н.э. Но только в 743 г. на обломках Восточно-Тюркского каганата на территории Северной Монголии был образован Уйгурский каганат. Уйгуры, проживая в Центральной Азии, населенной разными племенами, культурами, языками, а также и религиями, находились с ними в тесном взаимодействии и взаимовлиянии. В данной статье рассматриваются религиозные системы у уйгуров. Хронологические рамки исследования определены VII - X вв. Изучение религиозной системы у уйгуров свидетельствует об взаимопереплетении буддизма, манихейства и христианства и ислама в их общественном сознании. Исследуется динамика развития и взаимоотношения этих религий, их роль в политической, экономической и культурной истории.

В 762 г. Уйгурский каганат принял манихейскую религию, которой был присвоен официальный статус государственной религии. Манихейская религия появилась в 240 г. на Ближнем Востоке, и через Иран и Китай дошла до уйгур. Манихейская религия представляла собой синтез зороастризма, христианства и буддизма. В основе манихейства лежит учение о добре и зле, как о вечной борьбе.

Манихейство у уйгуров имело воинствующий характер, первоначально находясь в жесточайшем противоречии с буддизмом. Карабалгасунская надпись, ознаменовавшая принятие кочевыми уйгурами манихейства, содержала следующие слова: «Мы были невежественны в прошлом и называли демона Буддой, теперь мы уже не повторим таких ошибок» [1].

Приняв эту религию, каган допустил очень большую ошибку, невольно способствуя разделению населения на противоборствующие группы. Уйгуры изначально, как и все тюрки, верили в бога Тенгри. Принятие манихейства было в значительной степени насильственной акцией. Новое учение распространилось среди знати, а большинство простолюдинов оставались буддистами и шаманистами. Для наставления в вере население было разделено на десятки, главы которых были ответственными за соблюдение ритуалов и правил. Принятие манихейства вызывало и вооружённое сопротивление: в 780 году Бегю-каган был убит из-за слишком резких мер по внедрению новой религии [2].

В результате этого Уйгурский каганат, раздираемый внутренними беспорядками, ослабел и в 840 г. распался под ударами Енисейских кыргызов. Манихейство имевшее статус государственной религии начал терять статус, стал вытесняться христианством и буддизмом. Однако в 866 г. уйгурский вождь Буку Чин захватил Турфанский оазис, выгнав оттуда тибетский гарнизон, основал новую династию [3]. Оказалось, что у кочевых уйгуров

манихейство прижилось и несмотря на утрату его статуса, большая часть переселившихся уйгуров его придерживалось, в то время как религией местного населения захваченных оазисов на протяжении многих веков до этого был буддизм. Однако, в силу того, что манихейство вобрало много чего из буддизма, эти религии вполне мирно уживались, а затем вовсе ассимилировались и стали похожи между собой в культурных и социальных формах. Об этом свидетельствует обнаруженная в Турфане богатая буддийская литература. На уйгурский в основном переводились буддийские тексты с тохарского и китайского языка. На тохарский - язык местного населения Турфанского оазиса - основной корпус текстов был переведен задолго до появления здесь уйгуров. Однако процессы вытеснения тохарского языка уйгурским и серьезное расхождение разговорного и письменного тохарского языка вызвали необходимость в переводе тохарских текстов.

Так же были найдены документы свидетельствуют о том, что грамотность среди уйгуров была распространена сравнительно широко. Образованные монахи проповедовали буддизм в монастырях. Уйгурское государство в Ганьсу было в дружественных отношениях с гаочанскими уйгурами, и на территории этого государства, находят многочисленные копии буддийских текстов на уйгурском языке, практически идентичных турфанским [4].

Тюркский филолог Махмуд Кашгарский писал: «У уйгур чистый тюркский язык, а также другой язык, на котором они говорят между собой. В переписке они используют тюркское письмо... кроме того, у них есть другое письмо, такое же, как и в Син, используемое в их священных книгах и списках, - оно известно лишь их духовенству». Здесь автор сообщает соответственно об уйгурском языке, тохарском языке ассимилируемого населения Турфанского оазиса, и о китайском языке буддийского духовенства [5].

Буддийские монастыри играли огромную роль в культурной, политической и даже экономической жизни. Они строили монастыри, проповедовали религию, некоторые из них были творцами. Так в местности Безеклике найдено большое количество предметов буддийского искусства, таких как фрагменты рукописи, остатки шелковых тканей с рисунками, буддийские сюжеты и скульптуры и т. д. Пещеры с фресками расположены высоко на склоне горы, возвышаясь над долиной как естественная крепость [4].

Была еще одна значимая религия в Турфане это была христианская религия или же несторианство. В X в. в окрестности Кочо уйгуры начали проповедовать христианство, даже известно, что был построен храм, который функционировал как церковь Востока. Регион Кочо занимал ключевую позицию между Западом и Востоком, так как он их соединял, и через него проходили караваны. Также и в городе Гаочан археологами была найдена христианская церковь, а за северо-восточными воротами города - руины небольшого монастыря. На стенах церкви были найдены фрески с изображениями Св. Георгия и Вербного воскресения [7]. Наряду с купцами уйгурские христиане путешествовали и проповедовали, они невольно становились толковниками в Китае, на Ближнем Востоке и в Индии, тем самым они обеспечивали взаимодействие культур. Само слово уйгур стало обозначаться как умный и культурный человек [6].

Влияние христианской общины было велико. Именно уйгурские христиане обратили в христианство кераитов, найманов, распространили его среди онгутов, огузов и чигилей. Успехи уйгурской несторианской миссии среди степных народов породили в Европе легенду о «Царстве пресвитера Иоанна» - могучем христианском государстве на Востоке [8].

Из археологических находок, размера и количества обнаруженных храмов и монастырей, соотношения сохранившихся текстов определенно видно, что самое большое влияние в уйгурском государстве имел буддизм, за ним следовало манихейство, и а наименьшим влиянием пользовалось христианство. Такая ситуация находит подтверждение и в письменных источниках, например, у Гардизи [9]. Причем влияние манихейства с течением времени постепенно уменьшалось, а влияние несторианства росло.

На рубеже X-XI вв. н. э. произошло событие, которое во многом определило сегодняшний политический и религиозный ландшафт уйгурского народа, а также регион Центральной Азии. Это событием была караханидская война, и оно было одним из

важнейших в истории региона. В этой войне в решающем противостоянии столкнулись силы буддизма и ислама, в результате чего закончилась эпоха более чем тысячелетнего доминирования буддизма в Центральной Азии, а ислам распространился по всему региону. На сегодняшний день абсолютное большинство верующих уйгуров — мусульмане. Принятие ислама предками уйгуров относится к периоду правления караханидского правителя Сатук Абдукерим Бограхана (X век).

Таким образом, уйгурские государства являются ярким примером взаимодействия таких религий в Центральной Азии как буддизм, манихейство, христианство и ислам, которые являются различными по происхождению и вероучению. Опыт уйгуров показал пример того, что религии – могут находиться не только в конфронтации и конфликте друг с другом, но также взаимодействовать и сосуществовать в одном государстве и у одного народа почти на равных.

Список использованных источников

1. Желобов Д. Е. «Три религии» гаочанских уйгуров (IX-XII вв.) // Научный диалог. Серия: История. Социология. 2012. № 9. - С. 6 - 16.
2. Берзин А. Смена религий уйгурами. Историческое взаимодействие буддийской и исламской культур до возникновения Монгольской империи. Библиотека Берзина (1996). [Электронный ресурс]. URL: http://www.berzinarchives.com/web/x/nav/group.html_1232962266.html (дата обращения 4.04.2022)
3. Малявкин А. Г. Уйгурские государства в IX-XII веках / А. Г. Малявкин. – Новосибирск: Наука, 1983. - 297 с.
4. Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X-XIV вв. Д. И. Тихонов. - Москва-Ленинград: Наука, 1966. - 291 с.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугатат-турк / свод тюркских слов / Махмуд ал-Кашгари; пер., пред., и комм. З.-А. М. Ауэзовой. - Алматы, 2005. - 1288 с.
6. Николай Селезнев, Уйгуры-христиане и их религиозно-историческая судьба – М., 2005. – 73 с.
7. Никитин А. Б. Христианство в Центральной Азии / Никитин А.Б. II Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье / Этнос, языки, религии [В. В. Иванов, М. И. Воробьева-Десятовская, Л. Г. Герценберг и др.]; под ред. Б. А. Литвинского; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. – Москва: Наука, 1992. - С. 121-137.
8. Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства. Легенда о «государстве пресвитера Иоанна» /Л. Н. Гумилев. – Москва: Айрис-пресс, 2002. - 432 с.
9. Бартольд В. В «Извлечение из сочинения ГардизиЗайн ал-ахбар»: Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 г.» // Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. - М., 1973. - С. 23-62.

УДК 902.03

КОЛЛЕКЦИЯ ГОНЧАРНОЙ КЕРАМИКИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КАСТЕК (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ 2018 Г.)

Толегенов Абылай Копбергеноулы

abylai_24_12_94@mail.ru

младший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы;
докторант 2-курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан.

Научный руководитель – к.и.н., доцент Раздыков С.З.

**Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК, ИРН проекта OR11465466-OT-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».*

С развитием Великого Шелкового пути активно шел процесс образования и расцвета новых городов на территории Жетысу и Южного Казахстана. Эти города, расположенные в стратегически важных точках вдоль караванного пути, стали ремесленными и торговыми центрами, а также границами гармоничного сосуществования и развития ремесла, земледелия и скотоводства. Одним из таких городов является средневековое городище Кастек.

Кастек расположен в низменной части горы Суыктобе у подножия горного хребта Жетижол в 2,5 км севернее села Кастек Жамбылского района Алматинской области. Географические координаты городища: С.Ш. 43.082784; В.Д. 75.9855098. Площадь средневекового города – 30 га, из которых 5 га занимали цитадель и шахристан [1, с. 119].

По географическому положению город находился на очень удобной территории в контакте со столицей западного крыла Караханского государства – городом Баласагун. Результаты археологических исследований показали, что пограничный пункт Кастек расположенный к северу от перевала, являлся одним из развитых центров ремесла и торговли. При раскопках были найдены вещественные данные, свидетельствующие о том, что в определенный период времени Кастек являлся одним из важнейших пунктов регулирования торговых отношений [1, с. 11]. Комплексное исследование данного памятника началось в 2011 г. и продолжается до сих пор.

За десять лет комплексных раскопок Кастека было получено огромное количество сведений, касательно стратиграфии, планографии, оборонительных сооружений, которые является показателем социально-экономической жизни города. С 2011 года большая часть артефактов, найденных на раскопанной части территории города, составляют керамика, остальные – это изделия из кости, железа, стекла. Сведения, публикуемые в данной статье, основаны на результатах исследований керамики полевого сезона 2018 года, не вышедших в свет до настоящего времени.

В классификации керамических изделий средневекового города Кастек и описании собранной керамики мы исходили из трудов отечественных археологов. В их числе К.М. Байпаков, Е.А. Смагулов, Е.Ш. Акымбек и в особенности А.А. Нуржанов. Публикации этих ученых дают представление о типологии и хронологии керамических изделий.

В 2011 году вышла статья А.А. Нуржанова и Е.Ш. Акымбека «Средневековое городище Кастек-1». В ней представлены характеристика городища и полученного в результате полевых исследований комплекса керамики, описан ход первых археологических раскопок. Керамические изделия были поделены на группы в зависимости от их назначения: кухонные, столовые, хозяйственно-бытовые. Наиболее распространенной является качественно изготовленная кухонная посуда с добавлением в состав глины значительного количества песка и мелкого гравия. Столовая посуда изготовлена без примесей или с добавлением небольшого количества песка [2, с. 83].

В публикации, вышедшей в 2014 г. приводятся об уникальном сосуде, который Нуржанов А.А. относит к культовым и проводит сравнение его с аналогичными керамическими изделиями, найденными в средневековых городах Куюк-Мардан, Отрар и Куюк-Кескен-Калы [3, с. 154]. В своей работе «Культовый сосуд карлуков-несторианцев из городища Кастек» Нуржанов А.А. рассматривает керамический сосуд с зооморфным изображением [4, с. 14]. Он относит изображение креста и змеи на сосуде к признакам несторианской веры, которые повсеместно были распространены среди оседлого населения Жетысу и имело определенное влияние на культурное развитие региона. На основе анализа-керамического водолея (или мургоб), найденного в ходе археологических раскопок в жилом помещении №32 в северо-западной части города, была определена семантика изображений (надписей) с внешней стороны сосуда [5, с. 9]. В статье разработаны типология керамики городища Кастек и классифицирована по ее внешним признакам. Особенности керамики

определяются сравнены сопоставлением с материалом из других городов региона. В исследованиях керамики применялись методы классификации, анализа и выявления аналогий.

Характеристика материала. Керамика – самый массовый артефакт, феномен которого кроется в относительной легкости производства и абсолютной хрупкости материала, небольшой фрагмент керамики несет информацию о целой эпохе [6, с. 93].

Археологический материал, анализируемый в статье, собран в ходе экспедиции, проводившихся под руководством Нуржанова А.А. в 2018 году. При вскрытии верхнего культурного слоя, на глубине 0,5 м обнаружены стены и пол второго строительного горизонта. Стены помещений вытянуты с востока на запад. Раскопки были проведены в юго-западной части шахристана. При вскрытии верхний строительный горизонт на глубине 0,5 м были обнаружены стены и перекрытия второго строительного горизонта. Площадь раскопа составила 2018 года – 54x30 м. (рис 1).

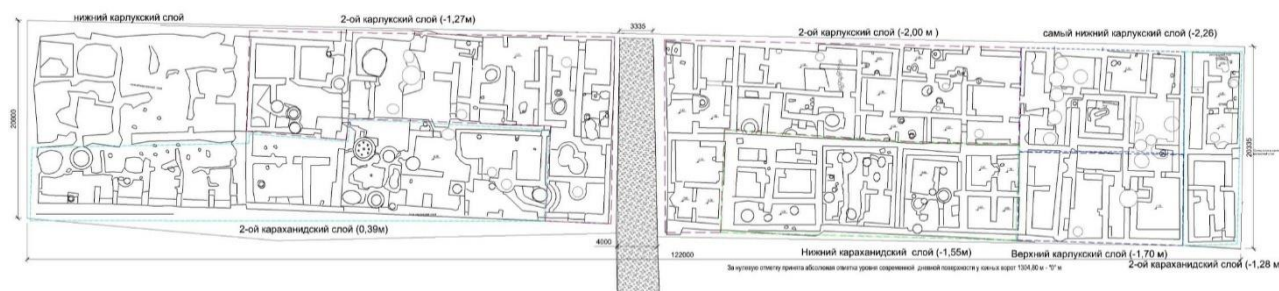

Рис. 1. Городище Кастек. План раскопа 2018 года. Схема разбивки раскопа по хронологическим слоям.

Коллекция керамики насчитывает 1870 фрагментов, большинство которых представляют венчики и ручки сосудов, а также целые артефакты.

Практически вся коллекция найденных изделий относится к так называемой кухонно-бытовой утвари – это кувшины, горшки, казаны, крышки, хумы и хумчи. Большинство фрагментов изготовлены из темно-красной глины с естественной примесью полевых шпатов, кварца, бурого известняка и слюды с добавлением дресвы, шамота и органики. Преобладающая часть керамики выполнена хорошей технике.

Основная масса посуды декорировалась орнаментом. Встречаются комбинации не сложные (одинарная волна или одинарный линейный орнамент) и смешанные (волнообразный, линейный и насечки). Наиболее распространены линейный, волнообразный орнамент и пальчикообразные вдавления. Реже встречается штампованный треугольный и цветочный орнамент. Основная зона нанесения орнаментов у сосудов – тулово, пальчикообразные вдавления всегда встречаются только под основаниями ручек казанов (Рис. 2).

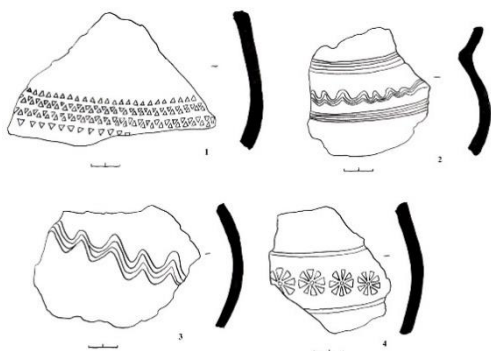

Рис. 2. Кастек. Комбинации орнаментов

Коллекция венчиков в основном представлена фрагментами с туловом сосудов. Основную массу представляют венчики от хумов, кувшинов, казанчиков. 80% венчиков хумов декорировано волнообразными вдавлениями прямыми или под наклоном. Ширина вдавлений от 0,9 до 1,1 см (рис. 3).

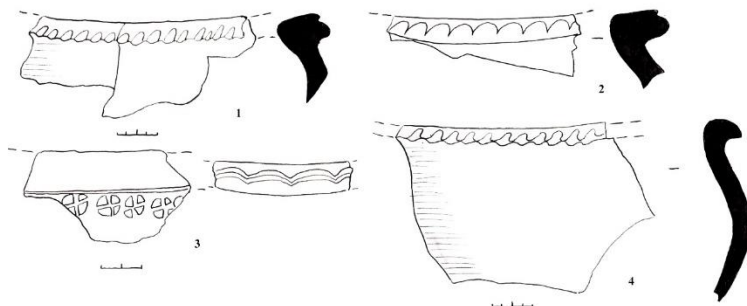

Рис. 3. Кастек. Венчики

Ручки в основном представлены в виде фрагментов, а также фрагментов с туловом. Наибольший интерес вызывают ручки от казанчиков с пальчиковыми вдавлениями под основанием ручек с двух сторон. Причем вдавления встречаются как однократные, так и 2-х, и 3-х кратные. Интересная ручка с налестками. Фрагмент сохранен вместе с частью венчика и горлышка. Налестки диаметром 0,8 см присутствуют с двух сторон ручки, а также судя по всему ими декорировалась и тулово изделия. Еще один интересный фрагмент – ручка от сосуда, скорее всего от кувшина петлеобразная, основание ручки украшено вдавлениями овальной формы (Рис. 4).

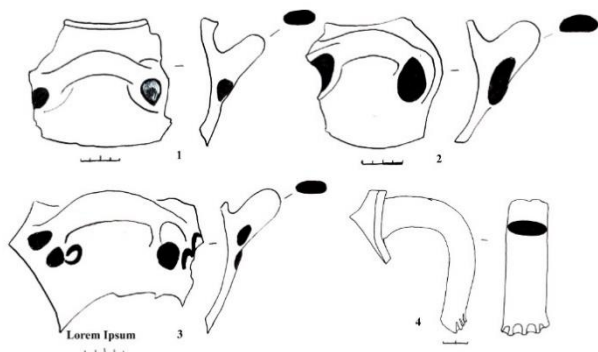

Рис. 4. Кастек. Ручки

Особое место в коллекции керамики Кастека полевого сезона 2018 г. занимает изделия в полной либо частичной сохранности. Сохранность данных изделий дает возможность ее типологизации.

Кувшины.

1.1 Сосуды, представляющие собой изделия с широким венчиком, на двух экземплярах которых есть два параллельных отверстия диаметром 0,6 см, вероятно, для продевания веревки. Данные отверстия выполняли функцию ручек.

1.2 Кувшины с носиком сливом. Высота данных изделий не превышает 15 см. Характерен носик – слив, а также ручка округлой формы, расположенной параллельно носику – сливу.

1.3 Кувшины без носика слива. Наиболее сохраннный экземпляр имеет высоту 29 см вместе с венчиком. Тулово декорировано линейным и волнообразным орнаментом. Ручка

кувшина Г-образной формы. Еще один наиболее сохранный экземпляр так же декорирован линейным орнаментом. Венчик не сохранен (рис. 5).

Коллекция так же имеет в своем составе экземпляры днищ сосудов без ножки, однако судить об их предназначении не представляется возможным, так как венчики и ручки или другие признаки функциональности изделий не сохранны.

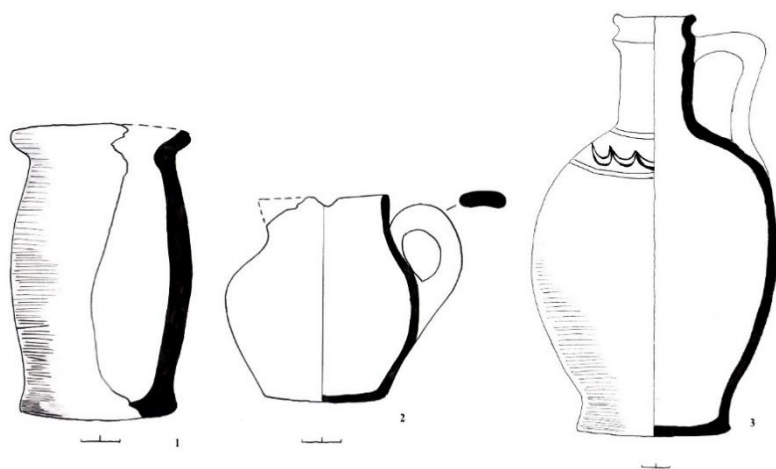

Рис. 5. Кастек. 1.1 Тубек 1.2 Кружка 1.3 Кувшин

Кувшины средневекового городища Талгар имели узкое горло, переходящее в раздутое тулово, горловина и тулово соединялись коленчатой округлой или овальной ручкой с одним или двумя выступами. Украшались кувшины одной или несколькими концентрическими или волнообразными линиями с различной высотой и чистотой гребня.

Кумганы. Большой интерес представляют кумганы. Данный тип сосудов имеет венчик, а так ручку-поильник. Всего в ходе полевой экспедиции было найдено целых 3 кумгана. Ручка петлевидная, на месте крепления к нижней части сосуда имеет слив- горлышко для питья округлой формы. Диаметр слива 0,8 см (Рис. 6).

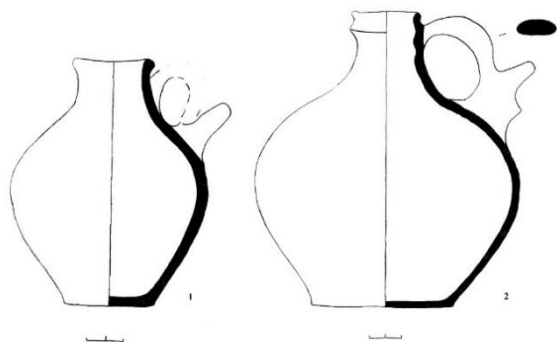

Рис. 6. Кастек. Кумганы

В результате проведения комплексного исследования, с привлечением ранних трудов о керамике городища Кастек, мы можем сделать несколько приоритетных выводов. Во-первых, не смотря на достаточное количество материала, среди однотипных и повторяющихся по составу глины, орнаментам и т.д. артефактам, все чаще находятся уникальные сосуды, чаще кувшины, о функциональности которых продолжают вестись дискуссии. Практически вся библиографическая база данных исследования керамики городища Кастек построена на научной точке зрения Нуржанова А., но несмотря на это, большинство исследователей поддерживают его предположения и теории. Во-вторых, поиск аналогии найденных артефактов продолжается до сих пор. В-третьих – коллекция артефактов городища Кастек-1 2018 г. уникальна, однако многие ученые считают, что это только начало, ведь дальнейшие исследования могут пролить свет на белые пятна истории не только самого городища, но и целого региона.

Список использованных источников

1. Нуржанов А.А., Калдыбаева Г.А. Археологические исследования средневекового города Кастек в Жетысу // Культура и религия на Великом шелковом пути: м-лы междунар. науч.-практ. конф. посвящ. 80-ти летию академика НАН РК К.М. Байпакова (г. Алматы, 12 ноября 2020 г.) / Отв. ред. Байпакова Л.К. – Алматы, 2020. – С. 118-134.
2. Нуржанов А.А., Акымбек Е.Ш. Средневековое городище Кастек-1 // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: м-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК (г. Алматы, 12–15 декабря 2011 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Бейсенов А.З. – Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. Т. III. – С. 80-87.
3. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка культового сосуда на городище Кастек в 2013 году // Религия в истории народов России и Центральной Азии: м-лы 2-й междунар. конф. (г. Барнаул, 29–31 октября 2014 г.) / Отв. ред. Дашковский П.К. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. – С. 153-157.
4. Нуржанов А.К. Культовый сосуд карлуков-несторианцев из городища Кастек // Народы и религии Евразии / под ред. П.К. Дашковского. Вып. 1-2(10-11). – Барнаул, 2017. – С. 14-22.
5. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка керамического сосуда с росписью на городище Кастек-1 в 2019 г. // Народы и религии Евразии. – Барнаул, 2021. Т. 27. – № 2. – С. 7-23.
6. Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж. Средневековая керамика поселения Рахат // Археология Казахстана. №3(9). 2020. – С. 92-102.

УДК 392.5

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ВОПРОСОВ МИГРАЦИИ И АДАПТАЦИИ ЭТНОСОВ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В XIX - НАЧАЛЕ XXI ВВ.

Шәкен Бұлбұл

Джиеналиев Ерлан Курмашевич

agazhai_altai@mail.ru

erlan.77@inbox.ru

Докторант 1 курса Евразийского национального

университета имени Л.Н.Гумилева

Научный руководитель-Ж.О.Артыкбаев

Научный руководитель-С.З.Раздыков

Особенностью Казахстана является исторически сложившийся полиэтнический состав населения. С момента обретения Казахстаном суверенитета одной из первостепенных внутривосточных задач правительства стало сохранение межнационального согласия. Изучение истории казахов, русских, немцев, поляков, корейцев, чеченцев и других этносов, проживающих на территории Республики Казахстан, является важным условием для формирования общенациональной идентичности, укрепления этнической толерантности в обществе.

Историография истории этнических групп Казахстана обширна. Она представлена разными группами исследований: от мемуарной, автобиографической литературы до фундаментальных научных трудов. При этом мемуары (воспоминания), персональные биографии выступают в то же время как важный источник по истории того или иного этноса.

Изучение процессов формирования полиэтничного состава населения Казахстана берет свое начало еще в дореволюционный период. С начала XVIII века – момента переселения первых сравнительно крупных славянских групп в ходе казачьей и крестьянской колонизации в пределы лесостепных районов Урала, Ишима, Тобола, Верхнего Иртыша и территории Рудного Алтая и до сегодняшнего дня исследовательская традиция изучения полиэтничности в Казахстане прошла ряд этапов. В самом общем виде эти этапы могут быть определены как: дореволюционный этап (XVIII – начало XX вв.); советский этап (1917-1991 гг.); современный этап (с 1991 года).

Источники по истории формирования полиэтничности Казахстана в дореволюционное время представлены несколькими группами. Одну группу составляют нормативно-правовые документы – законы, временные положения, правительственные указы, циркуляры и распоряжения, касающиеся вопросов управления Казахским краем и регулирования переселенческого движения. К этой же группе можно отнести межгосударственные договоры и соглашения (Санкт-Петербургский мирный договор (1881), в соответствии с которыми происходило переселение отдельных этнических групп в пределы того или иного района Казахстана [1]. Другую группу составляют материалы Переселенческого управления – планы и отчеты, обзоры и справочные издания («книжки»), журналы совещаний и комиссий, материалы ревизий. В большинстве своем они вовлечены в научный оборот отечественными и зарубежными учеными, став предметом специальных или общих исследований [2].

Третья группа представлена многочисленными статистическими материалами. Среди этой группы можно выделить материалы Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, содержащей первые официальные сведения по численности основных этносов, проживающих в конце XIX века на территории Казахстана – казахов, русских, украинцев, татар, узбеков, уйгуров [3].

С 1896 по 1903 годы в крае работала экспедиция под руководством Ф.А. Щербины, организованная Главным управлением земледелия и землепользования, основной задачей которой было исследование степных областей, изучение географических особенностей, культуры, быта коренного населения с целью определения земельных излишков для передачи в пользу переселенческого крестьянства. В работе экспедиции принимал участие будущий лидер казахской национальной интеллигенции А.Н. Букейханов, окончивший к тому времени Лесотехнический институт г. Санкт-Петербурга. Позже, в своих работах, Букейханов, обобщив весь собранный материал, выделил два этапа в колонизации Казахского края русскими – вольную и правительственную колонизацию [4].

В многочисленных работах дореволюционных авторов И.К. Кирилова, П.И. Рычкова, И.Г. Андреева, А.И. Левшина, В.Н. Витевского, Г.Е. Катанаева, Л.Л. Мейера, Н.И. Красовского, Н.Я. Коншина, А.К. Гейнса, М.П. Хорошхина, А. Добросмылова, В.В. Вельяминова-Зернова, А.И. Макшеева, М.И. Венюкова и других авторов содержатся обзоры о жизнедеятельности переселенцев Казахстана, приводятся численные данные, проводится анализ их социально-экономического положения [5].

Большое количество трудов по проблемам истории полиэтничности в Казахстане было создано в советский период. В это время продолжали активно изучаться миграционные процессы в XVIII – начале XX вв. Как и раньше, они рассматривались с точки зрения хода и характера передвижения иноэтнических групп в пределы Казахстана. Труды А. Турсунбаева, П. Верещагина и других авторов посвящены характеристике социально-экономического типа переселенцев, определению последствий переселенческого движения [6].

Другим посылом советской историографии формирования полиэтничного состава населения Казахстана в конце XIX – начале XX вв. являлось рассмотрение ситуации через призму взаимодействия русского крестьянства и казахских шаруа в процессе революционной борьбы для решения аграрного вопроса общими усилиями. Похожая ситуация характерна для освещения социально-экономической истории зарождающегося рабочего класса. В этом же контексте в работах закреплялся тезис о передовой роли пролетариата и авангардной роли

Коммунистической партии в деле возникновения и распространения интернациональных идей.

В конце 60-х – начале 70-х годов демография становится специальным объектом исследования. В это время в казахстанской науке впервые появились фундаментальные труды, в центре внимания которых стояли вопросы изучения основных тенденций развития народонаселения в тесной взаимосвязи с демографической политикой [7].

Авторы подчеркивали, что к концу 60-х годов происходит постепенное снижение миграционного фактора в формировании населения и трудовых ресурсов Казахстана, при этом роль единственного источника населения начинает играть естественный прирост.

В работах А.Н. Нусупбекова, М.Х. Асылбекова, С.Б. Нурмухамедова, Н.Г. Пана активно разрабатываются вопросы формирования и развития рабочего класса в Казахстане в XX веке [8].

Неотъемлемой частью трудов являлась характеристика его многонационального и поликультурного состава. В это время вышло значительное количество работ, посвященных демографической ситуации в Казахстане в XVIII – начале XX вв. В 1981 году была издана монография Н.В. Алексеенко «Население дореволюционного Казахстана», основанная на результатах Первой Всеобщей переписи населения 1897 года и выборочных переписях [9]. Тогда же появились первые специальные исследования, посвященные вопросам формирования полиэтнического состава населения Казахстана. Среди них в первую очередь следует назвать статьи и монографии Н.Е. Бекмахановой [10]. Основываясь на материалах многочисленных источников, автор раскрывает основные тенденции развития народонаселения Казахского края и сопредельных районов Северной Киргизии в дореволюционный период. Вопросы формирования многонационального населения Казахстана в тесной взаимосвязи с общими процессами урбанизации северо-восточного и восточного регионов страны рассматривались в многочисленных работах Ж.К. Касымбаева [11].

Отдельное направление продолжает составлять изучение миграционных процессов как решающего фактора формирования этнодемографической структуры населения Казахстана в дореволюционный и советский периоды. Указанные аспекты нашли достаточно полное отражение в работах А.Б. Галиева [12], Г. Кронгардта [13]. Результатом миграций в 20-30-е годы XX века определяется изменение таких параметров как соотношение сельского и городского населения, снижение доли коренного населения, изменение динамики рождаемости и др. Продолжает развиваться казахстанское диаспороведение. Работы М.Н. Кабирова [14], П.Г. Галузо [15], И.В. Захаровой [16], Г.С. Баратовой [17] посвящены истории уйгуров и дунган. В 1987 г. в издательстве «Наука» был издан сборник статей, подготовленный коллективом Института уйгуроведения АН КазССР [18]. В книгу вошли статьи ведущих специалистов, затрагивающие вопросы ранней истории уйгуров, проблемы переселения уйгуров в Казахстан, социальной структуры, политической истории и экономической деятельности, а также разнообразные аспекты культурного развития (вероисповедание, книгопечатание, прикладное искусство и музыкальная культура уйгуров).

С обретением независимости Республикой Казахстан в 1991 году начинается современный этап в развитии государства в целом и его общественных наук, в частности. В это время появляется серия работ, посвященных анализу социально-демографических процессов в советское время. Так, в монографии М.Х. Асылбекова и А.Б. Галиева наряду с источниковедческими вопросами, рассматриваются вопросы изменения национальной и социальной структуры населения республики с 1917 по 1980 гг. [19].

В 90-е годы анализ этнодемографических процессов в Казахстане и его регионах стал предметом большого числа исследований ученых-историков, демографов, социологов. Работы А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко, М.Х. Асылбекова, В.В. Козиной, Б. Аяганова, Б.Я. Двоскина, К.С. Каражанова, М.Н. Сдыкова, Н.З. Такижбаевой посвящены общим и специальным вопросам развития народонаселения Казахстана [20]. В 1998 году под редакцией

Ж.А. Кулекеева вышла работа, посвященная истории переписей населения в Казахстане и анализу этнодемографических процессов [21].

Одной из актуальных тем казахстанской историографии 2000-х годов стало изучение этносов и этнических групп. Среди изданных работ – библиографический указатель «Қазақстан этностары» [22], в котором представлена литература по формированию полиэтнической структуры населения Казахстана с дореволюционного времени до 2005 года включительно. Отдельные вопросы функционирования Казахстана как полиэтнического государства рассматриваются в разделе «Опыт межэтнического согласия полиэтнического Казахстана для мирового сообщества» коллективной монографии «Инициативы, направленные в мир». Автор раздела, Г.М. Мендикулова, впервые в казахстанской историографии определяет закономерности развития полиэтнических государств через призму теоретического анализа понятийно-категориального аппарата, на котором строится понимание полиэтничности (понятия «этнос», «этничность», «народ», «нация», «национальные меньшинства») [23].

Сегодня депортация народов является одной из центральных тем исторической науки Казахстана. Истории депортированных народов посвящено большое количество как общих, так и специальных трудов. В работах М.К. Козыбаева, К.С. Алдажуманова, Е.К. Алдажуманова впервые в историографии Казахстана была дана оценка депортации как тягчайшего преступления тоталитарного режима [24].

Основное внимание в первые годы независимости республики было уделено вопросам депортации немецкого народа на территорию региона. Одной из первых заниматься историческими изысканиями в этой области стала Л.А. Бургард, которая исследовала эти проблемы в региональном аспекте, выделив Восточно-Казахстанскую область как место наибольшей концентрации депортированного немецкого народа. [25]

В работах П.Вибе, И.Ерофеевой, К.Алдажуманова, К. Сакенова, В.Иванова освящается история немцев Казахстана, в том числе приводятся примеры этнической адаптации. [26]

В статьях М. Хасанаева, Ю.И. Романова, М. Козыбаева, К.С. Алдажуманова, М. Баймаханова, опубликованных по итогам этого семинара, содержались данные о том, откуда прибывали депортированные немцы, как и где их размещали, какие были нормативы расходов на переселенцев, как осуществлялся процесс возвращения сданного на местах выселения имущества и т.д.

Изучение вопросов, связанных с развитием и функционированием немецкого языка стало основным аспектом исследовательской деятельности таких авторов, как А. Ренде, А. Энгельс, Г.К. Бельгер, А. Колосов.

Из трудов, посвященной изучению польской диаспоры Казахстана следует отметить исследовательскую работу А. Волкова «Поляки Казахстана». В книге Г.С. Сапаргалиева и В.А. Дьякова «Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане» на основе материалов многочисленных источников освещаются вопросы политической деятельности поляков, сосланных в Казахстан в XIX веке [27].

Значительное количество работ посвящено истории русского этноса – самой крупной после казахов этнической группы населения в Казахстане. В работах Л.Ш. Башировой, Н.В. Алексеенко, В.Н. Алексеенко, И.В. Ерофеевой, Б. Жангуттина и других авторов отражены вопросы формирования и развития русской этнической группы Казахстана с XVIII века до наших дней.

Истории узбекской этнической группы Казахстана посвящено диссертационное исследование А.С. Муратова [28].

Уйгурская тематика в историографии истории Казахстана представлена многочисленными работами Г.С. Баратовой. В 1988 г. ею была защищена диссертация по теме «Социально-экономическая история уйгуров Семиречья» [29].

Литература по истории корейского этноса в Казахстане многочисленна. Еще в советское время был защищен ряд диссертаций по истории социально-культурного развития корейцев Казахстана (В.Цой, Г.Ким).

Издаваемые многие годы «Известия корееведения в Центральной Азии» - серьезное научное издание, демонстрирующее развитие корееведения в одном из регионов с самой многочисленной корейской группой.

Работы Г.Н. Кима, Р.К. Ана, В.Н. Хана, П.М. Черныша, Б.В. Ли и других авторов посвящены вопросам истории корейцев Казахстана, развитию просвещения, традициям и обычаям корейского народа [30].

Большой вклад в изучение истории корейцев Казахстана внес доктор наук Г.В. Кан. Его перу принадлежат как общие очерки по истории корейского народа в Казахстане, так и учебные пособия, книги предназначенные для молодого поколения.

В середине 2000-х годов вышли работы по истории и культуре дунган. Истории евреев Казахстана посвящен ряд работ И.Э. Гринберга и А.Машкевича. О жизни евреев Восточного Казахстана повествует работа Н.В.Крутовой [31].

В работах А.А. Гунашева, И.И. Эрквания, Ф.М. Джураева нашли отражение вопросы истории чеченцев, грузин и таджиков, их появления на земле Казахстана, современном состоянии этнической культуры [32].

Казахстан прошел долгий путь исторического развития и формирования современного полиэтничного общества, в котором создан и успешно функционирует механизм реализации государственной политики, межэтнического и межконфессионального диалога. За период независимости и государственного суверенитета наработан уникальный опыт сохранения мира, межконфессионального согласия, межэтнического диалога.

Список использованных источников

1. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – Т.4. – М.-Л., 1948; Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. – Алма-Ата, 1960, 175 с.
2. Мырзахметова А.Ж. История образования и деятельности органов Переселенческого управления в Казахстане в конце 19 – начале 20 вв. Автореферат дис. на соискание уч. степ. к.и.н. – Караганда, 2007, 288 с.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков. – СПб., 1905, Вып. 7.
4. Букейханов А.Н. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Избранное. – Алматы, 1995, с. 51.
5. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства / Предисл. Л.А. Гольденберга и др. – М.: Наука, 1977, с.250
6. Турсунбаев А. Из истории крестьян-переселенцев в Казахстане. – Алма-Ата, 1950; Верещагин П. Переселенческая политика царизма в Сыр-Дарьинской области Туркестанского края. – М., 1950, с. 184
7. Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика (социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки). – Алма-Ата: Наука, 1978, с. 177
8. Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1966, с.152
9. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.). – Алма-Ата, 1981, с.301
10. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX века. – М., 1980, с. 320
11. Касымбаев Ж.К. О демографии городского населения Прииртышья во второй половине XIX века // Вестник АН КазССР. – 1975. - № 12, с.57

12. Галиев А.Б. К истории миграции населения Казахстана // Вестник Академии наук Каз ССР. – 1979. - № 5. – с. 54-56.
13. Кронгардт Г.К. Переселенческое движение и демографические изменения в Южном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. // Проблемы исторической демографии СССР. – Томск, 1980, с. 77
14. Кабиров М.Н. Переселение илийских уйгур в Семиречье. – Алма-Ата, 1951, с.89
15. Галузо П.Г. Уйгурское и дунганское крестьянство в дореволюционном Казахстане // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 11. – Алма-Ата, 1961. – с. 75- 125.
16. Захарова И.В. Уйгуры // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. – М., 1963, с. 488- 536.
17. Баратова Г.С. Социально-экономическая история уйгуров Семиречья на рубеже XIX-XX вв. Автореферат на соиск. уч. степ. к.и.н. – Алма-Ата, 1988, с. 79
18. Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1987, с.729
19. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917- 1980 гг.). – Алма-Ата, 1991, с. 189
20. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990. – Алматы, 1993, с.288
21. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане / Под ред. Ж.А. Кулекеева; Сост.: А.Б. Гали, А.Б. Калышев, К.С. Каражанов. - Алматы: Агентство РК по статистике, 1998.
22. Нұрсеитова А.Н. Қазақстан этностары: библиографиялық көрсеткіш. - Алматы: [Б. ж.], 2005.
23. Инициативы, направленные в мир. Коллективная монография / МОН РК, Комитет науки, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. – Алматы: Казак энциклопедиясы, 2011. – с. 138-161.
24. Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. – Алматы, 1997;
25. Вибе П.П. Переселение немцев-колонистов в Степной край в конце XIX – начале XX вв. (На примере Акмолинской и Семипалатинской областей) // История немцев Центральной Азии: Материалы Международной науч. конференции. (Алматы, 10 октября, 1997) Алматы, 1998, с.19-31;
26. Ерофеева И.В. Типы миграций немцев в Казахстан в дореволюционный период // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы международной научной конференции (Анапа, 26-30.09.1997г.). М.: Готика, 1998. с.159-173.
27. Волков А.В. «Поляки Казахстана» - Алматы, 2007. Сапаргалиев Г.С. и Дьяков В.А. «Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане» - Алма-Ата, 1985, с. 188
28. Муратов А.С. Узбекская диаспора в Казахстане: особенности политического, социально-демографического и культурного развития (конец XIX - начало XXI века). Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. - Алматы, 2007, с. 155
29. Баратова Г.С. Социально-экономическая история уйгуров Семиречья на рубеже 19-20 вв. Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд.ист.наук. - Алма-Ата, 1988, с. 254
30. История просвещения корейцев России и Казахстана. Вторая половина XIX в. - 2000 г. / Ким, Герман Николаевич, Сим, Енг Соб. - Алматы: Қазақ университеті, 2000, с.87
31. Евреи в Алма-Ате: краткий исторический очерк / Гринберг, И.Э. - Алматы: Искандер, 2005; Евреи и мир. В 2-х кн. / Машкевич, А. - Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2006, с. 156
32. Чеченцы в Казахстане / Гунашев, А. А. - Алматы: Дәуір, 2003, с. 88

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Г.У. Эшбекова

eshbekova2512@yandex.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті,
Археология және этнология кафедрасының докторанты
Ғылыми жетекші – Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Аңдатпа

Тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып жазылған бұл мақаланың мазмұнында: қазақ халқының мал шаруашылығындағы космология туралы түсініктері мен табиғат құбылыстары жөніндегі дүниетанымдары ғылыми тұрғыда баяндалды. Қазіргі таңда, табиғатпен тұтас өмір сүрген қазақ халқының тұрмыс тіршілігіндегі ұмытылып бара жатқан космологиялық түсініктерді дәріптеу өзекті мәселесі болып табылады. Көшпелі қазақ халқының шаруашылық-мәдениеті мен аспан әлемі түсініктерінің арасындағы байланыстарын анықтау тақырыптың басты мақсаты болды. Автор жалпы ғылыми және арнайы тарихи зерттеу әдістер жиынтығын қолданды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ халқының шаруашылығындағы мал санын көбейту және оны жұттан аман алып қалу үшін, табиғат күштерінен сақтану барысында қолданған түрлі амалдар мен болжамдар талқыланып, талданды. Мақалада келтіріп отырған мысалға байланысты маңызды ақпараттар көркем әдебиет және басқа да этнографиялық оқулықтарда жалпылама сипаттау, қысқаша анықтамалық түрінде жазылып өткен. Ал, жекелей бір ғылыми еңбек әлі күнге дейін жазылған жоқ. Сол себепті көптеген этнограф ғалымдардың зерттеулерінде және фольклорда кездесетін халқымыздың аспан әлемі жөніндегі түсініктері толықтырылып өзара салыстырылып сараланды. Халық арасынан пайда болған космологиялық түсініктердің тұрмыс тіршілігімізге тікелей әсер еткендігі турасында және оларды ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына зор үлес қосу зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Алдағы уақытта зерттеу жұмысы кең көлемде зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Кілт сөздер: Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы, Сүмбіле, Шолпан, Қызылжұлдыз, Жеті қарақшы, мүшел, космологиялық түсініктер.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ халқының рухани, материалдық және шаруашылық мәдениеттеріне тарихи-этнографиялық саласы бойынша тереңнен зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар, көшпелі халықтың басты шаруашылық түріне айналған мал бағу үрдісі бүгінгі күнге дейін кейбір ауыл аймақтарда табыс көзі ретінде пайдаланылып келеді. Ертеде қазақтар мал санын көбейту мақсатында және жұттан аман сақтап қалу үшін табиғат құбылыстарын аспан әлемін бақылау арқылы түрлі болжамдар мен амалдар жасап отырды. Ал, сол космологиялық болжамдар мен амалдар халық құндылығына айналды.

Өзектілігі. Халықтың ұмыт бола бастаған мал шаруашылығына байланысты космологиялық түсініктерін этнографиялық бағыты бойынша зерттеу жүргізу тақырыптың өзектілігі ретінде қарастырылады. Мал шаруашылығымен айналысатын халық үшін климаттық жағдайды болжап, әрі бақылау өте маңызды еді, өйткені бұл олардың күнделікті өмір сүру үшін, тұрмыстық жағдайға қажетті болды [1; Р. 2-15]. Дала өмірінде жылқы бағып, қой күзете жүріп, жарқыраған жұлдыздарға тамсана отырып, және оларды шатастырып алмау мақсатында әрқайсысына тұрмыс-тіршілікке, шаруашылыққа байланыстырып жұлдыздарға атаулар беріп отырған.

Зерттеу жұмыстарында қазақтардың шаруашылық мәдениетіне байланысты аспан әлемі мен табиғат түсініктері турасында бірнеше еңбектер жазылып келді. Мысалы, ел арасынан аспан денелеріне қатысты көптеген материалдар жинаған Хасен Әбішев болды. Ғалымның көптеген еңбектерінің ішіндегі айрықша орын алатын – екі бөлімнен тұратын «Халық астрономиясы» оқулығы еді. Бұл кітаптың бірінші бөлімі 1950 жылы басылып шығарылып, аспан күмбезі, Жер мен Айдың қозғалысы, Күн системасы, уақытты өлшеу жолдары, практикалық астрономия негіздері, бүкіл әлемдік тартылыс, кометалар мен метеорлар, астрофизика әдістері, жұлдыздар дүниесі, космогония мәселелері қарастырылған [2; 2 б.].

Әбіш Ұ. «Қазақ тілінің шығу тарихы» атты еңбегінде Ш. Уалихановтың жұлдыздар туралы пікірінше: «Кейбір қазақтардың ойынша, жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, олар жерден соншалықты қашықтықта, нүктедей болып қана көрінеді. Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бақытқа әсер ететініне сенеді, халық арасында көк күмбез жайлы әңгімелер де баршылық. Енді біреулердің пікірінше, әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен сәйкестік тұтастықта, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар менің жұлдызым жоғары дейді. Болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған деседі»,- деп өзінің халық астрономиясына өз үлесін қосады [3; 33-34 бб.]. Шоқан Уалихановтан кейін бұл бағытта Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, Э.А. Диваев, Б.А. Куфтин, Сәкен Сейфуллин сынды ғалымдар аспан денелері мен табиғат құбылыстарына байланысты өз тұжырымдамаларын әртүрлі бағытта зерттей бастады. Ұлы Отан соғысынан кейін халық астрономиясын зерттеу барысында геолог А. Машанов «Шығармалар жинағы» атты еңбегінде деректер жинақтады. Қазақ этнограф-ғалымдары А. Сейдімбек, С. Кенжеахметұлы, М. Қазбеков этнографиялық материалдардағы қазақ халқының аспан денелері туралы ой-пікірлеріне тоқталған. А. Сейдімбектің «Қазақ әлемі» кітабының «Халықнама» [4; Б. 26-31] атты төртінші тарауында қазақтың он екі ай атаулары, уақыт межесі, аспан денелері туралы қыруар мақал-мәтелдері, қазақтың дәстүрлі астрономиялық атауларының қазақша-орысша сөздігі берілген.

Зерттеу тақырыбы аясында көшпелі халықтың аспан әлемін тереңнен бақылай отырып, оларды тұрмыс тіршілігінде түрлі болжамдар мен амалдарды ойлап тауып оны халықтың рухани құндылығы ретінде баяндалды.

Мақсаты. Ғылымның жаңа бағытына қарай бет бұрып, көшпелі халықтың шаруашылық-мәдениеті мен космологиялық түсініктерінің арасындағы байланыстары мен ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу жұмысында қойылған мақсат төмендегідей міндеттерді шешуді талап етеді: көшпелі мәдениеттің космологиялық білімінің ерекшеліктерін анықтау; қазақтардың аспан әлемін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдерін талқылау; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысу барысындағы бірнеше амалдарды талдап көрсету.

Космологиялық білім көшпелі халықтың табиғаттың тылсым күштерін анықтай отырып, тұрмыстық жағдайда мал санының артуына және жұттан аман сақтап қалуына қажетті деп болжайды. Космологиялық түсініктерінің өмір сүру салытымызға тікелей әсерін тигізген білімдерін қайта жаңғыртып, ұлттық құндылығымыз ретінде қарастырып, этнология саласының дамуына үлес қосу, зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде қарастырылады. Жалпы, бүгінгі күнге дейін этнографиялық еңбектерде космологиялық және табиғат туралы түсініктер тек қана жалпылама түрінде мазмұндама берілген, яғни қазақтардың өмір сүру салтына жататын шаруашылық түрлеріне жеке дара зерттеулер жүргізілмеген. Қазақ халқы үшін мал бағумен айналысу кәсібі жоғары деңгейде дамыған, сондықтан да аспан денелері мен табиғат құбылыстарын мал шаруашылығымен ұштастыра зерттеу, ғылымда жаңа ашылулар енгізу, келешек ұрпақ үшін таптырмас асыл қазына болады.

Зерттеу әдістері. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық және практикалық жинақтары қолданылған. Зерттеудің басты нысаны ретінде этнография бағыты бойынша халықтың космологиялық түсініктерін зерттеу қарастырылды. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі тарихилық және объективтілік принциптері болып табылады.

Тарихилық принципі космологиялық түсініктердің тарихи алғышарттарын анықтап, олардың нәтижелеріне талдау жасауға, соған ықпал еткен факторларды анықтауға мүмкіндік берсе, ал объективтілік ұстанымы мәселенің сипатын ашып, олардың салдары мен нәтижелеріне сырттай баға беруге мүмкіндік береді. Мақалада жалпы ғылыми зерттеу әдістері пайдаланылды. Әрбір мал шаруашылығына қатысты аспан денелерінің қазақтардың тұрмыс салтында ерекше орын алатындығы және олардың қандай мақсатта пайдаланғандығын жүйелеп, талдап көрсетті. Сонымен қатар, арнайы тарихи әдістердің бірі – ретроспективті әдісі пайдаланылды. Бұл әдісті қолдану барысында ертедегі қазақ халқының космологиялық құбылыстарды тереңнен зерттеуі, олардың шаруашылық мәдениетін қарқынды дамытып отырғандықтарын анықтады.

Негізгі бөлім. XV-XVII ғғ. қазақтар шаруашылығының негізгі түрі бұл – көшпелі мал шаруашылығы. Осы шаруашылықтың арқасында қазақтар көш жолдарын кеңейтіп, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қонып отырған. Олардың қыстақтары өзен, көл жағалауларында орналасты. Малдың негізгі түліктері: қой, жылқы және түйе болды. Бұлар халықтың тұрмысына өте жайлы болуымен қатар, халықты ет, сүт, қымыз, шұбатпен және де киімге қажетті материалдармен қамтамасыз етумен қатар, олардың тұрмыс тіршілігін әлдеқайда жеңілдетіп отырды. Мал шаруашылығымен айналысу үлкен еңбекті, шыдамдылықты талап етеді. Бұл жөнінде саяхатшы И. Фальк былай деген: «Қазақтардың ежелден кәсібі мал бағу, олардың малы өте көп және малдары сол жердің табиғатына бейімді әрі төзімді келеді». [5; с. 543].

Сонымен қатар, халық арасында планеталар мен жан-жануарлардың байланыстары туралы түсініктері де қалыптасқан. Мысалы, Үнділер Жерді пілдер көтерсе, ал пілдер үлкен тасбақаның арасында тұрады деп ойлаған. Ал қазақтар, Жер жұмыртқадай, ол көк өгіздің мүйізіне қойылған, бір мүйізі толғанда көк өгіз екінші мүйізіне ауыстыра салады, сол кезде жер сілкіну болады деген аңыз тараған. [6; 10-11бб].

Ертеде мал шаруашылығының табиғаттың қозғалмалы құбылыстарына түгелдей тәуелді еді. Алайда, халық малдарын табиғаттың қатаң мезгілдерінен аман сақтап қалу үшін аспан денелерін жылдан жылға зерттеп, астрономиялық білімдерін арттыра түскен.

Халықтың этнографиялық мәдениетінің бірі ретінде қазақтардың көк аспан астында мал бағып, егін егумен айналысу барысында Күн, Ай, жұлдыздардың бағытын анықтау арқылы әртүрлі болжамдар жасаған. Мысалы, ауа райының суытып не ыстық болатынын немесе жұлдыздарға қарап жол табу деген секілді тұжырымдамалар жасаған.

Қазақтар XX ғасырға дейін 12 жылдық жануарлар тізімін, яғни мүшел жылын кеңінен қолданып келді. Орталық Азия жерінде жануарларға байланысты құралған мүшел жас ежелгі ғұн тайпаларынан бастау алып, көптеген Азия халықтарында қолданысқа енді. Қазақтар бұл жүйені тек қана адамның жасын анықтау үшін ғана емес, саяси-экономикалық бағытта да пайдаланды. Бұған түркі және моңғол халықтарының жазбаша құжаттары дәлел бола алады, ал ислам діні қабылданғаннан кейін де Алтын Ордада мүшел жүйесі хиджрамен қатар қолданыла берді. Алтын Орда құлағаннан кейін Қазақ хандығы құрылған кезде және басқа да түркі халықтарында мүшел жас жүйесі наурыз айының 22 жұлдызынан бастап қалыптасып келді. Бұл күні күн мен түннің теңесуі, келесі күні жаңа күн, жаңа жыл санауы келеді деп есептеген.

Бұл жануарлар жыл санау жүйесінің қазіргі кезде қолданып жүрген сандық күнтізбеден айырмашылығы сандар жануарлар бейнесімен өлшенеді. Он екі айдан құралған жыл санауында (мүшел) 12 жануардың бейнесі қойылған. Мысалы: жылдың басы- *тышқан жылы, сиыр жылы, барыс жылы, қоян жылы, ұлу жылы, жылқы жылы, жылқы жылы, қой жылы, мешін жылы, тауық жылы, ит жылы, доңыз жылы*. Он екі жылдық жануарлар циклында қазақтардың ежелден елге тараған мүшелмен жыл санау күнтізбесінің қайдан пайда болғандығы жөнінде ертеден келе жатқан ызғарлы қысқа қарсы жем жинаудың, жұтпен күресудің жолын білмейтін, табиғаттың қатандығына тәуелді болып, тек қана мал өсіруді өзіне кәсіп қылған жұрттың мүшкіл бейнесі сипатталады. Жылдың түрлі жан-жануарлармен аталуының өзіндік себебі бар. Мысалы, жылан жылы жылыс болады, жылқы жылы ұрыс

болады, қой жылы заңғар тоғыс болды деп тарихи оқиғалардың ұмытылмай келуі міне осыдан шыққан.

Тотемизм немесе тотемшілдіктің таралуы кейбір Орталық Азияның ежелгі тайпаларының жануарларды өз күнтізбелерін таңдауға әсерін тигізді. Кейбір тайпалар мен халықтар өздерінің шығу тегін бір жануармен байланыстырып, оны киелі тотемдері деп санады. И.В. Захарованың жазбасына орай, тотемдерді жазалау, өлтіру, егін жеу қатаң түрде тиым салынды. Әсіресе, бұл үрдіс Алтайда, Моңғол елдерінде кездесті. Адам қандай да бір жануар жылында туылса, сол жануарды өлтірмеуі тиіс делінген. [7; 173-175 бб].

Халық календарын зерттейтін басқа зерттеуші М. Исақов түркі халықтарында Махмұд Қашқаридың кезінде қой, сиыр, жылқы жылы туылған адамдарға сол жануарларды бауыздауға тиым салынған [8; 160 б]. Алайда, бұл үрдіс қазақ халқында кейіннен ұмытыла бастады. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқы он екі жылдық жануарлар циклі болған мүшелді қолданып келді. Бірақ, кейбір мұсылман дінін қабылдаған халық, әсіресе ғалымдар мен дін қызметкерлері хиджра күнтізбесін ұстанды.

Халық мұрасында жан-жануарларды аспан денелерімен байланыстырып, аңыз әңгімелерді ойлап шығарып, оларды аспан денелерімен ұштастыра әртүрлі тұжырымдамалар жасап отырғандықтары жайында деректер өте көп сақталған. Солардың бірі, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болуы. Халық аңызы бойынша, бір күні қыс мезгілінде жер бетін мұз басып қалады да, мал қырылып қалып, қалғандары зорға жазға жетеді. Қыстың қақаған аязынан әбден қиналған жануарлар бір жерге жиналып ақылдасады, барлық пәле Үркердің жерде жатпай, көкке ұшып кетуінен басталды. Ендеше Үркерді көкке ұшырмай кезекпен басып тұрайық деп олар өзара келіседі, бір жерде Үркер жатыр дегенді ести сала оны іздеп жылқы, сиыр, түйе жолға шығады.

Жылқы, сиыр, түйе, кімнің жүйрік екендігін анықтай алмай бәстесіп жарысып келе жатса, алдарында шөптердің арасынан Үркердің жылтырап жатқанын көреді. Бірінші болып қасына жеткен жылқы Үркерді басайын десе, сиыр – мен басамын, – деп мүйізін шайқап, оны жолатпайды. Халық аңызына сенсек Үркердің басында он екі жұлдыз болған екен. Сиыр Үркердің алтауын ғана басып, қалған алтауы аспанға қарай ұшып кетеді. Міне, алты ай қыс, алты ай жаз мезгілінің пайда болғандығы осыдан шыққан. Қазақ халқы бұндай аңыз әңгімелердің барлығын малды жұттан аман алып қалудың мақсатында ойлап тапқан.

Қазақтардың аспан денелері жайындағы өлең шумақтары, мақал-мәтелдері, жаңылтпаштарының авторлары қарапайым мал баққан қойшылар мен жылқышылар деп айтуға да негіз бар. Малшылар күні бойы малдың соңында жүрумен қатар аспандағы денелерді де, тылсым табиғатты да зерттей жүрді. Қазақ мәдени-шаруашылығында Темірқазық, Үркер, Үшқарқар-Таразы, Құсжолы сынды жұлдыздар бағыт-бағдар беруші, тура жолды көрсетуші қызметін атқарды. Жазда жайлауға, қыста қыстауға, күйек алу, малды төлдету, күзем алу, шөп шабу, егін салу сияқты маусымдық жұмыстар жыл мезгілдерін анықтауды қажет етеді. Осындай жұмыстарды дәл уақытымен істеу үшін жазбай жұлдыз бақылайды. Жұлдыздарға қарап уақыт есебін анықтау өте ыңғайлы болып келеді. Себебі, жұлдыздардың тууы, көтерілуі, төбеге келуі, еңкеюі, батуы қашанда болсын жылдың бір мезгіліне ғана сәйкес келіп отырады. Мал шаруашылығындағы төрт-түлікті көбейту қазақтардың дүниетанымында әртүрлі наным-сенімдер мен ғұрыптық, магиялық тәсілдер арқылы да өрбіді. Осыған орай көшпелілердің малдың санын ұлғайтуда өзіндік ерекшеліктері пайда болды. Малдың төлдеуін табиғаттың қолайлы тұсына сәйкестендіріп жоспар бойынша наурыз бен мамыр айларында алу науқанының халық тәжірибесі екендігін этнограф ғалым Х. Арғынбаев айтқан. Әр түліктің көлеміне қарап айырып, асыл тұқымды малдарды қалдырған. Басқа түліктерге қарағанда қой басын көбейту науқаны ерекше жүргізілген. Қойдың уақытынан бұрын төлдемеуі үшін қазақ халқы қазанның соңына дейін киізден арнайы қошқарларға күйек байлаған. Күйек Үркер туатын қазан айының соңына қарай шешіліп бұл әдістің өзі түрлі жолдармен, яғни тыйымдар, ырымдар, наным-сенімдер арқылы жасалынып отырған.

Нәтижелері мен оларды талқылау. Үркер төмен түскен сайын, күн жылына береді, ал алыстаған сайын суыта бастайды. *«Үркер суға түссе құт болар, тасқа түссе жұт болар»*

деп қазақтар осы жұлдыздың туылуы шаруашылыққа өте ыңғайлы екендігін айта кеткен. Үркер туса, шөпте, егінде жайқалып шығады, ал Таразы туғанда тары піседі деген халық арасында көптеген пайымдаулар бар. Қазақтың астрономдары Таразы жұлдызының тууы жаз мезгілінің аяқталып, күз мезгілінің бастау алғандығы жайында көрініс береді, бұны уақыт белгісі ретінде қараған. Таразы жұлдызы төрт мезгілдің арасын, оның ыстық не суығын таразылап тұрады. Бұған дәлел ретінде мынадай өлең жолдарын келтіруімізге болады:

*Таразыда таң салқын, самал болар,
Қора-қалтқы малдарға қамал болар.
Көкте туған таразы жұлдыз болса,
Кіретін қыркүйекте «амал» болар [9].*

Сонымен қатар бұл жұлдызды қазақ халқы «Таразы жұлдызы» немесе «Қазы жұлдыз» деген атау берген. Таразы жұлдызы туғаннан күз айының ұсақ әрі салқын жаңбыры жауады. Артынан қырда өсетін шөптер жайқалып шыға бастап, жайылым малға ерекше жайлы бола бастайды. Төрт-түлік мал тез арада семіріп өседі.

Қазақтың XVIII ғасырда өмір сүрген ұлы ақыны, Абылай ханның ақылшысы Бұқар жырау өз толғауларының бірінде Сүмбіле жұлдызы хақында былай жырлаған екен:

*Сүмбіле туды жылтытып,
Ат семірді құнтытып.
Жүз қойға алған құлаша ат*

Жүректей болып семірді [10; 252 б.]. Демек, бұл жұлдыздың туылуы қазақтар үшін өте маңызды кезеңдерінің бірі болған. Қазақ қоғамындағы шаруашылықтың маңызды бөлігі Сүмбіле тууылуы қарсаңында күйек алу үрдісі қарқынды дамыды.

Жаздың күні төрт түлік малдың қайсысы болса да таңертең және кешкі салқындарда жақсы оттайды. Малды семірту үшін Шолпан туа сала, өргізіп, қотанға иіріп отырады. Барлық елге танымал Шолпан жұлдызы Ертедегі испан қауымдастықтарының арасында «ең жарық жұлдыз» деген атқа ие болды [11; P.84-94]. Қазақтар Шолпан жұлдызы атауын Қойшының қоңыр жұлдызы деп те аталған. Қазақ өлеңдерінде Шолпанға қатысты мынадай дәлелдер келтірілген:

*Шолпаннан жарық жұлдыз, әсте, болмас,
Таңсыз берме Шолпан да туа қоймас.
Өрістен мал қайтарып, малышы қауым
Малдарын таңалауда жая қоймас[9].*

Қазақтардың аңыздарында Шолпан жұлдызы басқалардан ерекше жарқырайды деп сипаттама берілген. Алайда, бұл жұлдыз бір кезде аш, бір кезде тоқ болып туады. Ол туғанда мал жусап тұрады. Оның тоқ болып туғаны мал шаруашылығына жақсы. Ал оның жарығы басқа жұлдыздармен бірдей болып қалған жағдайда, шөп нашар шығады.

Аспан денелерін болжайтын есепшілер аспан денелеріндегі жұлдыздарды зерттеп жүріп, жер планетасының жанында тұрған қызыл қан жұлдызды байқайды. Бұл жұлдыздың түсіне қарай «Қызыл жұлдыз» деп атайды, алайда қазіргі атауы «Марс». Кеш батып жатқан уақытта қызыл түсте туып, түні бойы тұрады. Қазақ есепшілері бұл жұлдыздың қозғалысын зерттеп, бақылай келе біраз тұжырымдар жасаған. Мысалы, жаз мезгілінде аспан әлемінде Қызыл жұлдыз туып тұрған шақта ала бұлттар көшіп жатса, сол бұлттар арасынан бір тығылып, бір көрініп жатса ертеңіне жауын-шашын болады, ал егер қысты күні болса, қалың қар жауып қатты аяз болады. Осыған орай жұлдызға байланысты былай айтқан:

*Қызыл жұлдыз қызарып,
Беті теңбіл тартады.
Қыстың түні ұзарып,
Мал жемге иек артады [9].*

Аспан денелерінің тағы да бір құбылыстары ол – Ай мен Күн. Ай мен Күннің тұтылуы ежелгі замандарда қорқынышты құбылыс ретінде көрініп, халыққа үрей туғызған. Ай тұтылғанда оның беті кей кездері қызғылт түске боялып көрінгенде халық алдағы күндердегі жұттың, соғыстың белгісі деп топшылаған, осы жаманшылықтардың алдын алу үшін тұтылу

кезінде Тәңірге құлшылық етіп, тасаттық берген. Жаздыгүні күн алғаш күркірегенде: «*Мал желіні сау болсын, сүт мол болсын!*» - деп, шөмішпен ақ алып шығып, жабыққа жағады, босағаға төгеді.

Жаңадан туған айды көргенде халықтың ойына ауа райының шаруаға жайлы немесе жайсыз болатындығын болжам, бұл айда мал басы аман болама деген неше түрлі ойлар келмей қоймады.

Қазақ халқы Айды қадірлеген, себебі ай болмаса, түн қараңғыланып қасқыр да, ұры да малға шабуылдайды. Халық арасында мынадай тұжырымдамалар бар : «*Ай тігінен тұса, шаруаға жайлы жылы болады. Ал, ай шалқасынан жатса, жайсыз болады*» [12; 167 б.]. Айдың өзіне жайлы, халыққа жайсыз туғанын көрген адамдар оны қарған сілеген. Қазақтардың барлық тұрмыс-тіршілігінде табиғат құбылыстарын қоршаған ортаны, жұлдыздарды, аспан денелерін бақылаудан туған халықтық астрономиялық білімдері нәтижесінде жаздағы ыстықтың орнына қыста қар жауады, жазғы шілдеде ыстық болса, қыс мезгілінде қатты аяз болып, соңынан күн жылынады деп тұжырымдаған. Осы болжамға сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдарды шамалап отырған.

Парсы тілінен енген, қазақ халқының күнтізбесі бойынша амал дегеніміз – ай сайын малға, егін шаруашылықтарына жайлы немесе жайсыз жағдайларды нақтылап отыру, уақыт бірліктерінің жалпы атауын атайды [13; 315 б.]. Ауа-райын болжауда мынадай «жеті амалды» атауға болады: 1. Күннің тоқырауы, 2. Қарашаның қайтуы, 3. Үркердің батуы, 4. Мұздың қатуы, 5. Киіктің маталуы, 6. Қыс тоқсан. 7. Ай тоқсан [14; 149 б.]. Бұл амалдардың барлығы да өз уақытымен, бір мезгілде орындалып, қайталанып отырады.

Жаңа айдың туылуы кезеңінде, яғни шығыс күнтізбесі бойынша Наурыздың 22-ші жұлдызы жаңа жылдың бастауы деп есептеледі. Дәл осы жаңа жылға бір-екі күн қалғанда, айдың аспаннан жоқ болып кетуін – *өліара* деп атайды. Өліарада жауын-шашынды күн болса, келесі айда дәл солай жауынды болады деп топшылаған.

Наурыз айының соңғы күндерінде құстар ұшып қайта келе бастайды. Олардың келуімен бірге қар аралас жаңбыр және суық жел тұрады. Мұны ел «*құс қанаты*» деп атап, амалға жатқызған.

Аласапыран амалы - көктем мезгілінде, әсіресе наурыз айында кей кездері қар бірден еріп, жердің бәрі лай болып, шаруашылыққа қиын күндер басталғанын айтады.

Сәуір айындағы бесқонақ амалы – өліара тууына дейінгі көрінбей тұратын күндерді, сәуірде жауатын жауын-шашынды, суық әрі жерді балшық басқан, бес күнге созылған амалды айтады [15; Б.149-150]. Күн қозғалысына негізделген, түркілерде қолданылған күнтізбенің бір түрі. Бес күнге созылған жауынды күндер мал шаруашылығына өз әсерін тигізген. Кейбір өңірлерде көкек айында келетін бесқонақ амалында ауа райы тамылжып тұрса да, жайлауға көшпеген. Өйткені бесқонақ амалы кезінде үш-бес күндік суық, қар аралас жаңбыр болмай қоймайды. Бесқонақ өткеннен кейін ғана адамдар көктемгі шаруашылыққа дайындала бастаған. «Бесқонақ» амалы өмірден өткен бес адамның санымен аталып кеткен екен.

Сәуірдің оныншы жұлдызында басталып, он бесінде шығатын амалдың түрі «*отамалы*» деп атайды. Бұл көк шөптің амалы деген мағынаны білдіреді. Себебі, үш-бес күнге созылған отамалы уақытында, ауа райы бірден суытып, қар аралас жаңбыр жауады. Алайда, артынша күн бірден жылынып көк шөптердің басы көріне бастайды. Отамалына байланысты аңыз-әңгімелер бойынша сіріңке жоқ заманда көрші ауылға от алуға барған бір әйел үйіне қайтып келгенше бұрқақта, үсіп өледі. Осылайша отамалы деп аталып кеткен екен. «Отамалы – оңына бақса, от алғанша, терісіне бақса оталғанша» деген мақал бар [16; 9 б].

Көктем мезгілінде құстар жұмыртқалаған шақта, «*Қызырдың қамшысы*» амалы келеді, сәуірдің он бесінде пайда болатын мерзім. Бұл амал кезінде найзағай ойнап, жауын-шашын болып, жер жусанады. Осы кезде найзағай ұрып, Қызырдың қамшысы келді, қыс мезгілі біржолата кетті, жайылымға қолайлы уақыт келе жатыр деп болжаған.

Сәуір айы аяқталардан бұрын 2–3 күн бойы салқын жел тұрады. Бұл «*тобылғы бұршік жарған*» яғни өсімдіктер тамырын жайып, алғашқы шөп шығып, жапырақтар жайқала бастайды деген мағынаны білдіреді. Бұл күндерді халық қуанып қарсы алады.

Мамыр айының бастапқы күндерінде бір-екі күндік суық орын алады. Осы кезге құстар жұмыртқаларын шығара бастаған кезге тұспа-тұс келеді. Міне, осылайша халық түсінігінде «Қызыл жұмыртқа» амалы деп аталып кеткен екен.

Мамыр айының жиырмасына қарай құралайдың салқыны келеді, яғни көктемнің үшінші айының соңғы жағында күн суытып жел тұрады. Осы кезде тау басына бұлттар төніп, аң төлдейтін мезгіл туады. Киіктер лақтап, құралайын суық жерден тұрғызады да, оларды жүгіртіп үйретеді. Сол себептен бұл кезеңді Құралайдың салқыны деп атаған. «Сақтық та қорлық жоқ» дегенді ұстанатын қазақ халқы, бұл мерзімнен де сақтанып қорғанатын болған.

Көшпелі қазақ тіршілік болмысының аспан денелерімен байланысты болуы олардың артықшылығы немесе кемшілігі ретінде емес, тарихи даму барысындағы өмір сүрудің кепілі ретінде қарастыру керек [17; С. 95-97]. Ұлан байтақ жерімізде мал бағып, түндерін жұлдыздарды бақылаумен қатар, аспан астындағы мал күзетінде өткізген қазақтар, табиғаттың тылсым құбылыстарын үнемі бақылауда ұстаған. Осындай бақылаудың нәтижесінде халықтың ертеден жиналған тәжірибелері қорытындыланып, жұлдызды аспан туралы космологиялық түсініктері мен білімдері жинақталды.

Қорытынды. Қазақ халқының мәдениетіндегі аспан әлемі мен табиғат құбылыстарының халық арасындағы орны мен маңыздылығы, яғни мал шаруашылығындағы космологиялық түсініктерге қатысты түрлі болжамдар мен амалдарды талдау арқылы мақаланың басты мақсаты орындалды. Осы зерттеу жұмысының мақсаты төмендегідей міндеттерді шешті: көшпелі мәдениеттің космологиялық түсініктерінің ерекшеліктері анықталды; қазақтардың аспан денелерін болжай отырып, мал бағудағы әдіс-тәсілдері талқыланды; көшпелілердің мал шаруашылығымен айналысудағы бірнеше амалдарды қолданғандықтары талданды.

Халықтық білімнің маңыздылығы, оның құндылығы қазақтар үшін, олардың өмірінде ойып тұрып орын алады. Зерттеу барысында қазақ халқының космология туралы халықтық білімдері ата-бабаларымыздың асыл қазынасы, таптырмас байлығы екендігі дәлелденді. Алдағы уақытта, аспан әлемінің шаруашылықты дамытуда үлкен қызмет атқарғандығы жөнінде келешек ұрпақты хабардар ете отырып, космологиялық түсініктер мен табиғат құбылыстарын болжай білу туралы жинақталған материалдар этнология саласына зор үлес қосатындығына кәміл сенеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Balehegn M. Indigenous weather and climate forecasting knowledge among Afar pastoralists of north eastern Ethiopia: Role in adaptation to weather and climate variability / M. Balehegn, S. Balehey, Ch. Fu and W. Liang// Pastoralism Journal: Research, Policy and Practice-2019-Vol.9, No 8-P. 2-15. DOI: 10.1186/s13570-019-0143-y.
2. Әбішев Х. Халық астрономиясы / Х. Әбішев. – Алматы: ҚазМембаспа, 1959. – 32 б.
3. Әбіш Ұ. Қазақ тілінің шығу тарихы / Ұ. Әбіш, Б.Чердабаев // Қазақ тілі тарихы. Фонетика: «Қазақ тілі тарихы» ғылыми-зерттеу сериясы. – Алматы, 2011. – 57 б.
4. Бөлеев Қ. Қазақтың халықтық астрономиясының зерттелу жайы // Ұлттық тәрбие журналы. – 2015. – №1. – Б. 26-31.
5. Фальк И. Полное собрание ученых путешествии по России / И. Фальк–СПб.: Академия Наук, 1894 - 543 с.
6. Әбішев Х. Аспан сыры / Х.. Әбішев– Алматы: Жазушы, 2009.- 264 б.
7. Алимбай Н. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки теории и истории / Н. Алимбай, М.С. Муканов, Х. Аргынбаев - Алматы: Ғылым, 1998.-233 б.
8. Исқақов М. Халық календары / М.Исқақов – Алматы, Жазушы, 1963. - 209 б.
9. Бопайұлы Б. Қазақ таныған жұлдыздар [Электронды сілтеме]. 2012. – URL: <http://kerey.kz>. (Қаралған күні: 09.09.2021).
10. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. – Алматы: Аруна баспасы, 2006. – 252 б.
11. Mudrik A. Eucalyptus in the moon: folk astronomy among European colonists in northern Santa Fe province, Argentina/A. Mudrik//Proceedings of the International Astronomical

Union. – 2011. – «Oxford IX» International Symposium on Archaeoastronomy Proceedings IAU Symposium, Vol. 7, No. 278. – P 84-92. DOI: 10.1017/S1743921311012506

12. Қасқабасов С. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / С. Қасқабасов // Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

13. Қани М. Қазақтың көне тарихы/ арап қарпінен көшірген М.Қани//Оқулық.. – Алматы: Жалын, 1993.- 300 б.

14. Солтиева Б. Қазақ күнтізбесіндегі маусымдық өзгерістерге байланысты халық болжамдары / Б.Солтиева // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – [Т. 89. № 2. – Б.314-319.](#)

15. Әбутәліп О.М. Амал атауларындағы этномәдени мәнділіктер / О.М. Әбутәліп // Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан: ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары.(Астана.20 мамыр). – Астана, 2011– Т.1. – Б. 149-150.

16. Қабисатұлы Қ. Қазақ күнтізбесі // Ертіс өңірі: қалалық газеті. – 2009, 1 сәуір. – №11. – Б. 9.

17. Эшбекова Г.У. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі астрономиялық түсініктер / Г.У. Эшбекова, У.У. Умиткалиев // Женщины-ученые Белоруси и Казахстана: сб. Материалов Международная научно-практическая конференция. – Минск, 2018. – С. 95-97.

УДК 392.9

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ: ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ ЗА УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Хамдамов Алишер

магистр кафедры Новейшая история Узбекистана,
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Общественный контроль существует с незапамятных времен. Например, в первобытном сообществе индивидуальное поведение контролировалось сообществом. Если поведение человека отклоняется от принятых в сообществе норм, члены сообщества используют различные санкции, чтобы изменить его поведение в соответствующую сторону.

Гражданское общество в Узбекистане, прежде всего, ассоциируется с махаллей–системой местного самоуправления, исторически сложившейся в Центральной Азии. Система «махалля» в Узбекистане является важнейшим институтом местного самоуправления, который играет значительную роль в социально-экономическом развитии страны.

Махалля–это созданная по инициативе граждан организация, ответственная за оказание помощи членам сообщества и проведение других социальных работ (разрешение конфликтов, общие вопросы сообщества, и другие).

Деятельность данной организации осуществляется в рамках «Закона об органах самоуправления граждан», принятого в 1999 году. Сегодня, понятие гражданского общества в Узбекистане гораздо шире традиционной системы «махалли» и включает в себя частный сектор, общественные инициативы, инициативы государства, политические партии, и другие субъекты гражданского общества.

Махалля (местное самоуправления граждан), долгое время являвшаяся в Узбекистане органом самоуправления, выполняла и надзорные функции. Эта функция выражалась общиной в форме реакции на указы, распоряжения и другие правовые нормы сверху. Хотя общественный контроль имеет долгую историю, он был введен в науку как научная концепция Габриэлем Тардом, одним из основателей социальной психологии[1]. В его трактовке под этим понятием понимается совокупность методов, используемых для приведения поведения правонарушителя в норму. Позднее значение этого понятия значительно расширилось. Такое

расширение произошло благодаря исследованиям американских социологов Лизабет Кьюблер Росс и Роберта Эзра Парка [2]. В их интерпретации под общественным контролем понимается воздействие, оказываемое на человека с целью приведения его поведения в соответствие с социальными нормами.

Следует отметить что, многие ученые в Узбекистане отмечали общественный контроль над институтами гражданского общества. В частности, по мнению Р. Хакимова, общественный контроль является неотъемлемой частью сильного гражданского общества, что означает регулярный контроль за деятельностью институтов гражданского общества, органов государственной власти и их должностных лиц со стороны широкой общественности в части соблюдения законодательства.

Сущность общественного контроля Общественный контроль является важным условием развития гражданского общества. Также сложно представить формирование гражданского общества в стране, где отсутствует общественный контроль или общественный контроль недостаточно силен. Поэтому Конституция нашей страны признает, что общественный контроль является важным инструментом участия граждан нашей страны в государственном управлении.

В соответствии с Законом Республики Узбекистан «Об общественном контроле» учитывать интересы органов государственной власти и их должностных лиц: в принимаемых постановлениях, решениях, а также государственных, отраслевых и региональных программах развития; обеспечивать соблюдение требований законодательства в области защиты прав и законных интересов граждан, юридических лиц, интересов общества; выполнять возложенные на него задачи и функции, отвечающие общественным и общественным интересам; оказывать государственные услуги; деятельность по реализации договоров, договоров, проектов и программ, осуществляемая в рамках социального партнерства, является объектом общественного контроля [3].

Общественный контроль является неотъемлемой чертой гражданского общества. В формировании гражданского общества особое значение имеют вопросы, связанные с ограничением вмешательства государства в сферу экономики, предпринимательских структур, особенно частного сектора, усилением общественного контроля за государственным управлением правоохранительной деятельностью.

Гражданская активность, равнодушие к общественным событиям и глубокое понимание того, что каждый государственный служащий находится под контролем общества, имеют решающее значение для формирования гражданского общества.

Надо отметить, целью общественного контроля за деятельностью государственных органов является повышение эффективности деятельности государственных органов и органов местного самоуправления, обеспечение соблюдения законности должностными лицами при выработке и реализации государственной политики, обеспечение соблюдения гражданами, организациями и их должностными лицами эффективно и главное законно осуществлять свою деятельность состоит из хвостовства.

Важной целью общественного контроля за деятельностью органов государственной власти является предупреждение и устранение различных злоупотреблений и нарушений в деятельности органов государственной власти, входящих в эту систему.

Например, выявить последствия ненадлежащего соблюдения санитарно-гигиенических и других правил в медицинских учреждениях и предложить меры по предотвращению таких неблагоприятных явлений с помощью экспертов, привлекая внимание компетентных органов и широкой общественности. Еще одной целью общественного контроля за деятельностью органов государственной власти является осуществление общественного контроля за соблюдением прав и свобод человека и законных интересов в деятельности этих органов и совершенствование работы в этой сфере. Например, обеспечить соблюдение органами государственной власти законодательства об обращениях граждан и осуществлять надлежащий общественный контроль за выполнением обращений и пожеланий граждан. Деятельность органов государственной власти многогранна, многие из которых

непосредственно связаны с удовлетворением повседневных потребностей граждан, организацией различных услуг, в том числе медицинских, образовательных, бытовых и других услуг населению.

В связи с этим еще одной важной целью общественного контроля за деятельностью органов государственной власти является повышение качества различных услуг, оказываемых населению [4].

Например, полное выполнение санитарно-гигиенических правил в лечебно-профилактических учреждениях, в частности, стоматологических и родильных домах, предоставление услуг и продукции населению в пищевых предприятиях и кухнях, кафе и ресторанах, а также соблюдение готовых блюд с соответствующими стандартами. Конечной целью общественного контроля за деятельностью органов государственной власти является повышение ответственности и подотчетности руководителей органов государственной власти, предприятий, учреждений и различных организаций, входящих в систему органов государственной власти.

В результате общественного контроля выявляются и подлежат устранению недостатки в деятельности руководителей органов государственной власти, такие как эгоизм, равнодушие, равнодушие. Мы знаем из опыта демократических государств, что цель общественного контроля заключается в повышении эффективности органов государственной власти и местного самоуправления, в обеспечении соблюдения должностными лицами закона при формулировании и реализации государственной политики, а также в оказании помощи гражданам, организациям и их должностным лицам в осуществлении их деятельность эффективно состоит из.

Активность граждан, повышенное чувство сопричастности к общественным событиям, глубокое осознание того, что каждый государственный служащий находится под общественным контролем, являются важными условиями формирования гражданского общества. Другими словами, это современное требование, чтобы государственные органы разъясняли свою политику и действия населению и регулярно отчитывались перед людьми [5].

По нашему мнению, выводы необходимо делать по результатам, а не по процессу общественного контроля. В противном случае общественный контроль приведет к подавлению исполнительной власти. Поэтому главным критерием должен быть результат, а не процесс общественного контроля.

Суть в том, что «правительство» и «общественный контроль» являются взаимодополняющими понятиями. Единство государственной власти и общественного контроля препятствует отчуждению народа от правительства, правительства от народа, препятствует произволу меньшинства и большинства. Обеспечение согласованности государственной власти и общественного контроля способствует развитию демократического правового государства и гражданского общества.

Список использованных источников

1. Gabriel Tard. Sotsialnaya logika.-Spb., 1996.
2. Lizabet Kyubler Ross, Robert Ezra Park. Izbranniye ocherki. Inion RAN.2011.
3. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 40 b.
4. Boydadayev M. Fuqarolik jamiyati va davlat boshqaruvining dolzarb muammolari. Risola. – Toshkent: TDYUI, 2003. – 52b.
5. Sharifxo‘jayev M. O‘zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. – Toshkent:Sharq, 2003.-508 b.

РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ "СЛУЖБА ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО СЕРВИСА" ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Шарифий Нуриддин Собир угли

Магистр 1 курса Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека

На пороге XXI века произошло великое событие в истории Узбекистана - событие, положившее начало новейшей истории Древнего Узбекистана. На внеочередной VI сессии Верховного Совета Республики, состоявшейся 31 августа 1991 года, была провозглашена государственная независимость Узбекистана, создание свободного и суверенного государства-Республики Узбекистан. Со дня обретения независимости Узбекистан, как составная часть международного сообщества, начал проводить внешнюю политику и в соответствии со своими национальными интересами устанавливать прямые политические, экономические, культурные и иные связи с зарубежными государствами и организациями. Основные принципы внешней политики законодательно закреплены в статье 17 Конституции Республики. Принятие 26 декабря 1996 года закона "об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан" определило ее основные задачи во внешней политике.

Республика Узбекистан выбрала путь мира, стабильности, сотрудничества во внешней политике с зарубежными государствами и международными организациями и определила основные принципы. Основными принципами внешней политики являются:

- открытость к сотрудничеству независимо от идеологических взглядов, приверженность общечеловеческим ценностям, сохранению мира и безопасности;
- уважение суверенного равенства государств и неприкосновенности границ;
- невмешательство во внутренние дела других государств;
- мирное разрешение конфликтов;
- не применять силу и не угрожать силой;
- уважение прав и свобод человека;
- не вступать в агрессивные военные блоки и объединения;
- создание союзов, вступление в Содружества и отделение от них в целях обеспечения высоких интересов, благополучия и безопасности государства, народа;
- равноправие и взаимная заинтересованность в межгосударственных связях, верховенство государственных национальных интересов;
- развивать внешние связи на основе как двусторонних, так и многосторонних соглашений, не отдаляться от другого за счет сближения с одним государством. Такая миролюбивая внешняя политика, соответствующая мировому миру и безопасности, обеспечила признание Узбекистана независимым государством.

Для налаживания отношений с иностранными государствами и международными организациями создано Управление "Служба дипломатического сервиса" Министерства иностранных дел Республики Узбекистан, занимающееся размещением и обслуживанием дипломатических представительств иностранных государств и международных организаций.

Управление, известное в нашей стране как "Служба дипломатического сервиса", оказывает услуги дипломатическим представительством иностранных государств и международных организаций, расположенным на территории Республики Узбекистан. Что за организация сама по себе является департаментом "Служба дипломатического сервиса"? Когда было образовано Управление "Служба дипломатического сервиса" и какие функции оно выполняет?

В целях коренного изменения условий обслуживания дипломатических и приравненных к ним иностранных представительств и их сотрудников в Узбекистане на основании постановления Совета министров Узбекской ССР от 1 ноября 1988 года № 325 в

Ташкенте было создано хозрасчетное управление (Ташудк), обслуживающее дипломатические и приравненные к ним иностранные представительства [1]. В 1992 году оно было переименовано в управление по обслуживанию дипломатических представительств (Служба дипломатического сервиса) при Министерстве иностранных дел Республики Узбекистан. Данное управление создано в целях положительного решения вопросов, связанных с организацией пребывания, созданием благоприятных условий и совершенствованием обслуживания дипломатических и других иностранных представительств, действующих на территории Узбекистана.

В пункте 1 постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан от 1993 года № 247 “о мерах по созданию необходимых условий для деятельности дипломатических и приравненных к ним иностранных представительств в Республике Узбекистан” отмечено следующее: “Определить управление дипкоригслужбы единым заказчиком по обслуживанию дипломатических и приравненных к ним других иностранных представительств и возложить на него координацию деятельности организаций и предприятий, оказывающих услуги дипломатическим представительством на территории Республики”. Из этого решения можно хорошо понять, что основной задачей управления является размещение и обслуживание дипломатических представительств международных организаций и иностранных государств [2].

В перечне услуг управления “Служба дипломатического сервиса” находятся представительства международных организаций – представительства ООН и ее структурных подразделений ЮНИСЕФ и ЮНЕСКО, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), Региональной антитеррористической системы ШОС, Европейского банка реконструкции и развития, Азиатского банка развития.

На сегодняшний день Республика Узбекистан установила прямые дипломатические отношения со 137 государствами мира и более чем со 100 международными организациями. В столице страны Ташкенте действуют 53 посольства иностранных государств, 1 генеральное консульство, 8 почетных консулов, 17 представительств международных организаций, 13 представительств международных межправительственных и правительственных организаций, 1 торговое представительство с дипломатическим статусом.

Если в 1992 году в нашей республике было аккредитовано 14 дипломатических представительств, то на сегодняшний день их число составляет 45 посольств и более 50 международных организаций. Эти цифры свидетельствуют о том, насколько правильно и системно реализуются условия, создаваемые зарубежным организациям и представительством в нашей стране. Управление “Служба дипломатического сервиса” оказывает дипломатическим представительством более 30 тысяч услуг в год [3]. На сегодняшний день начальник управления Каюмов А.Р. и заместитель начальника управления Хамдамов У.М. ведут.

Основными задачами департамента “Служба дипломатического сервиса” являются:

- решение вопросов и осуществление мер по созданию необходимых условий для деятельности дипломатических представительств в Республике Узбекистан, оказанию им комплексных сервисных услуг, обеспечению надлежащего функционирования дипломатических представительств; осуществление предусмотренных международными обязательствами мероприятий Республики Узбекистан по обслуживанию и размещению дипломатических представительств;

- строительство и реконструкция объектов и жилых домов, предназначенных для дипломатических представительств на территории Республики Узбекистан, а также дипломатических представительств и консульских учреждений Республики Узбекистан за рубежом;

- оказание содействия (посредничества) в аренде зданий и помещений, выделенных для размещения дипломатических представительств и их сотрудников, в оформлении договоров аренды и купли-продажи недвижимого имущества, а также обеспечение пользования этими зданиями и помещениями;

- представление интересов дипломатических представительств в органах государственного и хозяйственного управления Республики Узбекистан по вопросам, отнесенным к задачам управления, а также защита трудовых прав граждан Республики Узбекистан, работающих в дипломатических представительствах;

- оказание содействия Министерству иностранных дел Республики Узбекистан в выполнении возложенных на него задач, в том числе в увеличении туристского потока в страну, проведении протокольных мероприятий, встрече-наблюдении за иностранными делегациями, приобретении авиабилетов, оказании автотранспортных услуг сотрудникам, выезжающим в командировки в зарубежные страны;

- организация досуга и отдыха сотрудников дипломатических представительств, оказание услуг в сфере туризма, физической культуры и спорта [4].

Качественное и беспристрастное обслуживание дипломатических миссий имеет первостепенное значение. Управление "diphori

Список использованных источников

1. Постановление Совета Министров УзССР "о мерах по улучшению обслуживания дипломатических и иных иностранных представительств", 1988 г., № 325

2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "О мерах по созданию необходимых условий для деятельности дипломатических и приравненных к ним иностранных представительств в Республике Узбекистан", 1993 г., № 247

3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "О мерах по коренному совершенствованию обслуживания дипломатических представительств, консульских учреждений иностранных государств, аккредитованных в Республике Узбекистан, и приравненных к ним организаций", 2019 год, № 550

4. [www. ddsmfа.uz](http://www.ddsmfa.uz)